

کاشان

مجله کاشان‌شناسی مقالات پژوهشی مربوط به تاریخ، فرهنگ، ادبیات، هنر، معماری تاریخی، جغرافیای تاریخی و مشاهیر منطقه کاشان شامل شهرستان‌های کاشان، نطنز و آران و بیدگل را منتشر می‌کند.

شیوه‌نامه درج منابع و استناد

- درج مشخصات منابع متن و تصاویر، براساس شیوه‌نامه ایران (تهیه‌شده توسط پژوهشگاه اطلاعات و مدارک علمی ایران) است.
- این شیوه‌نامه در وبگاه نشریه موجود و قابل بارگیری است.
- در متن مقاله به‌صورت: نام خانوادگی نویسنده، سال انتشار، صفحه.
- در فهرست منابع پایان مقاله به‌صورت:
- کتاب‌ها: نام خانوادگی نویسنده، نام نویسنده، سال انتشار، عنوان کتاب، نام مترجم یا مصحح، محل نشر، ناشر.
- مقاله‌ها: نام خانوادگی نویسنده، نام نویسنده، سال انتشار، عنوان مقاله، نام مجله، دوره (شماره مجله): شماره صفحه ابتدا - شماره صفحه انتها.
- مقاله اینترنتی: نام خانوادگی نویسنده، نام نویسنده، سال انتشار، عنوان مقاله، عنوان مجله علمی، دوره ش. نشانی الکترونیکی مقاله (دسترسی در تاریخ)

ضوابط و راهنمای تدوین مقالات

- مقاله ارسالی قبلاً در جایی چاپ یا ارائه نشده باشد.
- مقاله مبتنی بر تحقیق و شامل مطالب نو و ابتکاری می‌باشد.
- چاپ مقالات و تقدم و تأخر آن با بررسی و تأیید هیئت تحریریه تعیین می‌گردد.
- هیئت تحریریه در ویرایش مطالب و یکسان‌سازی مقاله آزاد است و مقالات دریافتی بازگردانده نمی‌شود.
- مقاله‌های مندرج صرفاً مبین آرای نویسندگان است.
- مقاله‌ها پس از داوری تخصصی و احراز شرایط در مجله چاپ می‌شوند.
- مقاله باید در محیط Word تایپ و از طریق سامانه «کاشان‌شناسی» به‌صورت الکترونیک ارسال شود.
- چکیده فارسی و انگلیسی مقاله حداکثر در ۳۰۰ واژه بیاید.
- ذکر کلید واژه‌های مقاله (حداکثر ۵ واژه) الزامی است.
- نویسندگان برای مطالعه راهنمای تدوین مقالات به سامانه sh-kashan.kashanu.ac.ir مراجعه کنند.

کاشان‌شناسی

مجله علمی کاشان‌شناسی، مرکز پژوهشی کاشان‌شناسی دانشگاه کاشان
دوره ۱۷، شماره ۱ (پیاپی ۳۲)، بهار و تابستان ۱۴۰۳

- ۳ منظر فرهنگی: راهبردهای توسعه پایدار شهر از طریق نقشه فرهنگی (مورد مطالعه: شهر کاشان)
میثم نمکی، عید شریفی، محمد لطیفی
- ۲۵ تحلیل مبانی و ابعاد اقتصاد کاشان در دوره قاجار با تأکید بر نظریات عبدالرسول مدنی
سید محمود سادات‌بیدگلی
- ۴۷ توسعه مدل پذیرش فناوری: بررسی تأثیر تجربه مصرف، اینرسی و فرهنگ مصرف کننده بر پذیرش...
مهديه منعم‌زاده، زهرا صادقی آرانی، اسماعیل مزروعی نصرآبادی
- ۹۱ طراحی و اعتبارسنجی مدل چابکی منابع انسانی در شرکت‌های متوسط و بزرگ شهرک صنعتی آران و بیدگل
مهدي راحمی نوش آبادی، مریم مجیدی، محمد مهتری آرانی
- ۱۳۱ خوانش قالی‌های جانوری بافت کاشان عصر صفویه در سنجه اصول مکتب گشتالت
مروارید سلیمانی نوکابادی، سمانه کاکاوند
- ۱۶۳ بررسی نقش موزه اقامتگاه‌ها در رونق گردشگری پایدار (مورد مطالعه: اقامتگاه بوم‌گردی و...)
عاطفه صدوقی، ندا ترابی فارسانی، مرضیه حکمت، سیده هما مؤذن جمشیدی
- ۱۹۱ اثربخشی ادبیات درمانی بر بهبود روان‌رنجوری کودکان مبتلابه سرطان...
مریم موسوی، حسین قربانپور آرانی، مریم جلالی
- ۲۱۹ بررسی چالش‌های ناشی از رکود گردشگری در حوزه حمل‌ونقل هوایی با تأکید بر بروز...
طاهره عربی مرقی، صدیقه کیانی سلمی
- ۲۴۹ تأثیرپذیری اشعار فیض کاشانی از معارف توحیدی نهج البلاغه / محمد سبحانی نیا

دو فصلنامه علمی کاشان‌شناسی، بهار و تابستان ۱۴۰۳
دوره ۱۷، شماره ۱ (پیاپی ۳۲)، صفحات: ۲-۲۴
مقاله علمی پژوهشی

منظر فرهنگی: راهبردهای توسعه پایدار شهر از طریق نقشه فرهنگی (مورد مطالعه: شهر کاشان)*

میثم نمکی**

سعید شریفی***

محمد لطیفی****

چکیده

پژوهش حاضر با هدف تدوین راهبردهای توسعه پایدار شهر از طریق نقشه فرهنگی در دو بخش کیفی و کمی انجام شد. بخش اول پژوهش در چارچوب پژوهش کیفی با استفاده از نظریه زمینه‌ای انجام گردید. بر مبنای اصل اشباع نظری از تعداد ۱۸ نفر از صاحب‌نظران مطلع حوزه مورد مطالعه با استفاده از روش نمونه‌گیری هدفمند وابسته به معیار مصاحبه نیمه‌ساختاریافته به عمل آمد. برای سنجش اعتباریابی داده‌ها از دو روش بازبینی دو کدگذار و مرور خبرگان غیرشرکت‌کننده در پژوهش، بازگشت به مصاحبه‌شوندگان استفاده گردید. داده‌ها طی چند مرحله کدگذاری باز و محوری براساس مدل گردند تئوری اشتراک و کوربین مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. روش پژوهش در قسمت کمی توصیفی-پیمایشی و جامعه آماری شامل همه کارشناسان و متخصصان موضوعی در زمینه مدیریت شهری و فرهنگی به تعداد برآوردی بود که از این میان به روش نمونه‌گیری در دسترس تعداد ۱۵۰ نفر به عنوان حجم نمونه برای شرکت در پژوهش انتخاب شدند. ابزار مورد استفاده بخش کمی، پرسش‌نامه محقق‌ساخته برگرفته از بخش کیفی بود؛ پایایی ابزار نیز با استفاده از ضریب آلفای کرونباخ بالاتر از ۰/۷ برآورد گردید. داده‌های بخش کمی با استفاده از بسته نرم‌افزاری علوم اجتماعی و PLS، در دو سطح توصیفی و آمار

* مقاله حاضر برگرفته از رساله دکتری میثم نمکی آرانی با عنوان منظر فرهنگی راهبردهای توسعه پایدار شهر به راهنمایی دکتر سعید شریفی و مشاوره دکتر محمد لطیفی است که در دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان (اصفهان) انجام گرفته است.

** دانشجوی دکتری گروه مدیریت و برنامه‌ریزی فرهنگی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران/
namakiarani.m@gmail.com

*** دانشیار گروه مدیریت و برنامه‌ریزی فرهنگی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران، نویسنده
مسئول/ sa.sharifi@khuif.ac.ir

**** استادیار گروه معماری و شهرسازی، واحد اصفهان (خوراسگان)، دانشگاه آزاد اسلامی، اصفهان، ایران/
mlatifi@khuif.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۱۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۱۰

استنباطی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. نتایج بخش کیفی نشان داد راهبردها شامل راهبرد توسعه، تقویت، حفظ و مراقبت و ایجاد منظر فرهنگی دسته بندی شد. نتایج بخش کمی نشان داد بار عاملی تمام مؤلفه‌های استخراج شده بالاتر از ۰/۵ است. همچنین بیشترین ضریب مربوط به راهبرد ایجاد منظر فرهنگی و سپس راهبرد تقویت است. نتایج بخش کمی نشان داد مدل تحلیل عاملی ابعاد راهبردهای توسعه پایدار شهر از طریق نقشه فرهنگی از مطلوبیت مناسب برخوردار است.

کلیدواژه‌ها: منظر فرهنگی، توسعه، نقشه فرهنگی، توسعه پایدار، کاشان.

۱. مقدمه

مفهوم و اصل توسعه پایدار ارتباط تنگاتنگی با تأثیرات محیطی و الزامات تغییرات آب‌وهوایی دارد که از اجلاس‌ها و گفت‌وگوهای جهانی سرچشمه می‌گیرد، درحالی‌که فرهنگ برای یافتن جایگاه و ارزش خود در بحث پایداری تلاش کرده است. برای مثال، دستور کار ۲۱ شهرهای متحد و دولت‌های محلی برای فرهنگ^۱ تأکید دارد که ابتکارات موازی به دنبال جبران این غفلت هستند و بر اهمیت فرهنگ در توسعه پایدار تأکید می‌کنند. از این‌رو فرهنگ، «رکن چهارم» توسعه پایدار (Hawkes, 2001: 5) در شهرها و دولت محلی شناخته شده است. اعلامیه‌های بعدی سازمان ملل و آژانس در مورد فرهنگ و توسعه و تنوع، و در همین اواخر اعلامیه هانگزو،^۲ قرار دادن فرهنگ در قلب توسعه پایدار را در دستور کار قرار دادند (UNESCO, 2013: 1).

پیش از این در اروپا، مقامات محلی برنامه‌ای از حقوق فرهنگی شهری را در تلاش برای تثبیت دسترسی به طیف وسیعی از امکانات فرهنگی در چارچوب سیاست اتحادیه اروپا و مفاهیم سیاسی فرهنگ و میراث مشترک اروپایی ایجاد کردند. این ابتکارات، نقش فرهنگ را در توسعه اقتصادی فراگیر (مانند میراث فرهنگی، صنایع فرهنگی و خلاق، گردشگری فرهنگی پایدار و زیرساخت‌های فرهنگی) نشان می‌دهد.

نقشه‌برداری فرهنگی، به‌عنوان یک تمرین و منبع مستقل یا به‌عنوان بخشی از یک فرایند برنامه‌ریزی فرهنگی و نیازسنجی گسترده‌تر، با ارائه رویکردی انعطاف‌پذیر برای جذب دارایی‌ها، نیازها و آرزوهای فرهنگی یک جامعه خاص، به چالش‌های سیاست پاسخ می‌دهد. این امر توسط مجموعه‌ای از روش‌ها که از ممیزی فرهنگی سیستماتیک، برنامه‌ریزی مشاوره‌ای و مدل‌های تجسم انجام می‌گیرد، در واقع نقشه‌برداری فرهنگی یک ابزار برنامه‌ریزی و توسعه مشارکتی است که یونسکو تأیید کرده است. نقشه‌برداری فرهنگی از طریق تعداد قابل توجهی از کتاب‌های راهنما و

منظر فرهنگی: راهبردهای توسعه پایدار شهر از طریق نقشه فرهنگی...، میثم نمکی و همکاران

10.22052/KASHAN.2024.253697.1095

Teaiwa & Mercer,) جعبه‌ابزارها به صورت روشمند و به‌آسانی در دسترس قرار گرفته است (2011: 8).

در طول تاریخ، نقشه‌سازی و کاربرد نقشه‌ها سابقه طولانی دارد که با اکتشاف، استعمار و کنترل سیاسی پیوند داشته است (Santos, 2007) و همچنین تلاش‌های فکری همه‌جانبه برای تصور، درک، نقد و استفاده از اشکال مختلف اطلاعات (Dalton & Thatcher, 2014) نقشه‌برداری فرهنگی برای ایجاد پل‌های ارتباطی مورد استفاده قرار گرفته و به‌عنوان یک کاتالیزور در ایجاد روابط و همکاری‌ها عمل کرده است. در زمینه معاصر «انقلاب مشارکت» در حکومت‌داری در سطح بین‌المللی و اعتقاد اصلی آن مبنی بر اینکه معیار کلیدی حکمرانی خوب، میزان و کیفیت مشارکت در فرایندهای حکمرانی فرهنگی است، نقشه‌برداری فرهنگی را به یک روش نوظهور (یک «گفتمان جایگزین») که می‌تواند به‌عنوان نقطه ورود به بحث‌های نظری درباره ماهیت دانش فضایی و بازنمایی‌های فضایی باشد، مبدل کرده است.

از منظر مدیریت شهری و حکمرانی، نیاز به بررسی دارایی‌های یک شهر یا یک شهرک و اطمینان از کافی بودن آن‌ها سابقه طولانی دارد. این باور وجود دارد که تأمین کافی انواع خاصی از دارایی‌ها، مانند دارایی‌های فرهنگی، فقط توسط نیروهای بازار تولید نمی‌شود؛ در نتیجه، تأمین فرهنگی و تأمین زیرساخت از دیرباز دغدغه مشترک دولت‌ها و شهروندان بوده است. نگرانی‌های اولیه حاکمیت معمولاً بر تأمین زیرساخت‌های فرهنگی و حمایت از مؤسسات فرهنگی متمرکز بود (Duxbury & Redaelli, 2020: 5).

با گذشت زمان، دغدغه‌های فرهنگی (و آرزوها) و برنامه‌ریزی برای آن‌ها دامنه روزافزونی را در بر گرفته و بیان‌ها و شیوه‌های فرهنگی متنوع را که شامل مداخلات نوآورانه، رویکردهای جدید و مشارکت‌های بین‌بخشی، و هدایت شدن توسط شیوه‌های آگاهانه و حرفه‌ای‌تر است، در خود جای داده است (Young & Stevenson, 2013). در این زمینه و به‌ویژه با ادغام فرهنگ در طرح‌های برنامه‌ریزی و توسعه راهبردی گسترده‌تر، فشار فزاینده‌ای برای شناسایی، تعیین کمیت و مکان‌یابی جغرافیایی دارایی‌های فرهنگی (مانند امکانات، سازمان‌ها، هنر عمومی، میراث و...) به وجود آمد.

نقشه‌برداری فرهنگی به‌مثابه نوعی توجه به فرهنگ در بازآفرینی شهری است و درک جدیدی از فرایندهای تاریخی به دست می‌دهد که فضاهای عمومی را در شهرهایی که مدل‌های تولیدی و روابط اجتماعی آن‌ها دستخوش تغییرات مهمی شده‌اند، در آن وجه بارز دارد. علاوه بر این، تغییر و

نحوه نمایش عناصر فرهنگی در داخل و خارج از مرزها نشان داده شده است (Ortega Nuere & Bayón, 2015: 9).

یکی دیگر از جنبه‌های نقشه فرهنگی حفاظت از میراث و منابع فرهنگی در ترویج توسعه پایدار است که باید زمانی که بعد زیست‌محیطی می‌رسد، به حداقل رساندن آسیب به میراث فرهنگی ناشی از فعالیت‌های تجاری، حفظ محیط تاریخی آن و حفظ منظر شهری در نظر گرفته شود (Cheng et al., 2023). همچنین از نظر اقتصادی، علاوه بر رفع نیاز به توسعه اقتصادی، کاهش تأثیر بر محیط غنی فرهنگی سستی نیز حائز اهمیت است (Moslehpour et al., 2023). از نظر اجتماعی، محیط تاریخی خوب به تداوم الگوی شهری، ارتقای فرهنگ ملی و گذر نسل‌ها کمک می‌کند؛ که باید در نقشه فرهنگی مد نظر قرار گیرد.

به گفته ژانگ و چان^۳ (۲۰۲۲)، ویژگی‌های رنگی ساختمان‌های متمایز به راحتی یادآور نشانه‌های معماری واقع‌گرایانه است و تصور شخصیت شهری را تقویت می‌کند. برای نمونه در مناظر شهری، رنگ‌های معماری نیز جزء جدانشدنی فرهنگ و سبک شهری هستند که بر خلق و خوی ساکنان شهری تأثیر می‌گذارند (Wang et al., 2021: 241). حفاظت و توسعه میراث فرهنگی نه تنها در بعد میراث فرهنگی بلکه در بعد توسعه پایدار اقتصادی نیز مؤثر است. همان‌طور که ملو^۴ (۲۰۱۲) معتقد است حفاظت از میراث فرهنگی به‌طور مستقیم با توسعه پایدار در ارتباط است. به‌زعم او حفظ میراث فرهنگی در کلان‌شهرها سبب پایداری اجتماعی به‌واسطه انتقال مفاهیم فرهنگی از طریق میان‌نسلی است. این امر به نظر او از طریق مشارکت شهروندی و هم‌افزایی در هر دو سطح جهانی و محلی صورت می‌گیرد.

نقشه فرهنگی ظرفیت مهمی در فضای دیپلماسی شهری را محقق می‌کند؛ این کارکرد یکی از ظرفیت‌های قابل توجه است که از طریق قراردادهای خواهرخواندگی بین شهرداری‌ها برقرار می‌شود. در واقع به‌اشتراک‌گذاری منابع فرهنگی و میراث فرهنگی یک شهر در قالب قراردادهای خواهرخواندگی علاوه بر تسهیل در حفاظت از دارایی‌های فرهنگی، توسعه میراث فرهنگی را نیز از طریق دستیابی به الگوهای توسعه پایدار در پی خواهد داشت. نقشه فرهنگی نمودی از میراث فرهنگی ملموس و ناملموس را در اختیار می‌گذارد و ظرفیت‌های توسعه شهری را فراهم می‌کند.

نمونه‌های زیادی از نقشه‌های فرهنگی برای شهرهای مختلف در دنیا انجام شده است (Collard & Palmer, 2000)؛ باین حال در ایران کمتر به نقشه فرهنگی توجه شده است. این در حالی است

منظر فرهنگی: راهبردهای توسعه پایدار شهر از طریق نقشه فرهنگی...، میثم نمکی و همکاران

که بسیاری از شهرهای توسعه یافته و مهاجرپذیر و همچنین شهرهای قدیمی این ظرفیت را در خود شناسایی کرده و برنامه‌ریزی‌های توسعه شهری را بر پایه آن بنا گذاشته‌اند.

تحقیقات قابل توجهی در زمینه نقشه فرهنگی در ایران انجام نشده است؛ با وجود این، واکاوی الزامات و چالش‌های پایداری مناظر فرهنگی در تدوین نقشه فرهنگی (نمکی و همکاران، ۱۴۰۱) و الگوی شبکه‌ای ترسیم نقشه فرهنگی مبتنی بر ارتقای موقعیت ژئوکالچر (اخباری و مؤذن‌جامی، ۱۳۸۹) به مقوله نقشه فرهنگی از منظر علوم انسانی توجه داشته‌اند.

نقشه فرهنگی این امکان را می‌دهد که تلفیقی بین داشته‌ها و دارایی‌های فرهنگی، گونه‌شناسی‌های توزیع جمعیتی، نیازهای اجتماعی فرهنگی شهروندان و همچنین توزیع امکانات و خدمات شهری صورت گیرد و بر مبنای ترسیم چهره مطلوب شهر که استخراج شده از اسناد بالادستی و همچنین دیدگاه نخبگان و متخصصان شهری و فرهنگی است، انجام شود. این رویکرد تلفیقی علاوه بر نشان دادن صورت شهر موقعیت مطلوب را نیز نشان می‌دهد. بر همین اساس تمام نهادهای شهری و فرهنگی سیاست‌ها و برنامه‌های اجرایی خود را بر پایه آن ترسیم و اجرا خواهند کرد.

شهر کاشان به دلیل موقعیت قابل توجه از این منظر که سابقه تمدنی و میراث فرهنگی بالایی در کشور دارد، از یک سو و جذابیت‌هایی که می‌تواند مبنایی برای جذب گردشگر باشد از دیگر سو مسئله‌مند است. شواهد در برخی مناطق کاشان نشان داده‌اند در بخش‌های تاریخی و سنتی بیشتر ساکنان بومی این محدوده تاریخی خانه‌های خود را ترک کرده و قشر ضعیف جامعه شهری جایگزین آن‌ها شده‌اند. علاوه بر این، بناهای تاریخی تخریب و یا دچار فرسودگی کالبدی شده و کسب‌وکار در بازارچه‌های این محدوده از رونق افتاده است. ریشه بخش قابل توجهی از این مشکلات، به دگرگونی در ساختار فضایی شهر بازمی‌گردد که خود حاصل توسعه‌های شهری معاصر و تغییر جایگاه این محدوده تاریخی در شهر امروز است (شفیعی و جیحانی، ۱۳۹۷: ۱). توجه به چارچوب‌های توسعه پایدار شهری برای کاشان به همین دلیل اهمیت دارد. افزایش سهم مهاجرت‌ها از اطراف و به ویژه از مناطق شرقی کشور به این شهر در کنار چالش‌های اقلیمی و مخاطرات ناشی از تغییرات زیست‌بوم در کاشان، توجه به توسعه پایدار شهری را بیش از پیش می‌طلبد. تغییر ساختارهای بومی و تهدیداتی که بناهای تاریخی را تخریب و یا دچار فرسودگی کالبدی می‌کنند، ضرورت توجه به پایداری و توسعه شهری را خواهند افزود. بر این اساس، وجود نقشه فرهنگی می‌تواند برای برنامه‌ریزی در کاهش و کنترل این آسیب‌ها مؤثر باشد. باین حال

مسئله اصلی تحقیق اینجاست که برای دستیابی به توسعه پایدار از طریق نقشه فرهنگی چه راهبردهایی را می‌توان در نظر گرفت؟

۲. چارچوب نظری

مفهوم منظر فرهنگی توسط راتزل^۵ جغرافی‌دان آلمانی در قرن ۱۹ میلادی مطرح شد. او معتقد بود که یک منظر فرهنگی توسط فعالیت‌های انسانی ایجاد می‌شود که منعکس‌کننده ویژگی‌های نظام فرهنگی محلی و ویژگی‌های جغرافیایی است (Jones, 2003 : 22). عمده مناظر فرهنگی را پارک‌ها و فضاهایی تشکیل داده‌اند که علاوه بر قابلیت استفاده برای زندگی، ابعاد زیبایی‌شناختی و مذهبی را نیز در خود دارند. برای نمونه می‌توان به پارک ملی کشورهای چون نیوزلند،^۶ استرالیا، پرتغال و ایسلند اشاره کرد.

پایداری به‌عنوان کلیدی برای معکوس کردن وضعیت اسفناک زندگی در شهرهای بزرگ و تضمین شرایط زندگی بهتر در آینده دیده شده است. از آنجاکه بحث در مورد توسعه پایدار شتاب گرفته، اقداماتی در سطح جهانی انجام شده است تا از طریق یک فرایند تغییر یکپارچه، توسعه پایدار مورد انتظار محقق شود. این اقدامات عمدتاً در حوزه مدیریت دولتی از طریق تصمیم‌گیری‌های کلان، سیاست‌گذاری و خط‌مشی‌های زیست‌محیطی مشخص می‌شود. با وجود این، چالش‌های ذاتی زیادی برای پایداری در این حوزه وجود دارد. بنابراین، از طریق راهبردها و اجرای صحیح می‌توان به عملکرد خوبی در تمامی ابعاد (زیست‌محیطی، اقتصادی و اجتماعی) دست یافت. شهرداری‌ها به‌عنوان یکی از نهادهای مدیریت دولتی و عمومی می‌توانند نقش بنیادین در توسعه پایدار داشته باشند (Caldatto et al., 2020: 69). ایجاد تعادل بین ابعاد زیست‌محیطی، اجتماعی و اقتصادی پایداری دشوار است، زیرا اغلب در مورد اهمیت نسبی هریک اختلاف‌نظر وجود دارد. برای حل این مشکل، نیاز به یکپارچه‌سازی، تعادل و تطبیق ابعاد وجود دارد (Purvis et al., 2019: 683). برخی حتی استدلال می‌کنند که اهداف توسعه پایدار غیرواقعی است. هدف آن‌ها از رفاه جهانی انسان با محدودیت‌های فیزیکی زمین و اکوسیستم‌های آن در تضاد است (Kemp-Benedict et al., 2022).

توسعه اقتصادی در واقع می‌تواند گرسنگی یا فقر انرژی را کاهش دهد. این امر به‌ویژه در کشورهای کمتر توسعه‌یافته صادق است. به همین دلیل است که هدف هشت توسعه پایدار خواستار رشد اقتصادی برای پیشبرد پیشرفت و رفاه اجتماعی است. با این حال، چالش گسترش

منظر فرهنگی: راهبردهای توسعه پایدار شهر از طریق نقشه فرهنگی...، میثم نمکی و همکاران

فعالیت‌های اقتصادی و درعین‌حال کاهش اثرات زیست‌محیطی آن‌هاست (برنامه زیست‌محیطی سازمان ملل، ۲۰۱۱).

پایداری اجتماعی به‌عنوان بعد دوم توسعه پایدار شناخته می‌شود. عدالت اجتماعی تنها بخشی از پایداری اجتماعی است. یک تعریف بیان می‌کند که یک جامعه از نظر اجتماعی پایدار است اگر مردم در زمینه‌های کلیدی با موانع ساختاری مواجه نشوند. این حوزه‌های کلیدی عبارت‌اند از: سلامت، نفوذ، شایستگی، بی‌طرفی و معناسازی (Missimer et al., 2017: 42).

توسعه پایدار را به‌عنوان یک مفهوم جهانی که مسائل زیست‌محیطی و اجتماعی را به هم مرتبط می‌کند، توصیف کرد. کشورها می‌توانند با اتخاذ شاخص‌هایی که تغییرات در ابعاد اقتصادی، اجتماعی و زیست‌محیطی را اندازه‌گیری می‌کنند، سیستم‌هایی را برای نظارت و ارزیابی پیشرفت به‌سمت دستیابی به توسعه پایدار توسعه دهند. به گفته بسیاری از کارشناسان، حفاظت از یکپارچگی زیست‌محیطی هسته اصلی پایداری است (Bosselmann, 2010: 2425). بر این اساس همواره از سیاست‌گذاران خواسته می‌شود تا تأثیر راهبردها و سیاست‌های خود را از نظر توسعه پایدار ارزیابی کنند. این امر ابزاری برای شناسایی و ارزیابی اثرات احتمالی زیست‌محیطی، اقتصادی و اجتماعی سیاست‌های جایگزین ضروری می‌کند (Contor, 2023).

پژوهش‌های متعددی به‌ویژه در چند سال اخیر در زمینه توسعه پایدار و مناظر فرهنگی انجام شده است. عمدتاً این پژوهش‌ها با تأکید بر کاربرد مناظر فرهنگی به‌عنوان محرک توسعه پایدار محلی (Della Spina & Giorno, 2024) راهبرد پایدار برای توسعه مناظر فرهنگی روستاهای سستی (Zhang et al., 2023)، مناظر فرهنگی و تطبیق نیازهای مختلف برای توسعه پایدار (Aureli & Del Baldo, 2023)، الگوی منظر و خدمات اکوسیستمی و اهداف توسعه پایدار در مقیاس منطقه‌ای (Liu et al., 2023)، توسعه پایدار از طریق سرمایه‌گذاری منظر فرهنگی محلی (Ancuța & Jucu, 2023) بوده است. بر این اساس، جنبه‌های مختلف توسعه پایدار به‌ویژه رویکردهای انسان‌محور و حفظ پایداری محیطی با تأکید بر میراث و مناظر فرهنگی از طریق نقشه فرهنگی ادبیات قابل توجهی دارد. شواهد پژوهشی در این زمینه نشان می‌دهد استفاده از نتایج نقشه‌برداری فرهنگی و پتانسیل آن به‌عنوان ابزاری برای توسعه پایدار محسوب می‌شود (Freitas, 2016; Evans & Foord, 2008; Taghvaei et al., 2023). بر همین اساس ضرورت توجه به توسعه پایدار شهر از طریق نقشه فرهنگی در ادبیات پژوهش نقش برجسته‌ای دارد (Assumma & Ventura, 2014). از این‌رو انتظار می‌رود در سطح محلی و با تأکید بر مناظر فرهنگی به‌عنوان بخش مهمی از نقشه فرهنگی

راهبردهایی برای توسعه پایدار تدوین گردد که برای شهرهای دارای سابقه تمدنی بالا حائز اهمیت بیشتری است.

۳. روش پژوهش

روش پژوهش حاضر از منظر هدف، کاربردی و توسعه‌ای، از نظر ماهیت، در دو فاز کیفی با رویکرد تحلیل محتوای کیفی و کمی با روش پیمایشی است. به دلیل اینکه این روش ماهیت اکتشافی دارد، امکان مطالعه و درک عمیق‌تری درباره موضوع به دست خواهد داد. تحقیقات پیمایشی برای بررسی نظرات و تعمیم نتایج در یک جامعه وسیع‌تر استفاده می‌شود.

۴. روش تحلیل داده‌ها

برای تجزیه و تحلیل داده‌ها از کدگذاری باز و محوری به شیوه استقرایی استفاده شد. در بخش کمی از تحلیل عاملی تأییدی برای تأیید مؤلفه‌ها و آزمون‌های تی تک‌راهه استفاده شد.

۵. ابزار و اعتبار داده‌ها

ابزار گردآوری داده‌ها مصاحبه‌های نیمه‌ساختمند بود. برای دریافت پایایی در این روش، پژوهشگر مصاحبه‌ها را به صورت موازی و جداگانه انجام داد و نتایج آن را با یکدیگر مقایسه نمود. همسانی بالایی در چند مصاحبه به صورت تصادفی مشاهده شد. برای نشان دادن موثق بودن، محقق از دو کدگذار برای کدگذاری داده‌ها استفاده کرد و درجه توافق آن‌ها نشان داد اعتبار داده‌ها قابل قبول بود. در بخش کمی از پرسش‌نامه محقق ساخته ۳۷ گویه‌ای مبتنی بر داده‌های بخش اول استفاده شد. اعتبار گویه‌های مورد نظر با استفاده از آلفای کرونباخ بیش از ۰/۷ برآورد گردید.

۶. جامعه پژوهش، نمونه و روش نمونه‌گیری

جامعه پژوهش متخصصان موضوعی مرتبط با میراث فرهنگی، اساتید دانشگاه در زمینه معماری و شهرسازی و مدیران فرهنگی و شهری است. نمونه‌گیری در این پژوهش تا اشباع نظری داده‌ها ادامه یافت. نمونه‌گیری به روش هدفمند وابسته به معیار و به شکل نامتجانس انجام گرفت. معیارهای ورود به پژوهش عبارت‌اند از اینکه افراد دارای تجربه در طراحی مناظر فرهنگی و شهری بوده و در این زمینه حداقل یک کتاب، مقاله یا فعالیت پژوهشی داشته‌اند و علاوه بر تجربه دارای تمایل به مصاحبه بودند. علاوه بر این، فارغ از کاشانی بودن از مناظر فرهنگی و وضعیت توسعه شهر کاشان مطلع باشند. همچنین در پژوهش حاضر تلاش شده است عدم تجانس به دلیل حفظ تنوع سطح اظهارات بیان شده حفظ شود. از این رو همه جنبه‌های میراثی، طبیعی، فرهنگی و شهری و همچنین

منظر فرهنگی: راهبردهای توسعه پایدار شهر از طریق نقشه فرهنگی...، میثم نمکی و همکاران

گروه‌های جنسی مختلف حضور داشته باشند. با در نظر گرفتن این شرایط نمونه تا ۱۸ نفر به شرح جدول ۱ مصاحبه ادامه یافت. در بخش دوم، جامعه آماری همه کارشناسان بخش میراث فرهنگی گردشگری، کارشناسان شهری، متخصصان موضوعی معماری و طراحی شهری در شهر کاشان بود؛ از این میان براساس نمونه‌گیری در دسترس ۱۵۰ نفر انتخاب شدند.

جدول ۱: ویژگی‌های جمعیت‌شناختی مشارکت‌کنندگان

ردیف	رشته تحصیلی و مقطع تحصیلی	سابقه کار	سمت	جنس
۱	دکترای مدیریت فرهنگی	۱۵ سال	استاد دانشگاه	مرد
۲	دکترای مردم‌شناسی	۱۸ سال	مدیر شهری	مرد
۳	دکترای علوم اجتماعی	۲۰ سال	مدیر شهری	مرد
۴	دکترای مدیریت شهری	۲۳ سال	استاد دانشگاه	مرد
۵	دکترای مدیریت شهری	۳۰ سال	مدرس دانشگاه	مرد
۶	دکترای مدیریت گردشگری	۲۰ سال	مدیر شهری	مرد
۷	دکترای پژوهش هنر	۲۵ سال	استاد دانشگاه	مرد
۸	دکترای ارتباطات	۲۵ سال	استاد دانشگاه	مرد
۹	دانشجوی دکترای جامعه‌شناسی	۵ سال	مدرس دانشگاه	مرد
۱۰	کارشناس ارشد مدیریت دولتی	۱۳ سال	استاد دانشگاه	زن
۱۱	دکترای ارتباطات	۲۸ سال	استاد دانشگاه	مرد
۱۲	دکترای مدیریت فرهنگی	۹ سال	استاد دانشگاه	زن
۱۳	دکترای مدیریت شهری	۱۲ سال	مدیر شهری	زن
۱۴	دکترای مدیریت فرهنگی	۲۲ سال	استاد دانشگاه	مرد
۱۵	دکترای مدیریت فرهنگی	۱۲ سال	مدرس دانشگاه	زن
۱۶	دکترای مدیریت فرهنگی	۱۵ سال	استاد دانشگاه	زن
۱۷	دکترای مدیریت گردشگری	۸ سال	مدرس دانشگاه	زن
۱۸	دکترای مدیریت شهری	۹ سال	مدیر شهری	مرد

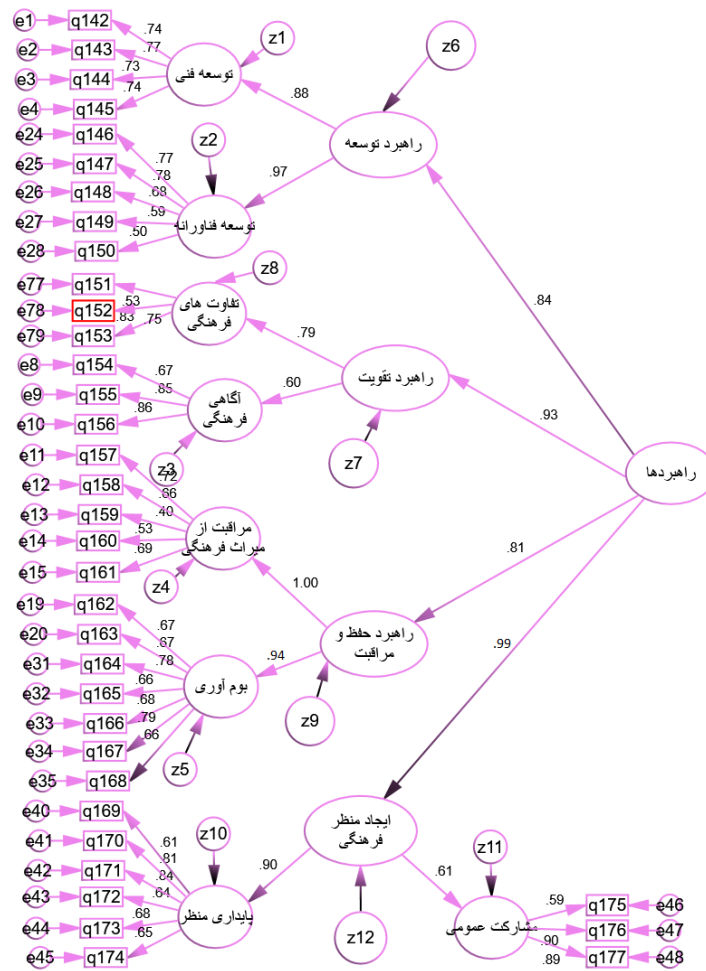
۷. یافته‌های پژوهش

در پاسخ به سؤال پژوهش در خصوص راهبردهای توسعه شهر از طریق نقشه فرهنگی، جدول (۲) مقوله‌ها و مؤلفه‌های راهبردهای توسعه شهر از طریق نقشه فرهنگی را نشان می‌دهد.

جدول ۲: راهبردهای توسعه شهر از طریق نقشه فرهنگی

موقعیت مدل پارادایمی	مقوله اصلی	مقوله فرعی	کدهای باز
توسعه فناورانه	توسعه فناورانه	توسعه فنی	توسعه فناوری اطلاعات و ارتباطات
			استفاده از هوش مصنوعی معادلات و محاسبات
			استفاده از ظرفیت‌های سخت‌افزاری
			تقویت فضای الکترونیکی عمومی
			افزایش دانش مصرف‌کننده فرهنگی
			تحلیل الگوهای ملی مصرف فرهنگی
			افزایش ظرفیت‌های جذب فرهنگی
			پایش تغییرات مصرف فرهنگی
			توسعه گردشگری فرهنگی
			تقویت جنبه‌های قوم‌نگارانه
تفاوت‌های فرهنگی	تفاوت‌های فرهنگی	تفاوت‌های فرهنگی	تقویت تنوع میان‌فرهنگی
			تقویت سلبیقه‌های فرهنگی مشترک
			افزایش آگاهی کودکان
			اشتراک گذاشتن آگاهی
			کمپین‌های افزایش آگاهی
			حفاظت فیزیکی میراث
			مراقبت از دارایی‌های فرهنگی نامشهود
			حفظ دارایی‌های فرهنگی تاریخی
			استفاده از هنرهای عامه در توسعه شهری پایدار
			کنترل شکاف‌های دانش مربوط به خدمات فرهنگی
بوم‌آوردی	بوم‌آوردی	بوم‌آوردی	توانمندسازی درون‌زای جامعه محلی
			برنامه‌ریزی با ذی‌نفعان محلی
			تداوم و انتقال فرهنگ ساخت‌وساز بومی
			استفاده از مصالح بوم‌آورد
			کنترل مصرف انرژی و آلودگی‌های ناشی از آن
			ایجاد گفت‌وگو میراث فرهنگ
			سیاست‌گذاری فرهنگی مبتنی بر حفظ میراث
			ایجاد پایگاه داده‌های فرهنگی
			گسترش نقشه‌برداری دارایی‌های فرهنگی به بعد اکوسیستم
			برنامه‌های مدیریت و حفاظت منظر
ایجاد منظر فرهنگی	ایجاد منظر فرهنگی	ایجاد منظر فرهنگی	به‌کارگیری مصالح با قابلیت احیا و بازسازی
			استفاده از مصالح بازیافت‌پذیر
			تقویت حس تعلق به مکان
			تصادیق چشم‌انداز فرهنگی و اجتماعی مشترک
			ایجاد فرصت‌های مشارکت
			تعمیم فعالیت‌های فراغتی به منظر
			مشارکت عمومی
			مشارکت عمومی
			مشارکت عمومی
			مشارکت عمومی
مشارکت عمومی			

راهبردها مبتنی بر کنش‌ها و واکنش‌هایی برای کنترل، اداره و بازخورد پدیده مورد بررسی هستند. راهبردها هدفمندند و به منظور تحقق اهداف کلان شکل می‌گیرند. در پژوهش حاضر براساس دیدگاه مشارکت‌کنندگان کدهای محوری راهبردها شامل توسعه فنی، توسعه فناورانه، تفاوت‌های فرهنگی، آگاهی فرهنگی، مراقبت از میراث فرهنگی، بوم‌آوردی، پایداری منظر، مشارکت عمومی است و آن را به کد محوری وسیع‌تر دیگری به نام راهبردها ارتباط داده است. تحلیلی عاملی واحدهای مفهومی راهبردها به صورت مدل عاملی تدوین گردید. برآوردهای مربوط به این مدل شاخص‌های کلی برازش و پارامترهای اصلی (بارهای عاملی این واحدهای مفهومی) در شکل ۱ گزارش شده است.

شکل ۱: مدل عاملی مرتبه دوم واحدهای مفهومی راهبردهای توسعه پایدار شهر

جدول ۳: شاخص‌های ارزیابی مدل عاملی واحدهای مفهومی راهبردهای توسعه شهر

شاخص	درجه	کای اسکوتر	شاخص	شاخص برازش	ریشه دوم میانگین
آزادی	نسبی	برازش تطبیقی	تطبیقی مقتصد	مربعات خطای برآورد	مقدار
۵۸۸	۳/۷۳۹	۰/۹۰۱	۰/۹۵۹	۰/۰۳۶	

شاخص‌های ارزیابی کلیت مدل عاملی در مجموع بیانگر این است که برازش داده‌ها به مدل برقرار است. همه شاخص‌های ارزیابی کلیت مدل عاملی با مد نظر قرار دادن مقادیر مطلوب به این شاخص‌ها دلالت بر مطلوبیت مدل عاملی واحدهای مفهومی راهبردها دارند.

جدول ۴: مقادیر بارهای عاملی مضامین راهبردهای توسعه شهر

واحدهای مفهومی	بار عاملی	Z	سطح معنی‌داری
Q142	۰/۷۳۶	-	-
Q143	۰/۷۶۹	۱۰/۲۴۵	***
Q144	۰/۷۳۳	۹/۶۱۴	***
Q145	۰/۷۴۱	۷/۷۴۹	***
Q146	۰/۷۷۴	-	-
Q147	۰/۷۷۶	۱۰/۹۱۶	***
Q148	۰/۶۸۵	۹/۱۵۲	***
Q149	۰/۵۹۰	۷/۵۴۷	***
Q150	۰/۵۰۴	۶/۲۴۹	***
Q151	۰/۵۳۴	-	-
Q152	۰/۷۵۱	۷/۰۲۸	***
Q153	۰/۸۳۱	۷/۴۶۳	***
Q154	۰/۶۷۲	-	-
Q155	۰/۸۵۰	۹/۱۵۲	***
Q156	۰/۸۶۴	۹/۲۲۰	***
Q157	۰/۷۱۹	-	-
Q158	۰/۶۶۴	۹/۵۲۹	***
Q159	۰/۳۹۷	۵/۰۳۹	***
Q160	۰/۵۳۳	۷/۱۲۸	***
Q161	۰/۶۹۰	-	-
Q162	۰/۶۶۷	۹/۴۸۰	***
Q163	۰/۶۶۶	-	-
Q164	۰/۷۸۵	۱۲/۲۸۳	***
Q165	۰/۶۶۴	۹/۴۳۶	***

واحد‌های مفهومی	بار عاملی	Z	سطح معنی‌داری
Q166	۰/۶۸۰	۹/۷۷۴	***
Q167	۰/۷۹۴	۱۲/۵۴۸	***
Q168	۰/۶۶۰	۹/۷۴۹	***
Q169	۰/۶۱۱	-	-
Q170	۰/۸۱۰	۹/۴۵۲	***
Q171	۰/۸۳۸	۹/۷۸۰	***
Q172	۰/۶۳۶	۷/۴۳۶	***
Q173	۰/۶۸۱	۷/۹۶۱	***
Q174	۰/۶۵۱	۷/۶۰۰	***
Q175	۰/۵۸۶	۷/۷۰۷	***
Q176	۰/۹۰۲	۱۲/۹۸۷	***
Q177	۰/۸۸۹	-	-

مقادیر برآورده در جدول ۴، بیانگر این است بارهای عاملی مربوط به واحدهای مفهومی راهبردها در وضعیت مطلوبی قرار دارند. به عبارت دیگر، همبستگی این واحدهای مفهومی با واحدهای مفهومی مربوط به این مضامین در حد متوسط به بالا برآورد می‌شوند و در نتیجه ابزار سنجش از روایی عاملی برخوردار است.

۸. بحث و نتیجه‌گیری

به نظر می‌رسد سیاست‌های با هدف توسعه شهری و سرزمینی بر اهمیت چشم‌انداز به‌عنوان یک منبع مهم برای توسعه پایدار و اقتصادی تأکید دارند. مناظر فرهنگی یکی از راهبردهای مهم توسعه نقشه فرهنگی به شمار می‌روند که یونسکو نیز در دستور کار خود قرار داده است. القای مناظر فرهنگی در فهرست میراث جهانی، راه‌های جدیدی را برای تفسیر ارزش‌ها و فرهنگ محلی باز کرده است؛ اما به دلیل تغییرات طبیعی و فعالیت‌های انسانی، مناظر فرهنگی به‌طور اجتناب‌ناپذیری دچار فرسایش و ویرانی شده‌اند. با توسعه سریع علم و فناوری، تعداد زیادی از ابزارهای فناوری اطلاعات برای جمع‌آوری، پردازش و بیان داده‌های چشم‌انداز میراث فرهنگی به کار گرفته شده‌اند که پشتیبانی نظری و فنی قوی برای مدل‌سازی و تحقیقات کاربردی آن ارائه می‌کنند.

مناظر را می‌توان به مناظر طبیعی و مناظر فرهنگی تقسیم کرد. در کاشان ترکیب قابل توجهی از هر دو منظر می‌توان ایجاد کرد. توجه به مناظر فرهنگی در نقشه فرهنگی به‌عنوان یک راهبرد برای درک تفاوت‌های فضایی فرهنگ انسانی مفید است و حتی پیشینه تاریخی طبیعی را که فرهنگ

منطقه‌ای را شکل می‌دهد، منعکس می‌کند. با وجود این، به نظر می‌رسد توجه به جنبه‌های پایداری منظر و مشارکت عمومی که ارزش‌های توسعه و پایداری را از طریق تقویت‌ساز و کارهای ایجاد و مراقبت از منظر در کاشان تقویت می‌کند، باید مد نظر قرار گیرد. این جنبه‌های مختلف منظر فرهنگی از امکانات رفاهی، امکانات رفاهی از صحنه‌های فرهنگی منحصربه‌فرد تشکیل شده است و صحنه‌های فرهنگی ترکیبی از امکانات رفاهی مختلف هستند که نمایانگر سبک کلی فرهنگی یا ویژگی‌های زیبایی‌شناختی یک مکان را نشان می‌دهند. این جهت‌گیری‌های ارزشی فرهنگی خاص، سوژه‌های فرهنگی مربوط را جذب می‌کنند تا به اعمال فرهنگی برسند و قضاوت‌های ارزشی-عاطفی و حتی هویت فرهنگی را از طریق احساساتشان شکل دهند.

یکی از اقدامات مهم در توسعه فناوریانه نقشه فرهنگی که در کشورهای توسعه‌یافته مورد توجه قرار گرفته و می‌تواند برای نقشه‌های فرهنگی در بخش‌هایی از کشور مثل کاشان که ظرفیت‌های تاریخی قابل توجهی دارند مفید باشد، توجه به دیجیتالی کردن و توسعه فناوریانه نقشه‌های فرهنگی ذیل راهبرد توسعه است. همان‌طور که بیکل و چامپیون^۷ (۲۰۱۹) نشان می‌دهند یک نمایش هوشمند منظره میراث فرهنگی که واقعیت و تخیل را باهم ترکیب می‌کند و بخش کلیدی نمایش دیجیتال میراث فرهنگی و سیستم تعاملی است. واقعیت مجازی و واقعیت افزوده اغلب برای نمایش دیجیتالی میراث فرهنگی استفاده می‌شوند. توسعه میراث فرهنگی دیجیتال در عمق و وسعت امکانات بیشتری را برای دیجیتالی کردن مناظر میراث فرهنگی در سطح فنی ارائه می‌دهد. با این حال، تحلیل و درک عناصر، مضامین و سبک‌های منظر میراث فرهنگی نیز بسیار مهم است.

نتایج این پژوهش با تحقیقات (Freitas, 2016; Evans & Foord, 2008; Taghvaei et al., 2023; Assumma & Ventura, 2014). درخصوص نقش مناظر و میراث فرهنگی در توسعه پایدار و همچنین نقشه فرهنگی در توسعه پایدار محلی و شهری همسویی دارد. این پژوهش‌ها استدلال می‌کند که نقشه‌برداری فرهنگی به‌عنوان یک رویکرد سیستماتیک برای ثبت و ارائه تصویری یکپارچه از ویژگی‌های فرهنگی یک مکان، و اینکه چگونه می‌تواند به حساسیت برنامه‌ریزی کمک کند و پایدار باشد، نقش مهمی ایفا می‌کند.

به‌منظور افزایش جذابیت‌های شهری و توسعه سواد فرهنگی و هنری، پیشنهاد استفاده از هنرهای عامه در توسعه شهری با قابلیت حفظ دارایی‌های فرهنگی تاریخی می‌تواند تأثیرگذار باشد. در ذیل راهبرد تقویت و دستیابی به مؤلفه‌هایی چون به اشتراک گذاشتن آگاهی و کمپین‌های افزایش آگاهی سازمان‌های فرهنگی حاکمیتی با همکاری سازمان‌های مردم‌نهاد فرهنگی می‌توانند در

منظر فرهنگی: راهبردهای توسعه پایدار شهر از طریق نقشه فرهنگی...، میثم نمکی و همکاران

ایجاد بسترهایی برای اشتراک‌گذاری و تقویت زیرساخت‌های آگاهی‌بخشی تأثیرگذار باشند. در بعد راهبردها و توسعه فناورانه افزایش دانش مصرف‌کننده فرهنگی یکی از موضوعات مهم است که به نظر می‌رسد از طریق ایجاد بسترهای گفت‌وگوی فرهنگی در محیط‌های محلی میسر می‌شود. بر این اساس پیشنهاد می‌شود شهرداری‌ها از طریق فرهنگ‌سراهای شهری اقدام به برگزاری دوره‌های آموزشی برای شهروندان به صورت مجازی و حضوری کنند.

پی‌نوشت‌ها

1. United Cities & Local Governments
2. The Hangzhou declaration
3. Zhang & Chan
4. Melo
5. Ratzel
6. New Zealand National Park
7. Bekele & Champion

منابع

- اخباری، محمد، و مؤذن‌جامی، محمدهادی. (۱۳۸۹). الگوی شبکه‌ای ترسیم نقشه فرهنگی مبتنی بر ارتقای موقعیت ژئوکالچر (مطالعه موردی: کلان‌شهر تهران). فصلنامه بین‌المللی ژئوپلیتیک، ۱۸(۱)، ۳۱-۵۶.
- شفیعی، پریچهر، و جیحانی، حمیدرضا. (۱۳۹۷). ارزیابی تغییر ساختار فضایی محدوده شهری محتشم کاشان. *کاشان‌شناسی*، ۱۱(۲)، ۳۱-۴۸. doi:10.22052/2.13.31
- نمکی، میثم، شریفی، سعید، و لطیفی، محمد. (۱۴۰۱). کالبد فرهنگی شهر: واکاوی الزامات و چالش‌های پایداری مناظر فرهنگی در تدوین نقشه فرهنگی. *کاشان‌شناسی*، ۲(۱۵)، ۲۵-۴۶. doi:10.22052/kashan.2022.246593.1048
- Ancuța, C., & Jucu, I. S. (2023). Sustainable rural development through local cultural heritage capitalization—analyzing the cultural tourism potential in rural Romanian Areas: A case study of Hărman Commune of Brașov Region in Romania. *Land*, 12(7), 1297.
- Assumma, V., & Ventura, C. (2014, July). Role of Cultural mapping within local development processes: a tool for the integrated enhancement of rural heritage. In *Advanced Engineering Forum* (Vol. 11, pp. 495-502). Trans Tech Publications Ltd.
- Aureli, S., & Del Baldo, M. (2023). Stakeholders' consciousness of cultural heritage and the reconciliation of different needs for sustainable development. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 13(4), 964-982.

- Bekele, M. K., & Champion, E. (2019). A comparison of immersive realities and interaction methods: Cultural learning in virtual heritage. *Frontiers in Robotics and AI*, 6, 91.
- Bosselmann, K. (2010). Losing the forest for the trees: Environmental reductionism in the law. *Sustainability*, 2(8), 2424-2448.
- Caldatto, F. C., Bortoluzzi, S. C., & de Lima, E. P. (2020). The role of public administration in sustainable development. *International business, trade and institutional sustainability*, 69-79.
- Cheng, Y., Zhu, K., Zhou, Q., El Archi, Y., Kabil, M., Remenyik, B., & Dávid, L. D. (2023). Tourism Ecological Efficiency and Sustainable Development in the Hanjiang River Basin: A Super-Efficiency Slacks-Based Measure Model Study. *Sustainability*, 15(7), 6159.
- Collard, L., and Palmer, D. (2000). Nyungar environmental design thematics. Unpublished report prepared for The University of Western Australia Indigenous Design Studio (J. Milroy, L. Collard, and G. Revell, Studio Coordinators). Crawley: The University of Western Australia.
- Contor, H. (2023). *Integrated Systems Analysis: Belgium's SDG performance under Business As Usual scenario* (Master's thesis, The University of Bergen).
- Dalton, C., and Thatcher, J. (2014). What does a critical data studies look like, and why do we care? Seven points for a critical approach to 'big data.' *Society and Space open site (of Society and Space: Environment and Planning D)*.
- Della Spina, L., & Giorno, C. (2024). Cultural Landscapes as a Driver of Local Development. Collaborative Decision-Making Processes for the Promotion of Resilient Landscapes. In *Science of Valuations: Natural Structures, Technological Infrastructures, Cultural Superstructures* (pp. 329-346). Cham: Springer Nature Switzerland.
- Duxbury, N. & Redaelli, E. (2020). Cultural mapping. *Oxford Bibliographies in Communication*.
- Evans, G., & Foord, J. (2008). Cultural mapping and sustainable communities: planning for the arts revisited. *Cultural trends*, 17(2), 65-96.
- Freitas, R. (2016). Cultural mapping as a development tool. *City, Culture and Society*, 7(1), 9-16.
- Hawkes, J. (2001). *The fourth pillar of sustainability: Culture's essential role in public planning*. Melbourne: Common Ground.
- Jones, M. (2003). The concept of cultural landscape: discourse and narratives. In *Landscape interfaces: cultural heritage in changing landscapes* (pp. 21-51). Dordrecht: Springer Netherlands.
- Kemp-Benedict, E., Lambe, F., Carlsen, H., Weitz, N., & sa Persson, Å. (2022). Stockholm+ 50: unlocking a better future.
- Liu, Y., Lü, Y., Fu, B., & Zhang, X. (2023). Landscape pattern and ecosystem services are critical for protected areas' contributions to sustainable development goals at regional scale. *Science of the Total Environment*, 881, 163535.
- Missimer, M., Robèrt, K. H., & Broman, G. (2017). A strategic approach to social sustainability—Part 2: a principle-based definition. *Journal of cleaner production*, 140, 42-52.

- Moslehpour, M., Firman, A., Lin, C. H., Bilgiçli, İ., Tran, T. K., & Nguyen, T. T. H. (2023). The moderating impact of government support on the relationship between tourism development and growth, natural resources depletion, sociocultural degradation, economic environment, and pollution reduction: case of Indonesian economy. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(19), 56863-56878.
- Ortega Nuere, C., & Bayón, F. (2015). Cultural mapping and urban regeneration: analyzing emergent narratives about Bilbao. *Culture and Local Governance*, 5(1), 9-22.
- Purvis, B., Mao, Y., & Robinson, D. (2019). Three pillars of sustainability: in search of conceptual origins. *Sustainability science*, 14, 681-695.
- Santos, B. de Sousa. (2007). Beyond abyssal thinking: From global lines to ecologies of knowledges. *Eurozine* (June 29). Retrieved from <http://www.eurozine.com/articles/2007-06-29-santos-en.html>.
- Taghvaei, V. M., Nodehi, M., Arani, A. A., Jafari, Y., & Shirazi, J. K. (2023). Sustainability spillover effects of social, environment and economy: mapping global sustainable development in a systematic analysis. *Asia-Pacific Journal of Regional Science*, 7(2), 329-353.
- Teaiwa, K., & Mercer, C. (2011). *Pacific cultural mapping, planning and policy toolkit*. Secretariat of the Pacific Community and European Union.
- UNESCO. (2013). The Hangzhou declaration: Placing culture at the heart of sustainable development. Adopted in Hangzhou, People's Republic of China, on May 17. Retrieved from <http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/images/FinalHangzhouDeclaration20130517.pdf>
- United Nations Environment Programme. Division of Early Warning, & Assessment. (2011). *UNEP year book 2011: emerging issues in our global environment*. UNEP/Earthprint.
- Wang, J., Zhang, L., & Gou, A. (2021). Study of the color characteristics of residential buildings in Shanghai. *Color Research & Application*, 46(1), 240-257.
- Young, G., & Stevenson, D. (Eds.). (2013). *The Ashgate research companion to planning and culture*. London: Ashgate.
- Zhang, H., & Chan, B. H. S. (2022). Differentiating graffiti in Macao: activity types, multimodality and institutional appropriation. *Visual Communication*, 21(4), 560-580.
- Zhang, Q., Kim, E., Yang, C., & Cao, F. (2023). Rural revitalization: Sustainable strategy for the development of cultural landscape of traditional villages through optimized IPA approach. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 13(1), 66-86.

References

- Akhbari, M., & Moezinjani, M.H. (2010). a network model for drawing a cultural map based on the promotion of the geocultural situation (case study: Tehran metropolis). *International Quarterly of Geopolitics*, 6(18), 31-56. [In Persian]
- Ancuța, C., & Jucu, I. S. (2023). Sustainable rural development through local cultural heritage capitalization—analyzing the cultural tourism potential in rural Romanian Areas: A case study of Hărman Commune of Brașov Region in Romania. *Land*, 12(7), 1297.

- Assumma, V., & Ventura, C. (2014, July). Role of Cultural mapping within local development processes: a tool for the integrated enhancement of rural heritage. In *Advanced Engineering Forum* (Vol. 11, pp. 495-502). Trans Tech Publications Ltd.
- Aureli, S., & Del Baldo, M. (2023). Stakeholders' consciousness of cultural heritage and the reconciliation of different needs for sustainable development. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 13(4), 964-982.
- Bekele, M. K., & Champion, E. (2019). A comparison of immersive realities and interaction methods: Cultural learning in virtual heritage. *Frontiers in Robotics and AI*, 6, 91.
- Bosselmann, K. (2010). Losing the forest for the trees: Environmental reductionism in the law. *Sustainability*, 2(8), 2424-2448.
- Caldatto, F. C., Bortoluzzi, S. C., & de Lima, E. P. (2020). The role of public administration in sustainable development. *International business, trade and institutional sustainability*, 69-79.
- Cheng, Y., Zhu, K., Zhou, Q., El Archi, Y., Kabil, M., Remenyik, B., & Dávid, L. D. (2023). Tourism Ecological Efficiency and Sustainable Development in the Hanjiang River Basin: A Super-Efficiency Slacks-Based Measure Model Study. *Sustainability*, 15(7), 6159.
- Collard, L., and Palmer, D. (2000). Nyungar environmental design thematic. Unpublished report prepared for The University of Western Australia Indigenous Design Studio (J. Milroy, L. Collard, and G. Revell, Studio Coordinators). Crawley: The University of Western Australia.
- Contor, H. (2023). *Integrated Systems Analysis: Belgium's SDG performance under Business As Usual scenario* (Master's thesis, The University of Bergen).
- Dalton, C., and Thatcher, J. (2014). What does a critical data studies look like, and why do we care? Seven points for a critical approach to 'big data.' *Society and Space open site (of Society and Space: Environment and Planning D)*.
- Della Spina, L., & Giorno, C. (2024). Cultural Landscapes as a Driver of Local Development. Collaborative Decision-Making Processes for the Promotion of Resilient Landscapes. In *Science of Valuations: Natural Structures, Technological Infrastructures, Cultural Superstructures* (pp. 329-346). Cham: Springer Nature Switzerland.
- Duxbury, N. & Redaelli, E. (2020). Cultural mapping. *Oxford Bibliographies in Communication*.
- Evans, G., & Foord, J. (2008). Cultural mapping and sustainable communities: planning for the arts revisited. *Cultural trends*, 17(2), 65-96.
- Freitas, R. (2016). Cultural mapping as a development tool. *City, Culture and Society*, 7(1), 9-16.
- Hawkes, J. (2001). *The fourth pillar of sustainability: Culture's essential role in public planning*. Melbourne: Common Ground.
- Jones, M. (2003). The concept of cultural landscape: discourse and narratives. In *Landscape interfaces: cultural heritage in changing landscapes* (pp. 21-51). Dordrecht: Springer Netherlands.
- Kemp-Benedict, E., Lambe, F., Carlsen, H., Weitz, N., & sa Persson, Å. (2022). Stockholm+ 50: unlocking a better future.

- Liu, Y., Lü, Y., Fu, B., & Zhang, X. (2023). Landscape pattern and ecosystem services are critical for protected areas' contributions to sustainable development goals at regional scale. *Science of the Total Environment*, 881, 163535.
- Lowenthal, D. (2005). Natural and cultural heritage. *International Journal of Heritage Studies*, 11(1), 81-92.
- Missimer, M., Robèrt, K. H., & Broman, G. (2017). A strategic approach to social sustainability—Part 2: a principle-based definition. *Journal of cleaner production*, 140, 42-52.
- Moslehpour, M., Firman, A., Lin, C. H., Bilgiçli, İ., Tran, T. K., & Nguyen, T. T. H. (2023). The moderating impact of government support on the relationship between tourism development and growth, natural resources depletion, sociocultural degradation, economic environment, and pollution reduction: case of Indonesian economy. *Environmental Science and Pollution Research*, 30(19), 56863-56878.
- Namaki, M., Sharifi, S., & Latifi, M. (2023). Cultural Frameworks of Cities: An Analysis of Requirements and Challenges of Sustainability of Cultural Landscapes in Compiling Cultural Maps. *Kashan Shenasi*, 15(2), 25-46. doi:10.22052/kashan.2022.246593.1048. [In Persian]
- Ortega Nuere, C., & Bayón, F. (2015). Cultural mapping and urban regeneration: analyzing emergent narratives about Bilbao. *Culture and Local Governance*, 5(1), 9-22.
- Purvis, B., Mao, Y., & Robinson, D. (2019). Three pillars of sustainability: in search of conceptual origins. *Sustainability science*, 14, 681-695.
- Santos, B. de Sousa. (2007). Beyond abyssal thinking: From global lines to ecologies of knowledges. *Eurozine* (June 29). Retrieved from <http://www.eurozine.com/articles/2007-06-29-santos-en.html>.
- Shafiei, P, Jehani, HR. (2018). Evaluating the change in the spatial structure of the urban area of Mohtasham Kashan. *Kashan Shenasi*, 11(2), 31-48. doi:10.22052/2.13.31. [In Persian]
- Taghvaei, V. M., Nodehi, M., Arani, A. A., Jafari, Y., & Shirazi, J. K. (2023). Sustainability spillover effects of social, environment and economy: mapping global sustainable development in a systematic analysis. *Asia-Pacific Journal of Regional Science*, 7(2), 329-353.
- Teaiwa, K., & Mercer, C. (2011). *Pacific cultural mapping, planning and policy toolkit*. Secretariat of the Pacific Community and European Union.
- UNESCO. (2013). The Hangzhou declaration: Placing culture at the heart of sustainable development. Adopted in Hangzhou, People's Republic of China, on May 17. Retrieved from <http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/images/FinalHangzhouDeclaration20130517.pdf>
- Wang, J., Zhang, L., & Gou, A. (2021). Study of the color characteristics of residential buildings in Shanghai. *Color Research & Application*, 46(1), 240-257.
- Young, G., & Stevenson, D. (Eds.). (2013). *The Ashgate research companion to planning and culture*. London: Ashgate.
- Zhang, H., & Chan, B. H. S. (2022). Differentiating graffiti in Macao: activity types, multimodality and institutional appropriation. *Visual Communication*, 21(4), 560-580.
- Zhang, Q., Kim, E., Yang, C., & Cao, F. (2023). Rural revitalization: Sustainable strategy for the development of cultural landscape of traditional villages through optimized IPA approach. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 13(1), 66-86.

Cultural Landscape: Sustainable Urban Development Strategies through Cultural Mapping (A Case Study: Kashan)

Meysam Namaki

PhD Candidate in Cultural Management and Planning, Isfahan (Khorasgan) Branch, Islamic Azad University, Isfahan, Iran; namakiarani.m@gmail.com

Saeid Sharifi

Associate Professor, Department of Cultural Management and Planning, Isfahan (Khorasgan) Branch, Islamic Azad University, Isfahan, Iran, (Corresponding Author); sa.sharifi@khuisf.ac.ir

Mohammad Latifi

Assistant Professor, Department of Architecture and Urban Planning, Isfahan (Khorasgan) Branch, Islamic Azad University, Isfahan, Iran; mlatifi@khuisf.ac.ir

Received: 08/06/2024

Accepted: 31/08/2024

Introduction

The cultural map provides an avenue for urban diplomacy and serves as a key capacity builder through the establishment of sister city agreements between municipalities. The sharing of cultural resources and the heritage fostered by these partnerships not only ensures the protection of cultural assets but also promotes the sustainable development of cultural heritage. This is achieved by facilitating the exchange of knowledge and the best practices that help cultivate a more comprehensive mutual understanding of each cultural heritage. The influx of migrants and the changing of environmental conditions in Kashan necessitate a renewed focus on sustainable urban development to address resulting challenges and risks. As such, preserving and protecting the city's cultural heritage, both tangible and intangible, have become increasingly urgent. A comprehensive cultural map can aid in the formulating of strategies for mitigating the effects of rapid urban growth and climate change on Kashan's historical monuments to ensure their preservation for future generations.

Research Method

This research employed an applied and developmental approach, comprised of two phases: qualitative and quantitative. In the qualitative phase, content analysis with open and axial coding techniques was used for the inductive data analysis. In the quantitative phase, confirmatory factor analysis and t-tests were conducted to

validate the components identified in the qualitative phase. Semi-structured interviews were used as the primary data collection tool throughout both phases of the research. To ensure reliability and validity of the data collected through interviews, multiple interviews were conducted in parallel and compared to confirm consistency. Furthermore, two coders were employed to code the data, and the agreement between them demonstrated the data's validity. The quantitative phase involved the use of a researcher-made questionnaire consisting of 37 items based on data from the qualitative phase. Cronbach's alpha was employed to estimate the internal consistency of the questionnaire items, resulting in a coefficient greater than 0.7, confirming their validity. The research population consisted of experts related to cultural heritage, university professors specializing in architecture and urban planning, and cultural and urban managers. Using purposive sampling, a criterion-based and heterogeneous approach was employed with participants selected based on their experience in designing cultural and urban landscapes as well as a demonstrated record of research and publications related to these fields. The researchers continued sampling until theoretical saturation, at which no other new themes or insights emerged from the interviews. In the quantitative phase, 150 individuals from the sectors of cultural heritage tourism, urban experts, and experts in architecture and urban designing in Kashan formed the statistical population.

Results

In the present study, based on the participants' perspectives, the core codes of strategies include technical development, technological development, cultural differences, cultural awareness, cultural heritage care, ecotourism, landscape sustainability, and public participation. The findings showed that elements such as the development of information and communication technology, the use of artificial intelligence equations and calculations, the use of hardware capacities, strengthening the public electronic space, analyzing national patterns of cultural consumption, monitoring changes in cultural consumption, strengthening intercultural diversity, increasing children's awareness, awareness-raising campaigns, caring for intangible cultural assets, preserving historical cultural assets, controlling knowledge gaps related to cultural services, endogenous empowerment of the local community, continuity and transmission of indigenous construction culture, controlling energy consumption and pollution caused by it, cultural policymaking based on heritage preservation, expanding the mapping of cultural assets to the ecosystem dimension, using materials with the ability to restore and rebuild, strengthened the sense of belonging to the place and acknowledged the shared cultural and social landscape, and such elements formed the strategies for sustainable development of the city through the cultural map. Factor analysis, the conceptual units of the strategies, was developed as a factor model. The indicators of the evaluation of the generality of the factor model as a whole indicate that the data fit the model. All the indicators of the evaluation of the generality of the factor model, by considering the desired values of these indicators, indicated the desirability of the factor model of the conceptual units of the strategies. The conceptual units of the strategies were in a desirable state. In other words, the correlation of these conceptual units with the conceptual units related to these themes was estimated to be from medium to high, and as a result, the measurement tool had factor validity.

10.22052/KASHAN.2024.253697.1095

Conclusion

In recent years, urban and territorial development policies have been shifting towards a focus on the vital role that landscapes play in sustainable and economic growth. Cultural landscapes are one of the key components of a cultural map and a significant area of interest for UNESCO. By inscribing cultural landscapes onto the World Heritage List, UNESCO has enabled the exploration of new avenues for understanding and preserving local values and cultures. However, due to human activities and natural changes, these landscapes have been increasingly susceptible to degradation and destruction. In response, the application of information technology tools to collect, process, and represent cultural heritage landscape data has provided robust theoretical and technical foundations for landscape modeling and applied research. By harnessing the power of these technologies, it can more effectively safeguard cultural landscapes and their inherent cultural values, while simultaneously promoting sustainable development in urban and territorial planning. Landscapes can be broadly categorized as natural and cultural landscapes. In Kashan, a unique blend of these landscapes exists, which can be harnessed to create a distinctive spatial representation of human culture. The incorporation of cultural landscapes into cultural mapping not only provides valuable insight into the spatial dynamics of human culture but also reflects the historical and natural influences that shape regional culture. However, achieving sustainable development in Kashan requires careful consideration of landscape sustainability and public participation, as these factors are essential for promoting and nurturing the values inherent in the landscape. These different aspects of the cultural landscape can be conceptualized as a hierarchy of interrelated elements. Amenities, which can be considered individual features or attributes, contribute to the formation of amenities, which in turn combine to form unique cultural scenes. These cultural scenes, in turn, represent the overall cultural style and aesthetic characteristics of a given place, and form the basis for cultural practices, value-affective judgments, and even cultural identity among relevant cultural subjects. By understanding and preserving these cultural scenes, we can better appreciate and sustain the cultural values of Kashan's landscapes.

Keywords: Cultural landscape, development, cultural map, sustainable development, Kashan.

دو فصلنامه علمی کاشان‌شناسی، بهار و تابستان ۱۴۰۳
دوره ۱۷، شماره ۱ (پیاپی ۳۲)، صفحات: ۲۵-۴۶
مقاله علمی پژوهشی

تحلیل مبانی و ابعاد اقتصاد کاشان در دوره قاجار با تأکید بر نظریات عبدالرسول مدنی

سید محمود سادات‌بیدگلی*

چکیده

عبدالرسول مدنی (۱۲۸۰-۱۳۶۶ق) یکی از روحانیون کاشان است که در دوره مشروطه، رساله انصافی را در انطباق مشروطه با اسلام نوشته است. فریدون آدمیت، قدر و ارزش این رساله را در مباحث روشن‌فکری، بالاتر از تنبیه الائمة و تنزیه الملة نائینی می‌داند. مدنی در این رساله به مباحث اقتصادی دوره قاجار توجه ویژه داشته است. وی با تکیه بر آیات و احادیث، کسب ثروت را مورد تأیید اسلام و آن را باعث ایجاد آزادی و امنیت در جامعه می‌داند. این مقاله با روش تاریخی و شیوه توصیفی تحلیلی و با کمک اسناد و مدارک آرشیوی و منابع اصلی به تحلیل نظرات عبدالرسول مدنی در باب اقتصاد کاشان در دوره قاجار می‌پردازد و در پی آزمون این فرضیه این است که نظرات عبدالرسول مدنی در مورد وضعیت اقتصادی کاشان در دوره قاجار با واقعیت منطبق است و اسناد و مدارک و منابع اصلی آن را تأیید می‌کنند. یافته‌های این مقاله نشان می‌دهد نظرات عبدالرسول مدنی را اسناد و مدارک آرشیوی و منابع اصلی تأیید می‌کنند و نظرات وی با امر واقع در گذشته انطباق دارد. مدنی تغییر رویه اقتصاد کشور در دوره قاجار از صادرکننده کالای ساخته‌شده به واردکننده این کالا و در عوض صادرات مواد اولیه را تشخیص داد. دریافت مالیات‌های خودسرانه مورد اعتراض مدنی است و اینکه چرا دولت از کالاهای خارجی گمرکی چندانی نمی‌گیرد تا آن‌ها گران‌تر وارد شوند و بازار کمتری پیدا کنند. بیکاری گسترده و پرداختن مردم به کارهای غیرمولد و چندشغله بودن کارگزاران حکومتی نیز همواره مد نظر این روحانی نواندیش بود. مدنی به مقوله کوچک‌سازی دولت و چابک‌سازی آن پرداخته است که شاید کمتر نواندیشی در آن دوره بدان فکر می‌کرد. وی فرزند زمانه خود بود و با درک مسائل اساسی آن دوره، ریشه حل مشکلات را در واکاوی درونی خود مردم و خودآگاهی‌شان به وضعیت اقتصادی و نیز کار و کوشش و ایجاد ثروت از طریق ایجاد صنایع جدید و تقویت آن و گمرکی بستن بر کالاهای خارجی می‌داند.

کلیدواژه‌ها: عبدالرسول مدنی، اقتصاد دوره قاجار، بیکاری، مشروطیت، کارگاه‌های شرفایی، واردات.

* استادیار گروه تاریخ انقلاب پژوهشکده امام خمینی و انقلاب اسلامی، تهران، ایران / sadat@ri-khameini.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۱۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۱۰

۱. مقدمه

با بروز انقلاب مشروطه در کشور، ایرانیان نظامی را تجربه کردند که قبل از این نیازموده بودند. این پدیده واکنش‌های مختلفی را در جامعه برانگیخت. انجمن‌های مشروطه‌خواه و روزنامه‌ها به فعالیت پرداختند و بعضاً کنش‌هایی از خود نشان دادند و یا مطالبی را منتشر کردند که در بین جامعه مذهبی آن روزگار واکنش‌هایی به دنبال آورد. آنان مشروطه را از دریچه این دو می‌دیدند و تدروی‌های آنان گروه‌هایی از افراد را به این جمع‌بندی رساند که مشروطه با این معیارها آیا موازنتی با اسلام دارد. از دیگر سو، نظام جدید مبنای معینی در شرع انور نداشت و مانند نظام سلطانی نبود که مبنای آن به‌عنوان سلطان عادل از سوی فقها پذیرفته شده باشد؛ لذا هم این شبهه و هم آن عملکرد، فضای سختی برای مشروطه‌خواهی ایجاد کرد. علمای هر دو سو نیز رسائلی در له یا علیه مشروطه نوشتند. شهر کاشان هم که به‌علت نزدیکی به پایتخت، وجود تلگراف‌خانه و وجود خاندان‌های روشن‌فکر در شهر سریع تحت‌تأثیر مشروطه‌خواهی قرار گرفته بود، دچار همین مشکل مخالفت یا موافقت با مشروطه گردید. در یک سو، مشروعه‌خواهانی بودند که در «انجمن شریعت محفل قدس» گرد آمده بودند و از طرف دیگر، ملا حبیب‌الله شریف و ملا عبدالرسول مدنی قرار داشتند که مبنایی موافق مشروطه بودند. شریف برای شکسته شدن جوّ ضد مشروطگی در کاشان، نوشتن رساله‌ای را در انطباق مشروطه با اسلام به داماد و شاگردش عبدالرسول مدنی تکلیف کرد و او رساله *انصافیة* را نوشت. این رساله در ۱۳۲۸ق در مطبعه ثریا در کاشان چاپ و در بین اهالی توزیع شد تا نشان دهد که مشروطه مخالف اسلام نیست. لذا این پیشینه نظری و نیز فعالیت وی در قالب رئیس اولین دوره انجمن ولایتی کاشان و نیز رئیس محکمه صلحیه از محاکم شهر کاشان از مدنی، شخصیتی آگاه به زمانه خود ساخته بود. رساله *انصافیة* مدنی در ادامه سنت رساله‌نویسی علما و در جهت نشان دادن انطباق مشروطه با قوانین اسلام نوشته شد و با انتشار در سال ۱۳۲۸ق توانست تا حدودی در تلطیف فضا به نفع مشروطه و مشروطه‌خواهان عمل کند. قدر این رساله شناخته نشده است. فریدون آدمیت جایگاه این رساله را در فهم مباحث روشن‌فکری بالاتر از رساله نائینی می‌داند. از آنجاکه مشکل اصلی کاشان در آن دوره، اقتصاد و ورشکستگی کارگاه‌های نساجی بود، فهم اینکه واقعاً در اقتصاد آن دوره چه می‌گذشته، فقط از روایت آثار کسانی برمی‌آید که با ژرف‌اندیشی به ریشه نابسامانی‌های اقتصادی پی برده باشند و عبدالرسول مدنی یکی از این افراد است. با وجود این، سنجش اینکه گفته‌های مدنی چقدر با واقعیت اقتصاد کاشان در دوره قاجار منطبق است، فقط با بررسی عمیق در اسناد و مدارک آرشیوی و منابع اصلی ممکن است. نظرات

مدنی در باب نظام مشروطه و عملکرد اجرایی او باعث می‌شود تا نظراتش در باب اقتصاد هم اهمیت داشته باشد؛ اما در تاریخ‌نگاری محلی باید گفته‌های یک فرد را در باب امر واقع در گذشته با اسناد و مدارک آرشیوی و منابع اصلی و سایر روایت‌ها سنجید تا قابل استفاده و استناد داشته باشد و این مقاله در پی آن است تا نظرات مدنی را در باب اقتصاد کاشان در دوره قاجار با منابع پیش‌گفته بسنجد و در پی آزمون این فرضیه است که نظرات عبدالرسول مدنی در مورد وضعیت اقتصادی کاشان در دوره قاجار با واقعیت منطبق است و اسناد و مدارک و منابع اصلی آن را تأیید می‌کنند. این مقاله با روش تاریخی و شیوه توصیفی تحلیلی و با کمک اسناد و مدارک آرشیوی و منابع اصلی به موضوع می‌پردازد.

۲. پیشینه پژوهش

سید محمود سادات‌بیدگلی در مقاله خود با عنوان «تحلیل چالش‌های اقتصادی و فرهنگی استقرار نظام مشروطه در کاشان»^۱ به بررسی چالش اقتصادی و چالش دینی که در کاشان بر سر راه ایجاد ساختار مشروطه وجود داشت، می‌پردازد. بستر اقتصادی کاشان میراث‌دار وضعیت نابسامان اقتصادی ایران دوره قاجار بود که پذیرش نظام نوین را با مشکل مواجه می‌کرد. این پژوهش با استفاده از اسناد، نسخ خطی و منابع اصلی به دنبال آزمون این فرضیه است که «آیا وضعیت اقتصادی و فرهنگی کاشان در دوره قاجار بر پذیرش مشروطه در کاشان تأثیر داشته است»؟ یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که وضعیت اقتصادی نابسامان کاشان در دوره قاجار، چالش بزرگی بر سر راه پذیرش نظام جدید بود؛ لذا نویسنده برای پرداختن به چالش اقتصادی مشروطه در کاشان چاره‌ای جز پرداختن به اقتصاد کاشان در دوره قاجار نداشته است. آمار و اطلاعات مستخرج از اسناد آرشیوی، این مقاله را ارزشمند کرده است.

محمد رضا مهدی‌زاده در مقاله خود با عنوان «تاریخ کاشان ناصری و جان‌گیری علم سرشماری»^۲ به مقایسه دو آمار مندرج در کتاب *تاریخ کاشان* اثر عبدالرحیم کلانتر ضرابی و رساله «کتابچه حالات و کیفیت بلده و بلوکات و مزارع دارالمؤمنین کاشان» که حسین مدرسی طباطبایی در *قم‌نامه* چاپ کرده است می‌پردازد. ضرابی جمعیت تعدادی از روستاهای کوهستانی را در اثر خود در ۱۲۸۷ق/ ۱۸۷۰م آورده و مهدی‌زاده این آمار را با آمار رساله کتابچه حالات و کیفیت بلده و بلوکات و مزارع دارالمؤمنین کاشان که در ۱۳۰۴ق/ ۱۸۸۶م نوشته مقایسه کرده و نتیجه گرفته که جمعیت کاشان ۳۰ درصد کاهش یافته است و این را ناشی از اثر قحطی سال ۱۲۸۸ق/ ۱۸۷۱م می‌داند. این مقاله با روش جامعه‌شناختی و به تحلیل جمعیت‌شناختی کاشان پرداخته و سایر مطالب

این اثر را که اقتصاد کاشان مطمح نظر آن است بررسی نکرده است؛ اما مقاله ارزشمندی است و از مطالب آن در جای خود استفاده شده است.

افسانه قاسمی در مقاله خود با نام «بررسی خلیقات ایرانیان در خلال جنگ جهانی اول»^۳ با روش فازی به بررسی اخلاق ایرانیان در زمان جنگ جهانی اول پرداخته و به این نتیجه رسیده است که آدم‌خوری، فرزندکشی، فرزندخواری و خوردن گوشت انسان همراه با دزدی و شرارت، بیشترین جرایمی بود که مردم در آن زمان انجام دادند. در این مقاله، روش بر محتوا غالب است و از منابع اصلی که همواره مد نظر مورخان است، استفاده نشده است. تمرکز این مقاله بر تأثیر قحطی بر ازدیاد جرم و جنایت است که با موضوع این مقاله که اقتصاد کاشان را از منظر یک روشن‌فکر و در دوره‌ای طولانی‌تر بررسی می‌کند، متفاوت است.

۳. مدنی کیست؟

نسب ملا عبدالرسول مدنی به شیراز می‌رسد؛ ولی پدر و جدش متولد کاشان بودند. «بنده ملا عبدالرسول ابن مرحوم ملا محمد ابن مرحوم ملا زین‌العابدین ابن مرحوم ملا محمود ابن مرحوم آقاعلی. آقاعلی از علما و رؤسای شیراز بوده صاحب مدرسه» (مدنی، ۱۳۹۸: ۱۴۳). ملا عبدالرسول در روز مبعث سال ۱۲۸۰ ق/۱۸۶۴ م متولد شد و بدین روی نامش را عبدالرسول گذاشتند. اولین استاد او ملا حبیب‌الله شریف کاشانی (۱۲۶۲-۱۳۴۰ ق/۱۸۴۶-۱۹۲۲ م) و سپس میرزا فخرالدین نراقی بود. عبدالرسول برای ادامه تحصیل راهی عتبات شد (همان: ۱۴۹). وی بعد از مشروطه رئیس انجمن ولایتی کاشان و رئیس محکمه صلحیه - از محاکم عدلیه کاشان - بود (روزنامه‌تیریا، ش ۹، تاریخ ۱۵ محرم ۱۳۲۸ ق: ۴).

وی در ۸ صفر ۱۳۶۶ ق/۱۱ دی ۱۳۲۵ ش/۱ ژانویه ۱۹۴۷ در ۸۶ سالگی فوت کرد و در بقعه پنجه‌شاه کاشان به خاک سپرده شد (طهرانی، ۱۴۳۰، ج ۱۵، ۱۱۱۵).

خان‌بابا مشار تعداد کتاب‌های چاپ‌شده مدنی را ۱۰ عنوان به شرح زیر اعلام کرده است:

۱. آب حیات (شرح دعای سمات)، کاشان، ۱۳۱۹ ش، سربی، رقعی، ۷۹ ص؛ ۲. اخلاق مدنی، کاشان، ۱۳۱۹ ش، سربی، رقعی، ۱۱۶ ص؛ ۳. تریاق السموم، طهران، ۱۳۶۵ ق، سربی، رقعی، ۱۰۰ ص؛ ۴. تفکیک حقیقت از طبیعت، طهران، ۱۳۱۸ ش، سربی، ناشر: اسدالله شهبهانی؛ ۵. الرد علی البابیة و البهائیه، طهران، ۱۳۷۴ ق، سربی، خشتی، ۶۰ ص؛ ۶. رساله انصافیه (در بنیان مشروطیت)، کاشان، ۱۳۲۸ ق، سنگی، خشتی، به دستور میرزا حبیب‌الله بن علی‌مدد، ۷۸ ص؛ ۷. رساله حجاییه،

کاشان، ۱۳۲۳ش، سربی، جیبی، ۶۶ ص؛ ۸ علائم الحقیقه و آثار الطریقه، طهران، ۱۳۲۴ش، سربی، جیبی، ۸۰ ص؛ ۹. مجمع‌النصائح، طهران، ۱۳۳۹ش، سربی، رقعی، ۷۹۹ ص؛ ۱۰. هدیه‌المحب (در آداب و سنن)، طهران، ۱۳۲۵ق، سنگی، رقعی، ۱۵۰ ص (مشار، ۱۳۴۰: ج ۳، ۸۵۰). در بین آثار مدنی دو کتاب کلمات انجمن و رساله انصافیه به مباحث روز جامعه کاشان و به‌ویژه اقتصاد می‌پردازد. وی از سال ۱۳۱۶ تا سال ۱۳۳۷ق در منزلش سلسله جلساتی را تشکیل می‌داد و در هر جلسه موضوعی را به بحث می‌گذاشت و مباحث هر جلسه را «کلمه» می‌نامید و مجموع این کلمه‌ها را در کتاب کلمات انجمن جمع‌آوری کرده است. کتاب رساله انصافیه هم کلمه بیست و سوم از کلمات انجمن است که مجزا با نام رساله انصافیه چاپ شده است. مدنی در هر دو اثر اهمیت زیادی به مباحث اقتصادی می‌داد و پایه بسیاری از سخنان او بود. مشکلات اقتصادی به‌صورت ریشه‌ای بیان و راهکارهای عبور از آن هم ذکر می‌شد. لذا این پژوهش به دنبال باز کردن این مباحث اقتصادی و سنجیدن سخنان وی با اسناد و مدارک آرشیوی و منابع اصلی است که آیا گفته‌های مدنی را این مدارک و منابع تأیید می‌کنند؛ از این رو به‌صورت مصداقی موارد مدنظر مدنی طرح و انطباق آن با منابع و اسناد سنجیده می‌شود.

۴. اقتصاد از دیدگاه مدنی

الف) بیکاری

پرداختن مدنی به مسئله بیکاری ناشی از تعطیلی کارگاه‌های شعربافی کاشان بود. «شهر کاشان چقدر کارخانجات شعربافی داشت و حالا ندارد» (سالور، ۱۳۷۹، ج ۹: ۶۷۶۲). تعداد دستگاه‌های شعربافی کاشان به روایت سپهر از ۷۰۰ تا به ۷ دستگاه رسیده بود (سپهر، ۱۳۸۶، ج ۱: ۱۴۶). فلاندن در مورد کسادی کارخانه‌های کاشان می‌نویسد: «چندین کارخانه پارچه‌بافی دارد که پارچه‌های ابریشمی گل‌دار، اطلس به‌ویژه زری‌هایی که هم محکم و هم ظرافت خاص دارند تهیه می‌نمایند. همچنین دارای کارخانه مخمل و شال کشمیری است ولیکن واردات انگلیسی که پیوسته از سی سال پیش در ایران رو به تزاید گذاشته، روزبه‌روز از تعداد کارخانه‌های کاشان می‌کاهد» (فلاندن، ۱۳۵۶: ۱۲۵). دوسرسی علت کسادی کارگاه‌های کاشان را گرانی کالای آن‌ها می‌داند (دوسرسی، ۱۳۶۲: ۱۷۲). پولاک هم همین نظر را دارد با این تفاوت که افزایش قیمت را به‌علت افزایش قیمت ابریشم خام می‌داند که به اروپا صادر می‌شود (پولاک، ۱۳۶۱: ۳۸۲).

10.22052/KASHAN.2024.253436.1089

این بیکاری درحالی بود که منابع بر رونق اقتصاد کاشان در دوره‌های قبل تأکید دارند. «این محصول [پارچه‌های ابریشمی و زری و نقره] چنان فراوان است که روزی هفت عدل ابریشم به وزن ۱۵۱۲ لیور یا پاوند [کمتر از نیم کیلوگرم] به کار می‌رود» (Bruyn, 1718, Vol. 4: 66). بافت پارچه‌های ابریشمی در کاشان به اندازه‌ای زیاد بود که جیمز موریه گزارش می‌کند که فرآورده ابریشم آن برای کارخانه‌های کاشان بسنده نیست و کمبود آن از گیلان جبران می‌شود (موریه، ۱۳۸۶، ج ۱: ۲۱۷). به اندازه‌ای تولید و به خصوص تولید ابریشم در کاشان اهمیت داشت که اولویه گزارش می‌کند که شاه برای اینکه پارچه ابریشمی بیشتری برای صادرات داشته باشد، تأکید داشت تا افراد از لباس نخی استفاده کنند (اولویه، ۱۳۷۱: ۱۰۹). به گزارش فلاندن، کاشان به‌جز منسوجات، ادوات مسی، بشقاب، تشتک، مشربه و تنگ هم تولید و صادر می‌کرد (فلاندن، ۱۳۵۶: ۱۲۶-۱۲۵).

مدنی در انتقاد از بیکاری و رواج شغل‌های کاذب که خود معمول فقر و محرومیت و بیکاری است چنین می‌گوید: «آدم بیکار پرخرج لابد است یا دزدی کند یا شهادت ناحق، یا حکم ناحق، یا ظلم، یا وکالت، یا فراشی دیوان، یا راهداری، یا رمالی، یا روضه‌خوانی، یا درویشی، یا پای‌منبرخوانی،^۴ یا سرراه‌نشینی، یا میان صف مسجد گشتن،^۵ یا در خانه‌ها رفتن، یا کاغذ ناحق تمام کردن، یا مباحثی دیوان اختیار کردن، یا از جیره قشون دزدیدن، یا وافورکش خانه باز کردن، یا به دیوان التماس کردن و مستمری درست کردن، یا زنا و لواط دادن. بالجمله لابد است از به کار بردن انواع تقلبات، تا یک‌چیزی به دست بیاورد برای گذران» (مدنی، ۱۳۷۸: ۱۳۱). وی چاره کار را در استفاده از کالای ایرانی و نیز ایجاد صنایع جدید می‌داند. «پس باید اولاً تدبیری برای گذران اهل ایران بفرمایند و به اجرای قوانین مشروطه پردازند؛ مثلاً اینکه حکم به استعمال اجناس داخل همانند پوشیدن کرباس و استعمال ظروف داخله... نمایند و با نهایت عجله بعضی کارخانجات و به خرج کردن گزاف هم شد دایر نمایند» (مدنی، ۱۳۷۸: ۱۳۱). وی معتقد بود که وضعیت اقتصادی و اشتغال افراد در قانون‌پذیری آنان مؤثر است. «با این وضع حالی که اقلاً سه قسمت از چهار قسمت اهالی ایران مشغول گدایی و مفت‌خواری هستیم و ناچاریم از این عمل شنیع، دست برداریم نمی‌توانیم دست برداشته راضی شویم به قوانین مشروطیت. چه خوب است بزرگانی که دارای کرورها هستند و می‌گویند ما مشروطه‌طلبیم، به گفتن این لحظه اکتفا نکنند و قدری از مال خود را صرف آوردن و دایر کردن بعضی کارخانجات یا ساختمان راه‌آهن نمایند و این خدمت را

تحلیل مبانی و ابعاد اقتصاد کاشان در دوره قاجار با تأکید بر... سید محمود سادات‌بیدگلی

به برادران خود بنمایند تا بلکه ان‌شاءالله مردم فقیر ایران نانی در سفره خود ببیند و قوه کشیدن بار عدل پیدا کنند...» (همان: ۱۳۱-۱۳۲).

عبدالرسول، منتقد بیکاری بود و آن را از موانع مشروطیت می‌دانست: «از موانع مشروطیت بی‌چیزی و بی‌کسبی ماست؛ چه از زمان اواخر صفویه که تجار بیدار فرنگ، به ایران غافل، پای آمدو شد و معامله باز کردند مردمان، گول غافل را به سرخ و سبز خود فریب دادند و این بیچاره‌ها آنچه طلاآلات و نقود و ذخایر و دفاین داشتند، همه را تابه‌حال هم می‌دادند...لباس‌های بی‌دوام به قیمت‌های گزاف خریدند و دریدند و یا برای قند و چای که نه جای آب گرفت و نان دادند و هکذا که تمام سرای‌ها و خانه‌های ایران، یک دکان شد از اجناس بی‌اصل بی‌دوام دولت‌های خارجه؛ بلکه بالمرة چشم از اولین مایه ثروت خود که غله‌جات و پنبه و اجناس دیگر است پوشیده، به حمالی دیگران کوشیدیم...» (همان: ۱۲۹-۱۳۰).

وی کشاورزی را کسب‌وکاری پرمفعت معرفی می‌کند که از کاشت یک دانه هفتصد دانه به دست می‌آید. «از مثل زراعت مایه به دست می‌آید و از دست‌فروشی، گذران امشبه می‌شود و ما به این حمالی و دست‌فروشی قناعت کردیم. تمام طلا و نقره و اجناس مرغوب خود را دادیم و اجناس بی‌دوام آن‌ها را آوردیم» (همان: ۱۲۹). این درحالی است که کشاورز کاشانی از دوره صفویه به بعد، حتی تولید غله را کم کرده بود و به تولید محصولات کشاورزی تجاری مانند پنبه، تنباکو، گل‌گلاب، و کنیرا - که برای آهار زدن پارچه استفاده می‌شد - می‌پرداخت (پولاک، ۱۳۶۱: ۳۶۸ و ۴۶۰-۴۶۱). کرزن به نقل از دوکت نقل می‌کند که کاشان عصر صفوی، شهری سراسر کار و تجارت بود و بیکار نداشت (کرزن، ۱۳۶۲، ج ۲: ۱۴)؛ اما ورود پارچه‌های خارجی همه تولیدات کاشان و از جمله محصولات کشاورزی را تحت تأثیر قرار داده بود که مدنی بدان اشاره می‌کند. وی مصرف کالای خارجی و واگذاری همه کارها به خارجی‌ها را باعث فقر و استیصال جامعه می‌داند. «باری بعد از این ترتیب، کم‌کم آثار فقر و استیصال در ما ظاهر شد؛ چراکه خود ما باید بکاریم نکشتیم. خود ما باید بدرویم ندرودیم. خود ما باید تسویه کنیم دیگران کردند. خود ما باید بریزیم دیگران ریشتند. خود ما باید رنگ کنیم دیگران رنگ کردند. خود ما باید بدوزیم دیگران دوختند. خود ما باید از دانه، روغن بگیریم دیگران گرفتند. خود ما باید نفت را از منبع بکشیم دیگران کشیدند. خود ما باید جوهر بگیریم دیگران گرفتند. خود ما باید بسازیم دیگران ساختند. تمام این کارها را خود ما باید بکنیم و موضع بگیریم و ثروت به هم بزنیم دیگران کردند و پنج مقابل، مزد آن را از ما گرفتند. پول اصل و مزد آن را زیاده‌تر از ما گرفتند و ما را بیکار گذاشتند...» (مدنی، ۱۳۷۸: ۱).

۱۳۰-۱۳۱). این درحالی است که کاشان همواره به‌علت مزاد تولید دارای ثروت بوده است. امری که اولناریوس هم بدان پرداخته است (اولناریوس، ۱۳۶۳: ۱۶۶). ولی در این زمان افراد به‌خاطر ورود پارچه‌های خارجی بیکار و شهر فقیر شده بود. مدنی یکی از دلایل قدرت گرفتن نایب حسین کاشی و طولانی شدن طغیان او را نیز بیکاری می‌داند (مدنی، ۱۳۷۸ الف: ۲۲).

ب) مالیات

مدنی معتقد بود که مالیات را باید به نسبت درآمد و دارایی افراد بگیرند. «ازجمله، تحمیلات را به ملاحظه ثروت ببندند نه به ملاحظه شخص. مگر پیغمبر ما ذکات را از روی نصاب مخصوص نمی‌گرفت. مگر نصاب ذکات را از روی اشخاص معین می‌فرمود که مثلاً بفرمایید از بزرگان مدینه بیست‌ویک بگیرند و از اهل قراء ده‌یک یا [اینکه] بدون تفاوت از فلان قدر غله و فلان قدر حیوان، فلان قدر بگیرند؟ ابا آقا و رعیت را فرق نمی‌گذاشت» (مدنی، ۱۴۰۲: ۸۰). اسناد شکایات فراوانی از کارگزاران مالیاتی کاشان و نیز ازدیاد مالیات و عدم توانایی مردم در پرداخت مالیات وجود دارد که نشان می‌دهد سخن مدنی در این‌باره مستند و صحیح است (کمام، ۴/۴۹/۲۴/۱/۶۰، ۴/۴۹/۲۴/۱/۸۶، ۴/۵۰/۲۴/۱/۱۲۰، ۴/۵۰/۲۴/۱/۱۲۳، ۴/۵۰/۲۴/۱/۱۶۴، ۶/۶۶/۳۲/۱/۵۳، ۶/۶۶/۳۲/۱/۵۳). مدنی همچنین به گرفتن مالیات قبان‌داری انتقاد می‌کند. «یک شقه تعدی مسئله قبان دروازه‌هاست که می‌گویند اقلماً روزی پانصد بار از میوه‌جات و حبوبات و هیزم و زغال و غیره وارد کاشان می‌شود. می‌گویند: قبان‌دار باری یک قران الی سی شاهی می‌گیرد» (مدنی، ۱۳۹۸: ۹۶).

ج) خام‌فروشی

آرنولد هنری سوج لندور که در ۹ اکتبر ۱۹۰۱/۲۵ جمادی‌الثانی ۱۳۱۹ به کاشان سفر کرده، تعداد کارگاه‌های ابریشم‌بافی شهر را ۳۰۰ باب گزارش کرده که شامل کارگاه‌های فرش‌بافی ابریشمی هم می‌شده است (Landor, 1903: 262). در دوره صفویه در کاشان در کارگاه‌های ابریشم‌بافی، ابریشم را به پارچه تبدیل می‌کردند به‌گونه‌ای که ابریشم خام کاشان کفایت نمی‌کرد و از گیلان ابریشم می‌آوردند (کرزن، ۱۳۶۲، ج ۱: ۱۵). سایکس می‌نویسد که در دوره صفویه «مصرف ابریشم آن به قدری زیاد است که کارترایت تاجر انگلیسی که در حدود ۱۶۰۰ میلادی [۱۰۰۸ ق] در آنجا اقامت داشته جداً معتقد است مصرف سالیانه ابریشم کاشان زیادتر از مصرف یک‌ساله ماهوت لندن می‌باشد (سایکس، ۱۳۶۳: ۱۸۷). کاهش تعداد دستگاه‌های پارچه‌بافی باعث کاهش تولید محصول

تحلیل مبانی و ابعاد اقتصاد کاشان در دوره قاجار با تأکید بر... سید محمود سادات‌بیدگلی

10.22052/KASHAN.2024.2.53436.1089

ابریشم شد و به دنبال کسادی صنایع و بیکاری کارگران، کشاورزان هم با رکود مواجه شدند و به شیوه خام‌فروشی روی آوردند. صدور ابریشم خام سود بیشتری داشت؛ در نتیجه تاجرانی به این کار مشغول شدند و ابریشم خام صادر و پارچه وارد کردند. کاشان که زمانی ابریشم خام از گیلان و خراسان وارد می‌کرد تا جوابگوی کارگاه‌های ابریشم‌بافی خود باشد به صادرکننده ماده خام تبدیل شد؛ حتی مواد غذایی نیز جزء اقلام صادراتی قرار گرفت. مدنی به صادر کردن پوست حیوانات و وارد کردن مصنوع ساخته شده هم معترض بود و آن را ناشی از بی‌خردی می‌دانست: «مس ساخته نمی‌برند؛ برنج و روغن را می‌برند؛ پوست حیوان کوچک می‌برند. تمام آن چیزها را هم که می‌برند، به صد برابر، دوباره به اهل ایران بی‌شعور می‌فروشند» (مدنی، ۱۳۹۸: ۱۲۸). تأکید مدنی بر ارزش افزوده‌ای است که کالای ساخته شده نسبت به ماده خام دارد. این مسئله در دوره صفویه وجود داشت و تولید مازاد آن به قول اولناریوس باعث ثروت اهالی شهر شده بود (اولناریوس، ۱۳۶۳: ۱۶۶). کرزن هم به نقل از کارترایت نقل می‌کند که در ۱۰۰۸ق/۱۶۰۰م این‌قدر در کاشان کالا وجود داشت که برای همه ایران کافی بود (کرزن، ۱۳۶۲، ج ۲: ۱۴).

د) گمرک

اوگوستو لو مسوریه که در ۱۳۰۴ ق/۱۸۸۷م به ایران سفر کرده، می‌نویسد: «کالاهای وارداتی انگلیسی و روسی از محصولات داخلی ارزان‌تر به فروش می‌رسد. به کالاهای خارجی فقط هنگام ورود و خروج از مرز، بسته به بهای جنس، پنج درصد عوارض گمرکی تعلق می‌گیرد و آن‌ها در داخل کشور از پرداخت دیگر عوارض و مالیات‌ها معاف‌اند» (Messurier, 1889: 262). دریافت فقط ۵ درصد عوارض گمرکی درحالی بود که اگر یک بازرگان اصفهانی می‌خواست جنسی را وارد کند، در محدوده مرزهای ایران بین انزلی و اصفهان شش بار در رشت، قزوین، تهران، قم، کاشان و اصفهان از او عوارض راهداری می‌گرفتند و این غیر از مالیات‌های مستقیم (قپانداری و غیره) بود؛ لذا تجار ایرانی حتی نمی‌توانستند اجناس اروپایی را خود وارد کنند و فقط فروشنده خرد این اجناس در داخل شهرها بودند و در داخل کشور هم اراده‌ای که جلوی این کار را بگیرد وجود نداشت. مقامات حکومتی نیز به استفاده از پارچه‌های فرنگی علاقه‌مند شده بودند و درکی از مسائل اقتصادی نداشتند. فتحعلی‌خان صبای کاشانی، ملک‌الشعرا دربار فتحعلی‌شاه نقل می‌کند: «از شاه خواستم که به شغل قبلی خود یعنی قماش‌بافی در کاشان بپردازم، پادشاه نگذاشت و گفت: تو شعر بباف. شعر [پارچه] را فرنگیان می‌بافند» (سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی، ۱۳۳۰: ۳۲).

اختصاص ۵ درصد عوارض گمرکی بر اساس مادهٔ دول کاملهٔ الوداد به انگلستان بود و این کار به یک‌باره صنایع سنتی ایران را در مقابل کارخانجات صنعتی منچستر و گلاسکو قرار داد. تکمیل انهدام صنایع نساجی کاشان به وسیلهٔ نوز بلژیکی انجام گرفت؛ نظر اجمالی به این تعرفه، جانب‌داری نوز را در ترقی تجارت روسیه و جلوگیری از رشد صنایع داخلی ثابت می‌نماید. در اوایل قاجاریه بود که ایران بازار اروپا را از دست داد و محصولات خود را در بازار داخلی به فروش می‌رساند. انواع مختلفی از پارچه‌ها در سراسر ایران، تنها برای مصرف داخلی بافته می‌شد (فلور، ۱۳۷۱: ۹۴). کالاهای اروپایی تقریباً از اوایل قاجار وارد بازار ایران شد. در سرشماری که در سال ۱۲۹۶/ق/۱۸۷۹م از کاشان به عمل آمده، تعداد دستگاه‌های شعربافی کاشان را ۴۴۸ دستگاه ذکر کرده است (پاکدامن و اصفهانی، ۱۳۸۵: ۲۲). تعداد دستگاه‌ها در همین سرشماری در گذشته ۲۸۰۰ دستگاه بوده است (همان: ۱۸ و ۲۳).

ه) قحطی

مدنی در خصوص قحطی سال ۱۲۸۸/ق/۱۸۷۱م می‌نویسد: «قحطی هشتادوهشت^۶ را فی‌الجمله خاطریم هست که بعضی [از مردم] اطفال خود را خوردند و جمع زیادی از گرسنگی و سرمای زیاد مردند. قیمت جو و گندم [به] یک من شاه، یک تومان رسید؛ اما معادل بود با پنج تومان این زمان. آن زمان خیلی سخت گذشت؛ خصوصاً برای سرمای زیاد و برف فراوان و سد راه‌ها» (مدنی، ۱۳۹۸: ۱۴۷). در اسناد گزارشی از قتل یک کودک کاشانی توسط مادرش در ۱۲۸۸/ق/۱۸۷۱م وجود دارد. مادر به خاطر قحطی، کودک چهارسالهٔ خود را کشته و خورده بود. سال بعد مادر را بدین خاطر محاکمه کردند (ساکما، ۲۹۷۷-۲۹۵). زن دیگری از اهالی فین هم هر جا طفل بی‌مادری را می‌دید، او را می‌ربود و می‌پخت و می‌خورد که شاعری بی‌نام این وضعیت را به شعر درآورده است:

در آن قحطی عجب هنگامه‌ای بود	که در فین یک زن قطامه‌ای بود
همان زن بود آدم خوردنش کار	نبودی کس به کار او خبردار
به هر جا طفل بی‌مادر فتادی	به زانوی یتیمی سر نهادی
بغل بهر کمینش می‌گشودی	مثال گرگ او را می‌ربودی
نیامرزد خدا آن رو سیه را	که برمی‌داشت طفل بی‌گنه را
همان ساعت به‌سوی خانه می‌برد	مثال برهانش می‌پخت می‌خورد

(قحطی کاشان به سال ۱۲۸۹، ۱۳۸۸: ۳۳-۳۴)

این وضعیت خاص کاشان نبود و فقط در مورد این قحطی هم نبود. آدم‌خوری، فرزندخوری، فرزندکشی و خوردن گوشت انسان از جمله جرائمی بود که در دوره قحطی جنگ جهانی اول هم در سراسر کشور روی داده است (قاسمی، ۱۴۰۱: ۸۵). برای پی بردن به میزان افزایش بهای غلات در دوره قحطی باید آمارهای قبل از قحطی را مقایسه کرد. فرخ‌خان امین‌الدوله در سال ۱۲۸۷ق/ ۱۸۷۰م - یک سال قبل از قحطی - قیمت یک خروار گندم را چهار تومان و یک قران و ده شاهی و یک خروار جو را سه تومان گزارش کرده است (اسناد تاریخی خاندان غفاری، ۱۳۸۵: ۴۱۱). در سال بعد (۱۲۸۸ق/ ۱۸۷۱م) قیمت گندم به خرواری ۱۳/۵ تومان و جو به خرواری ۱۲ تومان رسید و در اوج قحطی هر خروار گندم ۲۲/۵ تومان و جو خرواری ۱۹ تومان خرید و فروش می‌شد (ساکما، ۲۹۷۷/۲۹۵). قیمت نان هم که به‌طور معمول بین ۵۰۰ تا ۸۰۰ دینار بود به ۳۱۰۰ دینار رسید. حسین قلی‌خان نظام‌السلطنه مافی قحطی ۱۲۸۸ق/ ۱۸۷۱م کاشان را خارج از تحریر و تقریر می‌داند (نظام‌السلطنه مافی، ۱۳۶۲: ج ۱، ۵۴). قیمت غله همیشه در کاشان بالا بود چون غله فقط به‌اندازه سه ماه مصرف شهر در کاشان تولید می‌شد و الباقی باید از جاهای دیگر می‌آمد. در ۲۵ شعبان ۱۳۱۸ق/ ۱۸ دسامبر ۱۹۰۰ قیمت یک خروار گندم در کاشان ۱۱ تومان و ۵۰۰۰ دینار و جو خرواری ۹ تومان بود (روزنامه ایران، نمره ۹۸۶، ۲۵ شعبان ۱۳۱۸) که از همه شهرهای ایران بالاتر بود.

بروگش هم که از کاشان دیدار کرده می‌نویسد: «آثار قحطی و گرانی تهران در کاشان هم وجود داشت و یک‌من غله را در آنجا ۱۴ شاهی خریداری کردیم، درحالی‌که سابقاً قیمت آن بین ۷ تا ۸ شاهی بود» (بروگش، ۱۳۸۶: ۵۲۹).

چون کشاورزان کاشانی به کشت محصولات صنعتی کشاورزی مانند پنبه و تنباکو می‌پرداختند، غله کاشان باید از خارج از کاشان وارد می‌شد و همواره کسری غله در کاشان وجود داشت و قیمت غله افزایش می‌یافت (ساکما: ۹۸۹۴-۲۴۰). دوبد و اوین هم بر تأمین گندم کاشان از اصفهان و از راه جوشقان تأکید کرده‌اند (دوبد، ۱۳۷۱: ۱۳۲؛ اوین، ۱۳۶۲: ۲۷۹). به‌جز اصفهان، کمره و سلطان‌آباد هم از مراکز تأمین غله کاشان بود. این مسئله حتی تا اواخر دوره رضاشاه هم وجود داشت (ساکما: ۳۹۹۱۵-۲۴۰، ۲۵۷۶-۳۱۰). طبق مقایسه آمار کتاب کلانتر ضرابی در سال ۱۲۸۷ق/ ۱۸۷۰م و آمار رساله کتابچه حالات و کیفیت بلده و بلوکات و مزارع دارالمؤمنین کاشان در سال ۱۳۰۴ق، حدود ۳۰ درصد جمعیت کاشان در اثر قحطی تلف شدند (مهدی‌زاده، ۱۳۹۹: ۲۹۲). مدنی، هفت دلیل را هم برای قحطی کاشان در زمان جنگ جهانی اول آورده است: «اول،

عالم‌گیری آن؛ دویم، نابود حاصلی چهارساله و زنگ و شته و کم‌آبی چهارساله بلکه حالیه؛ سیم، جنگ بزرگ بین دول که سال چهارم است؛ چهارم بی‌دولتی و خیانت آن‌ها که اسم دیانت روی خود گذاشته‌اند؛ پنجم، نامنی خاصه کاشان که زبان و قلم، قدرت گفتار ندارد؛ ششم، نامنی کلی معابر که نیز نمی‌توان از عهده شرح آن برآمد؛ هفتم، بی‌رحمی و بی‌انصافی و بی‌ترسی از خدا و قیامت بزرگانان و داراها و تمام این امور امروزها نیز به‌نحو آتم موجود است؛^۸ لذا این قحطی سال گذشته را قدر یقین می‌توان گفت هفت مرتبه سخت‌تر از آن [قحطی^۹] بود» (مدنی، ۱۳۹۸: ۱۴۷-۱۴۸). در پژوهشی که در مورد خلیقات ایرانیان در زمان جنگ جهانی اول انجام شده است، گران‌فروشی، احتکار، دزدی و راهزنی بیشترین جرائمی بود که اتفاق افتاده بود که گزارش مدنی هم بر آن تأکید می‌کند (قاسمی، ۱۴۰۱: ۸۵، غله کاشان از سلطان‌آباد (اراک کنونی) و کمره (خمین کنونی) وارد می‌شد. در مواقع نامنی درراه‌ها، غله نمی‌رسید و قحطی بروز می‌کرد. همچنین گاهی اداره ارزاق نیز برای افزایش قیمت در رسیدن غله از این مناطق به کاشان کارشکنی می‌کرد که باعث شکایت از این اداره به مجلس شورای ملی می‌شد (کمام، ۱۴۹۰/۲۴/۱/۴۹) و یا اجازه حمل گندم خریداری شده از خارج از کاشان به شهر داده نمی‌شد که باعث خسارت به صاحب کالا و کمبود غله برای مردم می‌شد (کمام، ۱۳۳۳/۲۴/۱/۴۹).

و. چندشغله بودن افراد

مدنی چندشغله بودن را نکوهش می‌کند و حتی آن را جزء موانع مشروطه می‌داند: «از موانع اجرای مشروطه و عدالت و قانون و...، تراحم مشاغل است؛ یعنی یک نفر چند شغل پیش می‌گیرد: مثلاً یک نفر هم مجتهد است؛ هم قاضی، هم وکیل، هم محرر، هم کارگزار، هم دلال، هم طیب، هم اهل خبرت، هم مباشر دیوان و غیره و ذالک، پانزده شغل می‌کند و همه را ناقص می‌گذارد» (مدنی، ۱۳۷۸: ب: ۵۲).

ز. کوچک‌سازی دولت

مدنی به گسترش ادارات در دوره مشروطه معترض بود و می‌گفت که دولت باید کوچک و چابک باشد: «تا ممکن است دوایر دولتی و ملتی را کوچک‌تر و سهل‌المؤونه‌تر بگیرند» (همان: ۵۲). مدنی خود رئیس انجمن ولایتی کاشان و رئیس محکمه صلحیه از محاکم شرع کاشان بود و به‌عنوان فردی مطلع و درگیر کار اجرایی در مقطع پس از مشروطه، از ازدیاد تعداد ادارات دولتی و مشکلات مردم کاشان مطلع بود و از این رو تأکید داشت که ادارات باید کوچک و چابک باشند. با

تحلیل مبانی و ابعاد اقتصاد کاشان در دوره قاجار با تأکید بر... سید محمود سادات‌بیدگلی

10.22052/KASHAN.2024.253436.1089

تأکید مدنی مردم به علت وجود ناامنی در سال ۱۳۲۷ق، با خرج خودشان اداره نظمی در کاشان ایجاد کردند (روزنامه ثریا، چاپ کاشان، شماره ۲، دوم ذی‌حجه ۱۳۲۷: ۲).

ک. ثبت دخل و خرج مملکت

مدنی معتقد بود که درآمد و مصارف کشور باید ثبت شود و این، جزء اصول یک حکومت مشروطه است. «از جمله اصول مشروطیت ثبت دخل و خرج مملکت است. این هم احتیاج به بیان ندارد. معلوم است باید حساب در کار باشد. میزان در کار باشد انکار نمی‌توان کرد» (مدنی، ۱۳۷۸ب: ۱۰۵). در این دوره سیستم دریافت مالیات غیرمتمرکز بود و حاکم باید مالیات را جمع می‌کرد و طبق کتابچه دستورالعمل خرج می‌کرد و بعد در انتهای زمان حکومتش به حسابش می‌رسیدند و مفاصاحساب برای او صادر می‌کردند. اما در بعد از مشروطه، حاکم همه‌کاره بود. حاکم کاشان مأمورینی را استخدام کرده بود که تا سال ۱۳۲۷ق/۱۹۰۹م یعنی سه سال بعد از مشروطه حقوق نگرفته بودند و در این سال به مخارج اداره حکومتی رسیدگی شد و حقوق معوقه آنان پرداخت شد (ساکما، ۱۲۹۳۸/۲۴۰). قبل از این زمان فقط به میزان مالیات وصولی توجه می‌شد (ساکما، ۱۲۳۳۸/۲۴۰) و تأمین بودجه ادارات کاشان اهمیتی برای مرکز نداشت. مدنی که خود در این زمان عضو انجمن ولایتی است، بارها برای درخواست بودجه با اداره مالیه کاشان و حتی وزارت مالیه مکاتبه کرد (ساکما، ۱۲۹۰۸/۲۴۰) و اینکه مدنی تأکید دارد که دخل و خرج باید ثبت شود، به علت وجود همین بی‌نظمی‌ها بود.

۵. نتیجه‌گیری

عبدالرسول مدنی ریشه مشکلات گوناگون کشور را در دوره مشروطه عمدتاً ناشی از اقتصاد می‌داند. ورود کالاهای خارجی با تعرفه پایین، باعث ورشکستگی کارگاه‌های شعربافی کاشان شده بود. مدنی معتقد بود که باید بر کالاهای خارجی تعرفه گمرکی بالا بست؛ مالیات را برای تجارت داخلی پایین آورد و به جای صادرات مواد خام، کالای ساخته‌شده صادر کرد که از ارزش افزوده بالایی برخوردار است و باید از طریق شغل‌های مولد مانند کشاورزی به ثروت رسید. وی کسب ثروت را مورد تأیید اسلام و آن را باعث ایجاد امنیت و آزادی در جامعه می‌دانست. توصیه وی رها کردن شغل‌های کاذب و پرداختن به مشاغل مولد بود. چندشغله بودن کارگزاران حکومتی در آن دوره هم، همواره مورد انتقاد مدنی بود. وی معتقد بود که دولت باید کوچک و چابک باشد تا بتواند امور را سروسامان دهد و نیاز به گسترش ابعاد دولت در همه عرصه‌ها نیست.

مدنی فرزند زمانه خود بود و با دید باز، مشکلات دوره قاجار را می‌شناخت و برای آن راهکار بازگشت به خویشتن، خودآگاهی، ایجاد موانع تعرفه‌ای، تأسیس صنایع نوین، تولید کالای ساخته‌شده به جای صادرات مواد خام و پرداختن افراد به مشاغل مولد را پیشنهاد می‌کرد. بررسی نظرات پیش‌گفته مدنی با اسناد و مدارک آرشیوی موجود سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی و منابع اصلی آن دوره نشان می‌دهد که نظرات مدنی ریشه اصلی مشکلات اقتصادی آن دوره را بیان می‌کند و لذا آثار وی از عمق قابل قبولی برای استفاده و استناد برخوردار است.

پیشنهاد

پیشنهاد می‌شود سایر آثار مورخان محلی کاشان نیز با استفاده از اسناد و مدارک آرشیوی و منابع اصلی سنجیده شود تا با دید باز و بهتری بتوان از آنها بهره برد.

پی‌نوشت‌ها

۱. پژوهشنامه تاریخ‌های محلی ایران، (۵، ۲)، بهار و تابستان ۱۳۹۶، ۹-۲۶.
۲. فصلنامه جمعیت، سال ۲۷ (۱۱۳ و ۱۱۴)، پاییز و زمستان ۱۳۹۹، ۲۷۵-۲۹۷.
۳. فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران، (۱)۱۵، بهار ۱۴۰۱، ۶۹-۹۵.
۴. روضه‌خوانی سطح پایین قبل از منبر رفتن روحانی را در کاشان پای منبرخوانی می‌گویند.
۵. بین نماز افرادی در بین صف‌های مسجد کاسه به دست می‌گشتند و گدایی می‌کردند.
۶. بیت «به سالی که آدم‌خوری باب گشت/ هزار و دویست است و هشتادوهشت» یادگار آن دوران است.
۷. قحطی بزرگ (۱۹۱۷-۱۹۱۹م).
۸. همه موارد مذکور در گزارش مدنی را اسناد نیز تأیید می‌کند. جنگ جهانی اول، احتکار، دخالت نیروهای خارجی، سودجویی حکام، و ناامنی از علل بروز قحطی اعلام‌شده است (برای اطلاع بیشتر رک: ساکما، ۲۴۰/۴۷۴۵۰).
۹. منظور قحطی ۱۲۸۸ق است.

اسناد

- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، شماره سند ۲۵۷۶-۳۱۰.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، شماره سند ۲۹۷۷-۲۹۵.

تحلیل مبانی و ابعاد اقتصاد کاشان در دوره قاجار با تأکید بر... سید محمود سادات‌بیدگلی

10.22052/KASHAN.2024.253436.1089

- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، شماره سند ۱۲۳۳۸-۲۴۰.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، شماره سند ۱۲۹۳۸-۲۴۰.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، شماره سند ۱۲۹۰۸-۲۴۰.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، شماره سند ۳۹۹۱۵-۲۴۰.
- سازمان اسناد و کتابخانه ملی ایران (ساکما)، شماره سند ۹۱۹۴-۲۴۰.
- کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (کمام)، شماره سند ۴/۴۹/۲۴/۱/۶۰.
- کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (کمام)، شماره سند ۴/۴۹/۲۴/۱/۶۹.
- کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (کمام)، شماره سند ۴/۴۹/۲۴/۱/۸۶.
- کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (کمام)، شماره سند ۴/۵۰/۲۴/۱/۱۲۳.
- کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (کمام)، شماره سند ۴/۵۰/۲۴/۱/۱۶۴.
- کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (کمام)، شماره سند ۶/۶۶/۳۲/۱/۵۳.
- کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (کمام)، شماره سند ۶/۶۶/۳۲/۱/۵۳.
- کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (کمام)، شماره سند ۴/۴۹/۲۴/۱/۳۳.
- کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (کمام)، شماره سند ۴/۵۰/۲۴/۱/۱۴۹.
- کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی (کمام)، شماره سند ۴/۵۰/۲۴/۱/۱۲۰.

منابع

- آقابزرگ طهرانی، محمدمحسن. (۱۳۳۰ق). *طبقات اعلام الشیعه*. لبنان: دارالاحیاء التراث العربی.
- اسناد تاریخی خاندان غفاری (۱۳۸۵)*. به کوشش کریم اصفهانیان و بهرام غفاری. تهران: بنیاد موقوفات دکتر محمود افشار.
- اوین، اوژن. (۱۳۶۲). *ایران امروز*. ترجمه علی اصغر سعیدی. تهران: زوار.
- اولناریوس، آدام. (۱۳۶۳). *سفرنامه آدام اولناریوس*. ترجمه احمد بهپور. تهران: ابتکار.
- اولیویه، گیوم آنتوان. (۱۳۷۱). *سفرنامه اولیویه*. ترجمه محمد طاهر میرزا. تهران: اطلاعات.
- بروگش، هنری. (۱۳۸۶). *سفری به دربار سلطان صاحبقران*. ترجمه حسین کردبچه. تهران: اطلاعات.
- پاکدامن، ناصر، و اصفهانی، کوچک. (۱۳۸۵). کاشان در صد سال پیش. فصلنامه فرهنگ مردم، ۵ (۱۹ و ۲۰)، ۱۶-۲۵.

- پولاک، ادوارد. (۱۳۶۱). *سفرنامه پولاک، ایران و ایرانیان*. ترجمه کیکاووس جهان‌داری. تهران: خوارزمی.
- دوید، کلمنت اوگوستوس. (۱۳۷۱). *سفرنامه لرستان و خوزستان*. ترجمه محمدحسین آریا. تهران: علمی و فرهنگی.
- دوسرسی، اد. (۱۳۶۲). ایران در ۱۸۳۹-۱۸۴۰. *سفارت فوق‌العاده کنت دوسرسی*. ترجمه احسان اشراقی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- روزنامه ایران. نمره ۹۸۶، ۲۵ (شعبان ۱۳۱۸ق).
- روزنامه ثریا، چاپ کاشان. شماره ۲، (دوم ذی‌حجه ۱۳۲۷).
- روزنامه ثریا، چاپ کاشان شماره ۹، (تاریخ ۱۵ محرم ۱۳۲۸ق).
- سایکس، سرپرسی. (۱۳۶۳). *سفرنامه ژنرال سرپرسی سایکس یا ده هزار مایل در ایران*. ترجمه حسین سعادت نوری. تهران: لوحه.
- سالور، عین السلطنه قهرمان میرزا. (۱۳۷۹). *روزنامه خاطرات عین السلطنه*. به کوشش ایرج افشار و مسعود سالور. تهران: اساطیر.
- سپهر، عبدالحسین. (۱۳۸۶). *مرآت الوقایع مظفری*. تصحیح عبدالحسین نوایی. تهران: میراث مکتوب.
- سرگذشت حاجی‌بابا اصفهانی. (۱۳۳۰). تهران: مهرگی.
- فلاندن، اوژن. (۱۳۵۶). *سفرنامه اوژن فلاندن*. ترجمه حسین نورصادقی. تهران: اشراقی.
- فلور، ویلم. (۱۳۷۱). *جستارهایی از تاریخ اجتماعی ایران (صنعتی شدن ایران و شورش شیخ احمد مدنی)*. ترجمه ابوالقاسم سری. توس، تهران.
- قاسمی، افسانه. (۱۴۰۱). *بررسی خلیقات ایرانیان در خلال جنگ جهانی اول با روش فازی کیفی، فصلنامه تحقیقات فرهنگی ایران، ۱۵ (۱)، ۶۹-۹۵*.
- <https://doi.org/10.22035/jicr.2022.2910.3261>
- قحطی کاشان به سال ۱۲۸۸. (۱۳۸۸). *نامه کاشان* (دفتر دوم). به کوشش افشین عاطفی. کاشان: همگام با هستی.
- کرزن، جرج. (۱۳۶۲). *ایران و قضیه ایران*. ترجمه وحید مازندرانی. تهران: علمی و فرهنگی.
- مدنی، ملا عبدالرسول. (۱۳۷۸). *تاریخ اشرار کاشان*. ج ۲. کاشان: مرسل.
- مدنی، ملا عبدالرسول. (۱۳۷۸). *رساله انصافی*. کاشان: مرسل.

تحلیل مبانی و ابعاد اقتصاد کاشان در دوره قاجار با تأکید بر... سید محمود سادات بیدگلی

مدنی، عبدالرسول. (۱۴۰۲). *رساله انصافیہ*. تصحیح سید محمود سادات بیدگلی. تهران: نشر درست.

مدنی، ملا عبدالرسول. (۱۳۹۸). *کلمات انجمن*. تصحیح سید محمود سادات بیدگلی. تهران: شیرازة کتاب ما.

مشار، خانبابا. (۱۳۴۰). *مؤلفین کتب چاپی فارسی و عربی از آغاز چاپ تاکنون*. بی‌جا: بی‌نا.

موریه، جیمز. (۱۳۸۶). *سفرنامه جیمز موریه*. ترجمه ابوالقاسم سری. تهران: توس.

مهدی‌زاده، محمدرضا. (۱۳۹۹). *تاریخ کاشان ناصری و جان‌گیری علم سرشماری*. فصلنامه جمعیت، ۲۷ (۱۱۳ و ۱۱۴)، ۲۷۵-۲۹۷.

نظام‌السلطنه مافی، حسین قلی. (۱۳۶۲). *خاطرات و اسناد حسین قلی خان نظام‌السلطنه مافی*. تهران: نشر تاریخ ایران.

Bruyn, Comille Le. (1718). *Voyages de Corneille le Bruyn Par La Moscovie, en Parse et aux Index orientales*. amsterdam: F. Wetstein.

Landor, Arnold Henry Savage. (1903). *Across coveted*. Newyork: Charles Scribers.

Messurier, Augustus le. (1889). *From London to Bakhara and a Ride through Persia*. London: Richard and Son.

Documents

Ketāb-xāne, Muze va Markaz-e Asnād-e Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), document number 4/49/24/1/60. [In Persian]

Ketāb-xāne, Muze va Markaz-e Asnād-e Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), document number 4/49/24/1/69. [In Persian]

Ketāb-xāne, Muze va Markaz-e Asnād-e Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), document number 4/49/24/1/86. [In Persian]

Ketāb-xāne, Muze va Markaz-e Asnād-e Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), document number 4/50/24/1/123. [In Persian]

Ketāb-xāne, Muze va Markaz-e Asnād-e Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), document number 4/50/24/1/164. [In Persian]

Ketāb-xāne, Muze va Markaz-e Asnād-e Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), document number 6/66/32/1/53. [In Persian]

Ketāb-xāne, Muze va Markaz-e Asnād-e Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), document number 6/66/32/1/53. [In Persian]

- Ketāb-xāne, Muze va Markaz-e Asnād-e Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), document number 4/49/24/1/33. [In Persian]
- Ketāb-xāne, Muze va Markaz-e Asnād-e Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), document number 4/50/24/1/149. [In Persian]
- Ketāb-xāne, Muze va Markaz-e Asnād-e Majles-e Šorā-ye Eslāmi (Kemām) (Library, Museum and Document Center of Iran Parliament), document number 4/50/24/1/120. [In Persian]
- Sāzmān-e Asnād va Ketābxāne-ye Melli-ye Iran (Sākmā) (National Library and Archives Organization of Iran), document number 310-2576. [In Persian]
- Sāzmān-e Asnād va Ketābxāne-ye Melli-ye Iran (Sākmā) (National Library and Archives Organization of Iran), document number 295-2977. [In Persian]
- Sāzmān-e Asnād va Ketābxāne-ye Melli-ye Iran (Sākmā) (National Library and Archives Organization of Iran), document number 240-12338. [In Persian]
- Sāzmān-e Asnād va Ketābxāne-ye Melli-ye Iran (Sākmā) (National Library and Archives Organization of Iran), document number 240-12938. [In Persian]
- Sāzmān-e Asnād va Ketābxāne-ye Melli-ye Iran (Sākmā) (National Library and Archives Organization of Iran), document number 240-12908. [In Persian]
- Sāzmān-e Asnād va Ketābxāne-ye Melli-ye Iran (Sākmā) (National Library and Archives Organization of Iran), document number 240-39915. [In Persian]
- Sāzmān-e Asnād va Ketābxāne-ye Melli-ye Iran (Sākmā) (National Library and Archives Organization of Iran), document number 240-9894. [In Persian]

References

- Asnād-e tārixi-ye Xāndān-e Qaffāri* (Historical documents of Ghaffari family). (2006). Edited by Karim Esfāhanian & Bahram Ghaffari. Tehran: Bonyād-e Mowqūfāt-e Doktor Mahmud-e Afšār (Dr. Mahmoud Afshar Foundation). [In Persian]
- Qahti-ye Kāšān be sāl-e 1288 SH (Kashan famine in 1288 SH / 1909 AD). (2009). *Nāme-ye Kāšān* (Daftar-e dovvom) (Kashan letter (second volume)). Edited by Afshin Atefi. Kāšān: Hamgām bā Hasti. [In Persian]
- Sargozašt-e Hāji bābā Esfāhāni (The adventures of Hajji Baba of Ispahan). (1951). Tehran: Mehregi. [In Persian]
- Aghabozorg Tehrani, M. M. (2008). *Tabaqāt-e a'lām-oš-ši'ah* (List of Shia Ulema). Lbnān (Lebanon): Dār-ol-Ehyā-et-Torās-el-'Arabi. [In Arabic]
- Aubin, E. (1983). *Irān-e emruz* (La Perse d'aujourd'hui, Iran, mesopotamie) [Persia Today, Iran, Mesopotamia]. Translated by Ali Asghar Saedi. Tehran: Zovvār. [In Persian]
- Brugsch, H. K. (2007). *Safari be darbār-e soltān-e sāheb-gerān: 1859-1861* (My life and my trips). Translated by Hossein Kordbacheh. Tehran: Ettlā'āt. [In Persian]
- Bruyn, C. Le. (1718). *Voyages de Corneille le Bruyn Par La Moscovie, en Parse et aux Index orientales*. Amsterdam: F. Wetstein.
- Curzon, G. N. (1983). *Irān va qazie-ye Irān* (Persia and the Persian question). Translated by Vahid Mazandarani. Tehran: 'Elmi Farhangi. [In Persian]
- De Sercey, Ed. (1983). *Irān dar 1839-1840 AD: Sefārat-e fowq-ol-'āde-ye Kont Do Sersi* (Une ambassade extraordinaire: la Perse en 1839-1840) [An extraordinary

- embassy: Persia in 1839-1840] (1st ed.). Translated by Ehsan Eshraghi. Tehran: Markaz-e Našr-e Dānešgāhi. [In Persian]
- DeBode, C. A. (Baron DeBode). (1992). *Safarnāme-ye Lorestān va Xuzestān* (Travels in Luristan and Arabistan). Translated by Mohammad Hossein Ariya. Tehran: 'Elmi va Farhangi. [In Persian]
- Flandin, E. (1977). *Safarnāme-ye Ožen Flanden be Irān* (Voyage en Perse 1840 – 1841) [Travel to Iran 1840 – 1841]. Translated by Hossein Nour Sadeghi. Tehran: Ešrāqi. [In Persian]
- Floor, W. (1992). *Jostār-hā-yi az tārix-e ejtemā'ee-ye Irān: San'ati šodan-e Irān va šureš-e Šeix Ahmad-e Madani* (Industrialization in Iran and the revolt of Shaikh Ahmad Madani). Translated by Abu Al-Ghasem Serri. Tehran: Tus. [In Persian]
- Ghasemi, A. (2022). Barresi-ye xolqiyāt-e Irāniyān dar xelāl-e jang-e jahāni-ye avval bā raves-e fāzi-ye keifi (Investigating Iranians' ethos during the famine of World War I using a qualitative fuzzy method). *Fasl-nāme-ye Tahqiqāt-e Farhangi-ye Irān* (Journal of Iranian Cultural Research) (JICR), 15(1), 69 – 95. Retrieved from <https://doi.org/10.22035/jicr.2022.2910.3261>. [In Persian]
- Landor, A. H. S. (1903). *Across coveted*. Newyork: Charles Scribers.
- Madani, Molla Abdolrasoul. (1378/1999). "Resāle-ye ensāfiyeh" (Treatise on justice). Kāšān: Morsal. [In Persian]
- Madani, M. A. (1999). *Tārix-e ašrār-e Kāšān* (A history of Kashan villains) (2nd ed.). Kāšān: Morsal. [In Persian]
- Madani, M. A. (2019). *Kalamāt-e anjoman* (The formation of the constitutional movement until the end of the First World War in Kashan). Edited by Seyyed Mahmoud Sadat Bidgoli. Tehran: Širāze-ye Ketāb-e Mā. [In Persian]
- Madani, M. A. (2023). *Resāle-ye ensāfiyeh* (Treatise on justice). Edited by Seyyed Mahmoud Sadat Bidgoli. Tehran: Našr-e Dorost. [In Persian]
- Mehdizadeh, M. (2020). *Tārix-e Kāšān-e Nāseri va jāngiri-ye 'elm-e saršomāri* (The history of Kashan in Naser Al-Din Shah era and the science of census). *Fasl-nāme-ye Jam'eyat* (Population and Development), 27 (113 & 114), 275 – 297. [In Persian]
- Messurier, A. le. (1889). *From London to Bakhara and a Ride through Persia*. London: Richard and Son.
- Morier, J. (2007). *Safar-nāme-ye Jeymz Murieh* (A journey through Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople, between the years 1810 and 1816). Translated by Abu Al-Ghasem Serri. Tehran: Tus. [In Persian]
- Moshar, Kh. B. (1961). *Mo'allefīn-e kotob-e čāpi-ye Fārsi va 'Arabi az āqāz-e čāp tākonun* (Authors of Persian and Arabic printed books since the beginning of printing until now). [n. p.]: n. p. [In Persian]
- Nezam Al-Saltaneh Mafi, H. Gh. (1983). *Xāterāt va asnād-e Hossein Qoli Xān-e Nezām-os-Saltane-ye Māfi* (Documents and memoirs of Hossein Gholikhan Khan Nizam Al-Saltaneh Mafi). Tehran: Našr-e Tārix-e Irān. [In Persian]
- Olearius, A. (1984). *Safarnāme-ye Ādām Oleāriyus* (Vermechrte neue Beschreibung der muscowitischen und persischen Reyse) [The voyages and travels of the ambassadors sent by Frederick Duke of Holstein to the Great Duke of Muscovy, and the King of Persia]. Translated by Ahmad Behpour. Tehran: Ebtēkār. [In Persian]

- Olivier, G. A. (1992). *Safarnāme-'ye Oliviyeh* (Travels in the Ottoman Empire, Egypt, and Persia). Translated by Mohammad Taher Mirza. Tehran: Ettelā'āt. [In Persian]
- Pakdaman, N. & Esfahani, K. (2006). Kāšān dar sad sāl-e piš (Kashan a hundred years ago). *Fasl-nāme-ye Farhang-e Mardom*, 5 (19 & 20), 16 – 25. [In Persian]
- Polak, E. (1982). *Safar-nāme-ye Polāk: Irān va Irāniān* (Persien, das land und seine bewohner; Ethnographic schilderungen) [Persia, the land and its inhabitants: Ethnographic descriptions]. Translated by Keykavous Jahandari. Tehran: Xārazmi. [In Persian]
- Ruznāme-ye Irān (Iran Newspaper), issue number 986, 25 Ša'bān 1318 AH / 18 December 1900 AD. [In Persian]
- Ruznāme-ye Sorayyā (Sorayya Newspaper), published in Kashan, issue number 2, 2 Zi Hajjeh 1327 AH / 15 December 1909 AD. [In Persian]
- Ruznāme-ye Sorayyā (Sorayya Newspaper), published in Kashan, issue number 9, 15 Muharram 1328 AH / 27 January 1910 AD. [In Persian]
- Salour, E. Gh. (2000). *Ruznāme-ye xāterāt-e 'Eynossaltaneh* (The daily memoirs of Eyn Al-Saltaneh). Edited by Iraj Afshar & Masoud Salour. Tehran: Asātir. [In Persian]
- Sepehr, A. (2007). *Mer'āt-ol-vaqāye'-e Mozaffari* (The history of events in Muzaffar Al-Din Shah Qajar era). Edited by Abd Al-Hosseini Navayi. Tehran: Mirās-e Maktub. [In Persian]
- Sykes, S. P. (1984). *Safarnāme-ye Ženerāl Ser Persi Sāyys, yā, dah hezār mil dar Irān* (Ten thousand miles in Persia). Translated by Hossein Saadat Nouri. Tehran: Lowheh. [In Persian]

An Analysis of the Foundations and Dimensions of the Economy of Kashan in the Qajar Era from Abdul Rasoul Madani's Point of View

Seyyed Mahmood Sadat Bidgoli^{ORCID}

Assistant Professor, Department of History, Research Institute of Imam Khomeini and Islamic Revolution, Tehran, Iran; sadat@ri-khomeini.ac.ir

Received: 19/01/2024

Accepted: 26/05/2024

Introduction

Abd Al-Rasul Madani (1280-1366 AH / 1863-1946 AD) is one of the clerics of Kashan who, during the Constitutional era, wrote the treatise *Ensafiya* in continuation of the tradition of writing treatises by scholars and in order to show the conformity of the Constitutional era with the laws of Islam. By publishing it in 1328 AH (1910 AD), he was able to soften the atmosphere to the benefit of the Constitutional era and the constitutionalists. Fereydoun Adamiyat considers the value of this treatise in intellectual discussions to be higher than that of Na'ini's *Tanbih al-Ummah wa Tanzih al-Milla* (The admonition of people and the refinement of Sharia). In this treatise, Madani paid special attention to the economic issues of the Qajar period. Relying on Quranic verses and hadiths, he considers the acquisition of wealth as endorsed by Islam, linking it to the creation of freedom and security in society.

Materials and Methods

This article analyzes Abd Al-Rasul Madani's views on the economy of Kashan during the Qajar period using a historical and descriptive-analytical method and with the help of archival documents and primary sources. The aim of this article is to test the hypothesis that Abd Al-Rasul Madani's views on the economic situation of Kashan during the Qajar period are consistent with reality and are confirmed by the original documents and sources. Therefore, Madani's points of view are presented in a concrete manner, and their conformity with the sources and documents is assessed.

Results and Findings

The findings of this article show that Abd Al-Rasul Madani's views are supported by archival documents and primary sources, confirming their alignment with historical realities.

Madani observed a change in the country's economic policy during the Qajar era, shifting from exporting manufactured goods to importing them while instead exporting raw materials. As a result, the reduction in the number of weaving machines caused a decrease in silk production, and following the recession of industries and unemployment of workers, farmers also faced a recession and turned to selling raw silk. Exporting raw silk was more profitable; therefore, merchants got involved in this business and exported raw silk and imported cloth. Madani emphasizes the added value that the manufactured goods have compared to the raw

material. On the other hand, since the farmers of Kashan cultivated industrial agricultural products such as cotton and tobacco, Kashan's grain had to be imported from outside Kashan, and there was always a grain deficit in Kashan. This situation, especially in Kashan, exacerbated to the famine of 1288 AH (1871 AD).

Regarding customs duties and their impact on traditional Iranian industries against foreign goods, he protested why the government did not collect much customs duty on foreign goods so that they would be imported more expensively and find a smaller market.

He believed that taxes should be collected in proportion to the income and assets of individuals and objected to the collection of arbitrary taxes. Madani believed that the country's income and expenditures should be recorded and considered this issue to be one of the principles of a constitutional government.

The widespread unemployment and people's engagement in unproductive jobs as well as the multiple occupations of government officials, were always central issues for this innovative cleric. Abd Al-Rasoul Madani criticized unemployment, viewing it as an obstacle to constitutionalism. Although Kashan had always been wealthy due to surplus production; at this time, people were unemployed and the city was impoverished due to the import of foreign fabrics. Madani also cited unemployment as one of the reasons for the rise of Nayeb Hossein Kashi to power and the prolongation of his rebellion. Moreover, Madani condemned taking up multiple occupations, regarding it as an impediment to constitutionalism.

Madani has addressed the issue of downsizing the government and making it more agile, which perhaps few innovators at that time thought about. As the head of the Kashan provincial association and the Peace Court, one of Kashan's Sharia courts, he, as a person who was informed and involved in executive work in the post-constitutional period, was aware of the increasing number of government offices and the difficulties faced by the people of Kashan. Thus, he emphasized that departments should be small and agile.

Conclusion

Abd al-Rasul Madani identifies the root causes of various problems in the country during the constitutional period primarily arising from economic issues. The import of foreign goods at low tariffs had caused the bankruptcy of Kashan's textile weaving workshops. Madani argued for high tariffs on foreign goods, reducing taxes for domestic trade, and exporting manufactured goods with high added value rather than raw materials. He believed that wealth should be attained through productive occupations, like agriculture. He endorsed wealth acquisition as sanctioned by Islam, leading to security and freedom in society. His recommendation was to abandon non-productive occupations in favor of productive work. Madani continually criticized the multiple occupations of government officials during that time. He believed the government should be small and agile to effectively manage affairs without needing to expand its scope across all sectors. His insights were rooted in addressing the core issues of his time, linking the resolution of problems to the internal awareness and economic initiative of the people.

Keywords: Abd Al-Rasul Madani, Qajar period economy, unemployment, constitutionalism, textile weaving workshops, imports.

دو فصلنامه علمی کاشان‌شناسی، بهار و تابستان ۱۴۰۳
دوره ۱۶، شماره ۱ (پیاپی ۳۲)، صفحات: ۴۷-۹۰
مقاله علمی پژوهشی

توسعه مدل پذیرش فناوری: بررسی تأثیر تجربه مصرف، اینرسی و فرهنگ مصرف‌کننده بر پذیرش بانکداری باز (مورد مطالعه: شعب منتخب بانک تجارت شهرستان کاشان)

* مهدیه منعم‌زاده

** زهرا صادقی آرانی

*** اسماعیل مزروعی نصرآبادی

چکیده

به‌رغم توسعه فناوری‌های بانکداری باز در سال‌های اخیر، هنوز استفاده از آن به‌اندازه توسعه فناوری‌های آن گسترش نیافته است. این پژوهش به بررسی تمایل به پذیرش بانکداری باز بر پایه مدل پذیرش فناوری (TAM)، پرداخته است و با ایجاد گسترش در این مدل، تأثیر عواملی همچون اینرسی مصرف‌کننده، اجتناب از عدم اطمینان، ریسک ادراک‌شده و تجربه مصرف قبلی بر تمایل به پذیرش بانکداری باز را مورد بررسی قرار داده است. جامعه آماری این پژوهش، تمام استفاده‌کنندگان از خدمات بانکداری باز شعب بانک تجارت شهرستان کاشان بوده است. حجم نمونه ۱۸۰ نفر در نظر گرفته شد و برای اطمینان از نمونه‌گیری، ۲۵۱ پرسش‌نامه توزیع شد و با استفاده از ابزار پرسش‌نامه پس از اطمینان از روایی و پایایی آن، داده‌ها با استفاده از روش نمونه‌گیری در دسترس جمع‌آوری شدند. نتایج نشان داد که متغیرهای جدید مورد بررسی یعنی اینرسی مصرف‌کننده، اجتناب از عدم اطمینان، ریسک ادراک‌شده و تجربه مصرف قبلی بر تمایل به پذیرش بانکداری باز، تأثیر مثبت و معنادار دارند. در نهایت، پیشنهاداتی برای تسریع و بهبود فرایند پذیرش بانکداری باز در بانک تجارت کاشان براساس متغیرهای مورد بررسی ارائه شده است.

کلیدواژه‌ها: اینرسی مصرف‌کننده، بانکداری باز، مدل پذیرش فناوری، رفتار مصرف‌کننده، بانک تجارت کاشان.

* دانش‌آموخته کارشناسی ارشد مدیریت کسب‌وکار، گروه مدیریت و کارآفرینی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران /
mahdie.monemzade@gmail.com

** استادیار گروه مدیریت و کارآفرینی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران، نویسنده مسئول / SadeqiArani@kashanu.ac.ir

*** استادیار گروه مدیریت و کارآفرینی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران / drmazroui@kashanu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۱۱/۱۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۲/۱۹

۱. مقدمه

امروزه با پیشرفت فناوری، غالب کسب‌وکارها به سمت بنیادی شدن در حال حرکت‌اند. در کنار آن، ورود فناوری‌های جدید که تحول زیادی در صنعت کسب‌وکارها داشته است، همچون زنجیره سوابق و پول‌های رمزی، هشدار برای بانک‌ها به وجود آورده است که در صورت عدم توجه بانک‌ها به فناوری، آن‌ها در مسیر نابودی قرار خواهند گرفت (نجفی و سید ابوطالب، ۱۳۹۶). همچنین دامنه سیستم‌های قدیمی محدود بوده و با نداشتن پوشش جهانی، امکان شناسایی افراد برای انجام خدمات دولتی را ندارند (Misra, 2019). حال در این فضای رقابتی که در صنعت بانکداری میان بانک‌ها نیز ایجاد شده است، استفاده از فناوری اطلاعات می‌تواند از اهمیت بالایی برای مشتریان بانک‌ها برخوردار باشد؛ زیرا این امر منجر به تغییرات زیادی در صنعت بانکداری جهان شده و از لزوم مراجعه مستقیم مشتریان به بانک‌ها کاسته است (Bitner et al., 2000). به همین دلیل بانک‌ها برای اینکه بتوانند مشتریان بیشتری را جذب کنند و کار خود را تا حد زیادی توسعه دهند، به سرعت با فناوری اطلاعات همراه شده‌اند (تقوی فرد و همکاران، ۱۳۸۹).

در فضای رقابتی دشواری که در زمینه بانکداری وجود دارد، بانک‌ها بایستی از روش‌های جدیدی استفاده کنند و به جای مقابله با رقبای خود، به شراکت با آن‌ها بپردازند که این امر از طریق حرکت بانک‌ها به سمت بانکداری دیجیتالی ممکن خواهد شد. در بانکداری دیجیتالی بایستی بانک‌ها مدل کسب‌وکار خود را براساس بانکداری باز تبیین کنند (نجفی و سید ابوطالب، ۱۳۹۶). در بانکداری باز کاربران به داده‌های مالی خود از طریق مواردی چون اینترنت بانک، موبایل بانک و ... دسترسی پیدا می‌کنند و دیگر ملزم به مراجعه مستقیم به بانک برای انجام امور بانکی خود نخواهند بود (Carriere-Swallow et al., 2021). بانکداری باز، روش مالکیت داده‌های موجود را به چالش کشیده، می‌خواهد کنترل داده‌های مالی را به مصرف‌کنندگان بازگرداند (Chan, 2020). در کل، بانکداری باز برای کنترل اطلاعات مالی مشتریان، به دنبال رفع چالش‌های موجود در مالکیت داده‌ها بوده (Brodsky & Oakes, 2017) و به منظور حل مشکلات مالی فعال شده است (Arner et al., 2018; Schueffel, 2016; 2015; Alt et al., 2018).

براساس مدل پذیرش فناوری (Davis, 1989) عواملی که در تمایل به پذیرش یک فناوری جدید دخالت دارند، شامل سهولت ادراک شده، سودمندی ادراک شده و نگرش به استفاده هستند. سهولت ادراک شده به آن مقداری گفته می‌شود که استفاده از یک فناوری بدون تلاش خواهد بود و

اگر مصرف‌کنندگان درک کنند که استفاده از فناوری آسان‌تر است، به احتمال زیاد آن را می‌پذیرند (Ibid). سودمندی ادراک‌شده به این معنی است که استفاده از روش جدید نسبت به روش قبلی برای افراد مزیت داشته باشد (Chan & Lu, 2004). نگرش مصرف‌کننده نیز در مدل پذیرش فناوری به عنوان عاملی میانجی می‌تواند بر تمایل به پذیرش بانکداری باز تأثیرگذار باشد. نگرش یک احساس عمومی مطلوب یا نامطلوب در فرد هست تا حدی که استفاده یا عدم استفاده از یک سیستم اطلاعاتی، برای فرد نگران‌کننده می‌شود (Ajzen & Fishbein, 1972).

تحقیقات نشان داده است علاوه بر موارد بیان‌شده، عوامل دیگری نیز می‌توانند در تمایل به پذیرش فناوری تأثیرگذار باشند؛ از جمله این عوامل شامل ریسک ادراک‌شده، تجربه مصرف قبلی، اینرسی مصرف‌کننده و اجتناب از عدم اطمینان هستند. در زمینه بانکداری باز، ریسک ادراک‌شده به وضعیتی اشاره دارد که در آن ممکن است عواقب منفی برای مشتریان رخ دهد (Featherman & Pavlou, 2003). تجربه مصرف یک وضعیت معین با استفاده از عکس‌العمل کاربر براساس استفاده قبلی برای تعامل، لذت ذاتی، از دست دادن خودآگاهی و خودتقویتی است (Hoffman & Novak, 1996). اجتناب از عدم اطمینان بیان به این معنی است که افراد در موقعیت‌های نامعلوم احساس خطر می‌کنند که این نشان از اجتناب از عدم اطمینان یا ابهام‌گریزی آنان دارد. عدم اطمینان حاکی از تردید یا اجتناب افراد از رویدادها یا احتمالات نامشخص یا جاه‌طلبانه است (Hofstede, 2011).

براساس آنچه گفته شد، وجه تمایز این پژوهش با سایر پژوهش‌های مرتبط با آن، در بررسی موضوع تمایل به پذیرش فناوری با ایجاد بسط در مدل پذیرش فناوری است. مشتریان عموماً در قبال تمایل به پذیرش نوآوری، به‌خصوص بانکداری باز، اینرسی دارند (افشون، ۱۳۸۹) و به‌رغم منافی که بانکداری باز برای جامعه و افراد جامعه دارد، شواهد نشان داده است با وجود صف‌های طولانی از مشتریان در تعدادی از شعب بانک تجارت شهرستان کاشان، مشتریان همچنان به بانکداری سنتی (حضور) راغب بوده و تمایلی به پذیرفتن بانکداری باز ندارند.

۲. مروری بر مبانی نظری و پیشینه تحقیق

بانکداری باز یک سرویس مالی نوآورانه در صنعت مالی (Daiy et al., 2021) و به‌طور خاص یک مخفف فناوری مالی است که فناوری را از یک نقش حمایتی (که اغلب پشتیبانی فناوری اطلاعات نامیده می‌شود) به یک نقش محوری در نوآوری صنعت مالی هدایت می‌کند (Alt et al., 2018; Schueffel, 2016; Arner et al., 2015). بانکداری باز مشتریان را قادر می‌سازد تا از طریق

ایترنت، لپ‌تاپ، تبلت یا تلفن همراه (Shaikh & Karjaluo, 2015) به حساب‌های بانکی خود دسترسی داشته باشند و برای انجام تراکنش‌هایی مانند بررسی وضعیت حساب، انتقال پول، پرداخت یا فروش سهام و... از آن استفاده کنند (Alafeef et al., 2012). بانکداری باز توسط مجموعه‌ای از پروفایل‌های امنیتی، رابط‌های برنامه و دستورالعمل‌ها اداره می‌شود (Laplante & Kshetri, 2021) که به منظور رعایت مقررات برای کنترل اطلاعات مصرف‌کنندگان ایجاد شده است (Daiy et al., 2021) که می‌تواند از طریق برنامه‌های کاربردی و به اشتراک‌گذاری گسترده داده‌ها، برخی خطرات مربوط به حریم خصوصی و سرقت هویت را کاهش دهد (Carriere-Swallow et al., 2021). بانکداری باز توسط یک فناوری استاندارد (رابط برنامه‌نویسی کاربردی) فعال می‌شود (Chan, 2020) و با تمرکز بر روی داده‌ها و امنیت عملکرد مصرف‌کنندگان (Carriere-Swallow et al., 2021)، به مصرف‌کنندگان اجازه می‌دهد تا داده‌های مالی خود را کنترل کنند و تبادل اطلاعات را بین مؤسسات مالی تسهیل می‌کند (Chan, 2020).

۲. مدل پذیرش فناوری (TAM)

مدل پذیرش فناوری را اولین بار دیویس^۱ (۱۹۸۹) ارائه داد که محبوب‌ترین مدل در زمینه پذیرش فناوری (Teo, et al., 2008) و یک مدل کلی است که رفتار فرد در واکنش با فناوری را توصیف می‌کند (Faisal, et al., 2021). این مدل شامل ابعاد متغیرهای برون‌زا، سودمندی ادراک‌شده، سهولت ادراک‌شده، نگرش نسبت به استفاده، تمایل به استفاده واقعی است. مدل پذیرش فناوری یک مدل در زمینه سیستم‌های اطلاعاتی است که اقتباس شده از تئوری عمل منطقی (TRA) است با این تفاوت که وجود قصد رفتاری در مدل پذیرش فناوری دلالت دارد بر اینکه دو باور رفتاری سودمندی ادراک‌شده و سهولت ادراک‌شده بر قصد رفتاری برای استفاده تأثیر می‌گذارند (Teo et al., 2008). دیویس (۱۹۸۹) مدل پذیرش فناوری را برای بررسی تأثیر فناوری بر رفتار کاربر پیشنهاد کرد. براساس مدل پذیرش فناوری، احتمال ذهنی یک فرد از پیامد یک رفتار خاص بر نگرش وی تأثیر می‌گذارد و احساسات مثبت و منفی در وی پدید می‌آورد که رفتار فرد را شکل می‌دهند (Hsu & Lu, 2004). در واقع مدل پذیرش فناوری اطلاعات تلاش می‌کند پذیرش فناوری را با دو عامل اصلی سهولت ادراک‌شده و سودمندی ادراک‌شده توضیح دهد. در ادامه مدل بیان می‌شود که هر دو عامل سودمندی ادراک‌شده و سهولت ادراک‌شده بر نگرش فرد در خصوص استفاده تأثیر می‌گذارند. نگرش و سودمندی ادراک‌شده به‌نوبه خود رفتار فرد را در مورد قصد

استفاده پیش‌بینی می‌کنند. همچنین سهولت ادراک‌شده نیز بر سودمندی ادراک‌شده تأثیر می‌گذارد (Davis, 1989)؛ به این معنی که اگر کاربران احساس کنند استفاده از فناوری آسان است، احساس خواهند کرد استفاده از آن برایشان مفید هم خواهد بود (Davis, 1989; Venkatesh & Davis, 1996).

سهولت استفاده ادراک‌شده به درجه‌ای گفته می‌شود که یک فرد معتقد است استفاده از یک سیستم عاری از تلاش خواهد بود (Davis, 1989). سودمندی ادراک‌شده بنا بر نظر دیویس (۱۹۸۹)، به ارزیابی ذهنی فرد گفته می‌شود به این صورت که استفاده از یک سیستم باعث افزایش توان فرد در عملکرد شغلی وی می‌شود. نگرش، یک گرایش روان‌شناختی است که با ارزیابی یک نهاد خاص با درجات مختلفی از مطلوبیت یا عدم رضایت بیان می‌شود (Eagly & Chaiken, 1993). نگرش رفتارها را هدایت می‌کند (آجزن و فیشبن، ۲۰۰۵) و نشان‌دهنده نیت مثبت یا منفی شخص برای انجام یک رفتار است و اگر فرد نسبت به یک رفتار نگرش مثبتی داشته باشد، احتمال انجام آن رفتار بیشتر است (Ajzen & Fishbein, 1972; Läpple & Kelley, 2013; Jiwasiddi et al., 2019).

قصد استفاده به درک افراد و قدرت نیت آن‌ها مبنی بر اینکه رفتار خاصی انجام خواهد شد گفته می‌شود (Fishbein & Ajzen, 1975) که مهم‌ترین عامل تعیین‌کننده رفتار واقعی فرد است (Zhang et al., 2012). تمایل به استفاده حالتی است که در آن مصرف‌کننده از میان کالا و خدمات متنوع، یکی را انتخاب می‌کند (صیدی‌پور، ۱۳۹۳) و این عامل بدون اینکه منجر به عمل خاصی از طرف مصرف‌کننده بشود، روی تصمیم‌گیری مصرف‌کننده مؤثر بوده و منجر به استفاده یا عدم استفاده می‌شود (Mazaheri et al., 2012) که کانگ، چوی و کیم^۲ (۲۰۲۱) و گبونگلی، خو و آمجونکو^۳ (۲۰۱۹) در پژوهش‌های خود به بررسی موضوع تمایل به پذیرش فناوری پرداختند.

مدل پذیرش فناوری از نظر تجربی نیز موفق عمل کرده و میزان استفاده از یک سیستم را تا حدود ۴۰٪ پیش‌بینی نموده است (Legris et al., 2003). همچنین دیویس (۱۹۸۹) در تحقیقات خود گزارش کرد که سودمندی ادراک‌شده ۵۰ درصد بیشتر از سهولت درک‌شده در استفاده از سیستم‌های اطلاعاتی تأثیر دارد. پژوهش‌های مختلف دیگری نیز در زمینه پذیرش فناوری صورت گرفته است؛ برای مثال پژوهش‌های مرتبط با بازی‌های آنلاین که در آن از عوامل خارجی مانند تجربه و عوامل اجتماعی استفاده شده است (Ghani & Deshpande, 1994; Hoffman & Novak, 1996; Trevino & Webster, 1992)، لذت در استفاده از اینترنت (Teo, 1999)، سازگاری در

فروشگاه‌های مجازی (Gillenson & Sherrell, 2002) از جمله تحقیقاتی هستند که با استفاده از مدل پذیرش فناوری برای پذیرش یک فناوری جدید مورد بررسی قرار گرفته‌اند. همان‌طور که گفته شد، در پژوهش پیش رو به‌غیر از متغیرهای موجود در مدل پذیرش فناوری، عوامل دیگری نیز وجود دارند که بر آن تأثیر می‌گذارند.

ریسک ادراک‌شده: ریسک ادراک‌شده به عدم اطمینان در مورد پیامدهای منفی احتمالی در مورد استفاده از یک محصول یا خدمت گفته می‌شود (Bauer, 1967). ادبیاتی که در زمینه نوآوری‌های بانکی ایجاد شده، نشان می‌دهد ریسک ادراک‌شده عامل مهمی است که بر قصد مشتریان برای استفاده از بانکداری باز تأثیر می‌گذارد (Lee, 2017). تئوری ریسک ادراک‌شده از سال ۱۹۶۰ برای تعریف رفتار مشتری و عوامل مؤثر بر تصمیمات آنان ایجاد شد چن، یانگ، جی، یو و لی (۲۰۲۱) و سواری و قره‌چایی^۴ (۲۰۲۰) در پژوهش خود، تأثیر ریسک ادراک‌شده بر تمایل به پذیرش را مورد بررسی قرار دادند.

اجتناب از عدم اطمینان: اجتناب از عدم اطمینان مربوط به میزان استرس در یک جامعه در مواجهه با یک آینده نامطلوب است. اجتناب از عدم اطمینان، اجتناب از ریسک نیست؛ بلکه با تحمل جامعه از ابهام سروکار دارد (Hofstede, 2011). این نشان می‌دهد که افراد در موقعیت‌های بدون ساختار، احساس خوشایند یا ناخوشایندی می‌توانند داشته باشند (Ibid). همچنین مون، چادی و تیکو^۵ (۲۰۰۸) در پژوهش خود، تأثیر اجتناب از عدم اطمینان بر تمایل به استفاده را مورد بررسی قرار دادند. سواری، فرهنگ‌مهر و شوهم^۶ (۲۰۰۷) اشاره کردند که اجتناب از عدم اطمینان، مستلزم روشن شدن قوانین، شرایط یا موضوعاتی است که آن‌ها با آن روبه‌رو هستند و در نهایت، هافستد با هدف سنجش سطح رفاه و آسایش جامعه اشاره کرد که جوامع با سطح پایینی از اجتناب از عدم اطمینان، قوانین کمتر، استرس کمتر، تمایل بیشتر به تغییر شغل فعلی و ریسک بالاتری برای اقدامات کارآفرینانه دارند. در مقابل، مردم کشورهای با سطح پایین اجتناب از عدم اطمینان، در زندگی روزمره‌شان استرس دارند، دوست ندارند شغل خود را تغییر دهند و ساختارها و قوانین بیشتری را نیز دارا هستند (Hofstede, 2011).

تجربه مصرف‌کننده: تجربه مشتری یک پاسخ شخصی و درونی هنگام تعامل با موضوع مورد نظر صورت است که به دو صورت مستقیم (از طریق تبلیغات و تعامل) یا غیرمستقیم (از طریق آزمایش‌های محصول و تعامل با محصول) (De Keyser et al. 2015; Flavián et al., 2019;)

Hamilton & Thompson, 2007; Lemon & Verhoef, 2016) ایجاد می‌شود. در مطالعات اخیر، در مورد تجربه مصرف‌کننده در ارتباط با پذیرش فناوری، تحقیقاتی صورت گرفته است (Wang, 2020) که بزرگ‌زاده (۱۳۹۸) و لیو و همکاران (۲۰۱۰) در پژوهش‌های خود، تأثیر مثبت تجربه مصرف بر تمایل به پذیرش را تأیید کردند. بنا بر آنچه گفته شد، فرضیات پژوهش بیان می‌شود. تجربه زمانی برای مشتری ایجاد می‌شود که یک محصول را خریداری کند (Berry, 2002) و از نتایج تجربه می‌توان به رضایتمندی، اعتماد و قصد مراجعه مجدد اشاره کرد (Homburg, 2017). تجربه مشتری پیامدهای قوی برای ایجاد ارتباط با مشتریان در پی خواهد داشت (Andreini et al., 2019)؛ زیرا مصرف‌کنندگان به تجربیات خود به‌عنوان منابع اطلاعاتی قابل اعتماد برای قضاوت بین گزینه‌ها و انتخاب تکیه می‌کنند (Schwarz, 2004). تجربیات تعاملی مصرف‌کنندگان ترجیحات و تصمیمات خرید را خواهند ساخت (Carbone, 2004; Holbrook, 2007). بنابراین رفتار آینده توسط تجربیات قبلی تعیین می‌شود و تجربه قبلی تأثیر زیادی بر تصمیم خرید برای انجام معاملات آنلاین دارد (Luo et al. 2021).

اینرسی مصرف‌کننده: اینرسی به تداوم رفتار مصرف‌کننده اشاره دارد که این عمل ممکن است به‌صورت ناخودآگاه نباشد (Wang et al., 2021) بلکه می‌تواند ناشی از یک پایداری سفت‌وسخت از وضعیت موجود باشد که منجر به عدم تمایل به رها کردن وضع موجود می‌شود (Polites & Karahanna, 2012). در واقع زمانی که شناختی رخ می‌دهد، یک کاربر به‌طور آگاهانه تصمیم می‌گیرد که به استفاده از خدمات یک ارائه‌دهنده خدمات ادامه دهد (Wang et al., 2021) هرچند جایگزین‌های بهتری وجود داشته باشد (Lin, 2021; Wang et al., 2021; Polites & Karahanna, 2012; Huang & Hsu, 2015). اینرسی یک رفتار شناختی و احساسی (Barnes, 2004) و حالتی پایدار و تابعی قوی از وضع موجود است (Polites & Karahanna, 2012) که منجر به دل‌بستگی قوی و تداوم الگوهای رفتاری موجود هنگام استفاده از فناوری است (Pan et al., 2017). بیشتر مباحث در ادبیات اینرسی فردی در رفتار مصرف‌کننده یافت می‌شود، درحالی‌که اینرسی به‌طور متناوب یک مقدمه یا حفظ‌کننده وفاداری به برند در نظر گرفته می‌شود (McMullan, 2005). در واقع اینرسی، سطح فردی دل‌بستگی به الگوهای رفتاری موجود و تداوم وضعیت موجود را نشان می‌دهد (Polites & Karahanna, 2012) که عظیمی گلوگاهی (۱۳۹۲) و پولایتز و کاراهانا^۷ (۲۰۱۲) در پژوهش‌های خود، تأثیر اینرسی مصرف‌کننده بر تمایل به استفاده را مورد بررسی قرار دادند.

حال باید به این نکته توجه کرد که چه عواملی بر پذیرش فناوری تأثیر می‌گذارد. پژوهش‌ها نشان می‌دهد که عوامل مختلفی بر تمایل به پذیرش فناوری تأثیر می‌گذارد که برخی از این عوامل برخاسته از مدل پذیرش فناوری است؛ مانند پژوهش‌های اشرفی و همکاران (۲۰۲۰)، گبونگلی، خو و آمجونکو (۲۰۱۹) و لین، فوفانا و لیانگ^۱ (۲۰۱۱) که به بررسی تأثیر سودمندی و سهولت ادراک شده بر نگرش به استفاده و نیز به بررسی تأثیر نگرش به استفاده بر تمایل به استفاده پرداختند. برخی عوامل دیگری نیز وجود دارد که بر تمایل به پذیرش فناوری تأثیر می‌گذارند؛ مانند ریسک ادراک شده (حیدریه و همکاران، ۱۳۹۲؛ عبدالوند و عبدالعظیمی، ۱۳۹۱)، تجربه مصرف (Liu et al., 2010)، اینرسی (Voigt et al., 2021) و اجتناب از عدم اطمینان (فلاوندی و علیزاده، ۱۳۹۳) که پژوهشگران نام‌برده به بررسی تأثیر آن‌ها بر تمایل به پذیرش فناوری پرداخته‌اند.

جدول ۱: پیشینه تحقیقات داخلی

متغیرهای مورد بررسی							عنوان پژوهش	نویسنده (سال)
ریسک ادراک شده	سهولت ادراک شده	سهولت استفاده	اینرسی مصرف (مهره)	اجتناب از عدم اطمینان	تجربه مصرف (ریسک)	نگرش به استفاده		
					✓		بررسی تأثیر تغییر دادن وب‌سایت بر لذت‌بخشی مشتریان با در نظر گرفتن تجربه قبلی (مورد مطالعه: بانک مسکن)	امجدیان (۱۳۹۶)
✓						✓	تأثیر ریسک ادراک‌شده بر نگرش مشتریان بانکداری اینترنتی	حمیدی‌زاده و قمی اویلی (۱۳۹۶)
	✓	✓				✓	عوامل مؤثر بر تمایل به استفاده از خدمات بیمه خصوصی پارسیان شهر ایلام	فرهادبیگی (۱۳۹۶)
					✓	✓	تأثیر انگیزه‌های خرید و تجربه خرید آنلاین قبلی بر قصد خرید مشتریان در خرده‌فروشی‌های آنلاین شخصی‌سازی‌شده: نقش میانجی نگرش نسبت به خرید آنلاین	همتی چوری (۱۳۹۷)

متغیرهای مورد بررسی							عنوان پژوهش	نویسنده (سال)
مشارکت‌کنندگان	مشارکت‌کنندگان	مشارکت‌کنندگان	مشارکت‌کنندگان	رضایت	نگرش به استفاده	تمایل به پذیرش		
					✓	✓	بررسی تأثیر تجربه مشتری آنلاین و کیفیت خدمات بر قصد خرید مصرف‌کننده (مورده مطالعه: مشتریان فروشگاه‌های آنلاین شهر شیراز)	بزرگ‌زاده (۱۳۹۸)
	✓	✓				✓	بررسی اثر سهولت درک‌شده و سودمندی درک‌شده بر نگرش مشتریان و قصد استفاده مشتریان از تجارت موبایلی (مورد مطالعه: فروشگاه اینترنتی سپین استور)	جتیی اصفهانی (۱۳۹۸)
						✓	بررسی رابطه کیفیت خدمات الکترونیکی و قصد استفاده با توجه به نقش میانجی نگرش و رضایت مشتری (مورد مطالعه: شعب بانک ملت گرگان)	قریشی (۱۳۹۸)
✓							بررسی تأثیر جریان تجربه و اعتماد الکترونیکی بر مداومت پایدار (چسبندگی مصرف) مصرف‌کنندگان با توجه به کیفیت اطلاعات (مطالعه موردی: دم‌نوش‌های مهرگیاه)	قلی‌زاده (۱۳۹۸)
✓						✓	سنجش تأثیر شاخص‌های روانی و عملکردی بر تمایل دانشجویان به استفاده از شبکه‌های اجتماعی	فروتنی و بحرانی (۱۳۹۸)
			✓				تأثیر شیوه ورود به بازار ایران بر واکنش مصرف‌کنندگان ایرانی درخصوص محصولات خارجی	شاهنگیان و همکاران (۱۳۹۹)
	✓	✓				✓	عوامل مؤثر بر پذیرش بانکداری الکترونیک: رویکرد فراتحلیل	عسگرزاد نوری و همکاران (۱۴۰۰)
						✓	رابطه رفتار، نگرش و رضایت از رفتار محیطی	Ertz & Sarıgöllü (2019)

متغیرهای مورد بررسی							عنوان پژوهش	نویسنده (سال)
مشارکت‌کاران تحصیلی	مشارکت‌کاران آکادمیک	مشارکت‌کاران استراتژیست	مشارکت‌کاران (مسئله‌محور)	مشارکت‌کاران (تجرباتی)	مشارکت‌کاران (تخصصی)	مشارکت‌کاران (تعمیراتی)		
	✓	✓				✓	یک مطالعه تجربی در مورد قصد استفاده از بانکداری باز در هند	Sivathanu (2019)
	✓	✓				✓	ادغام سوابق شناختی در TAM برای توضیح تمایل رفتاری بانکداری موبایلی: مدل‌سازی شبکه عصبی SEM	Sharma (2019)
✓						✓	بانکداری باز: آیا راه جدیدی برای بانکداری باز می‌کند.	Chan (2020)
					✓	✓	کاربرد نظریه گسترده رفتار برنامه‌ریزی شده برای پیش‌بینی قصد کشاورزان ایرانی برای استفاده ایمن از کودهای شیمیایی	سواری و قره‌چایی (۲۰۲۰)
	✓	✓				✓	بررسی عوامل مؤثر بر تمایل دانش‌آموزان به استفاده مستمر از یادگیری سیستم مدیریت (LMS)، یک دیدگاه چندجانبه	Ashrafi et al. (2020)
✓	✓					✓	رفتار واکسیناسیون کووید ۱۹ افراد مبتلا به HIV: نقش میانجی ریسک درک‌شده و قصد واکسیناسیون	Qi et al. (2021)
	✓	✓				✓	جست‌وجوی مدل جدید انفورماتیک دیجیتال برای تعامل انسان و کامپیوتر: آزمایش مبتنی بر مدل پذیرش فناوری	Kang et al. (2021)
	✓	✓	✓			✓	تأثیر مقاومت در برابر تغییر بر میزان پذیرش دانش‌آموزان در یک دوره کلاس معکوس	Voigt, et al. (2021)
	✓	✓				✓	بررسی اهداف خرید آنلاین مصرف‌کنندگان چینی به سمت محصولات غذایی گواهی‌شده در طول همه‌گیری کووید ۱۹	Qi, et al. (2021)

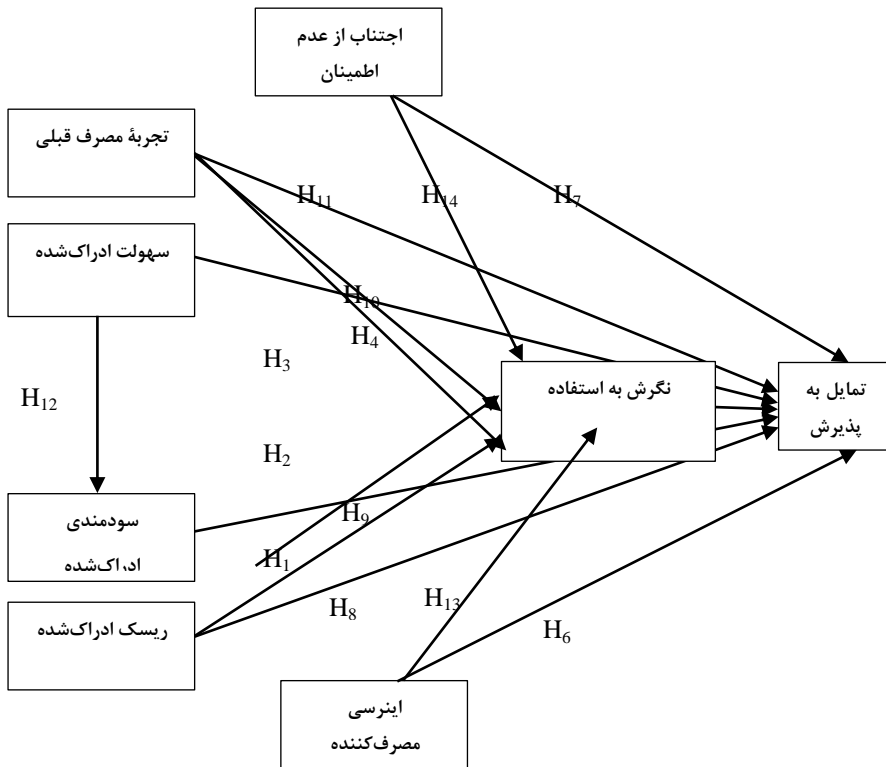
از آنجاکه پژوهش پیش رو بر پایه مدل پذیرش فناوری است، فرضیه‌های زیر براساس آن مدل بیان شده است:

- سودمندی ادراک شده در مشتریان بانک تجارت شهرستان کاشان، بر نگرش به استفاده تأثیر مثبت و معناداری دارد.
- سهولت ادراک شده در مشتریان بانک تجارت شهرستان کاشان، بر نگرش به استفاده تأثیر مثبت و معناداری دارد.
- نگرش به استفاده در مشتریان بانک تجارت شهرستان کاشان، بر تمایل به پذیرش بانکداری باز تأثیر مثبت و معناداری دارد.
- سودمندی ادراک شده در مشتریان بانک تجارت شهرستان کاشان، بر تمایل به پذیرش بانکداری باز تأثیر مثبت و معناداری دارد.
- سهولت ادراک شده در مشتریان بانک تجارت شهرستان کاشان، بر تمایل به پذیرش بانکداری باز تأثیر مثبت و معناداری دارد.
- سهولت ادراک شده در مشتریان بانک تجارت شهرستان کاشان، بر سودمندی ادراک شده آنان تأثیر مثبت و معناداری دارد.

مابقی فرضیات پژوهش که وجه تمایز این پژوهش با سایر پژوهش‌ها را مشخص می‌کند، در ادامه عنوان می‌شود. در روابط متغیرهای این پژوهش، عامل نگرش به استفاده نقش میانجی میان سایر متغیرها با متغیر تمایل به پذیرش فناوری را خواهد داشت. سایر فرضیات پژوهش عبارت‌اند از:

- ریسک ادراک شده در مشتریان بانک تجارت شهرستان کاشان، بر نگرش به استفاده تأثیر منفی و معناداری دارد.
- تجربه مصرف قبلی در مشتریان بانک تجارت شهرستان کاشان، بر نگرش به استفاده تأثیر مثبت و معناداری دارد.
- اینرسی مصرف‌کننده در مشتریان بانک تجارت شهرستان کاشان، بر تمایل به پذیرش بانکداری باز تأثیر منفی و معناداری دارد.
- اجتناب از عدم اطمینان در مشتریان بانک تجارت شهرستان کاشان، بر تمایل به پذیرش بانکداری باز تأثیر منفی و معناداری دارد.

- ریسک ادراک‌شده در مشتریان بانک تجارت شهرستان کاشان، بر تمایل به پذیرش بانکداری باز تأثیر منفی و معناداری دارد.
- تجربه مصرف در مشتریان بانک تجارت شهرستان کاشان، بر تمایل به پذیرش بانکداری باز تأثیر مثبت و معناداری دارد.
- اینرسی مصرف‌کننده در مشتریان بانک تجارت شهرستان کاشان بر نگرش به استفاده تأثیر منفی و معناداری دارد.
- اجتناب از عدم اطمینان در مشتریان بانک تجارت شهرستان کاشان بر نگرش به استفاده تأثیر منفی و معناداری دارد.

شکل ۱: مدل پیشنهادی پژوهش

۳. روش‌شناسی

تحقیق پیش رو از منظر فلسفه تحقیق، از نوع اثبات‌گرایانه است. از منظر رویکرد پژوهش از نوع قیاسی است؛ زیرا از طریق واقعیت‌های کلی موجود در جامعه به نتایج جزئی مد نظر تحقیق می‌رسد.

استراتژی تحقیق از نوع همبستگی است؛ زیرا به بررسی روابط علت و معلول بین متغیرهای موجود در مدل پژوهش می پردازد. و نوع پژوهش کمی است؛ زیرا در آن به بررسی و تحلیل داده های گردآوری شده از طریق نرم افزارهای محاسبات آماری پرداخته می شود. جامعه هدف تحقیق پیش رو، مشتریان شعب بانک تجارت شهرستان کاشان است. برای تعیین حجم نمونه از نرم افزار جی پاور^۹ استفاده شده است که عدد پیشنهادی نرم افزار ۴۷ نفر بود. همچنین برای برآورد حجم نمونه، از قاعده حداقل ۵ برابر و حداکثر ۲۰ برابر بیشترین تعداد سؤال های یک متغیر استفاده گردید. از آنجا که بیشترین تعداد سؤال مربوط به متغیرهای تجربه مصرف قبلی و اینرسی مصرف کننده با تعداد ۹ سؤال است، حداقل حجم نمونه ۴۵ و حداکثر آن ۱۸۰ عدد برآورد گردید و در نهایت به منظور اطمینان بیشتر از نتایج به دست آمده از داده ها، ۲۵۱ عدد پرسش نامه در نمونه مورد نظر توزیع گردید. روش نمونه گیری به دلیل مشکلات در امکان دسترسی به اعضای جامعه و حجم بالای آن، به صورت در دسترس انجام شد.

برای جمع آوری داده، از پرسش نامه استفاده شده است. برای بررسی روایی ابزار سنجش از روایی محتوایی استفاده شده است تا تناسب محتوای گویه های پرسش نامه با محتوای متغیرهای موجود در آن مشخص گردد. همچنین برای تأیید روایی صوری آن، گویه های پرسش نامه از مبانی نظری استخراج گردید، موارد تکراری حذف گردید، موارد مشابه ادغام یافت، موارد اضافی کاهش یافت و به تأیید چند تن از خبرگانی که در این زمینه تخصص داشته اند رسید. این پرسش نامه شامل ۸ بعد بوده که هر کدام از ابعاد با تعداد مشخصی مؤلفه از طریق پرسش نامه محقق ساخته مورد بررسی قرار گرفتند (جدول ۲).

جدول ۲: ابعاد و مؤلفه های پرسش نامه

منابع	سؤال	پایه
Roca et al. 2006; Ashrafi et al. 2020; Lin et al., 2011; Bhattacharjee, 2001; Kim et al., 2013; Ajzen, 2002; Yadav & Pathak, 2016	من به طور پیوسته از خدمات و برنامه های بانکداری باز بانک تجارت استفاده می کنم.	مایل به استفاده از بانکداری باز
	من قصد دارم در آینده نیز از خدمات و برنامه های بانکداری باز بانک تجارت به طور پیوسته استفاده کنم.	
	من استفاده از خدمات و برنامه های بانکداری باز بانک تجارت را به دیگران توصیه می کنم.	
	من قصد دارم خدمات و برنامه های بانکداری باز بانک تجارت را جایگزین خدمات بانکداری حضوری کنم.	
	اگر خدمات و برنامه های بانکداری باز بانک تجارت در آینده توسعه پیدا کرد، از خدمات جدید نیز استفاده خواهم کرد.	

منبع	سؤال	مفهوم
Sheng & Teo, 2012; Ashrafi et al., 2020; Lin, et al., 2011; Davis, 1989	استفاده از خدمات و برنامه‌های بانکداری باز بانک تجارت برای من ساده و آسان است.	سهولت ادراک‌شده
	انجام تمامی امور بانکی از طریق بانکداری باز در بانک تجارت برای من ساده و آسان است.	
Sheng & Teo, 2012; Ashrafi et al., 2020; Lin, et al., 2011	استفاده از خدمات و برنامه‌های بانکداری باز در بانک تجارت واضح و قابل درک است و یادگیری آن برای من ساده و آسان است.	سودمندی ادراک‌شده
	استفاده از خدمات بانکداری باز بانک تجارت باعث افزایش کارایی و اثربخشی فعالیت‌های من می‌شود.	
	استفاده از خدمات بانکداری باز بانک تجارت کم‌هزینه‌تر از خدمات بانکداری سنتی (حضور) است.	
	استفاده از خدمات بانکداری باز بانک تجارت به زمان کمتری نسبت به بانکداری سنتی (حضور) احتیاج دارد.	
Ashrafi et al., 2020; Lin et al., 2011; Brady & Cronin, 2001; Lu, Zhang & Wang, 2009; Kim & Han, 2010; Cheah Phau, 2011; Ajzen, 2002; Yadav Pathak, 2016; Thompson, Higgins & Howell, 1991; Compeau & Higgins, 1995	استفاده از خدمات بانکداری باز بانک تجارت ایده خوبی است.	نگرش به استفاده
	استفاده از خدمات بانکداری باز مفید و مطلوب است.	
	استفاده از خدمات و برنامه‌های بانکداری باز عاقلانه است.	
	بانکداری باز همه خدمات مورد نیاز من برای بانکداری را ارائه می‌کند.	
	خدمات بانکداری باز مرا از مراجعه حضوری به بانک بی‌نیاز می‌سازد.	
	من استفاده از خدمات بانکداری باز را دوست دارم.	
	استفاده از خدمات بانکداری باز جالب و هیجان‌انگیز است.	
	توصیه استفاده از بانکداری باز بانک تجارت به سایر افراد، کار عاقلانه و مفیدی است.	
Raksanam et al., 2012; Kien, 2015; Rezaei, et al., 2019; Moser & Dondi, 2016; Damalas, 2009; Allahyari et al., 2016; Altieri & Nicholls, 2001; Qi et al. 2021	من همیشه نگران مشکلاتی هستم که استفاده از خدمات بانکداری باز می‌تواند برایم ایجاد کند.	ریسک ادراک‌شده
	من فکر می‌کنم که استفاده از خدمات بانکداری باز ریسک بالایی دارد.	
	من هنگام استفاده از خدمات بانکداری باز احساس خطر می‌کنم.	
	من افرادی را می‌شناسم که به دلیل استفاده از خدمات بانکداری باز آسیب دیده‌اند (مثلاً هک شدن یا سرقت).	
	من فکر می‌کنم که خدمات بانکداری باز ایمن است.	
	اگر از خدمات بانکداری باز این بانک استفاده کنم، ممکن است دیگران اطلاعات تراکش مرا ببینند.	
Parasuraman, et al., 1988	تجهیزات و امکانات فیزیکی در بانک تجارت مناسب و کافی است.	تجربه مصرف‌کننده
	تجهیزات و امکانات فیزیکی در بانک تجارت بانک به‌روز و مدرن است.	
	بانک تجارت خدمات حضوری خود را در زمانی که وعده داده، انجام می‌دهد.	

پهنای	سؤال	منابع
	خدمات ارائه‌شده در بانک تجارت درست و بدون اشتباه و خطا صورت می‌گیرد.	
	کارکنان بانک تجارت دانش کافی در رابطه با امور بانکی را دارند.	
	کارکنان بانک تجارت برای مشتریان را به درستی هدایت و مشورت می‌کنند.	
	کارکنان بانک تجارت با مشتریان رفتاری صادقانه دارند.	
	کارکنان بانک تجارت با مشتریان مؤدب و خوش‌رفتار هستند.	
	من از خدمات حضوری ارائه‌شده توسط بانک تجارت رضایت کامل دارم.	
اینرسی مصرف‌کننده	من ترجیح می‌دهم از خدمات بانکداری به‌شیوه حضوری استفاده کنم تا خدمات بانکداری باز؛ زیرا این کار برای من راحت‌تر است.	Lin, T. C., et al., 2015; Polites & Karahanna, 2012
	من به استفاده از خدمات بانکداری سنتی ادامه خواهم داد؛ زیرا همواره آن را انجام داده‌ام و به آن عادت کرده‌ام.	
	من به استفاده از خدمات بانکداری سنتی ادامه خواهم داد؛ زیرا تغییر شیوه استفاده از خدمات بانکی از بانکداری سنتی به بانکداری باز برای من استرس‌زا است.	
	من به استفاده از خدمات بانکداری سنتی ادامه خواهم داد؛ زیرا انجام این کار لذت‌بخش است.	
	من به استفاده از خدمات بانکداری سنتی ادامه خواهم داد حتی اگر بدانم بانکداری سنتی باکیفیت‌ترین سیستم بانکی در زمینه ارائه خدمات بانکی نیست.	
	به نظر من خدمات بانکداری سنتی از گذشته تاکنون رضایت‌بخش بوده است.	
	خدمات ارائه‌شده توسط بانکداری سنتی تمامی نیازهای بانکی مرا برآورده می‌کند.	
	من به سخنانی که در مورد مزایای بانکداری باز گفته می‌شود، اعتقادی ندارم.	
	من احساس می‌کنم حوصله تغییر از بانکداری سنتی به خدمات بانکداری باز را ندارم.	
اجتناب از عدم اطمینان	هنگام انجام کاری دوست دارم دستورالعمل‌ها به‌صورت جزئی و تفصیلی نوشته شده باشد؛ به‌طوری‌که من همیشه بدانم آنچه از من انتظار می‌رود چگونه انجام دهم.	Hofstede, 2011
	هنگام انجام کاری دستورالعمل‌ها و روش‌ها به‌طور کامل و دقیق دنبال می‌کنم.	
	من فکر می‌کنم اگر روش‌های انجام کار، استاندارد و مشخص باشند، کارها بهتر انجام می‌گیرد.	
	اگر کاری برایم مهم باشد، از انجام آن خودداری می‌کنم.	

به‌منظور اطمینان از پایایی پرسش‌نامه از روش آلفای کرونباخ استفاده شده است؛ زیرا روش آلفای کرونباخ برای تأیید پایایی سؤالات چندارزشی مورد استفاده قرار می‌گیرد. از آنجاکه پرسش‌نامه این پژوهش به‌صورت بسته پاسخ و از نوع طیف لیکرت است، روش آلفای کرونباخ روش مناسبی برای تأیید پایایی آن بوده که نتایج در جدول ۳ بیان شده است. به‌منظور تجزیه و تحلیل روابط متغیرها از آزمون t یک نمونه و نرم‌افزار SPSS استفاده می‌شود و به‌علت نرمال نبودن داده‌ها برای بررسی برآزش مدل و تجزیه و تحلیل داده‌ها از روش معادلات ساختاری و نرم‌افزار Smart PLS استفاده می‌شود.

۴. یافته‌ها

جامعه آماری این تحقیق شامل مشتریان استفاده‌کننده از خدمات بانکداری باز شعب بانک تجارت شهرستان کاشان است. تعداد پرسش‌نامه‌های توزیع‌شده برابر با ۲۵۱ است. نتایج آمار توصیفی متغیر جنسیت بیانگر این است که ۸۲/۹ درصد از پاسخ‌گویان خانم و ۱۷/۱ درصد آقایان هستند. اکثر پاسخ‌دهنده‌ها دارای سن بین ۲۰ تا ۳۰ سال هستند و کمترین درصد هم متعلق به بازه سنی ۵۰ سال به بالاست. بیش از نیمی از پاسخ‌گویان تحصیلات کارشناسی دارند. در مجموع ۷/۲ درصد از پاسخ‌گویان دارای تحصیلات دیپلم و کمتر هستند و ۳۱/۵ درصد از آن‌ها دارای تحصیلات کارشناسی ارشد و بالاترند. همچنین بیش از نیمی از افراد (۶۲/۹ درصد) مجرد بوده و مابقی متأهل‌اند. میزان مراجعه حضوری پاسخ‌دهندگان به‌صورت سالانه بیشترین مقدار را به خود اختصاص داده (۷۳/۷ درصد) و همین‌طور میزان استفاده از خدمات بانکداری باز به‌صورت سالانه نیز با ۳۷/۸ درصد بیشترین مقدار را به خود اختصاص داد. ۹۷/۲ درصد از پاسخ‌دهندگان فاقد بیماری زمینه‌ای هستند و ۶۶/۱ درصد از آن‌ها نیز وسیله نقلیه در اختیار ندارند. همچنین ۸۷/۶ درصد از پاسخ‌دهندگان فرزند خردسال ندارند.

شاخص‌های برازندگی مدل پژوهش شامل سه دسته شاخص‌های مدل اندازه‌گیری، شاخص‌های مدل ساختاری و شاخص کل مدل است. در شاخص‌های مدل اندازه‌گیری، آلفای کرونباخ و پایایی ترکیبی مورد بررسی قرار گرفت که به‌شرط بزرگ‌تر بودن از ۰/۷ مورد تأیید قرار می‌گیرد. نتایج آزمون پایایی ترکیبی و آلفای کرونباخ در جدول ۳ نمایش داده شده است.

جدول ۳: بررسی پایایی ابزار پژوهش

متغیر	تعداد سؤالات	آلفای کرونباخ	پایایی ترکیبی
تمایل به استفاده	۵	۰/۸۹۴	۰/۹۲۴
سهولت ادراک‌شده	۳	۰/۹۵۳	۰/۹۲۱
سودمندی ادراک‌شده	۴	۰/۹۳۳	۰/۹۴۵
نگرش به استفاده	۸	۰/۹۶۲	۰/۹۷۰
ریسک ادراک‌شده	۶	۰/۹۳۰	۰/۹۵۲
تجربه مصرف قبلی	۹	۰/۹۴۳	۰/۹۵۲
اینرسی مصرف‌کننده	۹	۰/۹۵۳	۰/۹۶۸
اجتناب از عدم اطمینان	۴	۰/۸۸۵	۰/۹۶۰

روایی همگرایی (AVE) داده‌های پژوهش با شرط بزرگ‌تر بودن از عدد ۰/۵ مورد تأیید قرار می‌گیرد. نتایج روایی همگرایی داده‌های پژوهش در جدول ۴ نمایش داده شده است. روایی واگرایی

داده‌های پژوهش با شرط کوچک‌تر از عدد ۱ و بار عاملی با شرط بزرگ‌تر بودن از عدد ۰/۷ مورد تأیید قرار می‌گیرند.

جدول ۴: بررسی شاخص AVE برای متغیرهای پنهان

سازه	AVE	سازه	AVE
تمایل به استفاده	۰/۷۱۰	ریسک ادراک‌شده	۰/۷۴۳
سهولت ادراک‌شده	۰/۹۱۴	تجربه مصرف قبلی	۰/۶۸۹
سودمندی ادراک‌شده	۰/۸۳۴	اینرسی مصرف‌کننده	۰/۷۲۸
نگرش به استفاده	۰/۷۹۳	اجتناب از عدم اطمینان	۰/۷۴۶

در شاخص‌های مدل ساختاری، شاخص ضریب تعیین با شرط بزرگ‌تر بودن از عدد ۰/۶ مورد تأیید قرار می‌گیرد و برازش مناسبی برای مدل پژوهش ارائه می‌دهد که در جدول ۵ نمایش داده می‌شود.

جدول ۵: نتایج به دست آمده شاخص R^2

سازه	R Square	R Square Adjusted
تمایل به استفاده	۰/۹۵۳	۰/۹۵۲
سودمندی ادراک‌شده	۰/۴۵۸	۰/۴۵۶
نگرش	۰/۶۳۷	۰/۶۳۱

شاخص آمارة آزمون با شرط بزرگ‌تر بودن از عدد ۱/۹۶ مورد تأیید قرار می‌گیرد که در جدول ۶ نمایش داده شده است. در ادامه نتایج آزمون t تک‌نمونه در جدول ۶ نمایش داده می‌شود.

جدول ۶: نتایج آزمون t تک‌نمونه

متغیر	آمارة T	درجه آزادی	معناداری	تفاوت میانگین	حدود اطمینان	
					پایین	بالا
تمایل به استفاده	-۴/۹۰۲	۲۵۰	۰۰۰	-۰/۳۲۲۷۱	-۰/۴۵۲۴	-۰/۱۹۳۰
سهولت ادراک‌شده	-۶/۵۰۱	۲۵۰	۰۰۰	-۰/۴۶۰۸۲	-۰/۶۰۰۴	-۰/۳۲۱۲
سودمندی ادراک‌شده	-۱۱/۸۱۲	۲۵۰	۰۰۰	-۰/۷۹۸۸۰	-۰/۹۳۲۰	-۰/۶۶۵۶
نگرش به استفاده	-۱۱/۰۵۵	۲۵۰	۰۰۰	-۰/۷۱۴۶۴	-۰/۸۴۲۰	-۰/۵۸۷۳
ریسک ادراک‌شده	۴/۹۲۰	۲۵۰	۰۰۰	۰/۳۲۳۳۷	۰/۱۹۳۹	۰/۴۵۲۸
تجربه مصرف قبلی	-۸/۰۰۸	۲۵۰	۰۰۰	-۰/۴۰۰۶۲	-۰/۴۹۹۱	-۰/۳۰۲۱
اینرسی مصرف‌کننده	۶/۳۸۳	۲۵۰	۰۰۰	۰/۴۴۱۷۹	۰/۳۰۵۵	۰/۵۷۸۱
اجتناب از عدم اطمینان	-۳/۱۶۳	۲۵۰	۰۰۲	-۰/۲۰۴۱۸	-۰/۳۳۱۳	-۰/۰۷۷۰

در این آزمون فرض صفر بر این است که میانگین برابر با ۳ (در حد متوسط) است. اگر مقدار معناداری بیشتر ۰/۰۵ باشد، نتیجه گرفته می‌شود که میانگین در حد متوسط است؛ اما اگر مقدار معناداری کمتر از ۰/۰۵ باشد، براساس مثبت بودن روابط بین متغیرها نتایج نامطلوب خواهد بود و اگر روابط بین متغیرها منفی باشد، منفی بودن میزان معناداری روابط مطلوب خواهد بود. بنابراین براساس نتایج جدول ۶ میزان معناداری فقط برای متغیر اجتناب از عدم اطمینان بیشتر از متوسط و مطلوب بوده و در سایر موارد نامطلوب است.

معیار Q^2 با شرط عدد ۰/۳۵، برازش قوی برای مدل ساختاری پژوهش نشان می‌دهد که در جدول ۷ نمایش داده شده است.

 جدول ۷: مقادیر Q^2 در مدل ساختاری

سازه	SSO	SSE	$Q^2 (=1-SSE/SSO)$
تمایل به استفاده	۱۲۵۵/۰۰۰	۵۵۳/۲۱۳	۰/۵۵۹
اجتناب از عدم اطمینان	۱۰۰۴/۰۰۰	۴۳۶/۶۸۷	۰/۵۶۵
ریسک ادراک‌شده	۱۵۰۶/۰۰۰	۵۵۸/۶۲۳	۰/۶۳۶
سهولت ادراک‌شده	۷۵۳/۰۰۰	۱۷۴/۱۰۸	۰/۷۶۹
سودمندی ادراک‌شده	۱۰۰۴/۰۰۰	۲۹۹/۵۹۸	۰/۷۰۲
تجربه مصرف قبلی	۲۲۵۹/۰۰۰	۸۶۹/۰۵۱	۰/۶۱۵
نگرش به استفاده	۲۰۰۸/۰۰۰	۵۵۱/۴۲۳	۰/۷۲۵
اینرسی مصرف‌کننده	۲۲۵۹/۰۰۰	۷۶۷/۶۷۴	۰/۶۶۰

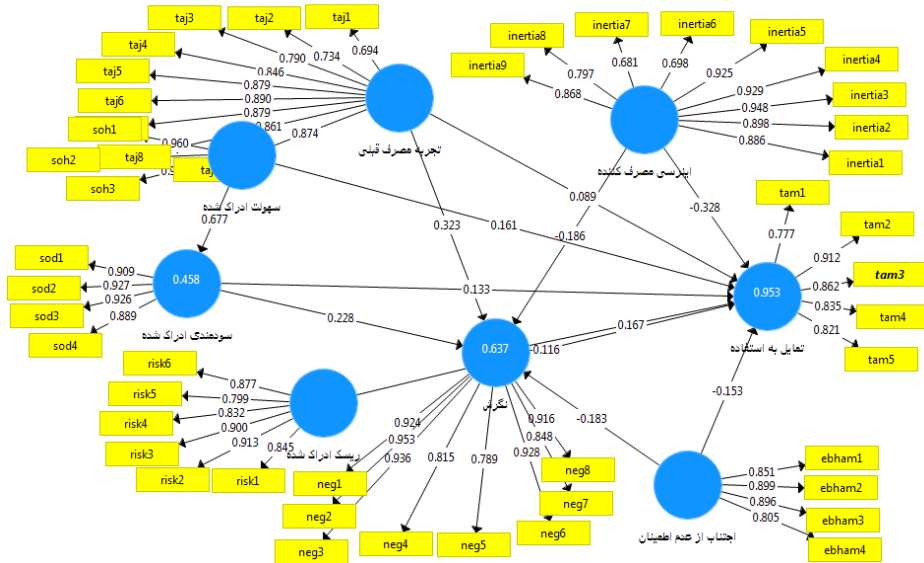
شاخص اندازه تأثیر، متغیرهای برونزای مدل بر متغیرهای درونزا را مشخص می‌کند. عدد ۰/۳۵ برازش قابل قبولی را در مدل ساختاری پژوهش نشان می‌دهد که در جدول ۸ نمایش داده شده است. در شاخص برازش کل مدل، عدد ۰/۳۶ مقدار شاخص مناسبی را برای مدل کلی نشان می‌دهد.

جدول ۸: اندازه تأثیر متغیرهای برونزا بر متغیرهای درونزا

اینرسی مصرف‌کننده	نگرش به مصرف قبلی	تجربه مصرف قبلی	سودمندی ادراک‌شده	سهولت ادراک‌شده	ریسک ادراک‌شده	اجتناب از عدم اطمینان	تمایل به استفاده	
								تمایل به استفاده
							۰/۱۸۵	اجتناب از عدم اطمینان
							۰/۱۱۰	ریسک ادراک‌شده
							۰/۱۸۵	سهولت ادراک‌شده
				۰/۸۴۴			۰/۱۳۵	سودمندی ادراک‌شده
							۰/۰۵۶	تجربه مصرف قبلی
							۰/۲۱۶	نگرش به استفاده
							۰/۶۷۲	اینرسی مصرف‌کننده

نتایج آزمون مدل پیشنهادی پژوهش در شکل ۲ آمده است.

شکل ۲: روابط معنادار در نرم افزار SmartPLS

همان طور که در شکل ۲ نشان داده است، میزان بار عاملی در تمام سؤال‌های مربوط به متغیرها از عدد ۰/۷ بیشتر بوده، بنابراین پایایی مدل پژوهش قابل تأیید بوده است. ضریب تبیین عددی بین صفر تا یک است و اگر این عدد بیشتر از ۰/۶ باشد، نشان می‌دهد متغیر مستقل تا حد زیادی توانسته متغیر وابسته را تبیین کند. میزان ضریب تبیین در تمایل به استفاده ۰/۹۵۳ بوده است که بسیار قوی بوده و نشان داده است به این میزان، متغیر تمایل به استفاده توسط سایر متغیرهای مستقل پژوهش تبیین شده است. درباره میزان ضریب تبیین در متغیر نگرش به استفاده نیز این عدد از ۰/۶ بالاتر بوده و نشان داده است که متغیرهای مستقل از نگرش تا حد زیادی توانسته‌اند این متغیر را تبیین کنند.

جدول ۹: پاسخ فرضیات پژوهش

روابط فرضیه‌ها	معناداری	آماره آزمون	نتیجه
تمایل به استفاده → نگرش به استفاده → ریسک ادراک‌شده	۰/۹۱۵	۰/۱۰۷	رد
تمایل به استفاده → نگرش به استفاده → سودمندی ادراک‌شده	۰/۰۰۷	۲/۷۳۰	تأیید
تمایل به استفاده → نگرش به استفاده → سهولت ادراک‌شده	۰/۵۱۳	۰/۶۵۵	رد
تمایل به استفاده → نگرش به استفاده → تجربه مصرف قبلی	۰/۰۲۴	۲/۲۷۱	تأیید
تمایل به استفاده → نگرش به استفاده → اینرسی مصرف‌کننده	۰/۰۱۹	۲/۳۴۸	تأیید
تمایل به استفاده → نگرش به استفاده → اجتناب از عدم اطمینان	۰/۰۰۳	۳/۰۰۲	تأیید
نگرش به استفاده → سودمندی ادراک‌شده → سهولت ادراک‌شده	۰/۰۱۶	۲/۴۲۱	تأیید
تمایل به استفاده → سودمندی ادراک‌شده → سهولت ادراک‌شده	۰/۰۰۷	۲/۹۹۵	تأیید
نگرش به استفاده → ریسک‌پذیری ادراک‌شده	۰/۹۰۸	۰/۱۱۵	رد
نگرش به استفاده → سودمندی ادراک‌شده	۰/۰۰۹	۲/۶۱۷	تأیید
نگرش به استفاده → سهولت ادراک‌شده	۰/۱۰۷	۱/۶۱۶	رد
نگرش به استفاده → تجربه مصرف قبلی	۰/۰۱۳	۲/۴۸۵	تأیید
تمایل به استفاده → نگرش به استفاده	۰/۰۰۰	۷/۱۹۷	تأیید
تمایل به استفاده → اینرسی مصرف‌کننده	۰/۰۰۰	۱۰/۶۵۹	تأیید
تمایل به استفاده → اجتناب از عدم اطمینان	۰/۰۰۰	۱/۹۸۴	تأیید
تمایل به استفاده → ریسک‌پذیری ادراک‌شده	۰/۰۰۰	۳/۶۱۸	تأیید
تمایل به استفاده → سودمندی ادراک‌شده	۰/۰۰۰	۳/۹۰۱	تأیید
تمایل به استفاده → سهولت ادراک‌شده	۰/۰۰۰	۵/۸۲۴	تأیید
تمایل به استفاده → تجربه مصرف قبلی	۰/۰۰۰	۴/۱۴۳	تأیید
سودمندی ادراک‌شده → سهولت ادراک‌شده	۰/۰۰۰	۱۲/۷۹۸	تأیید
نگرش به استفاده → اینرسی مصرف‌کننده	۰/۰۰۵	۲/۸۲۱	تأیید
نگرش به استفاده → اجتناب از عدم اطمینان	۰/۰۰۱	۳/۴۳۳	تأیید

جدول ۹ نتایج آزمون تمامی فرضیات پژوهش را براساس آماره آزمون نشان داده است. براساس نتایج به‌دست‌آمده از این جدول، نقش میانجی‌گری نگرش در تأثیر ریسک ادراک‌شده بر تمایل به پذیرش و در رابطه تأثیر سهولت ادراک‌شده بر تمایل به پذیرش رد می‌شود. در سایر روابط میانجی‌گری نگرش، به‌علت رد نشدن تأثیر مستقیم و غیرمستقیم روابط متغیرها، نگرش دارای نقش

میانجی‌گری جزئی است. همچنین سودمندی ادراک‌شده به دلیل رد نشدن تأثیر مستقیم و غیرمستقیم سهولت ادراک‌شده بر نگرش به استفاده، دارای نقش میانجی‌گری جزئی است.

۵. بحث و نتیجه‌گیری

با توجه به نتایج به‌دست‌آمده مشخص می‌شود که از میان تمامی فرضیات پژوهش، تنها دو فرضیه مربوط به تأثیر ریسک ادراک‌شده بر نگرش به استفاده و نیز تأثیر سهولت ادراک‌شده بر نگرش به استفاده مورد تأیید قرار نگرفت و مابقی فرضیات پژوهش تأیید شدند.

بشیری و همکاران (۱۳۹۹) در پژوهش خود به بررسی ابعاد ریسک بر نگرش به استفاده پرداختند و نتایج به‌دست‌آمده از پژوهش آن‌ها با نتایج پژوهش پیش رو همسو بود. حمیدی‌زاده و قمی اوپلی (۱۳۹۶) به بررسی ابعاد ریسک ادراک‌شده بر نگرش به استفاده از خدمات بانکداری الکترونیک پرداختند؛ این ابعاد شامل ریسک زمانی، ریسک کارایی، ریسک اجتماعی، ریسک امنیتی، ریسک مالی و ریسک حریم خصوصی بود که به‌جز تأثیر ریسک زمانی و ریسک حریم خصوصی بر نگرش به استفاده، بقیه موارد رد نشدند. اما در پژوهش پیش رو به‌طور کلی به تأثیر ریسک پرداخته شد و ابعاد آن به‌طور مجزا مورد بررسی قرار نگرفت و نتایج نشان داد که ریسک ادراک‌شده بر نگرش به استفاده تأثیر منفی و معنادار ندارد.

ریورا، گریگوری و کوبوس^{۱۱} (۲۰۱۵) و هسو و لو^{۱۱} (۲۰۰۴) در پژوهش‌های خود به بررسی تأثیر سودمندی ادراک‌شده بر نگرش به استفاده پرداختند؛ نتایج به‌دست‌آمده از پژوهش آن‌ها با نتایج این تحقیق همسو بود. لین، فوفانا و لیانگ (۲۰۱۱) در پژوهش خود به بررسی تأثیر سودمندی ادراک‌شده بر نگرش به استفاده از دولت الکترونیک از سوی شهروندان و نیز به بررسی تأثیر سودمندی ادراک‌شده تمایل به استفاده از آن پرداختند. آن‌ها نیز برای پژوهش خود از مدل پذیرش فناوری استفاده نمودند و از ابزار پرسش‌نامه به‌منظور گردآوری اطلاعات استفاده کردند؛ اما تحقیق آن‌ها با جامعه آماری متفاوت از پژوهش پیش رو، بر روی مردم شهر گامبیا انجام شد و نتایج نشان داد که سودمندی ادراک‌شده بر نگرش به استفاده از دولت الکترونیک در این شهر و نیز سودمندی ادراک‌شده بر تمایل به استفاده از آن تأثیر مثبت و معناداری ندارد؛ درحالی‌که در پژوهش پیش رو نتایج متفاوت بود و این رابطه رد نشد. یکی از دلایل تأیید این رابطه، تفاوت در نگرش مردم با فرهنگ‌ها و جوامع مختلف است. همچنین این پژوهش در مواردی دیگر نیز مورد بررسی قرار گرفت که نتایج مشابه با کار پژوهش پیش رو داشت. برای مثال در آن به بررسی تأثیر نگرش به

استفاده بر تمایل به پذیرش بانکداری الکترونیک و نیز به بررسی تأثیر سهولت ادراک‌شده بر سودمندی ادراک‌شده پرداخته شد که نتایج مشابه با آن در پژوهش پیش رو نیز به دست آمد. علاوه بر آن، در پژوهش پیش رو به بررسی تأثیر سهولت ادراک‌شده بر نگرش به استفاده پرداخته شد و نتایج حاصل نشان داد که سهولت تأثیر مثبت و معناداری بر نگرش به استفاده دارد؛ درحالی که در پژوهش پیش رو این رابطه رد شد.

گیونگلی، خو و آمجونکو (۲۰۱۹)، لین، فوفانا و لیانگ (۲۰۱۱)، رامایا^{۱۲} و همکاران (۲۰۰۹) در پژوهش خود به بررسی تأثیر سهولت ادراک‌شده بر نگرش به استفاده پرداختند؛ نتایج به‌دست‌آمده از تحقیقات آن‌ها با نتایج پژوهش پیش رو همسو بود. لین، فوفانا و لیانگ (۲۰۱۱)، رامایا و همکاران (۲۰۰۹)، سواری و قره‌چایی (۲۰۲۰) در پژوهش خود به بررسی نگرش به استفاده بر تمایل به پذیرش پرداختند؛ نتایج به‌دست‌آمده از پژوهش آن‌ها با پژوهش پیش رو همسو بود. چی و همکاران (۲۰۲۱) در پژوهش خود به بررسی تأثیر ریسک ادراک‌شده بر تمایل به پذیرش استفاده افراد از واکسن کووید ۱۹ پرداختند. آن‌ها در پژوهش خود درخصوص تمایل به استفاده از واکسن، اعتقادات مذهبی را نیز در متغیرهای جمعیت‌شناختی خود بررسی کردند. نتایج نشان داد که ریسک ادراک‌شده افراد بر تمایل آن‌ها به پذیرش استفاده از واکسن، تأثیر مثبت و معناداری ندارد. نتایج به‌دست‌آمده از پژوهش آن‌ها با نتایج پژوهش پیش رو در این زمینه مشابه بود.

رامایا و همکاران (۲۰۰۹)، کانگ، چوی و کیم (۲۰۲۱)، در پژوهش خود به بررسی تأثیر سهولت ادراک‌شده بر تمایل به استفاده پرداختند؛ نتایج به‌دست‌آمده از پژوهش آن‌ها با پژوهش پیش رو همسو بود. سواری و قره‌چایی (۲۰۲۰) در پژوهش خود به بررسی تأثیر ریسک ادراک‌شده توسط کشاورزان بر تمایل به استفاده از کودهای شیمیایی ایمن پرداختند؛ نتایج نشان داد که ریسک ادراک‌شده توسط کشاورزان تأثیر مثبت و معناداری بر تمایل به استفاده از کودهای شیمیایی دارد؛ درحالی که پژوهش پیش رو نتایج متفاوتی در این زمینه در پی داشت. آن‌ها در پژوهش خود مبتنی بر بررسی تمایل به پذیرش، از مدل پذیرش فناوری استفاده نکردند و تفاوت در موضوع پژوهش و جوامع آماری می‌تواند از دلایل این اختلاف در نتایج این دو پژوهش باشد.

ویگت، فوگلسانگ و هوپ^{۱۳} (۲۰۲۱) در پژوهش خود به بررسی تأثیر اینرسی بر تمایل به استفاده پرداختند؛ نتایج به‌دست‌آمده از پژوهش آن‌ها با نتایج پژوهش پیش رو همسو بود. پولایتز و کاراهانا (۲۰۱۲) در پژوهش خود نشان دادند که اینرسی بر تمایل به استفاده از سیستم جدید تأثیر

مثبت و معناداری دارد؛ درحالی که در پژوهش پیش رو نتایج متفاوتی به دست آمد. آن‌ها نیز در پژوهش خود از پرسش‌نامه به‌منظور گردآوری اطلاعات استفاده کردند و دانش‌آموزان مدارس مختلف را جامعه آماری خود قرار دادند. آن‌ها نیز همچون پژوهش پیش رو از مدل پذیرش فناوری به‌عنوان پایه مدل خود استفاده کردند. خاص بودن جامعه آماری، شیوه نمونه‌گیری و رده سنی خاص اعضای نمونه، ازجمله عواملی است که می‌تواند از دلایل وجود تفاوت در نتایج دو پژوهش باشد. برای مثال پژوهش پیش افراد مختلف با رده‌های سنی مختلف بالای ۲۰ سال را مورد بررسی قرار داد؛ درحالی که نمونه آن‌ها شامل دانش‌آموزان زیر ۱۸ سال است. سن کمتر می‌تواند مقاومت کمتری نیز در افراد به دنبال داشته باشد و افراد با بالا رفتن سن خود نسبت به پذیرش امور جدید مقاومت بیشتری نشان می‌دهند.

سودونو، آدیویجانا، سیایگان^{۱۴} (۲۰۲۰) در پژوهش خود به بررسی اجتناب از عدم اطمینان بر تمایل به استفاده پرداختند. نتایج به‌دست‌آمده از پژوهش آنان با پژوهش پیش رو همسو بود. مون، چادی و تیکو (۲۰۰۸) در پژوهش خود نشان دادند اجتناب از عدم اطمینان بر تمایل به استفاده از خرید آنلاین تأثیر مثبت و معناداری دارد؛ درحالی که در پژوهش پیش رو نتایج متفاوتی به دست آمد. آن‌ها به بررسی تأثیر ابعاد فرهنگ بر تمایل به استفاده پرداختند و بررسی‌ها در کل نشان داد که اجتناب از عدم اطمینان بر تمایل به پذیرش تأثیر مثبت و معنادار دارد؛ درحالی که در پژوهش پیش رو تنها به بررسی تأثیر عامل اجتناب از عدم اطمینان پرداخته شد و تأثیر دیگر عوامل فرهنگ مورد بررسی قرار نگرفت. درضمن، آن‌ها جامعه آماری خود را دانشجویان کارشناسی و کارشناسی ارشد قرار دادند؛ درحالی که جامعه آماری پژوهش پیش رو افراد با سطح سوادهای متفاوت بود. می‌توان گفت عامل تحصیلات می‌تواند بر میزان اجتناب از عدم اطمینان افراد تأثیرگذار باشد و افراد با تحصیلات بالاتر و به‌روزتر از اجتناب از عدم اطمینان کمتری نسبت به افراد دارای سطح تحصیلات پایین‌تر برخوردار خواهند بود.

روی^{۱۵} و همکاران (۲۰۱۸) در پژوهش خود به بررسی تأثیر اینرسی بر نگرش به استفاده پرداختند؛ نتایج به‌دست‌آمده از پژوهش آن‌ها با پژوهش پیش رو همسو بود. والایی و همکاران (۲۰۱۶) در پژوهش خود به بررسی تأثیر اجتناب از عدم اطمینان بر نگرش به استفاده پرداختند؛ نتایج به‌دست‌آمده از پژوهش آن‌ها با پژوهش پیش رو همسو بود.

نتایج پژوهش پیش رو نشان داد که متغیرهای اینرسی مصرف‌کننده، ریسک ادراک‌شده و اجتناب از عدم اطمینان تأثیر منفی بر تمایل به پذیرش بانکداری باز دارند و متغیرهای سودمندی ادراک‌شده، سهولت ادراک‌شده و تجربه مصرف قبلی تأثیر مثبت بر تمایل به پذیرش بانکداری باز دارند. در وهله اول، پیشنهاداتی به‌منظور کاهش اینرسی مصرف‌کننده، ریسک ادراک‌شده و اجتناب از عدم اطمینان ارائه شده است. در وهله دوم نیز به‌منظور افزایش سودمندی ادراک‌شده، سهولت ادراک‌شده و تجربه مصرف قبلی پیشنهاداتی ارائه گردیده است.

در مورد کاهش ریسک ادراک‌شده توسط مشتریان بانک تجارت، گام‌های زیر پیشنهاد شده است:

- ایجاد گزینه‌ای در نرم‌افزار به‌منظور بازگشت تراکنش‌های انجام‌شده با شرط مدت‌زمان محدود؛
- ایجاد گزینه‌ای در نرم‌افزار به‌منظور بررسی کاربران دسترسی‌یافته به حساب شخصی فرد؛
- کاهش تعهدات از کاربران نرم‌افزار در حین ثبت‌نام مشتریان بانکی؛
- ایجاد پشتیبانی و حمایت قوی در برابر اطلاعات و سرمایه‌ازدست‌رفته مشتریان؛
- درخصوص کاهش اینرسی مصرف‌کننده مشتریان بانک تجارت، گام‌های زیر پیشنهاد شده است:
- راهنمایی و تشویق مشتریان بانک توسط کارمندان بانک به‌منظور هدایت افراد برای استفاده از خدمات بانکداری باز؛
- تبیین آثار مثبت بانکداری باز نسبت به بانکداری سنتی برای مشتریان.
- درباره کاهش اجتناب از عدم اطمینان مشتریان بانک تجارت، گام‌های زیر پیشنهاد شده است:
- ایجاد راهنمای گام‌به‌گام در مورد نحوه استفاده از نرم‌افزار به‌صورت تصویری و نوشتاری به‌طوری که ابهامی برای مصرف‌کننده باقی نماند؛
- فرهنگ‌سازی برای مشتریان بانکی به‌منظور کاهش ترس و نگرانی از عواقب استفاده از خدمات بانکداری باز توسط بانک؛
- ترویج فرهنگ قدرت و ایجاد جسارت در استفاده‌کنندگان از خدمات بانکی.
- درخصوص افزایش سهولت ادراک‌شده مشتریان بانک تجارت، گام‌های زیر پیشنهاد شده است:
- طراحی نرم‌افزار با دو سطح ساده و پیشرفته و ارائه توضیحات در مورد استفاده از هرکدام براساس سطح توانایی و سواد افراد؛

توسعه مدل پذیرش فناوری: بررسی تأثیر تجربه مصرف...، مهدیه منعمزاده و همکاران

- استفاده از طراحی های ساده برای نمایش گزینه ها در نرم افزار جهت افزایش قابلیت درک و استفاده افراد.
- درباره افزایش سودمندی ادراک شده مشتریان بانک تجارت، گام های زیر پیشنهاد شده است:
- ایجاد پشتیبانی ۲۴ ساعته از طریق تلفن گویا و یا پاسخ گویی آنلاین از طریق فضای مجازی؛
- ایجاد امکان پرداخت عوارض شهری در نرم افزار بانکی؛
- کاهش هزینه تراکنش های آنلاین.
- درباره افزایش تجربه مصرف قلمی مشتریان بانک تجارت، گام های زیر پیشنهاد شده است:
- ایجاد سیستم نوبت دهی اختصاصی در شعب بانک براساس نوع خدمات مورد نیاز مشتری؛
- استفاده از یک کارمند به منظور ارائه مشاوره درباره خدمات مورد نیاز به مشتریان قبل از مراجعه آنها به باجه و ارائه فرم های لازم به آنها.

پی نوشت ها

1. Davis
2. Kang, Choi & Kim
3. Gbongli, Xu & Amedjonekou
4. Savari & Gharechae
5. Moon, Chadee, Tikoo
6. Soares, Farhangmehr & Shoham
7. Polites & Karahanna
8. Lin, Fofanah & Liang
9. GPower
10. Rivera, Gregory & Cobos
11. Hsu & Lu
12. Ramaya
13. Voigt, Vogelsang & Hoppe
14. Sudono Adiwijaya & Siagian
15. Roy

منابع

- افشون، مرتضی. (۱۳۸۹). شناسایی عوامل مقاومت در به کارگیری بانکداری تلفن همراه از سوی مشتریان شعب مستقل بانک سپه. پایان نامه کارشناسی ارشد مدیریت دولتی. دانشگاه پیام نور تهران.
- امجدیان، علیرضا. (۱۳۹۶). بررسی تأثیر تغییر دادن وبسایت بر لذت بخشی مشتریان با در نظر گرفتن تجربه

- قبلی (مورد مطالعه: بانک مسکن). پایان‌نامه کارشناسی ارشد مدیریت بازرگانی گرایش بازاریابی. دانشگاه آزاد اسلامی واحد شهر قدس.
- بزرگ‌زاده، الهام. (۱۳۹۸). بررسی تأثیر تجربه مشتری آنلاین و کیفیت خدمات بر قصد خرید مصرف‌کننده (مورد مطالعه: مشتریان فروشگاه‌های آنلاین شهر شیراز). پایان‌نامه کارشناسی ارشد مدیریت بازرگانی. دانشگاه آزاد واحد زرکان.
- بشیری، مهدی، سرداری، احمد، و جنیدی، مهدی. (۱۳۹۹). بررسی اثر اعتماد مشتریان شهر تهران بر پذیرش بانکداری اینترنتی بر پایه مدل TAM (مطالعه موردی: بانک ملت). نشریه علمی راهبردهای بازرگانی، ۸(۴۱)، ۴۴۳-۴۶۲.
- تقوی‌فرد، محمدتقی، زاهدی ادیب، محسن، و ترابی، مصطفی. (۱۳۸۹). عوامل مؤثر بر استفاده از خدمات بانکداری اینترنتی از سوی مشتریان (مورد مطالعه: بانک ملت). پژوهش‌نامه پردازش و مدیریت اطلاعات، ۲۷(۳)، ۵۵۹-۵۳۹.
- جتی اصفهانی، علی. (۱۳۹۸). بررسی اثر سهولت درک‌شده و سودمندی درک‌شده بر نگرش مشتریان و قصد استفاده مشتریان از تجارت موبایلی (مورد مطالعه: فروشگاه اینترنتی سپین استور). پایان‌نامه کارشناسی ارشد مدیریت بازرگانی گرایش بازاریابی. دانشگاه البرز - قزوین.
- حمیدی‌زاده، محمدرضا، و قمی اویلی، عاطفه. (۱۳۹۶). تأثیر ریسک ادراک‌شده بر نگرش مشتریان بانکداری اینترنتی. چشم‌انداز مدیریت بازرگانی، ۱۶(۲۹)، ۷۱-۵۱.
- حیدریه، سید عبدالله، سید حسینی، سید محمد، و شهابی، علی. (۱۳۹۲). شبیه‌سازی مدل پذیرش فناوری در ایران با رویکرد پویایی سیستم (مطالعه موردی: بانکداری ایران). فصلنامه مدیریت توسعه فناوری، شماره ۱، ۹۸-۶۷.
- شاهنگیان، بهنام، خون‌سیاوش، محسن، عبدالوند، محمدعلی، و نیکومرام، هاشم. (۱۳۹۹). تأثیر شیوه ورود به بازار ایران بر واکنش مصرف‌کنندگان ایرانی نسبت به محصولات خارجی. مطالعات رفتار مصرف‌کننده، ۱۷(۱)، ۳۲۲-۳۰۰.
- صیدی‌پور، هادی. (۱۳۹۳). بررسی تأثیرات احساسات بر رفتار مشتریان آنلاین (مقایسه جست‌وجو، تجربه و خدمات اعتباری). مطالعه موردی: کتاب‌فروشی‌های آنلاین تهران. پایان‌نامه کارشناسی ارشد مدیریت بازرگانی. دانشگاه پیام‌نور تهران.
- عبدالوند، محمدعلی، و عبدالعظیمی، حمید. (۱۳۹۱). بررسی عوامل مؤثر بر پذیرش بانکداری اینترنتی از تلفیق دو مدل "پذیرش تکنولوژی و تئوری رفتار برنامه‌ریزی‌شده" با ریسک و سود ادراک‌شده توسط مصرف‌کننده. مدیریت بازاریابی، ۷(۱۵)، ۱-۱۴.
- عسگرنژاد نوری، باقر، سلطانی، میلاد، و بیگی فیروزی، اللهیار. (۱۴۰۰). عوامل مؤثر بر پذیرش فناوری

- بانکداری الکترونیک: رویکرد فراتحلیل. پژوهش‌های مدیریت در ایران، ۲۵(۱)، ۱۸۴-۲۱۴.
- عظیمی گلوگاهی، زهرا. (۱۳۹۲). بررسی عوامل شخصیتی مؤثر در مقاومت در برابر استفاده از فناوری اطلاعات. پایان‌نامه کارشناسی ارشد مدیریت دولتی. دانشگاه ولی عصر (عج) رفسنجان.
- فرهادیگی، مهسا. (۱۳۹۶). بررسی عوامل مؤثر بر تمایل به استفاده از خدمات بیمه‌ای خصوصی پارسیان در سطح شهر ایلام. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. مؤسسه آموزش عالی باختر. ایلام.
- فروتی، زهرا، و بحرانی، عطیه. (۱۳۹۸). سنجش تأثیر شاخص‌های روانی و عملکردی بر تمایل دانشجویان به استفاده از شبکه‌های اجتماعی. فرهنگ در دانشگاه اسلامی، ۹(۳۱)، ۲۳۱-۲۵۰.
- قریشی، مارال. (۱۳۹۸). بررسی رابطه کیفیت خدمات الکترونیکی و قصد استفاده با توجه به نقش میانجی نگرش و رضایت مشتری (مورد مطالعه: شعب بانک ملت گرگان). پایان‌نامه کارشناسی ارشد مدیریت بازرگانی گرایش بین‌الملل. مؤسسه آموزش عالی حکیم جرجانی.
- قلاوندی، حسن، و علیزاده، معصومه. (۱۳۹۳). بررسی عوامل مؤثر بر پذیرش فناوری اطلاعات: گسترش مدل پذیرش فناوری اطلاعات. فناوری آموزش (فناوری و آموزش)، ۲۹(۲)، ۱۵-۲۴.
- قلی‌زاده، حسن. (۱۳۹۸). بررسی تأثیر جریان تجربه و اعتماد الکترونیکی بر مداومت پایدار (چسبندگی مصرف) مصرف‌کنندگان با توجه به کیفیت اطلاعات (مطالعه موردی: دمنوش‌های مهرگیا). پایان‌نامه کارشناسی ارشد مدیریت بازرگانی. مؤسسه آموزش عالی غیرانتفاعی و غیردولتی مهر آستان.
- نجفی، سید ابوطالب. (۱۳۹۶). انقلاب فین‌تک‌ها و نظام بانکی. نشریه تازه‌های اقتصاد، ویژه‌نامه شماره ۳، ۲۶-۲۸.
- همتی چوری، نیما. (۱۳۹۷). تأثیر انگیزه‌های خرید و تجربه خرید آنلاین قبلی بر قصد خرید مشتریان در خرده‌فروشی‌های آنلاین شخصی‌سازی‌شده: نقش میانجی نگرش نسبت به خرید آنلاین. پایان‌نامه کارشناسی ارشد مدیریت کسب‌وکار گرایش مالی. دانشگاه محقق اردبیلی.
- Ajzen, I., & Fishbein, M. (1972). Attitudes and normative beliefs as factors influencing behavioral intentions. *Journal of personality and social psychology*, 21(1), 1-9.
- Ajzen, I. (2002). Perceived behavioral control, self-efficacy, locus of control, and the theory of planned behavior 1. *Journal of applied social psychology*, 32(4), 665-683. <https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.2002.tb00236.x>
- Alafeef, M., Singh, D., & Ahmad, K. (2012). The influence of demographic factors and user interface on mobile banking adoption: a review. *Journal of applied sciences*, 12(20), 2082-2095.
- Allahyari, M. S., Damalas, C. A., & Ebadattalab, M. (2016). Determinants of integrated pest management adoption for olive fruit fly (*Bactrocera oleae*) in Roudbar. *Crop Protection*, 84, 113-120.

- Alt, R., Beck, R., & Smits, M. T. (2018). FinTech and the transformation of the financial industry. *Electronic markets*, no. 28: 235-243. <https://doi.org/10.1007/s12525-018-0310-9>
- Altieri, M., & Nicholls, C. I. (2001). Ecological impacts of modern agriculture in the United States and Latin America. *Globalization and the rural environment*, 121-135.
- Andreini, D., Pedeliento, G., Zarantonello, L., & Solerio, C. (2019). Reprint of "A renaissance of brand experience: Advancing the concept through a multi-perspective analysis". *Journal of Business Research*, 96, 355-365. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2018.05.047>
- Arner, D. W., Barberis, J., & Buckley, R. P. (2015). The evolution of Fintech: A new post-crisis paradigm. *Geo. J. Int'l L.*, 47, 1271.
- Ashrafi, A., Zareravasan, A., Rabiee Savoji, S., & Amani, M. (2020). Exploring factors influencing students' continuance intention to use the learning management system (LMS): A multi-perspective framework. *Interactive Learning Environments*, 1-23.
- Barnes, W., Gartland, M., & Stack, M. (2004). Old habits die hard: path dependency and behavioral lock-in. *Journal of Economic Issues*, 38(2), 371-377.
- Bauer, R. 1967. Consumer behaviour as risk taking. In: Cox, D. (Ed.), *Risk Taking and Information Handling in Consumer Behavior*, Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Berry, L. L., Carbone, L. P., & Haeckel, S. H. (2002). Managing the total customer experience, *MIT Sloan management review*, 43(3), 85-89.
- Bhattacharjee, A. (2001). An empirical analysis of the antecedents of electronic commerce service continuance. *Decision support systems*, 32(2), 201-214.
- Bitner, M. J., Brown, S. W., & Meuter, M. L. (2000), Technology infusion in service encounters. *Journal of the Academy of marketing Science*, 28(1), 138-149.
- Brady, M. K., & Cronin Jr, J. J. (2001). Some new thoughts on conceptualizing perceived service quality: a hierarchical approach. *Journal of marketing*, 65(3), 34-49.
- Brodsky, L., & Oakes, L. (2017). Data sharing and open banking. McKinsey & Company, 1105. <https://www.mckinsey.com/~media/McKinsey/Industries/Financial%20Services/Our%20Insights/Data%20sharing%20and%20open%20banking/Data-sharing-and-open-banking.pdf>
- Carbone, L. P. (2004). *Clued in: How to keep customers coming back again and again*, Upper Saddle River, NJ: Pearson Education, FT Press.
- Carriere-Swallow, M. Y., Haksar, M. V., & Patnam, M. (2021). *India's Approach to Open Banking: Some Implications for Financial Inclusion*. International Monetary Fund.
- Chan, R. S. O. (2020). *Open Banking: does it open up a new way of banking? A case of financial technology adoption from a consumer's perspective* (Doctoral dissertation).
- Chan, S. C., & Lu, M. T. (2004). Understanding Internet banking adoption and user behavior: A Hong Kong perspective. *Journal of Global Information Management*, 12(3), 21-43.

- Cheah, I., Phau, I., (2011). Attitudes towards environmentally friendly products: the influence of ecoliteracy, interpersonal influence and value orientation. *Market. Intell. Plann.*, 29(5), 452-472.
- Chen, M. F. (2017). Modeling an extended theory of planned behavior model to predict intention to take precautions to avoid consuming food with additives. *Food Quality and Preference*, 58, 24-33.
- Compeau, D. R., & Higgins, C. A. (1995). Computer self-efficacy: Development of a measure and initial test. *MIS quarterly*, 189-211.
- Daiy, A. K., Shen, K. Y., Huang, J. Y., & Lin, T. M. Y. (2021). A Hybrid MCDM Model for Evaluating Open Banking Business Partners. *Mathematics*, 9(6), 587.
- Damalas, C. A. (2009). Understanding benefits and risks of pesticide use. *Scientific Research and Essays*, 4(10), 945-949. <http://www.academicjournals.org/sre>
- Davis, F. D. (1989). Perceived usefulness, perceived ease of use, and user acceptance of information technology. *MIS quarterly*, 319-340.
- De Keyser, A., Lemon, K. N., Klaus, P., & Keiningham, T. L. (2015). A framework for understanding and managing the customer experience. *Marketing Science Institute working paper series*, 85(1), 15-121.
- Eagly, A. H., & Chaiken, S. (1993). *The psychology of attitude*. Harcourt brace Jovanovich college publishers.
- Ertz, M., & Sarigöllü, E. (2019). The behavior-attitude relationship and satisfaction in proenvironmental behavior. *Environment and Behavior*, 51(9-10), 1106-1132.
- Faisal, A., Handayanna, F., & Purnamasari, I. (2021). Implementation Technology Acceptance Model (Tam) on Acceptance of the Zoom Application in Online Learning. *Jurnal Riset Informatika*, 3(2), 85-92.
- Featherman, M. S., & Pavlou, P. A. (2003). Predicting e-services adoption: a perceived risk facets perspective. *International journal of human-computer studies*, 59(4), 451-474.
- Fishbein, M., & Ajzen, I. (1975). *Belief, attitude, intention, and behavior: An introduction to theory and research*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Flavián, C., Ibáñez-Sánchez, S., & Orús, C. (2019). The impact of virtual, augmented and mixed reality technologies on the customer experience. *Journal of business research*, 100, 547-560.
- Gbongli, K., Xu, Y., & Amedjonekou, K. M. (2019). Extended technology acceptance model to predict mobile-based money acceptance and sustainability: A multi-analytical structural equation modeling and neural network approach. *Sustainability*, 11(13), 3639.
- Ghani, J. A., & Deshpande, S. P. (1994). Task characteristics and the experience of optimal flow in human—computer interaction. *The Journal of psychology*, 128(4), 381-391.
- Gillenson, M. L., & Sherrell, D. L. (2002). Enticing online consumers: an extended technology acceptance perspective. *Information & management*, 39(8), 705-719.

- Hamilton, R. W., & Thompson, D. V. (2007). Is there a substitute for direct experience?: Comparing consumers' preferences after direct and indirect product experiences. *Journal of Consumer Research*, 34(4), 546-555. <http://dx.doi.org/10.1086/520073>
- Hoffman, D. L., & Novak, T. P. (1996). Marketing in hypermedia computer-mediated environments: Conceptual foundations. *Journal of marketing*, 60(3), 50-68.
- Hofstede, G. (2011). Dimensionalizing cultures: The Hofstede model in context. *Online readings in psychology and culture*, 2(1), 2307-0919.
- Holbrook, M. B. (2007). Book reviews: the consumption experience—something new, something old, something borrowed, something sold: Part 4. *Journal of Macromarketing*, 27(3), 303-319.
- Homburg, C., Jozić, D., & Kuehnl, C. (2017). Customer experience management: toward implementing an evolving marketing concept. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 45(3), 377-401.
- Hsu, C. L., & Lu, H. P. (2004). Why do people play on-line games? An extended TAM with social influences and flow experience. *Information & management*, 41(7), 853-868.
- Jiwasiddi, A., Adhikara, C., Adam, M., & Triana, I. (2019). Attitude toward using Fintech among Millennials. In *The 1st Workshop on Multimedia Education, Learning, Assessment and its Implementation in Game and Gamification in conjunction with COMDEV 2018*, European Alliance for Innovation (EAI).
- Kang, Y., Choi, N., & Kim, S. (2021). Searching for New Model of Digital Informatics for Human-Computer Interaction: Testing the Institution-Based Technology Acceptance Model (ITAM). *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(11), 5593.
- Kien, A. (2015). Factors influencing safety pesticide use behavior among farmers in Thingyan Province. *Vietnam (doctoral dissertation, doctoral dissertation, MSc Thesis. Faculty of Nursing, Burapha University, Thailand)*.
- Kien, A. (2015). Factors influencing safety pesticide use behavior among farmers in Thingyan Province. *Vietnam (doctoral dissertation, doctoral dissertation, MSc Thesis. Faculty of Nursing, Burapha University, Thailand)*.
- Kim, Y., & Han, H. (2010). Intention to pay conventional-hotel prices at a green hotel—a modification of the theory of planned behavior. *Journal of Sustainable Tourism*, 18(8), 997-1014.
- Kim, Y. J., Njite, D., & Hancer, M. (2013). Anticipated emotion in consumers' intentions to select eco-friendly restaurants: Augmenting the theory of planned behavior. *International Journal of Hospitality Management*, 34, 255-262.
- Laplante, P. & Kshetri, N. (2021). Open Banking: Definition and Description. *Computer*, 54(10), 122-128.
- Läpple, D., & Kelley, H. (2013). Understanding the uptake of organic farming: Accounting for heterogeneities among Irish farmers. *Ecological Economics*, 88, 11-19.

- Lee, H., Zhang, Y., & Chen, K. L. (2013). An investigation of features and security in mobile banking strategy. *Journal of International Technology and Information Management*, 22(4), 2.
- Legris, P., Ingham, J., & Colletette, P. (2003). Why do people use information technology? A critical review of the technology acceptance model. *Information & management*, 40(3), 191-204.
- Lemon, K. N., & Verhoef, P. C. (2016). Understanding customer experience throughout the customer journey. *Journal of marketing*, 80(6), 69-96.
- Lin, F., Fofanah, S. S., & Liang, D. (2011). Assessing citizen adoption of e-Government initiatives in Gambia: A validation of the technology acceptance model in information systems success. *Government Information Quarterly*, 28(2), 271-279.
- Lin, T. C., Huang, S. L., & Hsu, C. J. (2015). A dual-factor model of loyalty to IT product—The case of smartphones. *International Journal of Information Management*, 35(2), 215-228.
- Liu, I. F., Chen, M. C., Sun, Y. S., Wible, D., & Kuo, C. H. (2010). Extending the TAM model to explore the factors that affect Intention to Use an Online Learning Community. *Computers & education*, 54(2), 600-610. <https://doi.org/10.1016/j.compedu.2009.09.009>
- Lu, Y., Zhang, L., & Wang, B. (2009). A multidimensional and hierarchical model of mobile service quality. *Electronic Commerce Research and Applications*, 8(5), 228-240.
- Luo, X., Tong, S., Lin, Z., & Zhang, C. (2021). The impact of platform protection insurance on buyers and sellers in the sharing economy: a natural experiment. *Journal of Marketing*, 85(2), 50-69.
- Mazaheri, E., Richard, M. O., & Laroche, M. (2012). The role of emotions in online consumer behavior: a comparison of search, experience, and credence services. *Journal of Services Marketing*.
- McMullan, R. (2005). A multiple-item scale for measuring customer loyalty development. *Journal of Services Marketing*. (19:7), pp. 470-481.
- Misra, P. (2019). Lesson from Aadhaar: Analog aspects of digital governance shouldn't be overlooked. *Pathways for Prosperity Commission Background Paper Series*, (19), 34.
- Moon, J., Chadee, D., & Tikoo, S. (2008). Culture, product type, and price influences on consumer purchase intention to buy personalized products online. *Journal of business research*, 61(1), 31-39.
- Moon, J., Chadee, D., & Tikoo, S. (2008). Culture, product type, and price influences on consumer purchase intention to buy personalized products online. *Journal of business research*, 61(1), 31-39. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2006.05.012>
- Moser, F., & Dondi, F. (2016). Environmental protection between chemical practice and applied ethics: a critical review. *Toxicological & Environmental Chemistry*, 98(9), 1026-1042.

- Pan, Z., Lu, Y., Wang, B., & Chau, P. Y. (2017). Who do you think you are? Common and differential effects of social self-identity on social media usage. *Journal of Management Information Systems*, 34(1), 71-101.
- Parasuraman, A., Zeithaml, V. A., & Berry, L. (1988). SERVQUAL: A multiple-item scale for measuring consumer perceptions of service quality. *1988*, 64(1), 12-40.
- Polites, G. L., & Karahanna, E. (2012). Shackled to the status quo: The inhibiting effects of incumbent system habit, switching costs, and inertia on new system acceptance. *MIS quarterly*, 21-42.
- Qi, L., Yang, L., Ge, J., Yu, L., & Li, X. (2021). COVID-19 Vaccination Behavior of People Living with HIV: The Mediating Role of Perceived Risk and Vaccination Intention. *Vaccines*, 9(11): 1288.
- Qi, L., Yang, L., Ge, J., Yu, L., & Li, X. (2021). COVID-19 Vaccination Behavior of People Living with HIV: The Mediating Role of Perceived Risk and Vaccination Intention. *Vaccines*, 9(11), 1288. <https://doi.org/10.3390/vaccines9111288>
- Qi, X., Tian, X., & Ploeger, A. (2021). Exploring Chinese Consumers' Online Purchase Intentions toward Certified Food Products during the COVID-19 Pandemic. *Foods*, 10(11), 2729-126.
- Raksanam, B., Taneepanichskul, S., Siriwong, W., & Robson, M. (2012). Factors associated with pesticide risk behaviors among rice farmers in rural community, Thailand. *Journal of Environmental and Earth Science*, 2(2), 32-39.
- Ramayah, T., Rouibah, K., Gopi, M., & Rangel, G. J. (2009). A decomposed theory of reasoned action to explain intention to use Internet stock trading among Malaysian investors. *Computers in Human Behavior*, 25(6), 1222-1230. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2009.06.007>
- Rezaei, R., Seidi, M., & Karbasioun, M. (2019). Pesticide exposure reduction: extending the theory of planned behavior to understand Iranian farmers' intention to apply personal protective equipment. *Safety Science*, 120, 527-537.
- Rivera, M., Gregory, A., & Cobos, L. (2015). Mobile application for the timeshare industry: The influence of technology experience, usefulness, and attitude on behavioral intentions. *Journal of Hospitality and Tourism Technology*, 6(3), 242-257. <https://doi.org/10.1108/JHTT-01-2015-0002>
- Roca, J. C., Chiu, C. M., & Martínez, F. J. (2006). Understanding e-learning continuance intention: An extension of the Technology Acceptance Model. *International Journal of human-computer studies*, 64(8), 683-696.
- Roy, S. K., Balaji, M. S., Quazi, A., & Quaddus, M. (2018). Predictors of customer acceptance of and resistance to smart technologies in the retail sector. *Journal of Retailing and Consumer Services*, 42, 147-160. <https://doi.org/10.1016/j.jretconser.2018.02.005>
- Savari, M., & Gharechae, H. (2020). Application of the extended theory of planned behavior to predict Iranian farmers' intention for safe use of chemical fertilizers. *Journal of Cleaner Production*, 263, 121512.

- Schueffel, P. (2016). Taming the beast: A scientific definition of fintech. *Journal of Innovation Management*, 4(4), 32-54.
- Schwarz, N. (2004). Metacognitive experiences in consumer judgment and decision making. *Journal of Consumer Psychology*, 14(4), 332-348.
- Shaikh, A. A., & Karjaluoto, H. (2015). Mobile banking adoption: A literature review. *Telematics and informatics*, 32(1), 129-142. <https://doi.org/10.1016/j.tele.2014.05.003>
- Sharma, S. K. (2019). Integrating cognitive antecedents into TAM to explain mobile banking behavioral intention: A SEM-neural network modeling. *Information Systems Frontiers*, 21(4), 815-827.
- Sheng, M. L., & Teo, T. S. (2012). Product attributes and brand equity in the mobile domain: The mediating role of customer experience. *International journal of information management*, 32(2), 139-146.
- Sivathanu, B. (2019). An empirical study on the intention to use open banking in India. *Information Resources Management Journal (IRMJ)*, 32(3), 27-47.
- Soares, A. M., Farhangmehr, M., & Shoham, A. (2007). Hofstede's dimensions of culture in international marketing studies. *Journal of business research*, 60(3), 277-284.
- Sudono, F. S., Adiwijaya, M., & Siagian, H. (2020). The influence of perceived security and perceived enjoyment on intention to use with attitude towards use as intervening variable on mobile payment customer in Surabaya. *Petra International Journal of Business Studies*, 3(1), 37-46.
- Teo, T. S., Lim, V. K., & Lai, R. Y. (1999). Intrinsic and extrinsic motivation in Internet usage. *Omega*, 27(1), 25-37.
- Teo, T., Luan, W. S., & Sing, C. C. (2008). A cross-cultural examination of the intention to use technology between Singaporean and Malaysian pre-service teachers: an application of the Technology Acceptance Model (TAM). *Journal of Educational Technology & Society*, 11(4), 265-280.
- Thompson, R. L., Higgins, C. A., & Howell, J. M. (1991). Personal computing: Toward a conceptual model of utilization. *MIS quarterly*, 125-143. <https://doi.org/10.2307/249443>
- Trevino, L. K., & Webster, J. (1992). Flow in computer-mediated communication: Electronic mail and voice mail evaluation and impacts. *Communication research*, 19(5), 539-573.
- Valaei, N., Rezaei, S., Ismail, W. K. W., & Oh, Y. M. (2016). The effect of culture on attitude towards online advertising and online brands: applying Hofstede's cultural factors to internet marketing. *International Journal of Internet Marketing and Advertising*, 10(4), 270-301. <https://doi.org/10.1504/IJIMA.2016.081346>
- Venkatesh, V., & Davis, F. D. (1996). A model of the antecedents of perceived ease of use: Development and test. *Decision Sciences*, 27, 451-481.
- Voigt, C., Vogelsang, K., & Hoppe, U. (2021). The Effect of Resistance to Change on Students' Acceptance in a Flipped Classroom Course. In *CSEDU (2)* (pp. 15-22).

- Wang, J., Zheng, B., Liu, H., & Yu, L. (2021). A two-factor theoretical model of social media discontinuance: role of regret, inertia, and their antecedents. *Information technology & people*, 34(1), 1-24. <https://doi.org/10.1108/ITP-10-2018-0483>
- Wang, Y. (2020). Humor and camera view on mobile short-form video apps influence user experience and technology-adoption intent, an example of TikTok (DouYin). *Computers in Human Behavior*, 110, 106373.
- Yadav, R., & Pathak, G. S. (2016). Young consumers' intention towards buying green products in a developing nation: Extending the theory of planned behavior. *Journal of Cleaner Production*, 135, 732-739.
- Zhang, L., Zhu, J., & Liu, Q. (2012). A meta-analysis of mobile commerce adoption and the moderating effect of culture. *Computers in human behavior*, 28(5), 1902-1911.

References

- Abdolvand, M. A., & Abdolazimi, H. (2012). Evaluating the Factors Influencing the Adoption of Internet Banking: An Integration of TAM and TPB with Perceived Risk and Perceived Benefit. *Journal of Marketing Management*, 7(15), 1-14. [in Persian]
- Afshon, M. (2010). *Identification of resistance factors in the use of mobile banking by customers of independent branches of Sepeh Bank*. Public Administration Master's Thesis, Payam Noor University, Tehran. [in Persian]
- Ajzen, I., & Fishbein, M. (1972). Attitudes and normative beliefs as factors influencing behavioral intentions. *Journal of personality and social psychology*, 21(1), 1, 1-9. <https://doi.org/10.1037/h0031930>.
- Alafeef, M., Singh, D., & Ahmad, K. (2012). The influence of demographic factors and user interface on mobile banking adoption: A review. *Journal of applied sciences*, 12(20), 2082-2095. [10.3923/jas.2012.2082.2095](https://doi.org/10.3923/jas.2012.2082.2095).
- Allahyari, M. S., Damalas, C. A., & Ebadattalab, M. (2016). Determinants of integrated pest management adoption for olive fruit fly (*Bactrocera oleae*) in Roudbar, Iran. *Crop Protection*, 84, 113-120. <https://doi.org/10.1016/j.cropro.2016.03.002>
- Altieri, M., & Nicholls, C. I. (2001). Ecological impacts of modern agriculture in the United States and Latin America. *Globalization and the rural environment*, 121-135.
- Amjadian, A. (2016). *Investigating the effect of changing the website on the enjoyment of customers considering the previous experience (case study: Maskan Bank)*. MBA Thesis, Islamic Azad University, Quds Branch. [in Persian]
- Arner, D. W., Barberis, J., & Buckley, R. P. (2015). The evolution of Fintech: A new post-crisis paradigm. *Geo. J. Int'l L.*, 47, 1271.
- Asgarnezhad Nouri, B., Soltani, M., Beigi firoozi, A. (2021). Factors Affecting the Adoption of Electronic Banking Technology: A Meta-Analytic Approach. *Management Research in Iran*, 25(1), 184-214. [in Persian] [20.1001.1.2322200.1400.25.1.9.9](https://doi.org/10.1001.1.2322200.1400.25.1.9.9)
- Ashrafi, A., Zareravasan, A., Rabiee Savoji, S., & Amani, M. (2020). Exploring factors influencing students' continuance intention to use the learning

- management system (LMS): A multi-perspective framework. *Interactive Learning Environments*, 1-23. <https://doi.org/10.1080/10494820.2020.1734028>.
- Azimi Golugahi, Z. (2012). *Investigating personality factors effective in resisting the use of information technology*. MBA thesis, Vali Asr University, Rafsanjan. [in Persian]
- Barnes, W., Gartland, M., & Stack, M. (2004). Old habits die hard: path dependency and behavioral lock-in. *Journal of Economic Issues*, 38(2), 371-377. <https://doi.org/10.1080/00213624.2004.11506696>.
- Bauer, R., 1967. Consumer behaviour as risk taking. In: Cox, D. (Ed.), *Risk Taking and Information Handling in Consumer Behavior*. Harvard University Press, Cambridge, MA.
- Berry, L. L., Carbone, L. P., & Haeckel, S. H. (2002). Managing the total customer experience. *MIT Sloan management review*, 43(3), 85-89.
- Bhattacharjee, A. (2001). An empirical analysis of the antecedents of electronic commerce service continuance. *Decision support systems*, 32(2), 201-214. [https://doi.org/10.1016/S0167-9236\(01\)00111-7](https://doi.org/10.1016/S0167-9236(01)00111-7).
- Bitner, M. J., Brown, S. W., & Meuter, M. L. (2000). Technology infusion in service encounters. *Journal of the Academy of marketing Science*, 28(1), 138-149. <https://doi.org/10.1177/0092070300281013>
- Bozorgzadeh, E. (2018). *Investigating the effect of online customer experience and service quality on consumer purchase intention (case study of online store customers in Shiraz)*. MBA Thesis, Zarghan Branch Azad University. [in Persian]
- Brady, M. K., & Cronin Jr, J. J. (2001). Some new thoughts on conceptualizing perceived service quality: a hierarchical approach. *Journal of marketing*, 65(3), 34-49. <https://doi.org/10.1509/jmkg.65.3.34.18334>.
- Carbone, L. P. (2004). *Clued in: How to keep customers coming back again and again*. Upper Saddle
- Carriere-Swallow, M. Y., Haksar, M. V., & Patnam, M. (2021). *India's Approach to Open Banking: Some Implications for Financial Inclusion*. International Monetary Fund.
- Chan, R. S. O. (2020). *Open Banking: does it open up a new way of banking? A case of financial technology adoption from a consumer's perspective* (Doctoral dissertation).
- Chan, S. C., & Lu, M. T. (2004). Understanding Internet banking adoption and user behavior: A Hong Kong perspective. *Journal of Global Information Management*, 12(3), 21- 43. DOI: 10.4018/jgim.2004070102.
- Cheah, I., Phau, I., 2011. Attitudes towards environmentally friendly products: the influence of ecoliteracy, interpersonal influence and value orientation. *Market. Intell. Plann.* 29 (5), 452e472. <https://doi.org/10.1108/02634501111153674>.
- Chen, M. F. (2017). Modeling an extended theory of planned behavior model to predict intention to take precautions to avoid consuming food with additives. *Food Quality and Preference*, 58, 24-33. <https://doi.org/10.1016/j.foodqual.2017.01.002>.
- Compeau, D. R., & Higgins, C. A. (1995). Computer self-efficacy: Development of a measure and initial test. *MIS quarterly*, 189-211. <https://doi.org/10.2307/249688>.

- Daiy, A. K., Shen, K. Y., Huang, J. Y., & Lin, T. M. Y. (2021). A Hybrid MCDM Model for Evaluating Open Banking Business Partners. *Mathematics*, 9(6), 587. <https://doi.org/10.3390/math9060587>.
- Davis, F. D. (1989). Perceived usefulness, perceived ease of use, and user acceptance of information technology. *MIS quarterly*, 319-340.
- De Keyser, A., Lemon, K. N., Klaus, P., & Keiningham, T. L. (2015). A framework for understanding and managing the customer experience. *Marketing Science Institute working paper series*, 85(1), 15-121.
- Eagly, A. H., & Chaiken, S. (1993). *The psychology of attitudes*. Harcourt brace Jovanovich college publishers.
- Ertz, M., & Sarigöllu, E. (2019). The behavior-attitude relationship and satisfaction in proenvironmental behavior. *Environment and Behavior*, 51(9-10), 1106-1132. <https://doi.org/10.1177/0013916518783241>
- experiences. *Journal of Consumer Research*, 34(4), 546-555. <http://dx.doi.org/10.1086/520073>
- Faisal, A., Handayanna, F., & Purnamasari, I. (2021). Implementation Technology Acceptance Model (Tam) on Acceptance of the Zoom Application in Online Learning. *Jurnal Riset Informatika*, 3(2), 85-92.
- Farhadbeighi, M. (2016). *Investigating the influencing factors on the willingness to use private insurance services of Parsis in the city of Ilam*. Master's thesis, Bakhtar Higher Education Institution, Ilam. [in Persian]
- Featherman, M. S., & Pavlou, P. A. (2003). Predicting e-services adoption: a perceived risk facets perspective. *International journal of human-computer studies*, 59(4), 451-474. [https://doi.org/10.1016/S1071-5819\(03\)00111-3](https://doi.org/10.1016/S1071-5819(03)00111-3)
- Fishbein, M., & Ajzen, I. (1975). *Belief, attitude, intention, and behavior: An introduction to theory and research*. Reading, MA: Addison-Wesley.
- Flavián, C., Ibáñez-Sánchez, S., & Orús, C. (2019). The impact of virtual, augmented and mixed reality technologies on the customer experience. *Journal of business research*, 100, 547-560. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2018.10.050>.
- Galavandi, H., & Alizadeh, M. (2014). Considering Influencing Factors on Information Technology Acceptance: Extension of Information Technology Acceptance Model. *Technology of Education Journal (TEJ)*, 9(1), 15-24. doi: 10.22061/tej.2014.249. [in Persian]
- Gbongli, K., Xu, Y., & Amedjonekou, K. M. (2019). Extended technology acceptance model to predict mobile-based money acceptance and sustainability: A multi-analytical structural equation modeling and neural network approach. *Sustainability*, 11(13), 3639. <https://doi.org/10.3390/su11133639>.
- Ghani, J. A., & Deshpande, S. P. (1994). Task characteristics and the experience of optimal flow in human—computer interaction. *The Journal of psychology*, 128(4), 381-391. <https://doi.org/10.1080/00223980.1994.9712742>.
- Gillenson, M. L., & Sherrell, D. L. (2002). Enticing online consumers: an extended technology acceptance perspective. *Information & management*, 39(8), 705-719. [https://doi.org/10.1016/S0378-7206\(01\)00127-6](https://doi.org/10.1016/S0378-7206(01)00127-6).
- Hamidzadeh, M.R and Qomi Avili, A. (2016). The effect of perceived risk on the attitude of internet banking customers. *Journal of Business Management Perspectives*, 16(29), 51-71. [in Persian]

- Hamilton, R. W., & Thompson, D. V. (2007). Is there a substitute for direct experience? Comparing consumers' preferences after direct and indirect product experiences. *Journal of Consumer Research*, 34(4), 546-555. <https://doi.org/10.1086/520073>.
- Hemti Chori, N. (2017). *The effect of shopping motives and previous online shopping experience on customers' purchase intention in personalized online retail stores: the mediating role of attitude towards online shopping*. MBA thesis, financial orientation, Mohaghegh Ardabili University. [in Persian]
- Heydariyeh, S. A., Seid Hosseini, S. M., & Shahabi, A. (2013). Simulation of Technology Acceptance Model in Iran Banking using System Dynamics Modeling Approach (Case study: Refah Bank). *Journal of Technology Development Management*, 1(1), 67-98. [in Persian] 10.22104/jtdm.2013.4
- Hoffman, D. L., & Novak, T. P. (1996). Marketing in hypermedia computer-mediated environments: Conceptual foundations. *Journal of marketing*, 60(3), 50-68. <https://doi.org/10.1177/002224299606000304>.
- Hofstede, G. (2011). Dimensionalizing cultures: The Hofstede model in context. *Online readings in psychology and culture*, 2(1), 2307-0919. <http://dx.doi.org/10.9707/2307-0919.1014>
- Holbrook, M. B. (2007). Book reviews: the consumption experience—something new, something old, something borrowed, something sold: Part 4. *Journal of Macromarketing*, 27(3), 303-319. <https://doi.org/10.1177/0276146707305478>.
- Homburg, C., Jozić, D., & Kuehnl, C. (2017). Customer experience management: toward implementing an evolving marketing concept. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 45(3), 377-401. <https://doi.org/10.1007/s11747-015-0460-7>
- Hsu, C. L., & Lu, H. P. (2004). Why do people play on-line games? An extended TAM with social influences and flow experience. *Information & management*, 41(7), 853-868. <https://doi.org/10.1016/j.im.2003.08.014>.
- Jannati Esfahani, A. (2018). *Investigating the effect of perceived ease and perceived usefulness on customers' attitudes and customers' intention to use mobile commerce (case study: Spin Store online store)*. MBA Thesis, Alborz University - Qazvin. [in Persian]
- Jiwasiddi, A., Adhikara, C., Adam, M., & Triana, I. (2019). Attitude toward using Fintech among Millennials. In *The 1st Workshop on Multimedia Education, Learning, Assessment and its Implementation in Game and Gamification in conjunction with COMDEV 2018*. European Alliance for Innovation (EAI).
- Kang, Y., Choi, N., & Kim, S. (2021). Searching for New Model of Digital Informatics for Human-Computer Interaction: Testing the Institution-Based Technology Acceptance Model (ITAM). *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 18(11), 5593. <https://doi.org/10.3390/ijerph18115593>.
- Kien, A. (2015). Factors influencing safety pesticide use behavior among farmers in Thingyan Province. *Vietnam (doctoral dissertation, doctoral dissertation, MSc Thesis. Faculty of Nursing, Burapha University, Thailand)*.
- Kim, Y. J., Njite, D., & Hancer, M. (2013). Anticipated emotion in consumers' intentions to select eco-friendly restaurants: Augmenting the theory of planned

- behavior. *International Journal of Hospitality Management*, 34, 255-262. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2013.04.004>
- Kim, Y., & Han, H. (2010). Intention to pay conventional-hotel prices at a green hotel—a modification of the theory of planned behavior. *Journal of Sustainable Tourism*, 18(8), 997-1014. <https://doi.org/10.1080/09669582.2010.490300>
- Laplante, P., & Kshetri, N. (2021). Open Banking: Definition and Description. *Computer*, 54(10), 122-128. 10.1109/MC.2021.3055909
- Läpple, D., & Kelley, H. (2013). Understanding the uptake of organic farming: Accounting for heterogeneities among Irish farmers. *Ecological Economics*, 88, 11-19. <https://doi.org/10.1016/j.ecolecon.2012.12.025>
- Lee, H., Zhang, Y., & Chen, K. L. (2013). An investigation of features and security in mobile banking strategy. *Journal of International Technology and Information Management*, 22(4), 2. <https://doi.org/10.58729/1941-6679.1019>
- Legris, P., Ingham, J., & Colletette, P. (2003). Why do people use information technology? A critical review of the technology acceptance model. *Information & management*, 40(3), 191-204. [https://doi.org/10.1016/S0378-7206\(01\)00143-4](https://doi.org/10.1016/S0378-7206(01)00143-4)
- Lemon, K. N., & Verhoef, P. C. (2016). Understanding customer experience throughout the customer journey. *Journal of marketing*, 80(6), 69-96. <https://doi.org/10.1509/jm.15.0420>
- Lin, F., Fofanah, S. S., & Liang, D. (2011). Assessing citizen adoption of e-Government initiatives in Gambia: A validation of the technology acceptance model in information systems success. *Government Information Quarterly*, 28(2), 271-279. <https://doi.org/10.1016/j.giq.2010.09.004>
- Lin, T. C., Huang, S. L., & Hsu, C. J. (2015). A dual-factor model of loyalty to IT product—The case of smartphones. *International Journal of Information Management*, 35(2), 215-228. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2015.01.001>
- Lu, Y., Zhang, L., & Wang, B. (2009). A multidimensional and hierarchical model of mobile service quality. *Electronic Commerce Research and Applications*, 8(5), 228-240. <https://doi.org/10.1016/j.elerap.2009.04.002>
- Luo, X., Tong, S., Lin, Z., & Zhang, C. (2021). The impact of platform protection insurance on buyers and sellers in the sharing economy: a natural experiment. *Journal of Marketing*, 85(2), 50-69. <https://doi.org/10.1177/0022242920962510>
- Mazaheri, E., Richard, M. O., & Laroche, M. (2012). The role of emotions in online consumer behavior: a comparison of search, experience, and credence services. *Journal of Services Marketing*. 26 (7): 535-550 <https://doi.org/10.1108/08876041211266503>
- McMullan, R. (2005). A multiple-item scale for measuring customer loyalty development. *Journal of Services Marketing*. (19:7), pp. 470-481. <https://doi.org/10.1108/08876040510625972>
- Misra, P. (2019). Lesson from Aadhaar: Analog aspects of digital governance shouldn't be overlooked. *Pathways for Prosperity Commission Background Paper Series*, (19), 34.
- Moon, J., Chadee, D., & Tikoo, S. (2008). Culture, product type, and price influences on consumer purchase intention to buy personalized products online. *Journal of business research*, 61(1), 31-39. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2006.05.012>

- Moser, F., & Dondi, F. (2016). Environmental protection between chemical practice and applied ethics: a critical review. *Toxicological & Environmental Chemistry*, 98(9), 1026-1042. <https://doi.org/10.1080/02772248.2015.1025786>
- Najafi, S.A.T (2016). Fintech revolution and the banking system. *New Economy Magazine*, 3: 26-28. [in Persian]
- Pan, Z., Lu, Y., Wang, B., & Chau, P. Y. (2017). Who do you think you are? Common and differential effects of social self-identity on social media usage. *Journal of Management Information Systems*, 34(1), 71-101. <https://doi.org/10.1080/07421222.2017.1296747>
- Parasuraman, A., Zeithaml, V. A., & Berry, L. (1988). SERVQUAL: A multiple-item scale for measuring consumer perceptions of service quality. *1988*, 64(1), 12-40.
- Polites, G. L., & Karahanna, E. (2012). Shackled to the status quo: The inhibiting effects of incumbent system habit, switching costs, and inertia on new system acceptance. *MIS quarterly*, 21-42. <https://doi.org/10.2307/41410404>
- Qi, L., Yang, L., Ge, J., Yu, L., & Li, X. (2021). COVID-19 Vaccination Behavior of People Living with HIV: The Mediating Role of Perceived Risk and Vaccination Intention. *Vaccines*, 9(11), 1288. <https://doi.org/10.3390/vaccines9111288>
- Qi, X., Tian, X., & Ploeger, A. (2021). Exploring Chinese Consumers' Online Purchase Intentions toward Certified Food Products during the COVID-19 Pandemic. *Foods*, 10(11), 2729. <https://doi.org/10.3390/foods10112729>
- Qolizadeh, H. (2018). *Investigating the effect of the flow of experience and electronic trust on the sustainable continuity (stickiness of consumption) of consumers with regard to the quality of information (case study: Mehr Bhatet brews)*. Master's Thesis of Business Administration, Mehr Astan Non-Profit and Non-Governmental Higher Education Institution. [in Persian]
- Qureshi, M. (2018). *Examining the relationship between the quality of electronic services and intention to use according to the mediating role of customer attitude and satisfaction (case study of Bank Mellat Gorgan branches)*. MBA Thesis, Hakim Jurjani Higher Education Institution. [in Persian]
- Raksanam, B., Taneepanichskul, S., Siriwong, W., & Robson, M. (2012). Factors associated with pesticide risk behaviors among rice farmers in rural community, Thailand. *Journal of Environmental and Earth Science*, 2(2), 32-39. <https://doi.org/10.7282/T30Z71NB>
- Rezaei, R., Seidi, M., & Karbasioun, M. (2019). Pesticide exposure reduction: extending the theory of planned behavior to understand Iranian farmers' intention to apply personal protective equipment. *Safety Science*, 120, 527-537. <https://doi.org/10.1016/j.ssci.2019.07.044>
- Roca, J. C., Chiu, C. M., & Martínez, F. J. (2006). Understanding e-learning continuance intention: An extension of the Technology Acceptance Model. *International Journal of human-computer studies*, 64(8), 683-696. <https://doi.org/10.1016/j.ijhcs.2006.01.003>
- Savari, M., & Gharechae, H. (2020). Application of the extended theory of planned behavior to predict Iranian farmers' intention for safe use of chemical fertilizers. *Journal of Cleaner Production*, 263, 121512. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2020.121512>

- Schueffel, P. (2016). Taming the beast: A scientific definition of fintech. *Journal of Innovation Management*, 4(4), 32-54. https://doi.org/10.24840/2183-0606_004.004_0004
- Shahangiyan, B., Abdolvand, M., Nikomaram, H., & Khonsiavash, M. (2020). The Influence of Iranian Market Entry on Iranian Consumer reaction to Foreign Products. *Consumer Behavior Studies Journal*, 7(1), 300-322. doi: 10.34785/J018.2020.816. [in Persian]. 10.34785/J018.2020.816
- Sharma, S. K. (2019). Integrating cognitive antecedents into TAM to explain mobile banking behavioral intention: A SEM-neural network modeling. *Information Systems Frontiers*, 21(4), 815-827. <https://doi.org/10.1007/s10796-017-9775-x>
- Sheng, M. L., & Teo, T. S. (2012). Product attributes and brand equity in the mobile domain: The mediating role of customer experience. *International journal of information management*, 32(2), 139-146. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2011.11.017>
- Sivathanu, B. (2019). An empirical study on the intention to use open banking in India. *Information Resources Management Journal (IRMJ)*, 32(3), 27-47. 10.4018/IRMJ.2019070102
- Soares, A. M., Farhangmehr, M., & Shoham, A. (2007). Hofstede's dimensions of culture in international marketing studies. *Journal of business research*, 60(3), 277-284. <https://doi.org/10.1016/j.jbusres.2006.10.018>.
- Sudono, F. S., Adiwijaya, M., & Siagian, H. (2020). The influence of perceived security and perceived enjoyment on intention to use with attitude towards use as intervening variable on mobile payment customer in Surabaya. *Petra International Journal of Business Studies*, 3(1), 37-46. <https://doi.org/10.9744/ijbs.3.1.37-46>.
- Taghavifard, M. T., Zahedi Adib, M., & Torabi, M. (2022). *Effective Factors on the Use of Internet Banking Services by Customers (Case: Mellat Bank)*. Iranian Journal of Information Processing and Management, 27(3), 539-559. [in Persian]
- Teo, T. S., Lim, V. K., & Lai, R. Y. (1999). Intrinsic and extrinsic motivation in Internet usage. *Omega*, 27(1), 25-37. [https://doi.org/10.1016/S0305-0483\(98\)00028-0](https://doi.org/10.1016/S0305-0483(98)00028-0)
- Teo, T., Luan, W. S., & Sing, C. C. (2008). A cross-cultural examination of the intention to use technology between Singaporean and Malaysian pre-service teachers: an application of the Technology Acceptance Model (TAM). *Journal of Educational Technology & Society*, 11(4), 265-280. <http://www.jstor.org/stable/jeductechsoci.11.4.265>
- Trevino, L. K., & Webster, J. (1992). Flow in computer-mediated communication: Electronic mail and voice mail evaluation and impacts. *Communication research*, 19(5), 539-573. <https://doi.org/10.1177/009365092019005001>
- Venkatesh, V., & Davis, F. D. (1996). A model of the antecedents of perceived ease of use: Development and test. *Decision Sciences*, 27, 451-481. <https://doi.org/10.1111/j.1540-5915.1996.tb00860.x>.
- Voigt, C., Vogelsang, K., & Hoppe, U. (2021). The Effect of Resistance to Change on Students' Acceptance in a Flipped Classroom Course. In *CSEU* (2): 15-22. DOI: 10.5220/0010283800150022

- Wang, Y. (2020). Humor and camera view on mobile short-form video apps influence user experience and technology-adoption intent, an example of TikTok (DouYin). *Computers in Human Behavior, 110*, 106373. <https://doi.org/10.1016/j.chb.2020.106373>.
- Yadav, R., & Pathak, G. S. (2016). Young consumers' intention towards buying green products in a developing nation: Extending the theory of planned behavior. *Journal of Cleaner Production, 135*, 732-739. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2016.06.120>.
- Zhang, L., Zhu, J., & Liu, Q. (2012). A meta-analysis of mobile commerce adoption and the moderating effect of culture. *Computers in human behavior, 28*(5), 1902-1911. . <https://doi.org/10.1016/j.chb.2012.05.008>

Development of Technology Acceptance Model: Investigating the Impact of Consumer Experience, Inertia, and Culture on the Acceptance of Open Banking (Tejarat Bank as a Case Study)

Mahdie Monemzadeh

MA in Business Administration, University of Kashan, Kashan, Iran
mahdie.monemzade@gmail.com

Zahra Sadeqi Arani

Assistant Professor, University of Kashan, Kashan, Iran (Corresponding Author);
SadeqiArani@kashanu.ac.ir

Esmail Mazroui Nasrabadi

Assistant Professor, University of Kashan, Kashan, Iran; drmazroui@kashanu.ac.ir

Received: 08/02/2023

Accepted: 09/05/2023

Introduction

Along with recent advances in technology, a significant change has taken place in all industries, including banking industry, causing banks to move towards digital and open banking (Misra, 2019). In open banking, users can access their financial data through diverse ways, including internet banking, mobile banking and are no longer required to go to banks to do their banking (Carriere-Swallow, Haksar, & Patnam, 2021). Open banking challenges the existing data ownership methods and returns the control of financial data to consumers (Chan, 2020). In general, open banking can solve the challenges of data ownership for controlling customers' financial information (Laplante, & Kshetri, 2021; Sivathanu, 2019) and help overcome financial problems (Arner, Barberis, & Buckley, 2015; Schueffel, 2016). Despite the benefits of open banking, studies have shown that, despite the long queues of customers in some branches of Tejarat Bank in Kashan (Iran), customers still prefer traditional/face-to-face banking and do not approve of open banking. According to

the technology acceptance model (Davis, 1989), perceived ease, usefulness, and people's attitudes are the main factors affecting people's view towards new technologies. Studies have shown that other factors may also influence the intention to accept technology: perceived risk, previous consumption experience, uncertainty avoidance, and consumer inertia. Accordingly, the present study aims to develop a technology acceptance model (TAM) in the field of open banking.

Materials and Methods

This study is positivistic in terms of research philosophy. The research strategy is correlational since cause-and-effect relationships between the variables are examined in the research model. The research type is quantitative as the collected data are examined through statistical computing software. The target population of this study is the customers of Tejarat Bank branches in Kashan (Iran). G-Power software was used to determine the sample size; the suggested number of the software was 47 people. Also, to estimate the sample size, the rule of minimum 5 times and maximum 20 times of the maximum number of questions of a variable was used. Since the largest number of questions related to the variables of previous consumption experience and consumer inertia was 9 questions, the minimum and maximum sample size were determined as 45. A total of 251 questionnaires were distributed among the target samples. A questionnaire was used to collect the data. To check the validity of the measurement instrument, content validity was used for determining the appropriateness of the content of the questionnaire items. Additionally, to confirm its formal validity, the questionnaire items were extracted from previous relevant literature; duplicate items were removed; similar items were merged; and additional items were reduced. Experts confirmed the validity of the questionnaire. The questionnaire included 8 variables: the ease of use, perceived usefulness, attitudes towards use, consumer inertia, uncertainty avoidance, perceived risk, previous consumption experience, and intention to use open banking. Each dimension was investigated by a specific number of components through a researcher-made questionnaire.

In order to ensure the reliability of the questionnaire, Cronbach's alpha method was used. The α coefficients were between 0.921 and 0.970 for the 8 variables, which indicated the reliability of the questionnaire. One-sample *t* test was run in SPSS examine the relationships between the studied variables. Due to non-normality of the data, the structural equation modelling was performed in Smart PLS software for checking the model fit and for analyzing the data.

Results and Findings

The results of testing the proposed research model are shown in Figure 1.

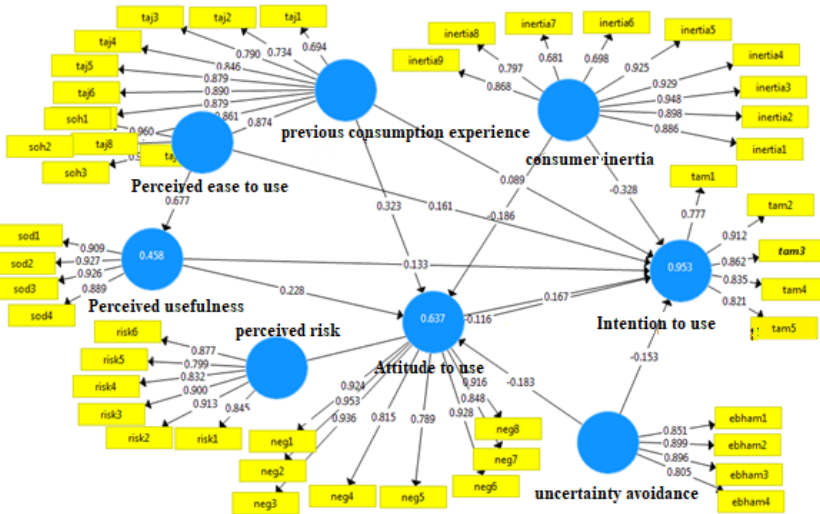

Figure 1: Significant relationships based on Smart-PLS results

As shown in Figure 1, the amount of factor loading in all the questions related to the variables is higher than 0.7; thus, the reliability of the research model can be confirmed. The numerical explanation coefficient is between zero and one, and if this number is more than 0.6, it indicates that the independent variable has been able to explain the dependent variable to a large extent. The coefficient of explanation in intention to use is 0.953, which is very high. It shows that this variable is explained by other independent variables in the study. For the amount of the explanatory coefficient in the attitudes to use variable, this number is higher than 0.6, which indicates that the independent variable of attitude can explain this variable to a large extent.

Table 1: The results of testing the research hypotheses

Hypotheses	Sig.	T-test	Results
Intention to use ← attitude to use ← perceived risk	0.915	0.107	Rejected
Intention to use ← attitude to use ← perceived usefulness	0.007	2.730	Confirmed
Intention to use ← attitude to use ← perceived ease	0.513	0.655	Rejected
Intention to use ← attitude to use ← previous consumption experience	0.024	2.271	Confirmed
Intention to use ← attitude to use ← consumer inertia	0.019	2.348	Confirmed
Intention to use ← attitude to use ← uncertainty avoidance	0.003	3.002	Confirmed
Attitude to use ← perceived usefulness ← perceived ease	0.016	2.421	Confirmed
Intention to use ← perceived usefulness ← perceived ease	0.007	2.995	Confirmed
Attitude to use ← perceived risk	0.908	0.115	Rejected
Attitude to use ← perceived usefulness	0.009	2.617	Confirmed
Attitude towards perceived ease of use	0.107	1.616	Rejected
Attitude to use ← previous consumption	0.013	2.485	Confirmed

Hypotheses	Sig.	T-test	Results
experience			
Intention to use ← attitude to use	0.000	7.197	Confirmed
Tendency to use ← consumer inertia	0.000	10.659	Confirmed
Intention to use ← uncertainty avoidance	0.000	1.984	Confirmed
Intention to use ← perceived risk taking	0.000	3.618	Confirmed
Intention to use ← perceived usefulness	0.000	3.901	Confirmed
Intention to use ← Perceived ease of use	0.000	5.824	Confirmed
Intention to use ← previous consumption experience	0.000	4.143	Confirmed
Perceived usefulness ← Perceived ease	0.000	12.798	Confirmed
Attitude to use ← consumer inertia	0.005	2.821	Confirmed
Attitude to use ← uncertainty avoidance	0.001	3.433	Confirmed

Table 1 shows the results of testing all the research hypotheses. As shown in this table, the mediating role of attitude in the relationship between perceived risk and intention to use as well as in the association between perceived ease and intention to use is rejected. In other relations of attitude mediation, due to the non-rejection of the direct and indirect influences of variables, attitude has a partial mediating role. Moreover, the perceived usefulness has a partial mediating role due to the direct and indirect effect of the perceived ease on the attitude to use.

Conclusion

The results showed that, among all the research hypotheses, only two hypotheses which were related to the effect of perceived risk on the attitude to use and the effect of perceived ease on the attitude to use were not confirmed. Additionally, consumer inertia, perceived risk, and uncertainty avoidance had a negative effect on the intention to use open banking while perceived usefulness, perceived ease, and previous consumption experience had a positive effect on the intention to accept open banking. To reduce the risks perceived by the customers of Tejarat Bank, the following suggestions are provided:

- Creating an option in the software to return the transactions done with a limited time condition
- Reducing the obligations of software users during the registration of bank customers
- Offering substantial support to customers with respect to the lost information and their capital

To reduce the consumer inertia of Tejarat Bank customers, the following suggestions are provided:

- Guiding and encouraging bank customers by bank employees in order to help people use open banking services
- Comparing traditional banking with open banking and explaining the positive effects of the latter for the customers

Keywords: consumer inertia, open banking, technology acceptance mode, consumer behavior.

دو فصلنامه علمی کاشان‌شناسی، بهار و تابستان ۱۴۰۳
دوره ۱۷، شماره ۱ (پیاپی ۳۲)، صفحات: ۹۱-۱۳۰
مقاله علمی پژوهشی

طراحی و اعتبارسنجی مدل چابکی منابع انسانی در شرکت‌های متوسط و بزرگ شهرک صنعتی آران‌ویدگل

مه‌دی راحمی نوش آبادی*

مریم مجیدی**

محمد مهتری آرانی***

چکیده

یکی از ضرورت‌های سازمان زیست سازمانی در دوره معاصر، ایجاد سازمان‌های چابک و پرورش نیروهای متخصص و آموزش دیده در فضاهای شغلی مملو از مخاطرات است که قادر بوده با سرعت زیاد به تغییرات در زمان مقتضی پاسخ‌های مناسبی ارائه دهند. تحقیق حاضر با هدف طراحی و اعتبارسنجی مدل چابکی منابع انسانی در شرکت‌های متوسط و بزرگ شهرک صنعتی آران‌ویدگل انجام شد. این پژوهش به روش تلفیقی-اکتشافی (مدل بساخت ابزار گردآوری داده‌های تحقیق با تمرکز بر روش‌های کمی) انجام شد. بر این اساس، با استفاده از روش کیفی، اقدام به شناسایی، دسته‌بندی و مدل‌سازی عوامل، مفاهیم و مقولات مرتبط به چابکی منابع انسانی در قالب مدل پارادایمی نظریه داده‌بنیاد گردید و در بخش کمی، مدل به‌دست‌آمده با استفاده از مدل‌سازی معادلات ساختاری (AMOS) اعتباریابی و آزمون گردید. پس از کدگذاری و طبقه‌بندی مفاهیم، مقولات و مضامین مصاحبه‌ها در قالب نرم‌افزار تحلیل داده‌های کیفی (MAXQDA)، ۴۴۳ کد باز اولیه استخراج شد که این کدها به صورت محوری (۱۵۴ مفهوم و ۴۰ مقوله اصلی) در قالب مدل پارادایمی به یکدیگر پیوند یافتند. پدیده محوری شرایط علی، شرایط زمینه‌ای، عوامل مداخله‌گر، راهبردهای کنش، پیامدها. بررسی مدل عاملی تأییدی چابکی منابع انسانی نیز گویای آن بود که بارهای عاملی تمامی عوامل و مؤلفه‌های مدل بیشتر از محدوده‌های قابل قبول (۰/۴) بوده و عامل‌ها و شاخص‌های زیرمجموعه مدل چابکی منابع انسانی در شرکت‌های صنعتی آران‌ویدگل، از وضعیت برآزش و اعتبار لازم و مطلوبی برخوردارند.

کلیدواژه‌ها: چابکی، چابکی منابع انسانی، شهرک صنعتی آران‌ویدگل، معادلات ساختاری، نظریه داده‌بنیاد.

* دانشجوی دکتری گروه مدیریت منابع انسانی، واحد ساوه، دانشگاه آزاد اسلامی، ساوه ایران / rahei20@yahoo.com

** استادیار گروه مدیریت، واحد ساوه، دانشگاه آزاد اسلامی، ساوه، ایران، نویسنده مسئول / fa.ma1382@hotmail.com

*** استادیار گروه مدیریت، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران / mehtari@pnu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۲/۲۶ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۵/۰۲

۱. مقدمه

در جهان معاصر، رخداد تحولات محیطی و توسعه مرزهای دانش و معارف بشری، ساختار و کارکردهای اداره عمومی جامعه را تحت‌الشعاع قرار داده و سازمان‌ها را در این موقعیت، نیازمند ابداع ساختارهای جدید و طراحی راهبردهایی نوین، به‌روز و همسو با شرایط بقای خود کرده است؛ ساختار و راهبردهایی که ارزش‌آفرینی گسترده سازمانی را از مسیر بسط فضاهای باز و تعامل هرچه بیشتر آن میسر می‌کنند. آنچه در این میان به‌منظور مقابله با چالش‌های سازمانی و ارزش‌آفرینی و بهره‌وری هرچه بیشتر مورد توجه قرار گرفت، مبحث چابکی سازمانی بود (جامه‌ابریشمی و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۲۶). از این رو، عنصر چابکی به‌مثابه راه‌حل سامان‌دهی فضاهای پویا و به‌عنوان استراتژی توانمندسازی و حفظ مزیت رقابتی در محیط آشفته از اوایل دهه ۹۰ میلادی و در جهت ارتقای سطح انعطاف‌پذیری، پاسخ‌گویی، سرعت، کیفیت و تنزل میزان هزینه‌ها مطرح شد.

چابکی در لفظ به‌معنای «سریع، چالاک، فعال و توانمندی حرکت سریع و قادر بودن به تفکر به‌شکل متهورانه و با روشی هوشمندانه و در اصطلاح گروهی از توانمندی‌ها و شایستگی‌ها محسوب می‌گردد که سبب بقا و پیشرفت سازمان در فضایی می‌شود که ویژگی اساسی آن وجود تغییرات دائمی و فقدان اطمینان است (تاش و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۵۳). چابکی سازمانی، مدلی بود که سازمان‌ها را قادر می‌نمود تا در مقابل تغییرات پیش‌بینی‌نشده، واکنش مناسبی بروز داده و به تعبیری، توانمندی سازمان‌ها به‌جهت پاسخ‌گویی راهبردی به عدم قطعیت‌ها محسوب می‌شد (Jesse, 2019: 67). چابکی، ظرفیت و توانمندی یک سازمان به‌منظور عرضه محصولات و خدمات نوین و دارای کیفیت را ارتقا می‌بخشد و سبب بهبود کارایی و اثربخشی سازمان می‌گردد. هرچند پیش از این اعتقاد بر آن بود که چابکی سازمانی از مسیر فناوری‌های پیچیده حاصل می‌شود، مطالعات اخیر حکایت از این داشتند که چابکی سازمانی بیش از هرچیزی منوط به وجود منابع انسانی چابک بوده است.

یکی از برترین راهبردهای مدیریتی که به سازمان امکان پاسخ‌گویی مؤثر و مستمر در برابر فرصت‌ها و تهدیدات محیطی می‌بخشد، چابکی منابع انسانی است (دهقانی و همکاران، ۱۴۰۱: ۶۹)؛ زیرا منابع انسانی یک سازمان، حیاتی‌ترین قسم مورد توجه در ارزیابی عملکرد و بهره‌وری سازمانی به حساب آمده (Vidotto et al., 2017: 82) و بنابر آمارهای جهانی بالغ بر ۶۴ درصد از ثروت جوامع پیشرفته را منابع انسانی آن تشکیل می‌دهد. منابع انسانی همچون گرداننده اصلی

گردونه سازمان، نمودی از شاکله یک سازمان به شکل مستقل بوده که خود قادر است در چرخه حیات یک نظام سازمانی رشد کرده، توقف نماید و در مواردی نیز به نیستی و افول سوق یابد (Stewart & Brown, 2019: 587؛ آهنگ و همکاران، ۱۳۹۹: ۶۴). هرچند در ابتدا این تصور وجود داشت که ویژگی افرادی که سبب موفقیت در سازمان‌های چابک می‌شوند همان ویژگی‌هایی بوده که موجب موفقیت در سازمان‌های سنتی می‌گردد، بر مبنای تحقیقات جدید مشخص شد که تفاوت اصلی در این زمینه در ابعاد سازمان، بُعد تیمی، گروه‌های کاری یا فردی وجود دارد. به تعبیری، سازمان‌های چابک در تلاش‌اند به جایی برسند که کارکنان در همه سطوح، خود و همکارانشان را مسئول نتایج حاصل از کار در نظر گیرند. منابع انسانی نیز هنگامی می‌توانند گروهی از وظایف مختلف را به انجام رسانند که از مهارت‌های لازم مرتبط به آن برخوردار باشند. از این‌رو سازمان‌های چابک تلاش، زمان و هزینه‌های گسترده‌ای را برای توسعه و آموزش چابکی نزد منابع انسانی خود در نظر می‌گیرند و یادگیری دائمی چابکی را یکی از محوری‌ترین ارزش‌های خویش می‌دانند (Liu, 2018: 63). نیروی انسانی چابک عمدتاً مایل به آموزش و توسعه خود، پیگیر چابکی در حل مسائل، پذیرش و هماهنگی آسان با تغییرات، ایده‌ها و فناوری‌های جدید، توانمندی ارائه ایده‌های نوین و پذیرش مسئولیت‌های جدید بوده (Lee et al., 2017؛ تاش و همکاران، ۱۴۰۰: ۱۵۴) و قادر است با اخذ تصمیمات صحیح، کمک زیادی به رفع بحران‌های سازمانی نماید (Alhadid, 2016: 154).

از این حیث، هسته چابکی منابع انسانی توانمندی برای تغییر قابلیت و ظرفیت منابع انسانی و همسو با آن، آموزش منابع انسانی به منظور تسلط کامل بر دانش‌ها و مهارت‌هاست (خاکی‌وطن و همکاران، ۱۴۰۱: ۴۴). سازمان‌ها با تکیه بر منابع انسانی چابک، قدرت بهره‌برداری و انتقال فناوری‌های نوین و ناشناخته را یافته، امکان بالاتری برای بهره‌گیری از فرصت‌های آتی و مقاومت در مقابل تهدیدات محیطی به دست می‌آورند؛ این مسئله به بهبود عملکرد در شرایط عدم اطمینان و در وضعیت تغییرات دائمی در بلندمدت منجر می‌شود (بهرامیان و همکاران، ۱۴۰۱: ۹۵). منابع انسانی چابک مشتری‌گرا بوده و نسبت به موفقیت سازمان، مسئولیت‌پذیر، متعهد و در حرفه خویش متخصصانی در سطح عالی محسوب می‌گردند که در ایفای نقش‌هایشان نوآورانه عمل کرده، به سرعت تصمیماتی حرفه‌ای، توأم با مهارت‌های مکفی برای انطباق با تحولات پرشتاب در خارج و داخل سازمان می‌گیرند. از این حیث، عامل اصلی بهره‌وری در سازمان‌های چابک، منابع انسانی آن محسوب می‌گردد و اینکه مشتریان یک سازمان برای چه کالا و خدماتی اقدام به

پرداخت‌های مالی نمایند، وابسته به افرادی بوده که به‌واسطه دانش، اطلاعات و فناوری‌هایی که در اختیار آن‌ها قرار می‌دهند، بتوانند در جهت ارضای نیازهای مشتریان گام بردارند؛ امری که به‌شدت در شرکت‌های متوسط و بزرگ نیز که بر عملکرد منابع انسانی خود وابسته‌اند، مطرح است.

در این زمینه، آران‌ویدگل ازجمله مهم‌ترین شهرهای صنعتی استان اصفهان و پایتخت فرش ماشینی ایران محسوب می‌شود که شرکت‌های متعدد بزرگ و متوسط را در قالب دو شهرک صنعتی و ۵ هزار واحد صنفی و نزدیک به ۸۱۰ واحد صنعتی جای داده که ۵۱۰ واحد از آن‌ها را شرکت‌های تولید فرش ماشینی را تشکیل و اشتغال‌زایی ۱۷ هزار و ۱۰۰ نفر را ایجاد کرده است. با وجود این، وجود برخی مشکلات در حوزه‌های تولید و کاهش عملکرد برخی واحدها طی سال‌های اخیر در نتیجه عدم چابکی در فضای رقابتی بازار و ناتوانی برخی مسئولان و منابع انسانی این واحدها در سازگاری و انطباق با شرایط جدید و نیز موارد چون قواعد و مقررات دست‌وپاگیر، بی‌توجهی به مسئله تفویض اختیار و استقلال در اخذ تصمیمات مابین کارکنان و مدیران، ضعف انعطاف و سرعت در مواجهه با تغییرات محیطی، آموزش‌های با بازدهی ناکافی و... نگرانی‌هایی را درباره سطوح نازل چابکی منابع انسانی به بار آورده است. به‌طور کلی، به‌رغم اهمیتی که منابع انسانی چابک در این حیطه دارند، بخش عمده‌ای از تحقیقات در حیطه چابکی نیروی انسانی در سطح مفهومی و نظری باقی مانده و فقدان الگوها و شاخص‌های چابکی منابع انسانی و نیز ضعف تحقیقاتی در حیطه ارزیابی چابکی منابع انسانی در شرکت‌های متوسط و بزرگ در این حوزه به‌شدت احساس می‌گردد. هرچند پاسخ‌گویی به تمامی مشکلات مزبور، داعیه این پژوهش نبوده و فقط با انجام یک مطالعه برطرف نخواهد شد، از مسیر فهم مسئله چابکی منابع انسانی و استخراج مدل‌ها و الگوهای بومی و مرتبط در حوزه‌های تولیدی و صنعتی همچون شرکت‌های صنعتی بزرگ و متوسط شهر آران‌ویدگل، بخش مهمی از این مسائل مرتفع می‌گردد. از این لحاظ، پژوهش حاضر در جهت «طراحی و اعتباریابی مدل چابکی منابع انسانی در شرکت‌های متوسط و بزرگ شهرک صنعتی آران‌ویدگل» هدف‌گذاری شده و در پی آن است تا نشان دهد که مدل چابکی نیروی انسانی در شرکت‌های متوسط و بزرگ شهرک صنعتی آران‌ویدگل شامل چه مؤلفه‌هایی است؟ کدام گروه از شرایط علی و زمینه‌ای در رشد و پرورش کارکنان چابک مؤثرند؟ چه عواملی فرایند چابکی نیروی انسانی را تسهیل می‌نماید؟ راهبردها یا استراتژی‌های کنش چابکی نیروی

انسانی چیست و چابکی نیروی انسانی در شرکت‌های متوسط و بزرگ چه برایندها و پیامدهایی به همراه دارد؟

۲. مبانی نظری

پیشینه مفهوم چابکی سازمانی به دوره رکود صنایع در ایالات متحده بازمی‌گردد؛ زمانی که کنگره آمریکا در پی رکود طولانی مدت حاکم بر این کشور، دستور تحقیق در این حوزه به منظور رقابتی‌سازی بازار را مطرح نموده و حاصل تلاش‌های تحقیقاتی در این حیطه برای نخستین مرتبه موجب ارائه مفهوم چابکی سازمانی گردید. چابکی، ابزاری راهبردی و جدید برای استفاده از فرصت‌های بالقوه و نیز مواجهه مثبت با تهدیدات محیطی محسوب می‌شود. تاکنون از این مفهوم مدیریتی تعاریف متعددی ارائه شده است؛ برای مثال، چونگ^۱ و همکاران (۲۰۱۴) چابکی را گروهی از توانمندی‌ها و شایستگی‌ها دانسته‌اند که سبب بقا و پیشرفت سازمان در فضایی می‌گردد که ویژگی آن تغییرات پیوسته و اطمینان نازل است. در تعریف ماسکل^۲ (۲۰۰۱) از چابکی سازمانی، توانمندی رونق و شکوفایی در فضای واجد تغییر مداوم لحاظ شده است. چابکی حاصل هوشیاری در قبال تغییرات به شکل همه‌جانبه، هم در فضای داخلی و هم در محیط بیرونی بوده که با وجود قابلیت شایسته در بهره‌گیری از منافع به منظور پاسخ‌گویی به این تغییرات در زمان مناسب و به صورت منعطف و مرتبط به سازمان، شکل مؤثری خواهد یافت (آهنگ و همکاران، ۱۳۹۹: ۶۷).

سینگ^۳ و همکاران، چابکی سازمانی را تغییرات سیستماتیک در خروجی‌ها، ساختارها یا فرایندهای یک سازمان که به‌مثابه یک استراتژی آگاهانه برای کسب مزایای رقابتی شناسایی، برنامه‌ریزی و اجرا شده‌اند، تعریف کرده‌اند (عالی و همکاران، ۱۴۰۰ الف: ۲۳). چابکی کسب‌وکار به منظور موفقیت در برهه‌هایی که بازار آشفته و تغییرات قابل پیش‌بینی نیست، واجد اهمیت بوده و به عبارتی برای مؤثر بودن، سازمان باید توانمندی واکنش سریع نسبت به شرایط در حال تغییر را داشته باشد. محققان در قالب تحقیقات متعدد روش‌های مختلفی را پیرامون چگونگی نیل به چابکی سازمانی مطرح ساخته‌اند. شواهد حکایت از این دارند که همسو با تغییرات گسترده و وسیع در یک محیط، کسب‌وکارها باید بتوانند نیروهای خود را به سرعت انطباق دهند. از این رو نیروی انسانی عنصری مهم در جهت نیل به چابکی سازمانی است. چابکی منابع انسانی بیانگر چهره انسانی چابکی در یک سازمان است. بنیاد چابکی منابع انسانی، توانمندی برای تغییر قابلیت و ظرفیت منابع انسانی و همسو با آن آموزش منابع انسانی به منظور تسلط کامل پیدا کردن بر دانش و مهارت است

(گوناسکاران، ۲۰۱۸: ۱۰۶؛ به نقل از خاکی‌وطن و همکاران، ۱۴۰۰). همچنین چابکی منابع انسانی را توانمندی فهم و پاسخ‌گویی به فرصت‌ها و تهدیدات بیرونی با سهولت، سرعت و مهارت دانسته‌اند که مزایایی همچون بهبود کیفیت، ارائه مطلوب‌تر خدمات به مشتری، یادگیری و شتاب دامنه اقتصادی را به دنبال دارد. چابکی منابع انسانی متفاوت از سازگاری بوده؛ سازگاری بدون نیاز به مهارت پیش‌بینی صورت پذیرفته و نوعی واکنش به تغییر است، درحالی‌که چابکی راهبردی همراه با پیش‌بینی و آینده‌نگری است (Storme, 2020: 25).

کارکنان چابک باید پیوسته فضای بیرونی و داخلی سازمان را کنترل نموده و تحلیل نمایند تا تغییرات، فرصت‌ها و تهدیدات مقابل خود را شناسایی و پیش‌بینی نمایند و حل مشکل در این اوضاع، نیازمند توانمندی اجرای وظایف به روش نوین، مبتکرانه و تصمیم‌گیری خلق‌الساعه است. ساندراس^۵ (۲۰۱۷) معتقد است که نیل به چابکی منوط به سه شکل رفتار اصلی در منابع انسانی است: رفتارهای پیش‌نگرانه (مبتنی بر ابتکار و بداهه‌گری)، انطباقی (متمرکز بر برخورداری از نقش‌های چندگانه، همکاری و اعتماد) و مولد (متمرکز بر یادگیری و آموزش). از این حیث، منابع انسانی چابک منعطف و آموزش‌پذیر بوده و قادرند واکنش‌های بموقع و سازگاری سریع با تغییرات از خویش نشان دهند؛ درعین‌حال، قابلیت بهره‌گیری از تغییر و مبدل ساختن آن به فرصت در راستای منافع سازمانی را دارند (بهرامیان و همکاران، ۱۴۰۱: ۹۷ و ۹۸). یکی از وجوه چابکی، منابع انسانی چابک بوده که تاکنون مطالعات و پژوهش‌هایی محدود در حیطه مدل‌ها و الگوهای چابکی منابع انسانی به انجام رسیده که هریک به‌نوبه خود وجوه و ابعادی برای چابکی منابع انسانی ترسیم نموده‌اند. رایت و دایر^۶ (۲۰۰۰) سه ویژگی چابکی را شامل فعال بودن، سازگاری و مولد بودن دانسته‌اند. فعال بودن دال بر این است که کارکنان فرایندها و اقدامات را بدون آنکه به‌صراحت بیان گردد، انجام دهند و نوآور و مبتکر باشند. سازگاری، یعنی کارکنان هم‌زمان چندین نقش را به عهده گرفته، به سرعت در میان وظایف جابه‌جا شده و در مواردی خودجوش عمل نمایند. مولد بودن نیز گویای اشتیاق به یادگیری و آموزش مداوم به‌منظور گسترش افق خویش است (حجازی و همکاران، ۱۴۰۱: ۲۶۳). در مطالعات دیگر، قابلیت‌های لازم به‌منظور توسعه چابکی منابع انسانی را دربرگیرنده هوشمندی و آگاهی، مدیریت دانش، فرهنگ توانمندسازی و نظام اطلاعات، انطباق‌پذیری، تاب‌آوری، کارآفرینی و... دانسته‌اند (Stekelenburg, 2016: 212). اولدهام و کامینگز^۷ (۱۹۹۶) طی مطالعات خود نشان دادند که فعالیت‌هایی نظیر یادگیری، ابتکارات فردی، خلاقیت، نوآوری و فعال بودن از مهم‌ترین ابعاد عملکرد نیروی انسانی چابک هستند. دوز^۸

نشان داده که خودمختاری و کنترل بالا در محیط سازمان، این امکان را به کارکنان می‌بخشد تا سریع‌تر از پیش با راه‌حل‌های منعطف، پاسخ‌گوی مسائل و مشکلات در جریان کار باشند. امکان حل مسائل عملیاتی خرد، بدون نیاز به درخواست از جانب سرپرست و یا دیگر کارکنان، این اجازه را به آنان می‌دهد تا مشکلات، وظیفه و روند کار خویش را بهتر درک نمایند و از این دانش در راستای پیش‌بینی و مقابله با مسائل احتمالی بهره‌برند. ازسویی، آنچه سبب گسترش دانش و مهارت منابع انسانی می‌گردد، خواسته‌های بالاتر، تنوع مهارت‌ها و کنترل شغلی بوده و سبب افزایش یادگیری آنان درباره‌ی مدل‌های رفتاری نوین می‌گردد که به سهم خویش، موجب عملکرد منعطف‌تر و سازگارانه‌تر می‌شود.

اولریچ و ینگ^۹ (۲۰۱۹: ۱۶۱) طی پژوهش خود، مهم‌ترین ابزارهای منابع انسانی به‌منظور کسب چابکی را در چهار حوزه‌ی افراد، عملکرد، اطلاعات و کار خلاصه کرده که در راستای پرورش چابکی راهبردی، سازمانی، رهبری و چابکی فردی می‌توان از آن‌ها بهره‌گرفت؛ درعین‌حال، زمانی که منابع انسانی از چابکی سازمانی حمایت نموده و آن را الگوی عملکردی خویش می‌دانند، این اطمینان خاطر ایجاد می‌گردد که راهبردها، سازمان‌ها و افراد، تغییرات پویا را به‌سرعت پیش‌بینی کرده و منطبق‌تر می‌گردند (جامه‌ابریشمی و همکاران، ۱۴۰۱: ۱۳۲). شریهای^{۱۰} و همکاران (۲۰۰۷) در حیطه‌ی عوامل توانمندسازی مؤثر بر چابکی منابع انسانی بر پنج مؤلفه‌ی اختیار سازمانی (کنترل و دانش غیرمتمرکز، افتراق نازل در قدرت، پیوستگی اندک، تعهد و وفاداری نسبت به سازمان، تغییر اختیار و حوزه‌ی کنترل)، قواعد و فرایندهای سازمانی (قواعد و فرایندهای اندک، سطوح نازل مقررات رسمی، سیالت و شفافیت نقش‌ها و سازمان‌دهی غیررسمی)، هماهنگی (به‌صورت فردی و غیررسمی، تفویض اختیارات و تصمیم‌گیری، روابط شبکه‌ای، هدف‌گرایی)، ساختار سازمانی (به‌شکل تخت، افقی، ماتریسی، کار گروهی، پیوند چندوظیفه‌ای) و اقدامات مدیریت منابع انسانی (مواردی چون توانمندسازی منابع انسانی، مشارکت کارکنان، جابه‌جایی نقش، غنی کردن شغل، استقلال در تصمیم‌گیری، عدم دسترسی به دانش، کار گروهی و...) تمرکز نموده است.

بریو^{۱۱} و همکاران (۲۰۰۲)، پاسخ‌گو بودن به نیازهای مشتری، واکنش مطلوب در برابر شرایط متغیر بازار، سرعت در گسترش مهارت‌های نوین و شایستگی‌ها، سرعت در نیل به مهارت‌های مورد نیاز همسو با دگرگونی فرایندهای کاری، سرعت در نوآوری مهارت‌های مدیریت، کارآمدی در همکاری میان حدود کارکردی و وظیفه‌ای، سازگاری و انطباق سریع با فضای کاری جدید و تان^{۱۲} و همکاران (۲۰۱۷)، توانمندسازی کارکنان، مشارکت، شایستگی و هوشمندی، به اشتراک

نهادن دانش به‌واسطه فناوری و یکپارچه‌سازی فرایندها را در قالب یک مدل چابکی سازمانی ارائه نمودند (خدابنده و همکاران، ۱۳۹۷). در مدل خان^{۱۳} و همکاران (۲۰۲۰) نیز از چابکی منابع انسانی بر چهار مؤلفه توانمندسازی کارکنان، مشارکت، به اشتراک نهادن دانش از مسیر فناوری و یکپارچه‌سازی فرایندها تأکید شده است. بدین ترتیب، چابکی منابع انسانی به معنی آمادگی معرفتی-دانشی کارکنان برای مواجهه با تغییرات و دگرگونی‌های اساسی در روش‌ها، ساختارها و فرهنگ سازمانی است که خود بسترهای بهبود رضایتمندی مراجعان و مشتریان سازمان را فراهم می‌کند. بنابراین، بسط چابکی سازمانی خود منوط به بهره‌مندی از منابع انسانی متخصص، آموزش‌دیده، چندمهارته و توأم با ویژگی‌های چابکی است؛ نیروهایی که در فضایی پر از عدم اطمینان قادر باشند با سرعت بسیار زیاد به نیازها و تغییرات موجود واکنش نشان دهند و در زمان مقتضی پاسخ‌های مناسبی ارائه کنند. از این حیث، تدوین و اعتباریابی الگو و مدل مطلوب و معتبر به‌منظور چابک‌سازی منابع انسانی در شرکت‌های متوسط و بزرگ همسو با شرایط و ویژگی‌های فعالیت‌های کنونی آن‌ها از اهمیت زیادی برخوردار است.

۳. پیشینه پژوهش

جامه‌ابریشمی و همکاران (۱۴۰۱) در پژوهشی با عنوان «طراحی مدل چابکی آستان‌های مقدس در ایران مبتنی بر نقش منابع انسانی» به روش کیفی به ارزیابی نظرات ۲۸ نفر از استادان مدیریت و خبرگان آستان‌های مقدس در ایران پرداخته و اقدام به تدوین الگویی در این حوزه متشکل از وجوه زیر نمودند:

شرایط علی (دربرگیرنده تغییر در انتظارات، نیازمندی به یک رویکرد نوین در حیطه منابع انسانی و سلسله‌مراتب همسو با بروکراسی)، پدیده اصلی (چابکی آستان‌های مقدس)، شرایط مداخله‌گر (همچون پشتوانه گسترده مردمی، حس افتخار، ماهیت آستان و فضای معنوی)، شرایط زمینه‌ای (اعم از چالش‌ها و موانع نیل به چابکی)، راهبردها (ارائه درست خدمات، چابکی در سامان‌دهی و مدیریت، تمرکز بر دانش، انعطاف، کرامت‌زائین، روشن نمودن اهداف و راهبردها، بسط اخلاق اسلامی، سنجش دقیق عملکرد، تفویض اختیار و نیروی انسانی شایسته)، پیامدها (توسعه چابکی در آستان‌های مقدس و ارتقای روش‌های ارائه خدمات). حجازی و همکاران (۱۴۰۱) در تحقیقی با عنوان «ارائه الگوی مدیریت منابع انسانی جهت دستیابی به چابکی کسب‌وکارهای کوچک و متوسط الکترونیکی» به روش ترکیبی به بررسی کسب‌وکارهای الکترونیکی کوچک و متوسط در ایران پرداختند. نتایج این تحقیق گویای آن بود که ساختارها و

کارکردهای مدیریت منابع انسانی به‌طور کلی ویژگی‌های کسب‌وکارهای کوچک و متوسط را آشکار می‌نمایند و چابکی کسب‌وکار از مسیر کارکردهای مدیریت منابع انسانی به‌صورت فزاینده‌ای رشد می‌کند. در این بین، مواردی نظیر اهداف مشترک، بازده مطلوب، یادگیری پیوسته، همکاری و مولد بودن از خصایصی بوده که عمدتاً از طریق مدیریت منابع انسانی در کسب‌وکارهای کوچک و متوسط توسعه یافته‌اند.

بهرامیان و همکاران (۱۴۰۱) در تحقیقی با عنوان «ارائه مدل چابکی منابع انسانی در سازمان‌های دولتی با رویکرد کیفی» به روش کیفی و با ارزیابی نظرات ۱۴ نفر از مدیران فعال در حوزه منابع انسانی جهاد کشاورزی، چهار مضمون فراگیر (ویژگی‌های فردی، میان فردی، راهبردی و خصایص مرتبط با شغل) و نه مضمون اصلی را به دست دادند. ویژگی‌های فردی دربرگیرنده شخصیت، عملکرد و مولد بودن، ویژگی‌های میان‌فردی شامل مهارت‌های جمعی و ارتباطی، ویژگی‌های راهبردی دربرگیرنده مهارت‌های برنامه‌ریزی و تدبیر، ویژگی‌های مرتبط با شغل نیز متشکل از ویژگی‌های شغلی و مهارت‌های ادراکی بودند. بر این پایه، شخصیت، مهارت‌های ارتباطی و شغلی، مهم‌ترین مضامین چابکی منابع انسانی در سازمان جهاد کشاورزی به حساب می‌آیند. عالی و همکاران (۱۴۰۰) در تحقیقی با عنوان «ارائه الگوی چابکی و توسعه منابع انسانی در بانک مسکن با استفاده از روش ترکیبی فراتحلیل و دیمتل فازی»، نشان دادند که چهار مؤلفه هوش سازمانی، رسمی‌سازی اندک، مهارت ادراکی و توانمندی حل مسئله، بالاترین تأثیرگذاری را بر دیگر مؤلفه‌ها داشته و مؤلفه‌های سرعت عمل، تعهد سازمانی، پاسخ‌گویی و انعطاف‌پذیری، جزو تأثیرپذیرترین مؤلفه‌ها شناخته شدند. از منظر اهمیت نیز مؤلفه سازگاری با اهمیت‌ترین و مؤلفه پیش‌فعالی کم‌اهمیت‌ترین مؤلفه در حیطه چابکی منابع انسانی محسوب می‌شدند. خاکی‌وطن و همکاران (۱۴۰۰) طی تحقیقی با عنوان «بررسی وضعیت چابکی منابع انسانی در آموزش و پرورش»، به روش پیمایشی اقدام به بررسی ۳۴۴ نفر از کارکنان آموزش و پرورش شهر تهران نموده و بدین نتیجه دست یافتند که وضعیت چابکی منابع انسانی از منظر دو مؤلفه مدیریت و رهبری و نیز آموزش و توانمندسازی منابع انسانی در حدود مطلوب و از منظر مؤلفه‌های کارگروهی و همکاری متقابل، فناوری، دانش محوری و فرهنگ سازمانی در شرایط نامساعدی قرار دارد. بودلایی و همکاران (۱۴۰۰) در تحقیقی با عنوان «مدیریت دیجیتال منابع انسانی، رهیافتی به‌منظور خلق چابکی سازمانی در بخش دولتی در عصر اقتصاد دیجیتال» به روش کیفی به ارزیابی ۳۶ نفر از خبرگان بخش منابع انسانی در شبکه بانک‌های دولتی پرداخته و چهار مضمون فراگیر به دست

دادند: معماری دیجیتال، اکوسیستم دیجیتال، پیشران‌های مدیریت دیجیتال منابع انسانی و پیامدهای آن. از این لحاظ، مدیریت دیجیتال منابع انسانی در راستای تحول به‌سوی چابک‌سازی در اقتصاد گیگ، یک امر واجد ضرورت بوده و مدیریت دیجیتال منابع انسانی به‌مثابه نوعی راهبرد نوآورانه و اجتناب‌ناپذیر، لازم است در کانون تمرکز سازمان‌های دولتی واقع گردد.

در حیطه مطالعات برون‌مرزی، تسارینی و سالتوراتو^{۱۴} (۲۰۲۱) در قالب پژوهشی با عنوان «چابکی نیروی کار: بررسی نظام‌مند ادبیات و پیشنهاد دستور کار پژوهشی» بدین نتیجه دست یافتند که نیروی چابک از چهار بعد کنش‌پذیری، انعطاف‌پذیری و سازگاری، انعطاف‌پذیری و شایستگی تشکیل شده که آن‌ها را می‌توان از طریق راهبردهای مرتبط با یادگیری و آموزش، اشکال سازمان‌دهی کار، مدیریت منابع انسانی، و فرهنگ و ساختار سازمانی ارتقا داد. جونیتا^{۱۵} (۲۰۲۱) طی تحقیقی با عنوان «استراتژی‌های منابع انسانی چابک: پیش‌نیاز رقابت تجاری در یک محیط پویا» اقدام به ارزیابی دامنه راهبردهای منابع انسانی چابک نموده و نشان داد که به‌منظور ایجاد کارگران چابک که واجد نقش راهبردی در نیل و حفظ برتری رقابتی پایدار هستند، لازم است به راهبردهای منابع انسانی چابک تمرکز گردد. این راهبردها دربرگیرنده گروهی از خط‌مشی‌ها و یا روش‌ها در حیطه مدیریت منابع انسانی در سازمان‌های تجاری هستند که به‌نوبه خود می‌توانند موجبات تأمین کارکنان چابک، فرهنگ کار مشارکتی، سازمان‌های یادگیرنده، گروه‌های کاری و روش‌های هدفمند به‌منظور توانمندسازی کارکنان را فراهم نمایند. نتایج پژوهش میلین-ازولا^{۱۶} و همکاران (۲۰۲۰) با عنوان «ارزیابی تأثیر نقش بعد انسانی در چابکی سازمانی» گویای آن بود که بعد انسانی در چابکی منابع انسانی، از منظر رضایتمندی مشتریان از اهمیت بالایی برخوردار است.

شواهد حاصل از تحقیق دوز (۲۰۲۰) پیرامون «ارتقای چابکی سازمانی از مسیر مشارکت‌دهی مدیران و شیوه‌های مدیریت منابع انسانی» گویای آن بوده که چابکی راهبردی، در نتیجه عملکرد قابل قبول سازمان و برآمده از رفتارهای و مهارت‌های مدیران سازمانی در اجرایی ساختن اقدامات راهبردی است. از این رو، کلید چابکی سازمانی گروهی شامل شیوه‌های مدیریتی، رفتارها، مهارت‌ها و عقایدی بوده که موجب ایجاد انگیزه و حرکت مدیریت ارشد در اجرای تعهدات راهبردی می‌شود. استورم و همکاران (۲۰۲۰) طی پژوهشی در زمینه ارزیابی ویژگی‌های روان‌کاوانه و شخصیتی منابع انسانی بدین نتیجه دست یافتند که ویژگی‌های فردی منابع انسانی به‌ویژه شخصیت آنان اعم از خودآگاهی و کنجکاوی از مؤلفه‌های مؤثر چابکی منابع انسانی به حساب می‌آید. متمم و تورابی^{۱۷} (۲۰۲۰) در قالب مقاله‌ای با عنوان «چارچوبی به‌منظور سنجش چابکی منابع انسانی با

طراحی و اعتبارسنجی مدل چابکی منابع انسانی در شرکت‌های متوسط و...، مهدی راحمی و همکاران

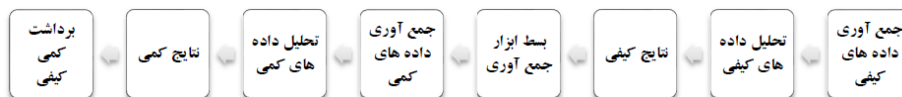
10.22052/KASHAN.2024.254120.1100

رویکرد منطق فازی» نشان دادند که مشارکت، به اشتراک نهادن دانش، پذیرش تغییرات و خودانگیزی از مهم‌ترین مختصات منابع انسانی چابک به حساب می‌آید. نتایج پژوهش مانتینیو^{۱۸} و همکاران (۲۰۲۰) در حیطه «شیوه‌های ارتقای چابکی منابع انسانی و بسط تجارت پایدار و رقابتی» گویای آن بود که در صورتی که مدیران قصد توسعه پایدار و رقابتی دارند، لازم است تا نقش‌های راهبردی به کارکنان خویش اختصاص داده و روش‌هایی را برای ارتقای چابکی آن‌ها در قالب مؤلفه‌هایی چون انعطاف‌پذیری، سازگاری، سرعت، خلاقیت، استقلال، کار گروهی، رشد مستمر، نوآوری و مشترک گردیدن اطلاعات به کار گیرند.

بدین ترتیب، مروری بر پیشینه داخلی و خارجی تحقیق نشانگر آن است که بخش عمده مدل‌های چابکی منابع انسانی با تمرکز بر سازمان‌های دولتی تدوین و اعتباریابی شده‌اند، برخی الگوهای موجود قابلیت اجرا در سازمان‌های صنعتی را نداشته و قسم زیادی از مدل‌های چابکی منابع انسانی متمرکز بر الگوهای غیربومی با تکیه بر اندیشه‌های دیر و شافر^{۱۹} (۱۹۹۸)، مردیت و فرانسیس^{۲۰} (۲۰۰۰)، بریو و همکاران (۲۰۰۲) و شریهای و همکاران (۲۰۰۷) هستند که تفاوت در شرایط فرهنگی، جغرافیایی و سازمانی در فضاهای داخلی و خارجی علناً کاربرد آن‌ها را دشوار ساخته است. از این حیث، در این تحقیق اقدام به تدوین و اعتباریابی یک الگوی بومی از چابکی منابع انسانی در شرکت‌های متوسط و بزرگ با تکیه بر استخراج مؤلفه‌ها، عوامل علی، زمینه‌ای، مداخله‌گر و راهبردهای کنشی و پیامدهای چابکی در قالب نظریه داده‌بنیاد گردیده است که همسو با شرایط بومی و فرهنگی ایران است.

۴. روش‌شناسی پژوهش

این پژوهش به‌منظور طراحی و اعتباریابی مدل چابکی نیروی انسانی در شرکت‌های متوسط و بزرگ شهرک صنعتی آران‌ویدگل، از روش تلفیقی از نوع اکتشافی بهره برده است. هدف از این روش چندمرحله‌ای، متأثر ساختن نتایج روش کیفی در بخش کمی است؛ بخش کمی در خدمت بخش کیفی و توالی روش از حوزه کیفی به کمی است. در روش‌های تلفیقی اکتشافی، مدل «برساخت ابزار گردآوری داده‌های تحقیق با تمرکز بر روش‌های کمی» به کار گرفته شد.

با در نظر گرفتن روش کیفی و طی انجام ۱۵ مصاحبه نیمه‌متمرکز با متخصصان دانشگاهی و اعضای هیئت علمی و ۱۵ نفر از معاونان و مدیران شرکت های صنعتی متوسط و بزرگ شهر آران و بیدگل (به عنوان جامعه آماری بخش کیفی)، مؤلفه های چابک سازی منابع انسانی در قالب الگوی پارادایمی نظریه داده بنیاد احصا گردید.

حجم نمونه به صورت تدریجی و هدفمند برگزیده شد و معیار پایان نمونه گیری، اشباع نظری مقولات چابکی منابع انسانی بود. معیارهای ورودی در گزینش خبرگان دانشگاهی برخوردار از شناخت و تخصص مرتبط به چابکی منابع انسانی بوده و انتخاب مدیران، معاونان و کارشناسان شرکت های صنعتی بر مبنای برخورداری از تحصیلات مرتبط با حوزه های مدیریتی، سوابق کاری، موفقیت شغلی و تجربه عملیاتی آنان در عرصه سازمانی انجام شد.

ابزار گردآوری اطلاعات مصاحبه نیمه‌متمرکز بوده و داده ها با استفاده از نرم افزار تحلیل داده های کیفی (MAXQDA) و به کارگیری رویه های کدگذاری اشتروس و کوربین (۱۳۹۵)، تجزیه و تحلیل شدند. اعتبار تحقیق در بخش کیفی با استفاده از معیارهای لینکلن و گوبا تأیید شد. این معیارها شامل غرق شدگی محقق در داده ها و مشاهده پیگیر، ترکیب (داده و محقق)، بازنگری بیرونی، تأییدپذیری (حفظ داده ها برای تحلیل های پسین)، انتقال پذیری (ارائه توصیف های غنی و حداکثری) و اعتبارپذیری (تماس های مکرر با محیط و هم تیان پژوهش) بود. پایایی تحقیق نیز با استفاده از رویه های ساخت یافته مصاحبه همگرا، فرایندهای ساخت یافته ثبت، تدوین و تفسیر داده ها و به کارگیری دو مصاحبه کننده به منظور انجام مصاحبه به شکل جداگانه و موازی حاصل آمد. در بخش کمی، به منظور اعتباریابی مدل احصاشده از روش پیمایش استفاده شد: مدل اکتشافی چابکی منابع انسانی در قالب ارکان مدل پارادایمی به صورت کمی در قالب یک پرسش نامه باز تعریف شده و در بخش کمی، حجم نمونه در وهله نخست شامل متخصصان دانشگاهی مذکور در مقیاسی وسیع تر (۶۰ نفر) است و از سوی دیگر، با استفاده از جدول مورگان اقدام به تعیین نمونه در میان جمعیت ۲۰ هزار نفری از کارکنان خرد، میانه و مدیران و معاونان شرکت های فعال متوسط و بزرگ شهرک صنعتی آران و بیدگل که ۳۷۷ نفر بودند توزیع شده و پس از گردآوری داده ها و تحلیل آنها، به منظور توصیف داده ها از نرم افزار SPSS و آماره های توصیفی نظیر، فراوانی، درصد و میانگین استفاده شد و برازش مدل تحقیق با بهره گیری از روش مدل سازی معادلات ساختاری (AMOS) مورد ارزیابی قرار گرفت. فرایند نمونه گیری در بخش کمی به شکل احتمالی طبقه ای و ملاک طبقه بندی، دانشگاه های محل فعالیت و نیز در حوزه شرکت های صنعتی سطح فعالیت بوده،

طراحی و اعتبارسنجی مدل چابکی منابع انسانی در شرکت‌های متوسط و...، مهدی راحمی و همکاران

10.22052/KASHAN.2024.254120.1100

بدین معنی که شرکت‌های واقع در شهرک صنعتی آران و بیدگل از نظر متوسط و بزرگ مقیاس بودن طبقه‌بندی گردیده، چارچوب نمونه‌گیری با مراجعه به سازمان اصناف شهرستان تهیه شده و بر مبنای تعداد شرکت در هر پایه، فرایند نمونه‌گیری به صورت تصادفی ساده انجام پذیرفت.

جدول ۱: تعیین حجم نمونه مورگان بر مبنای حجم جامعه آماری

جامعه	نمونه	جامعه	نمونه	جامعه	نمونه	جامعه	نمونه	جامعه	نمونه
۱۰	۱۰۰	۱۰۰	۲۸۰	۱۶۲	۸۰۰	۲۶۰	۲۸۰۰	۳۳۸	۲۸۰۰
۱۵	۱۱۰	۱۱۰	۲۹۰	۱۶۵	۸۵۰	۲۶۵	۳۰۰۰	۳۴۱	۳۰۰۰
۲۰	۱۲۰	۱۲۰	۳۰۰	۱۶۹	۹۰۰	۲۶۹	۳۵۰۰	۲۴۶	۳۵۰۰
۲۵	۱۳۰	۱۳۰	۳۲۰	۱۷۵	۹۵۰	۲۷۴	۴۰۰۰	۳۵۱	۴۰۰۰
۳۰	۱۴۰	۱۴۰	۳۴۰	۱۸۱	۱۰۰۰	۲۷۸	۴۵۰۰	۳۵۱	۴۵۰۰
۳۵	۱۵۰	۱۵۰	۳۶۰	۱۸۶	۱۱۰۰	۲۸۵	۵۰۰۰	۳۵۷	۵۰۰۰
۴۰	۱۶۰	۱۶۰	۳۸۰	۱۸۱	۱۲۰۰	۲۹۱	۶۰۰۰	۳۶۱	۶۰۰۰
۴۵	۱۸۰	۱۸۰	۴۰۰	۱۹۶	۱۳۰۰	۲۹۷	۷۰۰۰	۳۶۴	۷۰۰۰
۵۰	۱۹۰	۱۹۰	۴۲۰	۲۰۱	۱۴۰۰	۳۰۲	۸۰۰۰	۳۶۷	۸۰۰۰
۵۵	۲۰۰	۲۰۰	۴۴۰	۲۰۵	۱۵۰۰	۳۰۶	۹۰۰۰	۳۶۸	۹۰۰۰
۶۰	۲۱۰	۲۱۰	۴۶۰	۲۱۰	۱۶۰۰	۳۱۰	۱۰۰۰۰	۳۷۳	۱۰۰۰۰
۶۵	۲۲۰	۲۲۰	۴۸۰	۲۱۴	۱۷۰۰	۳۱۳	۱۵۰۰۰	۳۷۵	۱۵۰۰۰
۷۰	۲۳۰	۲۳۰	۵۰۰	۲۱۷	۱۸۰۰	۳۱۷	۲۰۰۰۰	۳۷۷	۲۰۰۰۰
۷۵	۲۴۰	۲۴۰	۵۵۰	۲۲۵	۱۹۰۰	۳۲۰	۳۰۰۰۰	۳۷۹	۳۰۰۰۰
۸۰	۲۵۰	۲۵۰	۶۰۰	۲۳۴	۲۰۰۰	۳۲۲	۴۰۰۰۰	۳۸۰	۴۰۰۰۰
۸۵	۲۶۰	۲۶۰	۶۵۰	۲۴۲	۲۲۰۰	۳۲۷	۵۰۰۰۰	۳۸۱	۵۰۰۰۰
۹۰	۲۷۰	۲۷۰	۷۰۰	۲۴۸	۲۴۰۰	۳۳۱	۷۵۰۰۰	۳۸۲	۷۵۰۰۰
۹۵	۲۷۰	۲۷۰	۷۵۰	۲۵۶	۲۶۰۰	۳۳۵	۱۰۰۰۰۰	۳۸۴	۱۰۰۰۰۰

ملاک تعیین اعتبار ابزار تحقیق اعتبار صوری (وفاق داوران درباره شاخص‌ها) و اعتبار عاملی در قالب تصدیق اعتبار همگرای اجزای مختلف مدل چابکی منابع انسانی بود. بررسی پایایی آلفای کرونباخ مؤلفه‌های مرتبط به شرایط علی (۰/۹۴۳)، شرایط زمینه‌ای (۰/۹۴۷)، عوامل مداخله‌گر (۰/۹۲۸)، پدیده محوری (۰/۹۶۵)، راهبردهای کنش (۰/۸۸۴) و پیامدها چابکی منابع انسانی (۰/۸۹۶) نیز حاکی از برخورداری مدل از پایایی لازم (۰/۷۰) و بیشتر) بود.

۵. یافته‌های پژوهش

۱-۱. تحلیل داده‌های کیفی: تشکیل عناصر مدل داده‌بنیاد چابکی منابع انسانی

پس از پایان فرایند گردآوری داده‌های کیفی، فایل صوتی مصاحبه با خبرگان دانشگاهی و غیردانشگاهی (مدیران، معاونین و کارکنان شرکت‌های صنعتی) در قالب ۱۲۴ صفحه متن (۳۴۰۰۰ کلمه) پیاده‌سازی و ثبت گردید. در این مرحله به‌صورت متوالی سه گام کدگذاری باز، محوری و انتخابی در راستای تجزیه و تحلیل مضامین آشکار و پنهان مصاحبه‌ها توسط دو کدگذار کیفی انجام شد. بعد از کدگذاری و طبقه‌بندی مفاهیم، مقولات و مضامین مصاحبه‌ها در قالب نرم‌افزار تحلیل داده‌های کیفی (MAXQDA)، در مرحله نخست تعداد ۴۴۳ کد باز اولیه استخراج شد. این کدها به‌صورت محوری در قالب ۱۵۴ مفهوم و ۴۰ مقوله اصلی به یکدیگر پیوند یافتند. پیوندها میان مقولات اصلی و مؤلفه‌های شناخته‌شده در مدل پارادایمی نظریه داده‌بنیاد (شکل ۱) و نتایج حاصل از سه مرحله کدگذاری متن مصاحبه‌ها در جدول (۲) بیان شده است که اعداد داخل پرانتز بیانگر فراوانی مفاهیم و مؤلفه‌های به‌دست‌آمده از فرایند کدگذاری باز است.

جدول ۲: روند تشکیل مفاهیم، مقولات و ارکان مدل چابکی منابع انسانی بر پایه نظریه داده‌بنیاد

ارکان مدل	مقولات	کد اولیه - مفاهیم
تربیت علی چابکی منابع انسانی	آموزش و یادگیری چابک‌ساز	استمرار آموزش و وظایف و مسئولیت‌های سازمانی جدید (۴)، تأمین یکپارچه فرصت‌های آموزش در منابع انسانی ذیل مدیریت تغییر (۲)، ارائه آموزش در حوزه‌های بازار، نحوه رقابت سازمان، اوضاع مالی و عوامل بنیادین مؤثر در موفقیت (۳)، عملیاتی‌سازی ایده سازمان یادگیرنده با تأمین شرایط ارتقای سطح سواد کارکنان (۲)، آموزش چندتخصصی (۳)، ارائه آموزش و یادگیری سازگار با تغییرات زمانی و فضایی (۲)، مدیریت و سامان‌دهی فرایند شناسایی، اکتساب و انتقال دانش (مدیریت دانش) (۳)

طراحی و اعتبارسنجی مدل چابکی منابع انسانی در شرکت‌های متوسط و...، مهدی راحمی و همکاران

10.22052/KASHAN.2024.254120.1100

ارکان مدل	مقولات	کد اولیه - مفاهیم
	ناکارآمدی و بدکارکردی	ناکارآمدی منابع انسانی (۲)، عدم برآوردن انتظارات شغلی (۲)
	حمایت و پشتیبانی	حمایت مالی (۳)، تأمین محیط حمایتی از تجربه، آموزش و نوآوری (۲)، رویکرد حامیانه از نظرات و ایده‌های کارکنان (۳)
	گردش شغلی	فقدان تناسب استعداد و نوع شغل (۲)، گردش شغلی، تنوع و انگیزه (۲)
	غنی سازی شغل	ایجاد واحدهای کاری طبیعی و معنادارسازی ارائه خدمات شغلی (۲)، کیفی سازی ارائه خدمات و عملکردها (۳)، بازخورددهی هم‌زمان درباره عملکردها (۳)، هویت‌بخشی به مشاغل (۲)
	مسئولیت‌پذیری و آمادگی مستمر	روحیه مسئولیت‌پذیری در کارکنان (۲)، مسئولیت‌پذیری مشترک در قبال موفقیت‌های سازمانی (۳)، پذیرش مسئولیت‌های جدید (۳)، دسترسی تمام‌وقت برای ایفای وظایف شغلی (۳)
	رهبری چابک	رهبری چابک با قابلیت ایجاد چشم‌انداز و مأموریت‌های چابک (۴)، رهبری مشارکت‌محور (۳)، رهبری تحول‌آفرین و ایجاد رویکرد مثبت به تغییرات و ترغیب به نوآوری (۳)
	اختیار و استقلال شغلی	برخورداری از استقلال و اختیار شغلی (۳)، در نظر گرفتن آمادگی، شایستگی و لیاقت منابع در اعطای استقلال و آزادی (۴)، توانمندسازی منابع انسانی به‌منظور اخذ تصمیمات مستقل (۲)
	مهارت‌افزایی	تسلط بر زبان‌های کاربردی حوزه شغلی (۳)، بسط مهارت‌اندیشه انتقادی (۳)، مهارت‌های اطلاعاتی (۳)، مهارت‌های ارتباطی (۳)، مهارت حل مسائل ناآشنا و نوین (۳)، مهارت‌های ادراکی: قابلیت تحلیل تهدیدات و فرصت‌ها (۳)، مهارت کار با فناوری (۲)
شرایط زمینه‌ساز چابکی منابع انسانی	دسترسی سازمانی	سهولت حرکت در بین پروژه‌ها (۳)، فراهم بودن امکان دسترسی به تجارب سایر منابع انسانی و امکان انتقال تجارب (۳)، دسترسی دادن منابع انسانی به دانش و اطلاعات شغلی (۲)
	ویژگی‌های شخصیتی چابک‌ساز	میل و رغبت به چابکی (۳)، گرایش به تغییر و تحول (۲)، ذهنیت و روحیه چالاک (۳)، برخورداری از روحیه کار گروهی (۳)، شخصیت ابهام‌گریز (۲)
	بسترهای نگرشی	نگرش مثبت به آموزش و یادگیری (۳)، نگرش مثبت به خودسازی و خودشکوفایی (۲)، رویکرد مثبت به تغییر و ایده‌های نوین (۲)، نگرش مالکانه و شریک‌پنداشتن خود در مسائل (۲)، تسلط ارزش‌های مشترک مبتنی بر چابکی (۲)، عملکرد مبتنی بر ارزش‌های محوری (۲)

ارکان مدل	مقولات	کد اولیه - مفاهیم
	گرایش‌های کاری	اشتیاق به کار (۳)
	عوامل ساختاری	نیاز به کسب موفقیت (۲)، ساعات کاری منعطف و متغیر (۴)، بسط فضای مبتنی‌بر اعتماد (۳)، حاکمیت نظم حرفه‌ای (۳)، گزینش و به‌کارگیری کارکنان چندمهارته و متخصص تمام‌وقت (۲)، گزینش و به‌کارگیری کارکنان برخوردار از قابلیت دانشی (۴)، تراکم محدود نیروی انسانی (۲)، تشویق فرهنگ ریسک‌پذیری (۲)، بهره‌گیری از فنون استانداردسازی فرایندها (۲)
	بسترهای شغلی	فقدان ابهام در نقش (۴)، معناداری شغل (۲)
	ارتباطات آزاد و باز	فقدان تعارض شغلی (۴)، جریان آزاد ارتباطات در تمامی رده‌ها (۳)، ساده‌سازی و تعدد کانال‌های ارتباطی (۲)، تعاملات و ارتباطات بین فردی نامتعارض (۳)
	فضای همکاری و تعامل	رابطه‌گرایی، تشریک مساعی و همکاری خودخواسته و داوطلبانه (۳)، بسط فرهنگ همدلی و همیاری در بین کارکنان (۴)، ارتباط نزدیک با مشتری‌ها و تأمین‌کنندگان (۳)
	فرهنگ مشارکتی	مشارکت در فرایندها به‌ویژه تصمیم‌گیری‌های سازمانی (۴)، ترغیب منابع انسانی به مطرح نمودن نظرات و تبادل نظر با یکدیگر (۲)
	فرهنگ تغییر	حمایت و پشتیبانی از تغییر (فضای حامیانه تغییر) (۳)، مدیریت و سامان‌دهی تغییرات (۳)
پدیده محوری: چابکی منابع انسانی	دانش و یادگیری	ضرب آموزش‌پذیری و یادگیرندگی بالا، دانش‌پذیر و فراگیرنده (۴)، واجد ظرفیت آموزش و فراگیری دانش به‌صورت مستمر (۴)، مسلط بر دانش و مهارت‌های شغلی و عملیاتی (۶)، تسلط بر دانش ادراکی (۲)، دانش کار تیمی و مذاکره (۳)، دانش چگونگی (۲)، فهم سیستم‌ها یا ادراک «چرا» (۲)
	هوشمندی و شایستگی	برخورداری از توانمندی‌های فرایندها بهره‌وری (۳)، ادراک شایستگی شغلی (۳)، واجد قابلیت فراگیری مهارت‌ها و پذیرش مسئولیت‌های جدید (۲)، تسلط بر تغییرات (۳)، قابلیت آرایش و پیکربندی مجدد در بخش‌های مختلف سازمان، (۳) شناخت مشتری و آگاهی از شرایط، قابلیت‌ها و وضعیت آن‌ها (۳)
	نوآوری و خلاقیت	قدرت نوآوری و خلاقیت (۳)، توانمندی شکل‌دهی به ایده‌ها، نظریه‌ها و رویکردهای جدید (۳)، خلاقیت فردی در مسیرها و فرایندهای انجام کار (۳)، توان تبدیل ایده به عمل (۲)
	سرعت	شتاب و سرعت بالا در کسب مهارت (۴)، کاهش زمان سازگاری با تغییرات و یادگیری انجام وظایف (۲) شتاب و سرعت بالا در ارائه خدمات (۲)، تصمیم‌گیری

طراحی و اعتبارسنجی مدل چابکی منابع انسانی در شرکت‌های متوسط و...، مهدی راحمی و همکاران

10.22052/KASHAN.2024.254120.1100

ارکان مدل	مقولات	کد اولیه - مفاهیم
		سریع و مطمئن (۳) واکنش سریع به منظور تسلط بر دگرگونی‌های محیطی (۳)
	انطباق‌پذیری	سازگاری با تغییرات در بازه‌های زمانی کوتاه (۳)، وفق یافتن با فضاهای کاری، گروه‌ها، مسائل و پروژه‌های جدید (۳)، انطباق در مواجهه با زمینه‌ها و تجارب مختلف (۲)، سازگاری با منابع انسانی (۲)، انطباق مداوم با نیازهای مشتری (۳)
	پاسخ‌گویی	پاسخ‌گویی صحیح و کارآمد (۵)، پاسخ‌گویی راهبردی در خصوص دگرگونی‌های محیطی (۳)، عمل‌گرایی سازمانی (۲)، پاسخ‌گویی در قبال مسائل اجتماعی (۲)
	انعطاف‌پذیری	برخورداری از انعطاف در انجام رویه‌های سازمانی (۴)، انعطاف در برخورد با شرایط پیش‌بینی نشده (۴)، انعطاف نقش‌ی (۴)، انعطاف در برخورد با انتظارات عملکردی مشتری (۲)، به‌کارگیری راهبردهای کسب‌وکار منعطف (۲)
	تاب‌آوری	تحمل موقعیت‌های مبتنی بر عدم اطمینان و ابهام (۵)، کنار آمدن با استرس شغلی زیاد (۳)
	دوراندیشی و آینده‌نگری	تحلیل فرصت-مخاطره (۲)، بینش راهبردی و آینده‌نگرانه (۴)، آینده‌گرایی در انجام رویه‌ها (۲)
	تغییرمداری	آمادگی و استقبال از تغییر (۳)، عدم مقاومت در برابر تغییرات (۴)
عوامل مداخله‌گر چابکی منابع انسانی	بهبود شاخص‌های رفاهی	تعهد به تأمین رفاه کارکنان (۴)، تضمین رضایت شغلی (۳)
	سادگی، تنوع و بازطراحی کار	عملکرد روشنی ساده (۳)، تنزل پیچیدگی ساختار و روابط (۲)، متنوع‌سازی برنامه‌های شغلی و محیط کاری (۴)، طراحی ساده با پیچیدگی کم فضای شغلی (۳)
	متناسب‌سازی مدیریت عملکرد	بهره‌مندی از بازخورد بموقع عملکردهای چابک (۳)، سنجش مشارکت منابع انسانی در موفقیت تیم‌های کاری (۲)، بازخوردگیری متوالی (۳)، نظارت غیرمتمرکز (خودکنترلی) (۲)
	سازمان‌دهی دانشی نظام جبران خدمات	پشتیبانی نظام مالی از بهبود مداوم منابع انسانی (۴)، پرداخت پاداش به نوآوری منابع انسانی (۳)
	مجازی شدن (فناوری‌محوری)	کسب دانش به واسطه فناوری‌های ارتباطی (۲) بسط نظام سازمانی مجازی (۳)، آگاهی و بهره‌مندی از فناوری‌های سازمانی (۳) مدیریت منابع انسانی الکترونیک (۳)

ارکان مدل	مقولات	کد اولیه - مفاهیم
راهبردهای کنش چابکی منابع انسانی	کنش‌گرایی مثبت (پیش‌قدمی)	اثربندی مثبت (۳)، کار و حرکت مستمر (۴)، فعالیت هم‌زمان در تیم‌های کاری مختلف (۳)، تمرکز بر اولویت‌بندی مسائل (۳)، پیش‌بینی و تحلیل مسائل (۲)
	عملکرد منسجم و یکپارچه	یکپارچگی و هماهنگی غیررسمی (۴)، یکپارچگی اهداف (۲)، همکاری (۲)
	فعالیت گروهی و جمعی	فعالیت در قالب گروه‌های کاری منسجم (۵)، گروه‌های کاری خودراهربر و چندوظیفه‌ای (۴)
پیامدهای چابکی منابع انسانی	پیامدهای درون‌سازمانی	تنزل هزینه‌های سازمانی در نتیجه کارایی و کارآمدی منابع انسانی (۳)، بسط هم‌افزایی سازمانی (۲)، تولید دانش و تجارب سازمانی (۲)، کاهش میل به ترک خدمت (۲)، بهبود کیفیت داخلی کالاها و خدمات (۵)، افزایش رضایت شغلی و بهبود کیفیت زندگی کاری (۴)، توسعه پیش‌رانه‌های چابکی به دیگر سطوح (۲)، مدیریت زمان (۳)، سهولت جایگزینی نیروها (۲)
	پیامدهای برون‌سازمانی	ارتقای رضایتمندی ذی‌نفعان و مشتریان سازمان (۳)، بسط قابلیت‌های رقابتی (۲)، وفاداری مشتریان (۲)، بهره‌وری و اثربخشی بیرونی بالاتر (۱)

مفاهیم، مقولات و مؤلفه‌های حاصل از مصاحبه با خبرگان و متخصصان حکایت از این دارند که چابکی منابع انسانی، پدیده‌ای چندوجهی و متأثر از شرایط علی، زمینه‌ای و عوامل مداخله‌گری بوده که منابع انسانی شرکت‌های متوسط و بزرگ شهرک صنعتی آران‌ویدگل را مجهز به عناصر چابک‌ساز نموده و این مقوله به‌نوبه خود در قالب راهبردهای کنشی نمود بیرونی یافته و برایندهای درون و برون‌سازمانی مختلفی به همراه می‌آورد. بر این اساس، مفاهیم و مقولات احصاشده به‌شکل منظم به یکدیگر متصل شده و تعامل سیستماتیک چابکی منابع انسانی با دیگر مقولات و مؤلفه‌ها در قالب یک روایت پیوسته به‌صورت مدل پارادایمی چابکی منابع انسانی در شرکت‌های متوسط و بزرگ ارائه شده است.

شکل ۱: مدل پارادایمی چابکی منابع انسانی در شرکت‌های متوسط و بزرگ

۲-۵. تحلیل داده‌های کمی: اعتباریابی مدل داده‌بنیاد چابکی منابع انسانی (تحلیل عاملی

تأییدی)

در این بخش از یافته‌ها، نتایج به دست آمده از دو منظر توصیفی و استنباطی مورد ارزیابی قرار گرفتند. در وهله نخست و بر مبنای یافته‌های توصیفی حاصل از بررسی مؤلفه‌ها و شاخص‌های مرتبط با شرایط علی ایجاد چابکی منابع انسانی در شرکت‌های کوچک و متوسط شهرک صنعتی آران و بیدگل، از میان شاخص‌های مورد بررسی، شاخص «دسترسی دادن منابع انسانی به دانش و اطلاعات شغلی» در حوزه مؤلفه «دسترسی سازمانی» از نظر پاسخ‌گویان تحقیق دارای اعتبار لازم نبوده و میانگینی (۲/۶۴) پایین‌تر از حد متوسط (۳) به دست آورده است. بر این اساس، از مجموع شاخص‌های مرتبط با شرایط علی ایجاد چابکی منابع انسانی کنار نهاده شد. سایر شاخص‌ها در حوزه شرایط زمینه‌ای، عوامل مداخله‌گر، مؤلفه‌های پدیده محوری، راهبردهای کنش و پیامدهای چابکی سازمانی میانگین بالاتر از حد میانگین نظری (۳) و متوسط به دست آورده و از این حیث معتبر تشخیص داده شدند. همچنین، به منظور تعیین وضعیت مؤلفه‌های پدیده محوری، شرایط علی،

زمینه‌ای، مداخله‌گر، راهبردهای کنشی و پیامدهای چابکی منابع انسانی و با توجه به نرمال بودن توزیع متغیرها از آزمون T تک‌نمونه بهره گرفته شد.

جدول ۳: آزمون T تک‌نمونه برای تعیین وضعیت ارکان مدل پارادایمی چابکی منابع انسانی

متغیر	میانگین	انحراف معیار	حد متوسط	t	Sig.	تفاوت میانگین	
						پایین تر	بالا تر
آموزش و یادگیری چابک‌ساز	۲۷/۰۸	۴/۹۶	۲۱	۲۳/۸۳۷	۰/۰۰۱	۵/۵۸	۶/۵۸
ناکارآمدی و بدکارکردی	۶/۸۵	۲/۰۳	۶	۸/۲۰۳	۰/۰۰۱	۰/۶۵۳	۱/۰۶
حمایت و پشتیبانی	۱۱/۷۸	۲/۳۷	۹	۲۲/۸۵	۰/۰۰۱	۲/۴	۳/۰۲
گردش شغلی	۷/۳۱	۱/۸۰	۶	۵۷/۳۵	۰/۰۰۱	۵/۱۳	۵/۴۹
غنی‌سازی شغلی	۱۵/۰۴	۳/۰۸	۱۲	۱۹/۲۰	۰/۰۰۱	۲/۸۳	۳/۳۵
مسئولیت‌پذیری و آمادگی مستمر	۱۵/۰۲	۳/۴۱	۱۲	۱۷/۲۲	۰/۰۰۱	۲/۶۷	۳/۳۶
رهبری چابک	۱۱/۶۴	۲/۶۸	۹	۱۹/۱۶	۰/۰۰۱	۲/۳۷	۲/۹۱
اختیار و استقلال شغلی	۱۱/۱۷	۲/۷۴	۹	۱۵/۴۲	۰/۰۰۱	۱/۸۹	۲/۴۵
مهارت‌افزایی	۲۶/۴۱	۶/۱۱	۲۱	۱۷/۱۹	۰/۰۰۱	۴/۷۹	۶/۰۲
دسترسی سازمانی	۷/۴۴	۱/۶۷	۶	۱۶/۶۹	۰/۰۰۱	۱/۲۷	۱/۶۱
ویژگی‌های شخصیتی چابک‌ساز	۱۸/۹۰	۳/۴۶	۱۵	۲۱/۸۹۷	۰/۰۰۱	۳/۵۵	۴/۲۵
بسترهای نگرشی	۱۵/۳۰	۳/۱۷	۱۲	۲۰/۲۵	۰/۰۰۱	۲/۹۸	۳/۶۲
بسترهای ارزشی	۷/۴۴	۱/۷۴	۶	۱۶/۴۴	۰/۰۰۱	۱/۲۹	۱/۶۵
گرایش کاری	۳/۹۵	۱/۲۲	۳	۱۵/۱۵	۰/۰۰۱	۰/۸۳۱	۱/۰۷
عوامل ساختاری	۳۳/۴۴	۶/۷۰	۲۱	۳۶/۰۹	۰/۰۰۱	۱۱/۷۷	۱۳/۱۲
بسترهای شغلی	۷/۲۲	۱/۹۰	۶	۱۲/۴۷	۰/۰۰۱	۱/۰۲	۱/۴۱

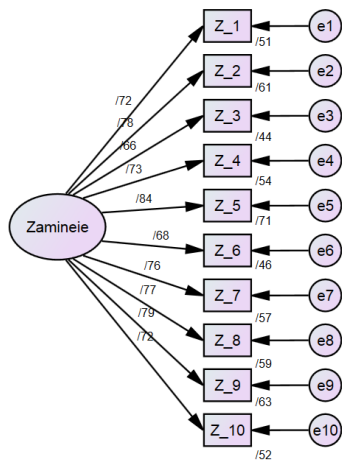
متغیر	میانگین	انحراف معیار	حد متوسط	t	Sig.	تفاوت میانگین	
						پایین تر	بالا تر
ارتباطات آزاد و باز	۱۵/۱۱	۲/۹۳	۱۲	۲۰/۶۳	۰/۰۰۱	۳/۱۱	۲/۸۱
فضای همکاری و تعامل	۱۱/۵۲	۲/۴۴	۹	۲۰/۰۵	۰/۰۰۱	۲/۵۲	۲/۲۷
فرهنگ مشارکتی	۷/۶۶	۱/۶۹	۶	۱۹/۱۲	۰/۰۰۱	۱/۶۶	۱/۴۹
فرهنگ تغییر	۷/۷۸	۱/۴۵	۶	۲۳/۸۸	۰/۰۰۱	۱/۷۸	۱/۶۴
دانش و یادگیری	۲۶/۶۱	۵/۹۵	۲۱	۱۸/۳۵	۰/۰۰۱	۵/۶۱	۵/۰۱
هوشمندی و شایستگی	۲۲/۶۵	۴/۵۰	۱۸	۲۰/۹۰	۰/۰۰۱	۴/۶۵	۴/۱۹
نوآوری و خلاقیت	۱۵/۸۰	۳/۲۴	۱۲	۲۲/۷۷	۰/۰۰۱	۳/۸۰	۳/۴۷
سرعت	۱۸/۸۰	۳/۷۱	۱۵	۱۹/۸۷	۰/۰۰۱	۳/۸۰	۳/۴۲
انطباق پذیری	۱۸/۳۴	۴/۰۹	۱۵	۱۵/۸۸	۰/۰۰۱	۳/۳۴	۲/۹۳
پاسخ‌گویی	۱۵/۱۵	۲/۷۹	۱۲	۲۱/۹۵	۰/۰۰۱	۳/۱۵	۲/۸۷
انعطاف‌پذیری	۱۸/۵۸	۴/۱۴	۱۵	۱۶/۸۴	۰/۰۰۱	۳/۵۸	۳/۱۶
تاب‌آوری	۷/۳۰	۱/۶۹	۶	۱۵/۰۲	۰/۰۰۱	۱/۳۰	۱/۱۳
دوراندیشی و آینده‌نگری	۱۱/۳۳	۲/۴۱	۹	۱۸/۸۳	۰/۰۰۱	۲/۳۳	۲/۰۹
تغییرمداری	۷/۲۷	۱/۸۳	۶	۱۳/۵۴	۰/۰۰۱	۱/۲۷	۱/۰۹

متغیر	میانگین	انحراف معیار	حد متوسط	t	Sig.	تفاوت میانگین	
						پایین تر	بالا تر
بهبود شاخص‌های رفاهی	۷/۷۷	۲/۰۲	۶	۱۷/۰۵	۰/۰۰۱	۱/۸۷	۱/۹۸
سادگی، تنوع و بازطراحی کار	۱۴/۸۲	۳/۲۱	۱۲	۱۷/۰۳	۰/۰۰۱	۲/۸۲	۳/۱۴
متناسب‌سازی مدیریت عملکرد	۱۴/۵۶	۳/۰۷	۱۲	۱۶/۲۱	۰/۰۰۱	۲/۴۳	۲/۸۰
سازمان‌دهی دانش‌محور نظام جبران‌خدمات	۷/۷۶	۱/۸۱	۶	۱۸/۸۸	۰/۰۰۱	۱/۷۶	۱/۹۵
مجازی‌شدن (فناوری محوری)	۱۴/۴۳	۳/۶۳	۱۲	۱۳/۰۱	۰/۰۰۱	۲/۴۳	۲/۸۰
کنش‌گرایی مثبت (پیش‌قدمی)	۱۹/۳۰	۴/۱۴	۱۵	۲۰/۱۸	۰/۰۰۱	۴/۳۰	۴/۷۲
عملکرد منسجم و یکپارچه	۱۱/۵۰	۲/۱۸	۹	۲۲/۲۶	۰/۰۰۱	۲/۵۰	۲/۷۲
فعالیت گروهی و جمعی	۷/۴۰	۱/۸۲	۶	۱۴/۹۵	۰/۰۰۱	۱/۴۰	۱/۵۸
پیامدهای درون‌سازمانی	۳۳/۶۹	۶/۷۳	۲۱	۳۶/۶۵	۰/۰۰۱	۱۲/۶۹	۱۳/۳۷
پیامدهای برون‌سازمانی	۱۵/۸۲	۳/۱۶	۱۲	۲۳/۴۸	۰/۰۰۱	۳/۸۲	۴/۱۴

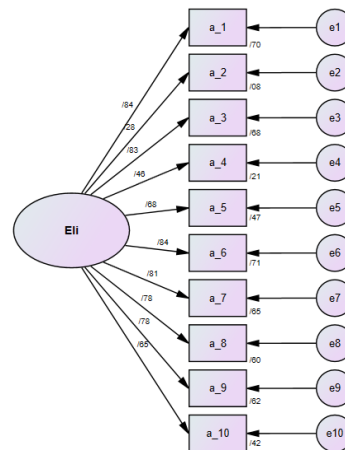
نتایج مندرج در جدول (۲) و مقایسه تطبیقی میانگین‌های به‌دست‌آمده بر مبنای سطوح معناداری و مقادیر آماره T نشان می‌دهد که تمامی ارکان مدل پارادایمی چابکی منابع از مطلوبیت لازم برای ایجاد چابکی در منابع انسانی برخوردارند.

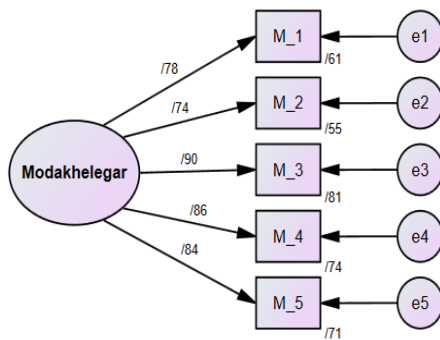
در مرحله بعد، به منظور اعتباریابی عوامل احصاشده در روش نظریه داده‌بنیاد درباره ارکان مختلف مدل پارادایمی چابکی منابع انسانی، از روش مدل‌سازی معادله‌یابی ساختاری و روش تحلیل عاملی تأییدی بهره گرفته شده است. نتایج حاصل از اجرای مستقل هر یک از ارکان مدل و نیز کل مدل چابکی منابع انسانی در قالب مدل ساختاری در حالت استاندارد (شکل ۲ تا ۹) ارائه شده است.

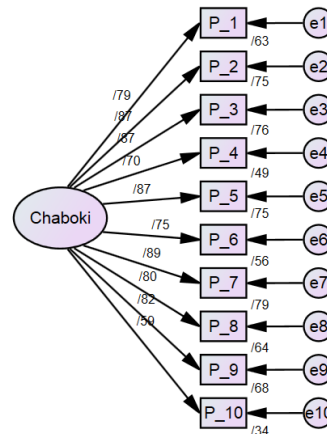
شکل ۳: مدل عاملی تأییدی شرایط زمینه‌ای چابکی منابع انسانی در حالت استاندارد

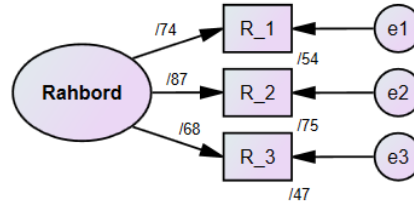
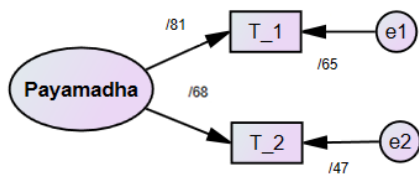
شکل ۲: مدل عاملی تأییدی شرایط علی چابکی منابع انسانی در حالت استاندارد

شکل ۵: مدل عاملی تأییدی شرایط مداخله‌گر چابکی منابع انسانی در حالت استاندارد

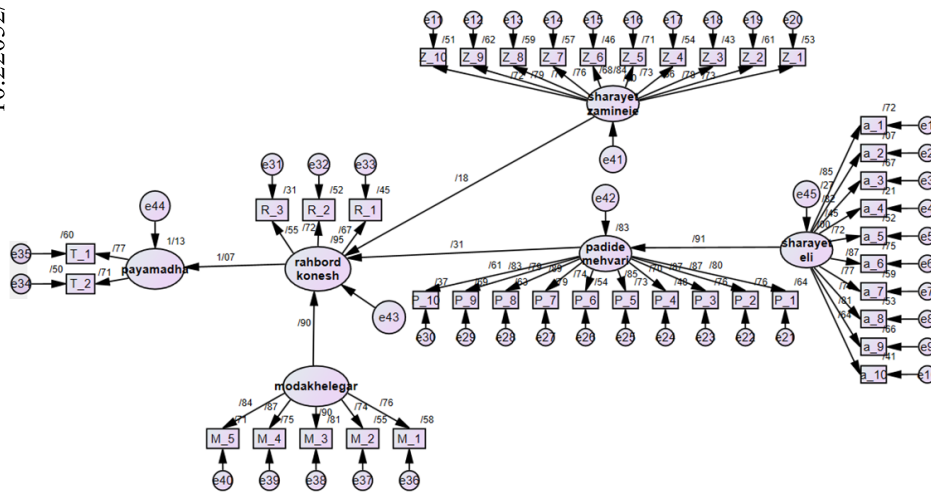
شکل ۴: مدل عاملی تأییدی پدیده‌محوری چابکی منابع انسانی در حالت استاندارد

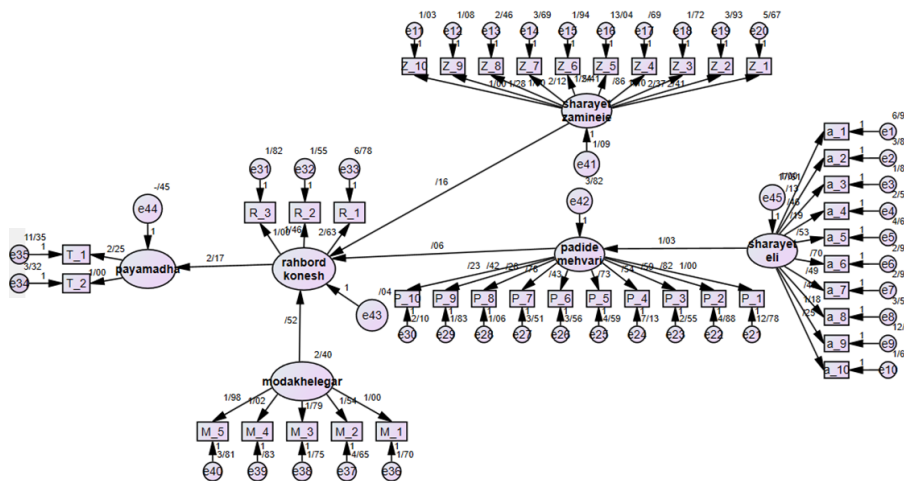
شکل ۶: مدل عاملی تأییدی راهبردهای کنش چابکی منابع / شکل ۷: مدل عاملی تأییدی پیامدهای چابکی منابع انسانی

در حالت استاندارد

انسانی در حالت استاندارد

شکل ۸: مدل عاملی تأییدی چابکی منابع انسانی در حالت استاندارد

شکل ۹: مدل عاملی تأییدی چابکی منابع انسانی در حالت معنی داری

بررسی مدل عاملی تأییدی چابکی منابع انسانی در شرکت‌های کوچک و متوسط شهرک صنعتی آران و بیدگل نشان می‌دهد که بارهای عاملی تمامی عوامل و مؤلفه‌های در نظر گرفته شده فراتر از محدوده‌های قابل قبول (۰/۴) است.

جدول ۴: شاخص‌های برازش مدل عاملی تأییدی چابکی منابع انسانی در شرکت‌های بزرگ و متوسط

تفسیر	حد مطلوب	مقدار	نام اختصاری	معیارهای برازش مدل
مطلوب	<۳	۱/۵۴۰	χ^2/df	نسبت کای دو به درجه آزادی
مطلوب	>۰.۹۰	۰/۹۵	GFI	شاخص نیکویی برازش
مطلوب	>۰.۹۰	۰/۹۴	AGFI	شاخص نیکویی برازش تعدیل شده
مطلوب	>۰.۹۰	۰/۹۴	NFI	شاخص برازش هنجار شده
مطلوب	>۰.۹۰	۰/۹۵	CFI	شاخص برازش تطبیقی
مطلوب	>۰.۹۰	۰/۹۳	IFI	شاخص برازش اضافی
مطلوب	>۰.۹۰	۰/۹۲	RFI	شاخص برازش نسبی
مطلوب	حدود صفر	۰/۰۴۱۹	RMR	ریشه مجذور مانده‌ها
مطلوب	<۰.۰۸	۰/۰۳۹۸	RMSEA	ریشه میانگین مربعات خطای تقریب

بر اساس مقادیر مرتبط به برازش مدل (جدول ۳)، مقدار χ^2/df محاسبه شده ۱/۵۴۰ بوده و از آنجا که مقدار χ^2/df پایین‌تر از ۳ گویای برازش مناسب مدل است، حد مطلوبی دو بر درجه آزادی به دست آمده است. حدود ریشه خطای میانگین مجذورات تقریب (RMSEA) باید پایین‌تر از مقدار ۰/۰۸ باشد که در مدل حاضر برابر ۰/۰۳۹۸ است. مقادیر شاخص‌های نیکویی برازش (GFI)، نیکویی برازش تعدیل شده (AGFI)، شاخص برازش هنجار شده (NFI)، شاخص برازش تطبیقی (CFI)، شاخص برازش اضافی (IFI) و شاخص برازش نسبی (RFI) نیز باید فراتر از ۰/۹۰ باشد که در محاسبات ساختاری این تحقیق به ترتیب برابر ۰/۹۵، ۰/۹۴، ۰/۹۴، ۰/۹۵، ۰/۹۳ و ۰/۹۲ است. همچنین، مقدار RMR به لحاظ حدود ایدئال ساختاری باید مقداری پایین‌تر از ۰/۰۵ داشته باشد که در مدل این پژوهش برابر ۰/۰۴۱۹ است. لذا مقادیر خروجی حاصل از نرم‌افزار ایموس نشان می‌دهد که داده‌های محاسبه شده به صورت منطقی منطبق با مدل تحقیق است و عامل‌ها و شاخص‌های زیرمجموعه مدل چابکی منابع انسانی در شرکت‌های صنعتی آران و بیدگل، از وضعیت برازش و اعتبار لازم و مطلوبی برخوردارند.

۶. بحث و نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف طراحی و اعتبارسنجی مدل چابکی منابع انسانی در شرکت‌های متوسط و بزرگ شهرک صنعتی آران‌ویدگل انجام شد. مهم‌ترین نتیجه حاصل از این پژوهش، ارائه یک مدل نظری اعتباریابی شده جدید در حوزه چابکی منابع انسانی بر مبنای رویکرد نظریه داده‌بنیاد اشتراوس و کوربین (۱۳۹۵) است. بر مبنای این مدل، منابع انسانی چابک مجهز به منابع و عناصری چون دانش و یادگیری، هوشمندی و شایستگی، نوآوری و خلاقیت، سرعت، انطباق‌پذیری، پاسخ‌گویی، انعطاف‌پذیری، تاب‌آوری، دوراندیشی و آینده‌نگری و تغییرمداری هستند. در این زمینه، لین^{۲۱} و همکاران (۲۰۰۶) و شریفی و ژانگ^{۲۲} (۲۰۰۱)، شریهای و همکاران (۲۰۰۷) مؤلفه‌ها، توانمندی‌ها و قابلیت‌های چابکی را دربرگیرنده پاسخ‌گویی، سرعت، انعطاف‌پذیری و شایستگی دانسته، داو^{۲۳} (۲۰۰۱) سرعت واکنش یا پاسخ‌گویی و نیز مدیریت دانش را دو بعد اساسی و مکمل چابکی سازمانی تلقی نموده‌اند (مدهوشی و هادی‌تبار، ۱۳۹۷: ۱۱). بر مبنای الگوی دیر و شافر (۱۹۹۸)، انطباق‌پذیری به‌مثابه تغییر و یا اصلاح نگاه یا چشم‌انداز منابع انسانی در راستای سازگاری و انطباق مطلوب‌تر با فضاهای کاری جدید صورت می‌پذیرد، طرح بحث‌شده است. تاب‌آوری نیز اشاره به قابلیت انجام وظایف و رسالت‌های سازمانی به‌صورتی کارآمد در فضای درحال تغییر و در شرایط فشارزا و یا در مواقعی دارد که راهبردهای اخذشده سازمان با موفقیت همراه نیست. اصل و اساس چابکی منابع انسانی از سرعت عمل، انعطاف، خلاقیت و نوآوری، پیش‌واکنشی، کیفیت و قابلیت‌های مبتنی بر سوددهی نشئت می‌گیرد (عالی و همکاران، ۱۴۰۰ الف). در این میان ارائه و برخورداری آموزش و یادگیری چابک‌ساز، ادراک ناکارآمدی و بدکارکردی، برخورداری از حمایت و پشتیبانی، گردش شغلی، غنی‌سازی شغلی، مسئولیت‌پذیری و آمادگی مستمر، رهبری چابک، اختیار و استقلال کاری و شغلی، مهارت‌افزایی و دسترسی سازمانی به‌مثابه شرایط علی، نقش تعیین‌بخش و مؤثری در ایجاد چابکی منابع انسانی در سطوح سازمانی دارد.

در میان شرایط علی، می‌توان تمرکز را بر مقولاتی چون آموزش و یادگیری توانمندساز، حمایت و پشتیبانی (با تأکید بر پشتیبانی‌های مالی، فضا‌سازی حمایتی از تجارب و نوآوری‌ها و تأمین رویکردهای حامیانه در پشتیبانی از نظرات و ایده‌ها) (قویدل و اسماعیلی‌شاد، ۱۳۹۷) و مسئولیت‌پذیری و آمادگی مستمر (یعنی جریان‌دهی روحیه مسئولیت‌پذیری در کارکنان به‌ویژه در حوزه موفقیت‌های سازمانی و پذیرش مسئولیت‌های جدید) (آکایا و تاباک، ۲۰۲۰)^{۲۴} نهاد که ضرایب عاملی بالاتری را به خود اختصاص داده‌اند. به تعبیری، استمرار و پیوستگی آموزش وظایف

طراحی و اعتبارسنجی مدل چابکی منابع انسانی در شرکت‌های متوسط و...، مهدی راحمی و همکاران

10.22052/KASHAN.2024.254120.1100

و مسئولیت‌های سازمانی جدید و مختصات چابکی منابع انسانی در برنامه‌های آموزشی و توسعه، تأمین یکپارچه و سراسری فرصت‌های آموزش در منابع انسانی، متنوع نمودن مضامین آموزشی و عملیاتی‌سازی ایده سازمان یادگیرنده به‌واسطه آموزش‌های چندتخصصی و سازگار با تغییرات فضایی و زمانی از اهمیت بالایی برخوردار است. این یافته همسو با تأکیدات آموزشی مدل‌های چابکی گلدمن^{۲۵} و همکاران (۱۹۹۵)، مردیت و فرانسیس (۲۰۰۰)، هوپ و وان (۲۰۰۴)، آزورا^{۲۶} (۲۰۱۵)، روغنی ممقانی و همکاران (۱۳۹۹)، سلطانی و همکاران (۱۳۹۹) و عالی و همکاران (۱۴۰۰ ب) است. بسترها و محرک‌های چابکی منابع انسانی احصاشده که بر راهبردهای کنشی کارکنان اثر می‌نهند، شامل ویژگی‌های شخصیتی چابک‌ساز، بسترهای نگرشی، ارزشی و شغلی، گرایش‌های کاری (اشتیاق به کاری)، عوامل ساختاری، وجود فضای ارتباطات آزاد و باز، فضای همکاری و تعامل، بسط فرهنگ مشارکتی و نهادینه شدن فرهنگ تغییر در سازمان است که از میان این عوامل، تأمین شرایط ساختاری نظیر شناور و منعطف نمودن ساعات کاری، توسعه فضای مبتنی بر اعتماد، گزینش و بهره‌گیری از کارکنان چندمهارته و تمام‌وقت با قابلیت‌های دانشی در فضایی پویا و تحت حاکمیت نظم حرفه‌ای که فرهنگ ریسک‌پذیری در آن تشویق می‌گردد و فرایندهای سازمانی استاندارد شده‌اند، اهمیت زیادی دارد. این مسئله در مدل‌های گلدمن و همکاران (۱۹۹۵) هوپ و وان (۲۰۰۴)، شریهای و همکاران (۲۰۰۷)، پابرجا (۱۳۹۴) و سلطانی همکاران (۱۳۹۹) به اشکال مختلف تصدیق شده است.

از دیگر نتایج این تحقیق می‌توان به بهبود شاخص‌های رفاهی، سادگی، تنوع و بازطراحی کار، متناسب‌سازی مدیریت عملکرد، سازمان‌دهی دانش‌محور نظام جبران خدمات و مجازی شدن یا فناوری محوری سازمانی به‌عنوان عوامل مداخله‌گر در بسط و گسترش چابکی منابع انسانی اشاره نمود. از میان عوامل مذکور، بار عاملی شاخص مدیریت عملکرد منابع انسانی در عرصه چابک‌سازی نیروهای انسانی بیشتر است. بر این اساس، بازخوردگیری‌های متوالی و بموقع از عملکرد منابع انسانی و سنجش مشارکت آن‌ها در موفقیت تیم‌های کاری و کاهش سطوح نظارت مستقیم و ارائه نظام‌های کنترلی غیرمتمرکز از اهمیت زیادی برخوردار است (شریهای و همکاران، ۲۰۰۷؛ چان و تونگ،^{۲۷} ۲۰۰۹)، امری که در صورت سازمان‌دهی دانش‌محور نظام جبران خدمات به‌واسطه پرداخت‌های سازمانی مبتنی بر دانش و مهارت با تأکید بر نوآوری، توسعه مشوق‌های مالی و غیرمالی مرتبط به امر یادگیری پایدار، خواهد توانست به‌شدت فرایندهای چابکی منابع انسانی را تسریع بخشد. این مقوله در مدل‌های گلدمن و همکاران (۱۹۹۵)، شریهای و همکاران (۲۰۰۷)،

پابرجا (۱۳۹۴)، رستگار و همکاران (۱۳۹۹)، عالی و همکاران (۱۴۰۰) نیز مورد توجه بوده است. متأثر از این شرایط و در واکنش به مقوله محوری (منابع انسانی چابک) و تحت تأثیر شرایط مداخله‌گر و زمینه‌ای راهبردهای کنشی چابکی منابع انسانی به صورت کنش‌گرایی مثبت، عملکرد منسجم و یکپارچه و فعالیت‌های گروهی و جمعی بروز اتخاذ می‌گردد؛ بدین معنی که کارکنان به شکل پیوسته در قالب فعالیت‌های هم‌زمان در گروه‌های مختلف کاری با اولویت‌بندی مسائل و پیش‌بینی مضامین مرتبط به تغییر به ایفای نقش‌های سازمانی خود به صورت مطلوب و مثبت پرداخته، عملکرد آن‌ها به صورت منسجم و یکپارچه و همسو با اهداف سازمانی بوده و تمرکز بر کار گروهی و توسعه عملکردهای جمعی منسجم با محوریت مشارکت بیشتر کارکنان، نوآوری‌های گروهی، تشکیل گروه‌های کاری خودراهر و چندوظیفه‌ای است. درنهایت، چابکی منابع انسانی واجد آثار و برآیندهای مختلفی چون کاهش هزینه‌های سازمانی، گسترش هم‌افزایی سازمانی، تولید دانش و تجارب سازمانی، بهبود کیفیت کالاها و خدمات، رضایتمندی شغلی (پیامدهای درون‌سازمانی)، ارتقای قابلیت‌های رقابتی سازمان، افزایش وفاداری مشتریان و بهره‌وری و اثربخشی سازمانی بیشتر (پیامدهای برون‌سازمانی) خواهد بود. با توجه به جامعیت و اعتبار الگوی تدوین‌شده چابکی منابع انسانی در شرکت‌های متوسط و بزرگ شهرک صنعتی آران‌ویدگل، پیشنهاد می‌گردد که از این الگو به مثابه دستورالعملی برای بهبود وضعیت منابع انسانی و چابک‌سازی هرچه بیشتر آن‌ها در سازمان‌های صنعتی بهره گرفته شود.

پی‌نوشت‌ها

1. Chung
2. Maskell
3. Sing
4. Gonaskaran
5. Sandra
6. Wright & Dyer
7. Oldham & Cummings
8. Doz
9. Ulrich & Yeung
10. Sherehiy
11. Breu
12. Tan
13. Khan
14. Tessarini, G. & Saltorato
15. Junita

16. Melián-Alzola
17. Tamtam & Tourabi
18. Munteanu
19. Dyer & Shafer
20. Meredith & Francis
21. Lin
22. Sharifi & Zhan
23. Dove
24. Akkaya & Tabak
25. Goldman
26. Azuara
27. Chan & Thong

منابع

- آهنگ، فرحناز، غفاری، حسن، مهدی، محمد، و محمدی‌پور، سمانه. (۱۳۹۹). واکاوی پیشران‌های کلیدی مؤثر بر توسعه چابکی منابع انسانی در سازمان‌های نظامی. *آینده‌پژوهی دفاعی*، ۵(۱۸)، ۶۳-۸۶. <https://doi.org/10.22034/DFSR.2021.521717.1459>
- اشتروس، انسلم و کوربین، جولیت (۱۳۹۵). *مبانی پژوهش کیفی: فنون و مراحل تولید نظریه زمینه‌ای*. ترجمه ابراهیم افشار. تهران: نشر نی.
- بهرامیان، لیلا، ودادی، احمد، و غلامزاده، داریوش. (۱۴۰۱). ارائه مدل چابکی منابع انسانی در سازمان‌های دولتی با رویکرد کیفی. *نظارت و بازرسی*، ۱۶(۵۹)، ۹۱-۱۱۴. <https://doi.org/10.22034/SI.2021.98267>
- بودلایی، حسن، کنارودی، محمدحسین، عبادی، حامد، و بهمنی، اکبر. (۱۴۰۰). مدیریت دیجیتال منابع انسانی، رهیافتی برای خلق چابکی سازمانی در بخش دولتی در عصر اقتصاد دیجیتال (مورد مطالعه: شبکه بانک‌های دولتی کشور ایران). *مدیریت دولتی*، ۱۳(۴)، ۷۶۶-۷۸۵. <https://doi.org/10.22059/JIPA.2022.333338.3051>
- پابرجا، الهام. (۱۳۹۴). *طراحی مدل ساختاری تفسیری چابکی منابع انسانی در معاونت توسعه و مدیریت منابع دانشگاه ولی عصر (عج) رفسنجان*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد رشته مدیریت دولتی، دانشگاه ولی عصر (عج) رفسنجان.
- تاش، مهیم، ساعدی، عبدالله، غفاری، حسین، پورانجنار، گلپهار، و آهنگ، فرحناز. (۱۴۰۰). واکاوی نقش واسطه‌طرفیت جذب دانش در تأثیر فرهنگ نوآوری بر چابکی منابع انسانی. *علوم و فنون مدیریت اطلاعات*، ۷(۳)، ۱۴۹-۱۷۲. <https://doi.org/10.22091/stim.2021.6528.1517>
- جامه‌ابریشمی، سلمان، میرمحمدصادقی، سید علیرضا، و علی یاری، شهرام. (۱۴۰۱). طراحی مدل

چابکی آستان‌های مقدس در ایران مبتنی بر نقش منابع انسانی. *مطالعات رفتار سازمانی*، ۱۱(۴۴)، ۱۶۳-۱۲۵.

خاکی وطن، نفیسه، عباسیان، حسین، نوه‌ابراهیم، عبدالرحیم، و آراسته، حمیدرضا. (۱۴۰۰). بررسی وضعیت چابکی منابع انسانی در آموزش و پرورش. *مدیریت مدرسه*، ۹(۱)، ۹۷-۷۴.
 خدابنده، ناهید، محمدی، نبی‌اله، درودی، هما و منصور، علی (۱۳۹۷). مدل‌یابی چابک‌سازی منابع انسانی بر اساس رویکرد نظریه‌پردازی داده‌بنیاد (مطالعه موردی)، رهبری و مدیریت آموزشی، ۱۲(۳): ۸۷-۱۰۸.

حجازی، سید حمید، ایران‌زاده، سلیمان، و باقرزاده‌خواجه، مجید. (۱۴۰۱). ارائه الگوی مدیریت منابع انسانی جهت دستیابی به چابکی کسب و کارهای کوچک و متوسط الکترونیکی (مورد مطالعه: کسب‌وکارهای الکترونیکی در ایران). *پژوهش‌های مدیریت عمومی*، ۱۵(۵۶)، ۲۵۵-۲۷۹. <https://doi.org/10.22111/JMR.2021.37297.5368>

دهقانی، حمیدرضا، رزقی رستمی، علیرضا، و مشعلی، بهزاد (۱۴۰۱). پیامدهای به‌کارگیری مدل انعطاف‌پذیری و چابکی منابع انسانی در سازمان بنادر و دریانوردی جمهوری اسلامی ایران. *مدیریت نوآفرینی*، ۲(۲)، ۷۸-.

رستگار، عباسعلی، دهقان، احسان، و هوشمند باقری، قره‌بلاغ. (۱۳۹۹). طراحی و تبیین مدل چابکی منابع انسانی در سازمان‌های پروژه‌محور. *پژوهشنامه مدیریت اجرایی*، ۱۲(۲۴)، ۲۹۵-۳۲۰. <https://doi.org/10.22080/jem.2021.18758.3195>

روغنی ممقانی، عیسی، حقیقت‌منفرد، جلال، و جعفرنژاد، احمد. (۱۳۹۹). تبیین الگوی راهبرد چابکی در صنعت خودروسازی کشور بر مبنای سیاست‌های کلی اقتصاد مقاومتی. *پژوهش‌های مدیریت راهبردی*، ۲۶(۷۶)، ۱۰۳-۱۲۸. <https://doi.org/20.1001.1.22285067.1399.26.76.5.9>

سلطانی، فاطمه، ناظم، فتاح، و ایمانی، محمدنقی. (۱۳۹۹). ارائه الگوی چابکی سازمانی براساس توسعه منابع انسانی در دانشگاه آزاد اسلامی استان تهران. *نوآوری‌های مدیریت آموزشی*، ۱۵(۳)، ۱-۲۲. <https://doi.org/20.1001.1.20081138.1399.15.3.1.1>

عالی، علی، ضیاء‌الدینی، محمد، و هادوی‌نژاد، مصطفی. (۱۴۰۰الف). توسعه و تحول مدل چابکی نیروی انسانی. *مجله مدیریت توسعه و تحول*، شماره ۴۵، ۸۷-۱۰۱. <https://doi.org/100.1.1.258954.1400.02.25.5.8>

عالی، علی، ضیاء‌الدینی، محمد، و هادوی‌نژاد، مصطفی. (۱۴۰۰ب). ارائه الگوی چابکی و توسعه

منابع انسانی در بانک مسکن با استفاده از روش ترکیبی فراتحلیل و دیمتل فازی. آموزش و توسعه منابع انسانی، ۸(۳۱)، ۲۰-۵۰. <https://doi.org/10.52547/istd.31473.8.31.20>

قویدل، تکت، و اسماعیلی شاد، بهرنگ. (۱۳۹۷). شناسایی مؤلفه‌های چابکی سازمانی جهت طراحی الگوی دستیابی به چابکی در اداره تأمین اجتماعی. مهندسی فرایندها، ۵(۱۱)، ۱-۱۶.

مدهوشی، مهرداد، هادی تبار، جواد. (۱۳۹۷). تدوین چارچوب بومی چابکی سازمانی در شرکت‌های دانش‌بنیان با رویکرد مدل‌سازی ساختاری-تفسیری ism. مدیریت بهره‌وری، ۱۱(۴۴): ۷-۳۴.

- Alhadid, A. Y. (2016). The effect of organization agility on organization performance. *International review of management and business research*, 5(1), 273
- Akkaya, B., & Tabak, A. (2020). The link between organizational agility and leadership: A research in science parks. *Academy of Strategic Management Journal*, 19(1), 1-17.
- Azuara, V. (2015). *A human resource perspective on the development of workforce agility*. Thesis PHD, School of Business and Management, Pepperdine University.
- Breu, K., Hemingway, C.J., Strathern, M., & Bridger, D. (2002). Workforce agility: the new employee strategy for the knowledge economy. *Journal of Information Technology*, 17(1), 21-31. <https://doi.org/10.1080/02683960110132070>
- Chan, F. K., & Thong, J. Y. (2009). Acceptance of agile methodologies: A critical review and conceptual framework. *Decision Support Systems*, 46(4), 803-814.
- Chung, S., Lee, K. Y., & Kim, K. (2014). Job performance through mobile enterprise systems: The role of organizational agility, location independence, and task characteristics. *Information & Management*, 51(6), 605-617.
- Dove, R. (2001). *Knowledge Management Response Ability, Paradigm Shift International*. Available in <http://www.parshift.com>.
- Doz, Y. (2020). Fostering strategic agility: How individual executives and human resource practices contribute. *Human Resource Management Review*, 30(1), 100693. <https://doi.org/10.1016/j.hrmr.2019.100693>
- Dyer, L., Shafer, R.A., (1998). From Human Resource Strategy to rganizational Effectiveness: Lessons from Research on Organizational Agility. Center for Advanced Human Resource Studies. *Ithaca, NY*. <https://doi.org/10.1002/hrm.20059>
- Goldman, S. L., Nagel, R. N., & Preiss, K. (1995). *Agile competitors and virtual organizations: strategies for enriching the customer* (Vol. 8). New York: Van Nostrand Reinhold.
- Jesse, N. (2019). Agility eats Legacy the Long Good-bye. IFAC Papers OnLine, 154-158. Available online at www.sciencedirect.com. <https://doi.org/10.1016/j.ifacol.2019.12.464>
- Junita, A. (2021). Agile HR Strategies: Prerequisite of Business Competitiveness in a Dynamic Environment. *ICISPE, Semarang, Indonesia*, March 2021. <http://dx.doi.org/10.4108/eai.9-10-2020.2304778>
- Hopp, W. J., & Oyen, M. P. (2004). Agile workforce evaluation: a framework for cross-training and coordination. *Iie Transactions*, 36(10), 919-940 .

- Khan, Z., Soundararajan, V., Shoham, A. (2020). Global post-merger agility, transactive memory systems and human resource management practices. *Human Resource Management Review*, 30(1), 100697. <https://doi.org/10.1016/j.hrmr.2019.100697>
- Lee, K., Woo, H.G. & Joshi, K. (2017). Pro-innovation culture, ambidexterity and new product development performance: Polynomial regression and response surface analysis. *European Management Journal*, 35(2): 249-260. <https://doi.org/10.1016/J.EMJ.2016.05.002>.
- Lin, C.-T., Chiu, H., & Chu, P.-Y. (2006). Agility index in the supply chain. *International Journal of Production Economics*, 100(2), 285-299. <https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2004.11.013>.
- Liu, S. Chan, F.T.S. Yang, J. & Niu, B. (2018). Understanding the effect of cloud computing on organizational agility: An empirical examination. *International Journal of Information Management*, 43: 98-111. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2018.07.010>.
- Maskell, B. (2001). The age of agile manufacturing. *Supply Chain Management: An International Journal*, 6(1): 5-11. <https://doi.org/10.1108/13598540110380868>.
- Melián-Alzola, L., Domínguez-Falcón, C. and Martín-Santana, J. D. (2020). The role of the human dimension in organizational agility: an empirical study in intensive care units. *Personnel Review*, Vol. 49, No. 9, 1945-1964. <https://doi.org/10.1108/PR-08-2019-0456>
- Meredith, S., Francis, D. (2000), Journey towards agility: the agile wheel explored. *The TQM Magazine*, 12(2), 137-143. <https://doi.org/10.1108/09544780010318398>
- Munteanu, A. I. , Bibu, N. , Nastase, M., Critache, N., & Matis, C. (2020). Analysis of Practices to Increase the Workforce Agility and to Develop a Sustainable and Competitive Business. *Sustainability*, 12, 3545, pages 1-14. <https://doi.org/10.3390/su12093545>
- Oldham, G. R. & Cummings, A. (1996). Employee creativity: personal and contextual factors. *Academy of Management Journal*, 39(3), 607-34. <https://doi.org/10.2307/256657>
- Sandra, D. J. V. V. (2017). *Proactive and Adaptive Agility among Employees*, *Renate siebes*. Preefschriftmaken .nl, ISBN: 978-94-90791-58-2.
- Sharifi, H., & Zhang, Z. (2001). Agile manufacturing in practice-Application of a methodology. *International Journal of Operations & Production Management*, 21(5/6), 772-794. <https://doi.org/10.1108/01443570110390462>
- Sherehiy, B., Karwowski, W., & Layer, J. K. (2007). A review of enterprise agility: Concepts, frameworks, and attributes. *International Journal of Industrial Ergonomics*, 37(5), 445-460. <https://doi.org/10.1016/j.ergon.2007.01.007>
- Stewart, G. L., & Brown, K. G. (2019). *Human resource management*. John Wiley & Sons. Forurth Edition.
- Stekelenburg, J. V. (2016). *Exploring Organizational Agility And The Added Value Of Human Resources: Creating Organizational Agility By Using Individual Competencies And Organizational Practices*. Unpublished Master's Thesis, Tilburg University, Tilburg, Netherlands
- Storme, M., Suleyman, O., Gotlib, M., & Lubart, T. (2020). Who is agile ? An investigation of the psychological antecedents of workforce agility. *Global Business and Organizational Excellence*, 39(6), 28-38.
- Tan, F. T. C., Tan, B., Wang, W., & Sedera, D. (2017). Enabled operational agility: An interdependencies perspective. *Information & Management*, 54(3), 292-303.

- Tamtam, F., Tourabi, A. (2020). A framework for measuring workforce agility: Fuzzy logic approach applied in a Moroccan manufacturing company. *Advances in Science. Technology and Engineering Systems Journal*, 5(3), 411-418.
- Tessarini, G. & Saltorato, P. (2021) Workforce Agility: A systematic Literature Review and a Research Agenda Proposal. *Innovar*, 31(81). In press. <https://doi.org/10.15446/innovar.v31n81.95582>.
- Wright, P. M. & Dyer, L., (2000). *People in the E-Business: New challenges, new solutions (CAHRS Working Paper #00-11)*. Ithaca, NY: Cornell University, School of Industrial and Labor Relations, Center for Advanced Human Resource Studies.
- Ulrich, D., & Yeung, A. (2019). Agility: The new response to dynamic change. *Strategic HR Review*, 18(4): 161-167.
- Vidotto, J. D. F., Ferenhof, H. A., Selig, P. M., & Bastos, R. C. (2017). A human capital measurement scale. *Journal of Intellectual Capital*, 18(2): 316-329 <https://doi.org/10.1108/JIC-08-2016-0085>

References

- Ahang, Fa., Ghafari, H., Mehdi, M, Mohammadpour, S (2020). Investigating the drivers of human resource agility development in military organizations, *Journal Defensive Future Studies*, 5 (18), 63-86. [In Persian] <https://doi.org/10.22034/DFSR.2021.521717.1459>.
- Akkaya, B., & Tabak, A. (2020). The link between organizational agility and leadership: A research in science parks. *Academy of Strategic Management Journal*, 19(1), 1-17.
- Alhadid, A. Y. (2016). The effect of organization agility on organization performance. *International review of management and business research*, 5(1), 273
- Ali, A., Ziaodin, M., & Hadavi-Nejad, M. (2022). Development and evolution of the human resources agility model. *Journal of Management Development and Transformation*, 45, 87-101. [In Persian]. <https://doi.org/100.1.1.258954.1400.02.25.5.8>.
- Ali, A., Ziaodin, M., & Hadavi-Nejad, M. (2022). Presenting a model of agility and human resource development in Bank Mesken using a combined meta-analysis and fuzzy DEMATEL method. 8(31), 20-50. [In Persian]. <https://doi.org/10.52547/istd.31473.8.31.20>.
- Azuara, V. (2015). *A human resource perspective on the development of workforce agility*. Thesis PHD, School of Business and Management, Pepperdine University.
- Bahamian, L, Vedadi, A, Gholamzadeh, D (2022). Presenting a qualitative approach of model of human resource agility in governmental organizations, *Supervision & Inspection*, 16 (59), 91-114. [In Persian] <https://doi.org/10.22034/SI.2021.98267>.
- Boudlaie, H, Kenarroodi, M, Ebadi, H, Bahmani, A (2021). Digital Human Resource Management: An Approach to Creating Organizational Agility in the Public Sector in the Digital Economy Era (A Study on the Public Sector Banking Network in Iran), *Public Administration*, 13 (4), 766 – 785. [In Persian]. <https://doi.org/10.22059/JIPA.2022.333338.3051>.

- Breu, K., Hemingway, C.J., Strathern, M., & Bridger, D. (2002). Workforce agility: the new employee strategy for the knowledge economy. *Journal of Information Technology*, 17(1), 21-31. <https://doi.org/10.1080/02683960110132070>
- Chan, F. K., & Thong, J. Y. (2009). Acceptance of agile methodologies: A critical review and conceptual framework. *Decision Support Systems*, 46(4), 803-814.
- Chung, S., Lee, K. Y., & Kim, K. (2014). Job performance through mobile enterprise systems: The role of organizational agility, location independence, and task characteristics. *Information & Management*, 51(6), 605-617.
- Corbin, J., Strauss, A (2008). Basics of Qualitative Research (3rd ed.): Techniques and Procedures for Developing Grounded Theory, Translated by Ebrahim Afshar, Tehran: Ney Publishing.
- Dehqani, H., Razghi Rostami, A., & Meshali, B. (2022). The consequences of applying the human resource flexibility and agility model in the Islamic Republic of Iran Ports and Maritime Organization. *Innovation Management*, 2(2), 69-78. [In Persian].
- Dove, R. (2001), Knowledge Management Response Ability, Paradigm Shift International. Available in <http://www.parshift.com>.
- Doz, Y. (2020). Fostering strategic agility: How individual executives and human resource practices contribute. *Human Resource Management Review*, 30(1), 100693. <https://doi.org/10.1016/j.hrmr.2019.100693>
- Dyer, L., Shafer, R.A., (1998). From Human Resource Strategy to rganizational Effectiveness: Lessons from Research on Organizational Agility. Center for Advanced Human Resource Studies. *Ithaca, NY*. <https://doi.org/10.1002/hrm.20059>
- Educational Management Innovations, 15(3), 1-22. [In Persian]. <https://doi.org/20.1001.1.20081138.1399.15.3.1.1>.
- Ghavidal, T., & Esmaeili Shad, B. (2018). Identifying the components of organizational agility to design a model for achieving agility in the Social Security Administration. *Process Engineering*, 5(11), 1-16. [In Persian].
- Goldman, S. L., Nagel, R. N., & Preiss, K. (1995). *Agile competitors and virtual organizations: strategies for enriching the customer* (Vol. 8). New York: Van Nostrand Reinhold.
- Hejazi, S, Iranzaded, S, Bagherzadeh Khajeh, M (2022). Provide a Human Resource Management Model to Achieve Small and Medium e-business Agility (Case Study: Electronic Business in Iran), *Public Management Reserches*, 15 (65), 255 – 279. [In Persian]. <https://doi.org/10.22111/JMR.2021.37297.5368>.
- Hopp, W. J., & Oyen, M. P. (2004). Agile workforce evaluation: a framework for cross-training and coordination. *Iie Transactions*, 36(10), 919-940.
- Jameh Abrishmi, S, Mirmohammad Sadeghi, A, Ali Yari, Sh (2022). Designing an Agility Model for Holy Astans in Iran Based on the Role of Human Resources, *organizational Behavior Studies Quarterly*, 4 (11), 125-163. [In Persian].
- Jesse, N. (2019). Agility eats Legacy the Long Good-bye. *IFAC Papers OnLine*, 154-158. Available online at www.sciencedirect.com. <https://doi.org/10.1016/j.ifacol.2019.12.464>
- Junita, A. (2021). Agile HR Strategies: Prerequisite of Business Competitiveness in a Dynamic Environment. *ICISPE, Semarang, Indonesia*, March 2021. <http://dx.doi.org/10.4108/eai.9-10-2020.2304778>

- Khakivatan, N, Abbasian, H, Navehebrahim, A, ARASTEH, HAMID REZA (2021), Study The Agility of Human Resources in the Education, Journal of School administration, 9 (1), 74-97. [In Persian].
- Khan, Z., Soundararajan. V., Shoham. A. (2020). Global post-merger agility, transactive memory systems and human resource management practices. *Human Resource Management Review*, 30(1), 100697. <https://doi.org/10.1016/j.hrmr.2019.100697>
- Khodabandeh, N., Mohammadi, N., Doroudi, H., & Mansouri, A. (2018). A data-driven theoretical modeling of human resources agility (A case study). *Quarterly Journal of Educational Leadership & Administration*, 12(3), 87-108. [In Persian].
- Lee, K., Woo, H.G. & Joshi, K. (2017). Pro-innovation culture, ambidexterity and new product development performance: Polynomial regression and response surface analysis. *European Management Journal*, 35(2): 249-260. <https://doi.org/10.1016/J.EMJ.2016.05.002>.
- Lin, C.-T., Chiu, H., & Chu, P.-Y. (2006). Agility index in the supply chain. *International Journal of Production Economics*, 100(2), 285-299. <https://doi.org/10.1016/j.ijpe.2004.11.013>.
- Liu, S. Chan, F.T.S. Yang, J. & Niu, B. (2018). Understanding the effect of cloud computing on organizational agility: An empirical examination. *International Journal of Information Management*, 43: 98-111. <https://doi.org/10.1016/j.ijinfomgt.2018.07.010>.
- Madehooshi, M., & Hadi Tebar, J. (2018). Developing a domestic framework for organizational agility in knowledge-based companies with a structural-interpretive modeling approach. *Productivity Management*, 11(44), 7-34. [In Persian].
- Maskell, B. (2001). The age of agile manufacturing. *Supply Chain Management: An International Journal*, 6(1): 5-11. <https://doi.org/10.1108/13598540110380868>.
- Melián-Alzola, L., Domínguez-Falcón, C. and Martín-Santana, J. D. (2020). The role of the human dimension in organizational agility: an empirical study in intensive care units. *Personnel Review*, Vol. 49, No. 9, 1945-1964. <https://doi.org/10.1108/PR-08-2019-0456>
- Meredith, S., Francis, D. (2000), Journey towards agility: the agile wheel explored. *The TQM Magazine*, 12(2), 137-143. <https://doi.org/10.1108/09544780010318398>
- Munteanu, A. I., Bibu, N., Nastase, M., Critache, N., & Matis, C. (2020). Analysis of Practices to Increase the Workforce Agility and to Develop a Sustainable and Competitive Business. *Sustainability*, 12, 3545, pages 1-14. <https://doi.org/10.3390/su12093545>
- Oldham, G. R. & Cummings, A. (1996). Employee creativity: personal and contextual factors. *Academy of Management Journal*, 39(3), 607-34. <https://doi.org/10.2307/256657>
- Pabarja, E. (2015). Design of an Interpretive Structural Model for Human Resource Agility in the Deputy of Development and Human Resources Management at Vali-e-Asr University of Rafsanjan. Master's Thesis, Public Administration, Vali-e-Asr University of Rafsanjan. [In Persian].
- Rastgar, A, Dehghan, E, Bagheri Garbollah, H (2020). Designing and Explanation of Human Resources Agility Model in Project-Based Organizations, Journal of Executive Management, 12 (24), 295 – 320. [In Persian]. <https://doi.org/10.22080/jem.2021.18758.3195>.

- Roghaani Mamgani, E., Haghghat-Manfed, J., & Ja'farnjad, A. (2021). Explaining the agility strategy model in the country's automotive industry based on the general policies of a resistant economy. *Strategic Management Research*, 26(76), 103-128. [In Persian]. <https://doi.org/20.1001.1.22285067.1399.26.76.5.9>.
- Sandra, D. J. V. V. (2017). *Proactive and Adaptive Agility among Employees, Renate siebes*. Preefschriftmaken .nl, ISBN: 978-94-90791-58-2.
- Sharifi, H., & Zhang, Z. (2001). Agile manufacturing in Practice-Application of a methodology. *International Journal of Operations & Production Management*, 21(5/6), 772-794. <https://doi.org/10.1108/01443570110390462>
- Sherehiy, B., Karwowski, W., & Layer, J. K. (2007). A review of enterprise agility: Concepts, frameworks, and attributes. *International Journal of Industrial Ergonomics*, 37(5), 445-460. <https://doi.org/10.1016/j.ergon.2007.01.007>
- Soltani, F., Nazm, F., & Eimani, M.N. (2021). Presenting a model of organizational agility based on human resource development at Azad University of Tehran province.
- Stekelenburg, J. V. (2016). *Exploring Organizational Agility And The Added Value Of Human Resources: Creating Organizational Agility By Using Individual Competencies And Organizational Practices*. Unpublished Master's Thesis, Tilburg University, Tilburg, Netherlands
- Stewart, G. L., & Brown, K. G. (2019). *Human resource management*. John Wiley & Sons. Forurth Edition.
- Storme, M., Suleyman, O., Gotlib, M., & Lubart, T. (2020). Who is agile ? An investigation of the psychological antecedents of workforce agility. *Global Business and Organizational Excellence*, 39(6), 28-38.
- Tamtam, F., Tourabi, A. (2020). A framework for measuring workforce agility: Fuzzy logic approach applied in a Moroccan manufacturing company. *Advances in Science. Technology and Engineering Systems Journal*, 5(3), 411-418.
- Tan, F. T. C., Tan, B., Wang, W., & Sedera, D. (2017). Enabled operational agility: An interdependencies perspective. *Information & Management*, 54(3), 292-303.
- Tash, M, Saedi, A, Ghaffari, H, Pouranjenar, G, Ahang, F (2021) Journal of Sciences and Techniques of Information Management, 7 (4), 149-172. [In Persian]. <https://doi.org/10.22091/stim.2021.6528.1517>.
- Tessarini, G. & Saltorato, P. (2021) Workforce Agility: A systematic Literature Review and a Research Agenda Proposal. *Innovar*, 31(81). In press. <https://doi.org/10.15446/innovar.v31n81.95582>.
- Ulrich, D., & Yeung, A. (2019). Agility: The new response to dynamic change. *Strategic HR Review*, 18(4): 161-167.
- Vidotto, J. D. F., Ferenhof, H. A., Selig, P. M., & Bastos, R. C. (2017). A human capital measurement scale. *Journal of Intellectual Capital*, 18(2): 316-329 <https://doi.org/10.1108/JIC-08-2016-0085>
- Wright, P. M. & Dyer, L., (2000). People in the E-Business: New challenges, new solutions (CAHRS Working Paper #00-11). Ithaca, NY: Cornell University, School of Industrial and Labor Relations, Center for Advanced Human Resource Studies.

Validation of the Human Resource Agility Model in Medium and Large Companies in Aran and Bidgol Industrial Town

Mehdi Rahemi Noushabadi

PhD Student in Human Resource, Department of Management, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Saveh Branch, Saveh, Iran; rahei20@yahoo.com

Maryam Majidi

Assistant Professor, Department of Management, Faculty of Humanities, Islamic Azad University, Saveh Branch, Saveh, Iran (Corresponding Author); fa.ma1382@hotmail.com

Mohammad Mehtri Arani

Assistant Professor, Faculty of Management, Payam Noor University, Tehran, Iran; M.mehtari@pnu.ac.ir

Received: 15/05/2024

Accepted: 23/07/2024

Introduction

One of the most superior managerial strategies that enables organizations to respond effectively and continuously to environmental opportunities and threats is human resource agility. The core of human resource agility is the ability to change the capabilities and capacities of human resources and, in line with that, the training of human resources to fully master knowledge and skills. Therefore, creating agile organizations and cultivating skilled and trained personnel in high-risk work environments is of paramount importance. Despite the significance of agile human resources within organizations, a substantial portion of research in the realm of human resource agility has remained conceptual and theoretical. There is a notable deficiency of models and indicators for human resource agility as well as a lack of empirical research assessing agility in medium and large companies. Therefore, the present study aims to design and validate a human resource agility model in medium and large companies of the Aran and Bidgol Industrial Town.

Materials and Methods

This research employed a mixed-methods approach, combining exploratory research with a model of constructing a data collection tool that focused on quantitative methods. Through 15 semi-structured interviews with university experts, faculty members, and 15 deputy managers and directors from medium and large industrial companies in Aran and Bidgol (as the qualitative sample), the components of human

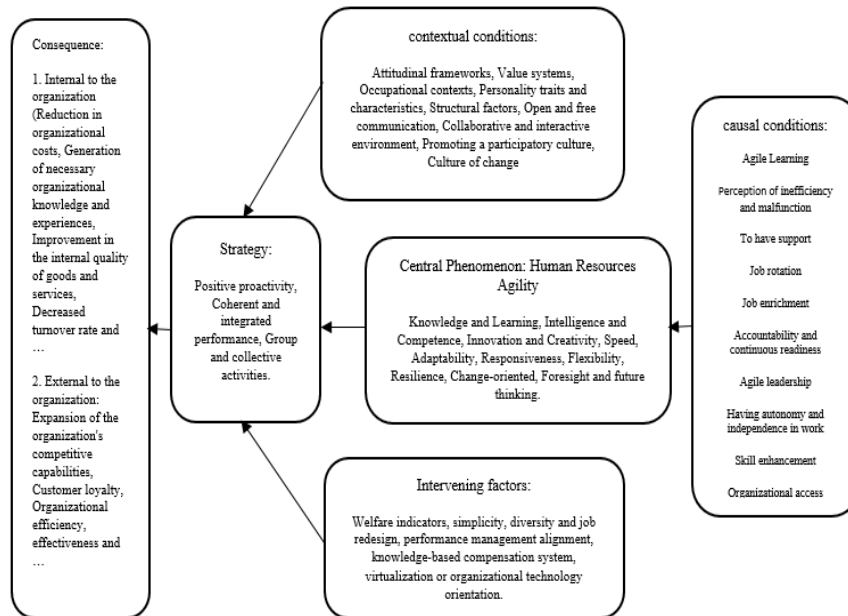
10.22052/KASHAN.2024.254120.1100

resource agility were identified using a grounded theory paradigm model. The sample size was selected gradually and purposefully with theoretical saturation of the categories of human resources agility serving as the criterion for ending sampling. The data collection tool was a semi-structured interview. The data was analyzed using MAXQDA qualitative data analysis software and the coding procedures of Strauss and Corbin (2016). To ensure the credibility of the qualitative research, this study employed Lincoln and Guba's criteria. Reliability was achieved by using structured convergent interviewing, systematic data recording, coding, and interpretation procedures. Two interviewers conducted separate parallel interviews to strengthen the reliability of the data. The quantitative portion of the study utilized a survey-based model to ensure its validity. The sample size, determined by Morgan's table, consisted of 60 academic experts and 377 employees from various levels (small-scale, medium-level, and managerial) in medium and large companies located in Aran and Bidgol Industrial Town. After data collection and analysis, SPSS software and descriptive statistics such as frequency, percentage, and mean were used to describe the data. The research model was evaluated using structural equation modeling (SEM) with AMOS. The sampling process for the quantitative part of the study was a stratified random sampling. The validity of the research instrument was established through face validity (expert agreement on the indicators) and convergent validity, which confirmed the convergence of the different components of the human resource agility model.

Results and Findings

After completing the qualitative data collection process, the audio recordings of interviews with academic and non-academic experts (managers, deputy managers, and employees of industrial companies) were transcribed into a 124-page document (34,000 words). In this stage, two qualitative coders sequentially conducted open, axial, and selective coding to analyze both explicit and implicit themes in the interviews. After coding and categorizing the concepts, categories, and themes from the interviews using the MAXQDA qualitative data analysis software, an initial 443 open codes were extracted. These codes were then axially coded into 154 concepts and 40 main categories. The connections between the main categories and the known components of the grounded theory paradigmatic model are shown in Figure 1.

Based on the descriptive findings from the analysis of the components and indicators related to the causal conditions for human resource agility in small and medium-sized enterprises in Aran and Bidgol Industrial Town, the index of 'providing human resources with access to job knowledge and information within the organizational access component was found to be unreliable according to the respondents' answers and had a mean score of 2.64, which was below the average of 3. Based on these findings, the index related to the causal conditions for creating human resource agility was excluded. Other indices related to contextual conditions, intervening variables, core phenomenon components, action strategies, and organizational agility outcomes had a higher average score than the theoretical mean of 3. To determine the status of the core phenomenon, causal conditions, contextual conditions, intervening variables, action strategies, and outcomes of human resource agility, a one-sample t-test was used given the normal distribution of the variables. Based on this test, all elements of the human resource agility paradigm were found to be sufficiently desirable for creating human resource agility. To validate the factors identified using grounded theory regarding the various components of the human resource agility paradigm, structural equation modeling and confirmatory factor analysis were employed. The results from the independent analysis of each component of the human resource agility model as well as the overall model, in small and medium-sized enterprises in Aran and Bidgol Industrial Town, showed that the factor loadings of all considered factors and components exceeded the acceptable threshold of 0.4. This indicated that the factors and sub-indices of the human resource agility model in the industrial companies of Aran and Bidgol had a satisfactory fit and validity.

10.22052/KASHAN.2024.254120.1100

Conclusion

The results of this research demonstrated that agile human resources were equipped with resources and elements such as knowledge and learning, intelligence and competency, innovation and creativity, speed, adaptability, responsiveness, flexibility, resilience, foresight, and change orientation. In shaping these elements, the continuity and consistency of training for new organizational duties and responsibilities, providing comprehensive and universal training opportunities in human resources, diversifying training topics, and operationalizing the learning organization concept through multidisciplinary training (causal factors) have played a significant role. These factors, along with structural conditions such as flexible working hours, developing a trust-based environment, selecting multi-skilled and full-time employees with knowledge capabilities in a dynamic and professionally governed environment (contextual conditions), have had a significant impact. These conditions, in turn, have been mediated by improving welfare indicators, simplicity, diversity, and job redesign, tailoring performance management, organizing knowledge-based compensation systems in a proactive manner and by ensuring cohesive and integrated performance and group activities that ultimately lead to agility.

Keywords: agility, human resource agility, Aran and Bidgol industrial town, structural equation modeling, grounded theory.

دو فصلنامه علمی کاشان‌شناسی، بهار و تابستان ۱۴۰۳
دوره ۱۷، شماره ۱ (پیاپی ۳۲)، صفحات: ۱۳۱-۱۶۲
مقاله علمی پژوهشی

خوانش قالی‌های جانوری بافت کاشان عصر صفویه در سنجۀ اصول مکتب گشتالت*

مروارید سلیمانی نوکابادی**

سمانه کاکاوند***

چکیده

قالی‌های جانوری عصر صفوی به‌عنوان تقاطع عناصر بصری و لایه‌های فرهنگی گوناگون مهم هستند؛ زیرا نمودگار پیدایی سنت نگارگری بر بافته‌ها بوده و بازتابی از اهمیت مقوله عناصر شکارگاهی نزد شاهان صفویه به شمار می‌آیند. از این رهگذر اطلاق لفظ زیبا از سوی بینندگان قالی‌های جانوری در طول اعصار و سده‌ها نویسندگان مقاله حاضر را بر آن داشت تا در سنجۀ اصول مکتب گشتالت، نمونه‌هایی از آن‌ها را که دارای نقش گرفت‌وگیرند، مورد مطالعه قرار دهند. در این پژوهش، سؤال اصلی این است که نظم جایگیری عناصر بصری در قالی‌های جانوری عصر صفوی بافت کاشان، از منظر اصول مکتب گشتالت چگونه قابل تبیین است؟ از این‌رو هدف از این نوشتار، مطالعه و تحلیل نظم جایگیری عناصر در چهار قالی جانوری صفویه بافت کاشان از منظر اصول کلیدی مکتب گشتالت است. پژوهش از نوع کیفی بوده و در دستۀ تحقیقات توسعه‌ای نظری قرار می‌گیرد. اطلاعات خام اعم از متن و تصویر، از فیش‌نویسی منابع مکتوب و مشاهده مجموعه‌های برخط موزه‌های دربردارنده گنجینه مصور قالی‌های مورد مطالعه صورت گرفته است. موارد مطالعه به‌طور هدفمند و با در نظر داشتن مؤلفه‌هایی چون بافت کاشان، تعلق به عصر صفوی و طرح جانوری گرد آمد. دستاورد پژوهش آنکه در قالی‌های مطالعه‌شده، قوانین گشتالت به‌طور درخور توجهی انکارناپذیر بوده و اصول ده‌گانه مکتب گشتالت در این قالی‌ها قابل مشاهده هستند. بیشترین تعداد اصول مکتب گشتالت به‌کاربرده‌شده در یک اثر، نه اصل بوده و کمترین تعداد آن به چهار

* این مقاله مستخرج از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نگارنده اول با عنوان مطالعه تحلیلی قالی‌های شکارگاه دوره صفویه در سنجۀ اصول هفت‌گانه مکتب گشتالت به راهنمایی دکتر سمانه کاکاوند در دانشگاه هنر ایران است.

** دانش‌آموخته کارشناسی ارشد گروه فرش، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر ایران، تهران، ایران /

morvarid.soleymani7@gmail.com

*** دانشیار گروه فرش، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر ایران، تهران، ایران، نویسنده مسئول / s.kakavand@art.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۱۸ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۰۱

اصل می‌رسد. اصل نقش و زمینه، اصل تقارن، اصل مشابهت و اصل مجاورت مؤثرترین قوانین گشتالت در قالی‌های جانوری صفوی هستند و اصل فراپوشاندگی و خطای ادراک دارای کمترین میزان اثرگذاری در این نمونه‌ها بودند.

کلیدواژه‌ها: قالی‌های جانوری کاشان، قالی عصر صفویه، نقش گرفت‌وگیر، اصول مکتب گشتالت.

۱. مقدمه

به‌کارگیری شایسته عناصر بصری در بستر اصول سازمان‌دهی مناسب موجب خلق شاهکارها در تاریخ هنر شده است. قالی‌های جانوری به‌عنوان مصادیقی از پیوند نگارگری و بافته‌های سنتی در عصر صفوی از اهمیت فراوانی برخوردارند. اینکه قالی‌های اشاره‌شده مقبول طبع صاحب‌نظران واقع شده‌اند، بیانگر رعایت اصول سازمان‌دهی در بین عناصر بصری از جانب هنرمند و به‌موجب آن درک اصول گشتالت از سوی مخاطب شده است. تنوع، تقارن، هماهنگی و انسجام موجود در میان اجزای تصویری قالی، درک اصول گشتالت توسط بیننده را به‌نحوی رقم زده است. کاشان به‌عنوان یکی از مناطق شاخص بافت قالی در عصر صفوی، تولیداتی با طرح حیوان‌دار در موزه‌های فرش تهران، هنر کالوست گلبنکیان^۱ لیسبون، متروپولیتن نیویورک و لوور پاریس دارد. این مقاله سعی دارد چهار نمونه از بافته‌های دارای نقوش جانوری عصر صفوی را که از تولیدات کاشان به شمار می‌آیند، در سنجه اصول مکتب گشتالت مورد مطالعه قرار دهد. نظم جایگیری عناصر بصری در قالی‌های جانوری دارای نقش گرفت‌وگیر عصر صفوی بافت کاشان، از منظر اصول مکتب گشتالت چگونه قابل تبیین است؟ هر نمونه قالی، کدام‌یک از اصول گشتالت را به‌منصه ظهور رسانده است؟ به عبارتی دیگر، در هر نمونه کدام‌یک از اصول گشتالت قابل خوانش و تشخیص است؟

۱-۱. روش تحقیق

پژوهش پیش‌رو حاصل مطالعات کتابخانه‌ای و مشاهده میدانی و بازدید مجازی قالی‌های جانوری عصر صفویه در موزه‌هاست. پژوهش کیفی بوده و ماهیتی توسعه‌ای دارد و به روش توصیفی-تحلیلی انجام شد. برای دستیابی به اهداف تحقیق از اصول دیداری مکتب گشتالت بهره‌برده شده است. روش نمونه‌گیری غیراحتمالی بوده و با توجه به نمونه‌های موجود از نوع طرح جانوری، بافت کاشان و متعلق به عصر صفویه، چهار مورد تعیین شد. بنابراین پژوهش حاضر قالی‌های جانوری عصر صفویه را بر مبنای اصول مکتب گشتالت، مورد ارزیابی و تحلیل قرار داده که به‌نوعی با

مشابهت، مجاورت، تداوم، یکپارچگی، شکل و زمینه، سرنوشت مشترک، فرآپوشاندگی، تقارن و... ارتباط می‌یابند.

۲-۱. پیشینه تحقیق

از نظریه گشتالت در هنرهای گوناگون بهره گرفته شده است؛ اما پژوهشگران فرش کمتر بهره برده‌اند و به همین سبب در این بخش براساس تشابه روش منابع، مورد بررسی قرار گرفت. وثیق (۱۳۹۹) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی نقوش قالی بختیاری براساس مدل ترکیبی کاپلان-گشتالت» با تمرکز بر قالی بختیاری، به روش‌های بیانی در تصویر در تعدادی از قالی‌های بختیاری پرداخته است. باباخان و کامرانی (۱۳۹۹) در مقاله «خوانش نگاره معراج پیامبر(ص) اثر سلطان محمد از منظر اصول ادراک دیداری گشتالت» چگونگی تطبیق اصول هفت گانه مکتب روان‌شناسی گشتالت را بر روی نگاره معراج پیامبر(ص) مورد مطالعه قرار داده‌اند. مافی تبار و همکاران (۱۳۹۷) در مقاله «خوانش تصویر از منظر تعامل ذهنیت و عینیت در ادراک دیداری (مورد مطالعه: دو تخته پارچه عصر قاجار)» به چگونگی کاربرد علوم شناختی در خوانش تصویر پرداخته است و از منظر روش با مقاله حاضر شباهت داشته؛ اما نمونه‌ها و مسئله پژوهش تمایز بسیار دارد. جوانی و همکاران (۱۳۹۵) در مقاله «اصول زیبایی‌شناسی در قالی خشتی چالش‌تر» قالی‌های منطقه چالش‌تر را از لحاظ زیبایی‌شناسی فرمی و زیبایی‌شناسی حسی بررسی نموده و از برخی قوانین گشتالت نظیر مجاورت، مشابهت و تداوم نیز کمک گرفته‌اند. تختی و همکاران (۱۳۸۸) نیز در مقاله «بررسی و تحلیل هندسی فرش‌های محرابی دوره صفویه» قالی‌های محرابی دوره صفویه را با روش مبنای ترسیم خطوط انتظام دهنده، تحلیل نقاط بااهمیت و پویا در ترکیب بندی طرح‌ها و توجه به یک هندسه صحیح در زیربنای طراحی این قالی‌ها بررسی کرده‌اند. کامیار و همکاران (۱۳۸۷) در مقاله «الگوهای هندسی در فرش صفوی» به ارتباط عناصر جزئی و کلی طراحی قالی‌ها پرداخته و به‌نحو مناسبی پنج نمونه منتخب را مورد ارزیابی قرار داده است. نویسندگان با بررسی پنج نمونه از فرش‌های صفوی، با استفاده از تناسبات هندسی ایرانی به نسبت‌های مشخصی بین ابعاد طرح و نقوش و به‌طور کلی به تناسبات خاصی بین اجزای کلی و عناصر جزئی دست یافته‌اند. اگرچه در حوزه اصول ادراک دیداری گشتالت پژوهش‌های متعددی انجام گرفته، وجه نوآورانه پژوهش حاضر با پژوهش‌های پیشین در آزمون اصول گشتالت در قالی‌های جانوری کاشان در عصر صفوی است که استخراج الگوهای شکلی و بصری نمونه‌ها، در شناخت عوامل تأثیرگذار در درک زیبایی از سوی مخاطب مهم است. جهت نیل به هدف، ویژگی‌های ساختاری هر قالی به‌صورت جداگانه و

براساس اصول گشتالت تحلیل شد. سپس با توجه به نقوش به کاررفته و قرارگیری و تکرار آن‌ها در هر قالی و همچنین بررسی چگونگی استفاده و پراکندگی رنگ‌ها در هر تخته فرش صورت گرفت؛ یعنی به فراخور نمونه‌های مطالعه‌شده، به بررسی طرح و رنگ در مقیاس کلی و نقوش به‌منابۀ جزئیات پرداخته است.

۲. اصول کلی روان‌شناسی گشتالت

گشتالت (Gestalt) کلمه‌ای آلمانی است به معنای فرم و یا شکل است و در نظریه گشتالت، معنای آرایش فضایی و یا کل متحد به خود می‌گیرد. این نظریه به ما می‌آموزاند که آنچه از یک جسم به صورت کل درک می‌شود، با آنچه از مجموع تک تک اجزای آن درک می‌شود، متفاوت است و به هم مرتبط نیست. طبق نظریه گشتالت، هنگام مشاهده یک اثر «ابتدا تأثیر کلی ایجاد می‌شود و سپس هریک از اجزا ثبت می‌شوند» (گروتز، ۱۳۹۰: ۱۲). پس «از نظر آنان [گشتالت‌گرایان] همیشه کل مهم‌تر از اجزای سازنده آن است... گشتالت‌گرایان می‌گویند ما کل را اول به‌منزله کل قبول می‌کنیم و سپس به تجزیه و تحلیل اجزای سازنده آن می‌پردازیم؛ به عبارت دیگر، روش ما از کل به جزء پی بردن است» (شاپوریان، ۱۳۸۶: ۸۴). با این حساب ادراک، ترکیب نامشکلی از عناصر تلقی نمی‌گردد، بلکه به صورت متوالی و با دارا بودن مفاهیمی معنادار در ذهن با یکدیگر، دارای پیوستگی است. از جهتی نیز ادراک کلیتی انسجام یافته و دارای ساختاری که از یک هیئت یا یک گشتالت برخوردار است، معرفی می‌شود (میزیاک و استاوت، ۱۳۸۶: ۵۳۳-۸۳). بنابراین معنای کلی موضوع، در مرحله نخست قابل درک است و معنی کلی، موضوع را ارائه می‌کند. به معنایی دیگر «جزئیات یک طرح مبتنی بر روان‌شناسی ادراکی به‌گونه‌ای سازمان‌یافته، کلیت را بازنمایی می‌کنند» (Wade, 2012: 345).

پس از تأملی بر پدیده ادراک، مسئله درک زیبایی طرح می‌گردد که به گشتالت خوب مربوط است: «هرگاه اثری از نگاه اکثریت مخاطبان، اثری زیبا تلقی شود، می‌توان بر خوب بودن گشتالت آن تصریح نمود. کارکرد گشتالت در قوه ادراک مخاطب، فرایندی روان‌شناسانه دارد» (رضوی فرد و همکاران، ۱۳۹۸: ۳۳). بدین ترتیب می‌توان تعریفی از «گشتالت خوب» ارائه کرد: «گشتالت خوب کوتاه‌ترین توصیفی است از آنچه می‌بینیم، و مبتنی بر مطالعات زبان‌شناختی، متکی بر "اصل تقلید" نیز گشتالت خوب کوتاه‌ترین توصیفی است که منجر به مخابره پیام عناصر بصری می‌شود و بدین ترتیب محرک تصویری ایجاد می‌کند» (Guberman, 2015: 43).

در ابتدا می‌توان دو نوع قانون را در نظریه گشتالت تشخیص داد:

- قوانین گروه‌بندی عملی (مانند مجاورت یا شباهت)، که هدف آن ایجاد گشتالت‌های جزئی، یعنی بلوک‌های سازنده ادراک ابتدایی است. اصول گشتالت (مانند هم‌پوشانی) که هدف آن ایجاد ترکیبی بین گروه‌های جزئی است، توسط قوانین گروه‌بندی اولیه به دست می‌آید (Desolneux et al 2008,115). از نظر گشتالت‌گرایان، قوانینی که براساس آن‌ها طرح‌های سازمانی ادراکی به وجود آمده، عبارت‌اند از: «مناسبات» «نقش و زمینه»، «قانون مشابهت»، «قانون مجاورت»، «قانون یکپارچگی»، و «اصل پیوستگی». همه این قوانین به طریق معینی تحت نفوذ «قانون پرگنانس» (کمال‌پذیری) قرار دارند که هسته مرکزی نظریه ادراکی گشتالت را تشکیل می‌دهد (شاپوریان، ۱۳۸۶: ۹۴). در جدول ۱، خلاصه‌ای از تعاریف اصول گشتالت آمده است:

جدول ۱: اصول مکتب گشتالت (نگارندگان)

اصل نقش و زمینه ^۲	خوانش یک تصویر با توجه به تضاد میان شکل و زمینه؛ در یک تصویرپردازی آنچه قابل تشخیص است «شکل» و مابقی «زمینه» نام دارد.
اصل مشابهت ^۳	ساده‌سازی اطلاعات بصری زیاد توسط ذهن به منزله گریز از سردرگمی از طریق گروه‌بندی؛ مبتنی بر عواملی چون اندازه و ابعاد، رنگ و شکل.
اصل مجاورت ^۴	در مشاهده یک اثر دارای گشتالت مجاورت، عناصر نزدیک‌تر در یک مجموعه منسجم درک می‌شوند. چهار نوع عمده گروه‌بندی براساس اصل مجاورت عبارت‌اند از: الف) نزدیکی لبه‌ها؛ ب) تماس؛ ج) هم‌پوشانی؛ د) تلفیق کردن. ^۵
اصل تداوم یا پیوستگی ^۹	مبتنی بر اصل پیوستگی چشم بین عناصری که در یک مسیرند، ارتباط برقرار می‌کند. این ارتباط تا زمانی تداوم پیدا می‌کند که چیزی این منحنی ذهنی را بر هم بزند.
اصل تقارن ^{۱۰}	فرم‌ها تمایل به تقارن، تعادل و تناسب دارند. بسیاری از خطاهای باصر هندسه نمایانگر این قانون هستند.
اصل موازات ^{۱۱}	اصل موازات بیان دیگری از قانون نزدیکی است. برای نمونه اگر دو خط یا شیء موازی به اندازه کافی به هم نزدیک باشند، مانند یک واحد، ادراک می‌شوند. فضای بسته میان آن‌ها جدا از فضای اطرافشان به نظر می‌آید (کپس، ۱۳۸۷: ۴۴).
اصل بستگی ^{۱۲}	چنانچه بخشی از تصویر یک شکل پوشش داده شده یا جافتاده باشد، ذهن به صورت خودکار آن را تکمیل می‌کند و به صورت یک شکل کامل و یکپارچه نمایان می‌سازد. به معنای دیگر، چشم ما اشکال ناقص و ناتمام را به صورت کامل و یکپارچه رؤیت می‌کند.
اصل منطقه مشترک ^{۱۳}	در حقیقت براساس این اصل، آن دسته از عناصری که به‌نوعی محصور در یک محدوده باشند، در ادراک ذهن انسان به صورت یک دسته مرتبط باهم در نظر گرفته می‌شوند؛ حتی اگر آن عناصر فاقد ارتباط معنایی با یکدیگر باشند.

این اصل بیان‌کننده آن است که یک ساختار بصری در مجموع ممکن است از چندین گشتالت کوچک تشکیل شده باشد که زیرمجموعه‌هایی برای گشتالت‌های بزرگ‌تر به شمار می‌آیند. این گشتالت بزرگ‌تر از پراگنانس قوی‌تری نسبت به گشتالت‌های کوچک‌تر برخوردار است (رضازاده، ۱۳۸۷: ۳۶).	اصل فراپوشاندگی ^{۱۴}
قدیمی‌ترین دسته شناخته‌شده خطاهای بینایی شامل اشکال هندسی ساده‌ای است که قدرت تخمین زدن را در رابطه با اندازه، محل، جهت و در برخی موارد ماهیت تصویر را تحت تأثیر قرار می‌دهد. اغلب این اشکال در اواسط و اواخر قرن ۱۹ کشف شد و نشان مطالعات علمی به آن‌ها تعلق گرفت (درویشی و چارثی، ۱۳۹۷: ۱۱۷). طراح باید بداند که می‌خواهد تصویری دلخواه و تفکیک‌پذیر از زمینه تصویر کند بی‌آنکه بر مجموعه تصاویر موجود در آن زمینه خدشه‌ای وارد آید و یا می‌خواهد آگاهانه، طرحی مضاعف ترسیم کند که تصویر منفی آن از نظر ارتباط بصری، بارزش و تا حد امکان دقیق باشد (موناری، ۱۳۷۰: ۲۶).	اصل خطای ادراک

۳. قالی‌های جانوری عصر صفوی

در واقع به باور نگارندگان، نقش‌های کهن و اصیل گرفت‌وگیر تحت تأثیر شکارگاه‌های صفوی و بر روی قالی‌های این دوران بازتاب یافته‌اند؛ حتی به اهمیت شکارگاه‌ها اشاره شده است: «در دنیا هیچ دستگاه تجمل و جلالی بالاتر و باعظمت‌تر از حشمت و تجمل شاه ایران در موقع شکار رفتن نمی‌توان تصور کرد که تمام بزرگان دربار در معیت او سوار شده و هریک بازی به روی دست می‌گیرند» (نراقی، ۱۳۵۲: ۶۴). چنین مراسم‌هایی و علاقه وافر شاهان به شکار، ذهن درباریان و وابستگان به دربار را بر آن می‌داشت تا پیشکش‌ها یا آثار هنری و زینتی را مرتبط یا منقش با مضمون شکار تولید کنند تا شاه یا شاهزادگان خشنودتر شوند و نزد آنان مقبول‌تر باشند. از این رو کتابخانه شاهی نیز به خلق آثاری با موضوعات شکار و مفاهیم شکار شاهانه مشغول شد و در این هنرنامه‌ی هنرمندان صفوی با الهام از عرفان و مفاهیم عرفانی آثاری در قالب نگارگری و نقاشی ایرانی آفریدند که علاوه بر روایت شکار شاهانه، آرمان‌شهری ذهنی با حضور فرشتگان، حیوانات اساطیری و... را به تصویر می‌کشید. نفوذ این نقاشان و نگارگران در کارگاه‌های درباری منجر به خلق طرح‌های فرش متاثر از این هنرها شد (ژوله، ۱۳۹۵: ۵۳). از طرفی دیگر، قالی نیز به‌عنوان بافته‌ای درباری در عهد صفویه می‌توانسته محلی برای به تصویر کشیدن رؤیای شاه باشد و طراح به بافته نیز برای جلب توجه پادشاه به هر نحو ممکن صحنه‌ای از شکار شاهانه را بر روی آن بازتاب می‌دادند.

۴. نقش گرفت‌وگیر

یکی از نقوش اصلی در قالی‌های جانوری، نقش گرفت‌وگیر است. به‌طور کلی نقوش گرفت‌وگیر به‌شکل نزاع میان دو یا چند جانور ترسیم می‌شود: «نقوش گرفت‌گیر چنان‌که از نام آن پیداست، نمادی از جنگ و قدرت‌طلبی به‌منظور حفظ بقا و حیات و درنهایت پیروزی یکی بر دیگری است، که گاه مفاهیم اسطوره‌ای و نمادین و همچنین مضامین تمثیلی همچون نبرد نور و تاریکی و یا خیر و شر را نیز در بر دارد» (تقوی‌نژاد، ۱۳۸۷: ۵۰). البته مانند سایر نقوش ایرانی، علاوه‌بر شکل و پوسته، محتوا و معنای نقش اهمیت دارد: «نقوش گرفت‌وگیر اکثراً به‌منزله‌نماد بوده و به‌منظور نشان دادن چیزی فراتر از جنبه‌های ظاهری حیوانات به‌تصویردرآمده به‌کار می‌رفته است و ریشه در باورها و اعتقادات دینی مردم دارد» (همان: ۵۱). برای مثال نبرد شیر و گاو «در نقوش گرفت‌وگیر را می‌توان معرف اسطوره‌کهن نبرد مهر با گاو و دریدن آن و آوردن برکت دانست که این نقش موضوع اساسی در نگاره‌های مهری است» (باقری، ۱۳۸۵: ۱۶۰). همچنین در نبرد دو گربه‌سان با حیوان سم‌دار همچون شیر با گاو، شیر نماد خورشید و بهار و گاو نماد ماه و زمستان است که با پیروزی شیر، بهار بر زمستان چیره شده و زمین از خواب زمستانی بیدار می‌شود. در عرفان دوران اسلامی، به شیر نماد نفس لوامه و به گاو نماد نفس اماره اطلاق شده است. با وجود این، ورود نقش گرفت‌وگیر به مجموع نقوش بافته‌ها را به عصر صفویه منتسب می‌دانند: «بنابر شواهد موجود، استفاده از نقوش منحنی و افزودن صحنه‌های گرفت‌وگیر و شکار و مضامین روایت‌گرایانه در قالی‌بافی در دوره صفویه آغاز و گسترش یافته است» (پیری و حسونند، ۱۴۰۰: ۹).
باین‌همه چهار نمونه از بافته‌های کاشانی عصر صفوی با طرح جانوری و نقوش گرفت‌وگیر مطالعه شده است:

۴-۱. قالی‌های جانوری با نقوش گرفت‌وگیر، محفوظ در موزه فرش ایران: قالیچه‌ای

با شماره اموال ۱۵۷ در موزه فرش ایران نگهداری می‌شود که طرح آن از انواع شکارگاه عصر صفوی بوده و نقش گرفت‌وگیر در آن دیده می‌شود (تصویر ۱). ابعاد قالیچه ۲۲۳×۱۶۸ سانتی‌متر و نوع گره‌های فرش، نامتقارن است که در کاشان بافته شده است. رج‌شمار آن ۶۰ رج و از انواع دو پود محسوب می‌شود. جنس تارها ابریشمین، پودها پنبه‌ای و پرزها نیز ابریشمین هستند.

تصویر ۱: قالی جانوری عصر صفوی، بافت کاشان، ابعاد: ۲۲۳×۱۶۸ سانتی‌متر، ابریشمین، محفوظ در موزه فرش ایران (ژوله و پرهام، ۱۴۰۰: ۱۰۵)

تحلیل قالی جانوری با نقوش گرفت‌وگیر، محفوظ در موزه فرش ایران مبتنی بر اصول گشتالت از میان اصول چندگانه مکتب گشتالت، هفت مورد در نمونه مورد مطالعه قابل ردیابی و مطالعه است:

– اصل نقش و زمینه: یکی از اصولی که در قالی جانوری موزه فرش ایران مصداق دارد، نقش و زمینه است (تصویر ۲). نزدیکی لایه‌های نقش و زمینه موجب دشواری جداسازی و تعیین دقیق نقش و زمینه شده است. شاید تنها درشتی نقوش گرفت‌وگیر موجب اطلاق نقش و لایه گل‌وگیاه به‌عنوان زمینه شود. مطابق تصویر ۲ تفکیک زمینه و حاشیه در نگاه ابتدایی و از نظر رنگی با استفاده از رنگ پس‌زمینه این دو قسمت و سپس به‌سبب نوع طراحی متفاوت این قسمت‌ها شکل گرفته است. پس‌زمینه با رنگ سرمه‌ای تیره در حاشیه بزرگ و پس‌زمینه لاک‌رنگ در زمینه این اثر، نقوش این دو قسمت از قالی را از یکدیگر مجزاً می‌کند و به‌طورکلی، اصل نقش و زمینه در این

قالی منجر به کل اثر می‌شود و به‌گونه‌ای یکنواختی در نگاه اول توجه به همه نقوش این فرش جلب می‌شود و نه به قسمت‌های جداگانه‌ای از آن. وجود رنگ طلایی در سرتاسر این قالی و نیز پخش رنگ لاک‌ی مورد استفاده در زمینه نقوش حاشیه اصلی موجب این هم‌نواختی در کل اثر شده

است؛ البته نباید نقش حاشیه داخلی و حاشیه خارجی را که رنگ‌های اصلی آن‌ها نیز متشکل از همین دو رنگ اصلی در این قالی (طلایی و لاک‌ی) است نادیده گرفت. در وهله بعد، این طراحی کلی و جزئیات طرح است که این هماهنگی را ایجاد می‌کند. اگر همه نقوش، جدای از ماهیت رنگی‌شان به صورت لکه‌های یکرنگ دیده شود، توجه به این مسئله جلب می‌شود که نه تنها ابعاد عناصر در قسمت‌های مختلف قالی باهم ارتباط نزدیکی برقرار می‌کنند، بلکه از لحاظ فاصله نقش‌ها و فضای منفی نیز سازگاری بایسته‌ای دارند.

تصویر ۲: اصل نقش و زمینه در بخش‌های مختلف قالی (نگارندگان)

– **اصل بستگی:** نوع طراحی واگیره در حاشیه داخلی از هماهنگی بالایی برخوردار است که در آن اجزا از یکدیگر قابل جداسازی نیستند (تصویر ۳). گل‌هایی که در یک ردیف با اندازه، رنگ و فواصل معین و یکنواخت در کنار هم قرار گرفته‌اند، نه به صورت نقوشی جدا در کنار هم که به‌سان یک ردیف یکدست دیده می‌شوند. فواصل میان یک گل، بلافاصله با گلی دیگر از همان جنس و با رنگی مشابه پر شده و اتحاد این‌ها با رنگ زمینه، آن را به یک نوار در دورتادور زمینه تبدیل کرده است. برعکس حاشیه خارجی که کتیبه‌ها با وجود تکرار، به صورت مجزا دید می‌شوند و یک نقش (قاب کوچک) رابط میان دو کتیبه لاک‌ی بوده و آن‌ها را مزین کرده است.

تصویر ۳: بخشی از حاشیه قالی حیوان‌دار عصر صفوی، بافت کاشان، ابعاد: ۱۶۸×۲۲۳ سانتی‌متر، ابریشمین، محفوظ در موزه فرش ایران (ژوله و پرهام، ۱۴۰۰: ۱۰۵)

تصویر ۴: حالت قاب‌مانند حاشیه‌ها در هدایت مرکز قالی (نگارندگان)

- خطای ادراک: در طراحی قالی اصولاً اندازه عرض

حاشیه اصلی با مجموع دو حاشیه کوچک برابری می‌کند و عرض حاشیه‌های کوچک نیز باهم برابر هستند؛ اما در این قالی، عرض حاشیه داخلی از حاشیه بزرگ کمتر است و به همین نسبت از نقوش ریزتری استفاده شده و حاشیه خارجی را کتیبه‌های ختایی پر کرده‌اند. این نوع طراحی باعث شده زمینه کمتر جدا از حاشیه دیده شود و نیز نوعی خطای دیداری ایجاد نماید؛ گویی حاشیه مانند قابی بُعددار است و نه یک قسمت منفک و تخت در دورتادور زمینه. در اصل، این حالت سه‌بعدی، تنها با تغییر اندازه عرض حاشیه داخلی و تفاوت اندازه نقوش در هر قسمت از حاشیه ایجاد شده و به بزرگ‌تر دیده شدن بخش زمینه نیز کمک کرده است (تصویر ۴).

- اصل تقارن: در حاشیه‌های قالی (تصویر ۱) اصل تقارن پابرجاست و از خط ۴۵ درجه گوشه

و یا از میانه هر دو جهت طول و عرض، قابل رؤیت است و در تقسیم یک‌چهارم نیز به همین صورت تقارن در اثر تکرار چرخشی در حاشیه ایجاد شده و این قرینگی در طراحی قاب‌ها نیز کاملاً رعایت شده است. درحقیقت، هیچ قابی در این قالی بدون تقارن کامل ترسیم نشده و حتی بخش‌های داخل آن نیز به‌طور کامل از این امر تبعیت می‌کنند؛ همچنین در واگیره طره‌ها، تقارن به‌دفعات تکرار شده و این قرینگی از جزئی‌ترین نقش‌مایه که همان گل گرد است، شروع شده و با هر فاصله از دو طرف آن ادامه پیدا کرده است (تصویر ۵).

تصویر ۵: محوهای تقارن در یک چهارم حاشیه (نگارندگان)

- **اصل مجاورت:** از مصادیق مجاورت در انتهای ترین بخش قالی، حاشیه خارجی، درک گل‌های داخل هر قاب به صورت مجموعه و دسته‌ای است. به عبارتی دیگر در اثر مجاورت در یک بخش، گل‌ها به صورت دسته‌ای دیده می‌شوند. در حاشیه اصلی و زمینه نیز عناصر زیادی با ابعاد گوناگون در فاصله‌های نزدیک به هم و در برخی از قسمت‌ها در تماس با یکدیگر قرار دارند و به این ترتیب عناصر در این بخش‌ها به صورت یک دسته کلی ادراک می‌شوند. همچنین گشتالت‌های قوی‌تری نیز براساس هم‌پوشانی در زمینه قالی شکل گرفته است که عمده این هم‌پوشانی‌ها مربوط به نقوش گرفت‌وگیر هستند.

- **اصل منطقه مشترک:** وسیع‌ترین گشتالت زمینه مشترک همان زمینه قالی (تصویر ۱) است که در آن، همه نقوش در یک سطح بسته و لاک‌ی‌رنگ قرار گرفته‌اند و همگی دارای یک زمینه مشترک‌اند. نقوش ختایی طراحی شده در حاشیه داخلی که در زمینه نخودی ترسیم شده‌اند نیز از اصل زمینه مشترک پیروی می‌کند. در حاشیه اصلی یک مرتبه کل نقوش در پس‌زمینه سرمه‌ای‌رنگ دارای گشتالت زمینه مشترک هستند و در وهله بعد، دسته‌ای از نقوش که در داخل قاب‌های حاشیه که به صورت یکی در میان با استفاده از ترکیب دو اژدها و دو سیم‌رخ تشکیل شده‌اند، به عنوان عناصری در یک محیط بسته شامل این اصل می‌گردند. این اصل در قاب‌های حاشیه خارجی که با دو زمینه لاک‌ی و سرمه‌ای تفکیک شده‌اند دیده می‌شود.

- **اصل عناصر متصل:** گشتالت یادشده در کوچک‌ترین بخش‌های ساختار قالی (تصویر ۱) وجود دارد. یکی از اصول فراگیر در قالی، عناصر متصل است. در زمینه قالی بوته‌های گیاهان از یک شاخه منحنی تشکیل شده‌اند که روی آن‌ها از گل‌ها، برگ‌ها و غنچه‌ها پوشیده شده است. درحقیقت هر شاخه یک عامل اتصال بین عناصر دیگری که روی آن ترسیم شده است به حساب می‌آید و از اصل عناصر متصل پیروی می‌شود. در حاشیه داخلی نیز به واسطه نوع طرح (واگیره ختایی) که از حلزونی‌های تزیین شده با غنچه‌ها و برگ‌ها تشکیل شده، بند اسپیرال (حلزونی) موجب شده تا همه عناصر به‌طور پیوسته در اتصال با یکدیگر باشند و از این قاعده پیروی کنند.

حاشیه اصلی نیز دارای حلزونی‌های گردان با نقوش ختایی است و عناصر را کاملاً به یکدیگر متصل می‌کند. در حاشیه خارجی این نمونه دو شکل از اصل عناصر متصل وجود دارد: یکی در قاب زمینه لاکه که یک گل گرد در مرکز آن قرار گرفته و از چهار طرف آن انشعاب بند کوتاهی وجود دارد که در نهایت به غنچه‌های کوچک‌تر ختم می‌شود و دیگری در یک قاب چهارپر با زمینه سرمه‌ای که در آن چهار غنچه با خطوط منحنی به هم متصل شده‌اند و کوچک‌ترین گشتالت از این اصل را دارا هستند.

۲-۴. **قالی جانوری محفوظ در موزه کالوست گلبنکیان:** این فرش (تصویر ۶) ترکیبی از دو ویژگی تزیینی است: یک ترنج چهارپر در مرکز که دو بخش آن مزین به جانورانی ترکیبی است که به‌طور متقارن و دو قسمت دیگر دارای نقش گل شاه‌عباسی است. این میدان با زمینی قرمز رنگ پر از شیر، ببر، پلنگ و بز کوهی و نقوش گل است. قرقاول‌هایی با پره‌های غنی به‌طور متناوب با نخل‌ها و گل‌ها در اطراف حاشیه قرار می‌گیرند.

بافت قالی منسوب به کاشان در اواسط قرن شانزدهم و جنس آن از ابریشم است. ابعاد این قالی ۱۸۰ × ۲۳۰ سانتی‌متر است و در موزه کالوست گلبنکیان لیسبون پرتغال نگهداری می‌شود.

تصویر ۶: قالی جانوری عصر صفوی، بافت کاشان، ۱۸۰ × ۲۳۰ سانتی‌متر، محفوظ در موزه کالوست گلبنکیان، لیسبون پرتغال، URL1

تحلیل قالی جانوری با نقش گرفت‌وگیر، محفوظ در موزه کالوست گلبنکیان مبتنی بر اصول گشتالت

از میان اصول چندگانه مکتب گشتالت، چهار مورد در نمونه مورد مطالعه قابل ردیابی و مطالعه است:

تصویر ۷: هماهنگی لچک و طره داخلی (نگارندگان)

- اصل نقش و زمینه: در بخش لچک

قالی (تصویر ۷)، گل‌های درشت حاشیه بزرگ و پرندگانی که در دو طرف این گل‌ها به شکلی زیبا و انحنادار ترسیم شده و کارکرد تزئینی یافته‌اند، در جایگاه نقش بر زمینه مشکی‌رنگ خودنمایی می‌کنند. در عمده بخش‌های این قالی زمینه تیره‌تر بوده و نقوش

با رنگ‌های روشن دیده می‌شوند؛ فقط در بخش حاشیه داخلی که زمینه به رنگ بژ درآمده و لچک‌ها با رنگ طلایی ترسیم شده‌اند، زمینه روشن‌تر از نقوش است. باین حال بازهم سعی شده است تا بیشتر، از رنگ‌های روشن و گرم استفاده شود. تنها نکته‌ای که در این بخش وجود دارد قسمت حاشیه داخلی این قالی است که به‌موجب مشابهت رنگی زیاد، زمینه‌اش با نیمه‌گل‌های نیمه‌متصل به کناره‌های زمینه و نیز بخش‌های انتهایی لچک‌ها، یکدستی نامحسوسی ایجاد کرده است. گویی این عناصر از یکدیگر منفصل نبوده و طره به‌صورتی طراحی شده تا نفوذ خود را به زمینه حفظ کند؛ احتمالاً این عمل به‌دلیل رنگ‌آمیزی متفاوت حاشیه داخلی ایجاد شده تا بدین وسیله اتصال بین زمینه با بخش‌های بیرونی بهتر برقرار شود و این رنگ روشن حاشیه موجب هدایت نظر به مرکز فرش شود و از ایستادن چشم جلوگیری کند. این مورد باعث شده است در نظر گرفتن حاشیه داخلی به‌عنوان یک زمینه دارای نقوش مجزا، کمی دشوار گردد؛ زیرا تحلیل براساس اصول گشتالت، باید طبق ادراک بیننده انجام شود و این قوانین در شرایطی خاص، با قواعد طراحی قالی تداخل پیدا کند؛ از طرفی همین امر (اصول طراحی عناصر قالی) می‌تواند در جداسازی بخش‌ها مؤثر واقع شود.

- اصل مشابهت: حاشیه خارجی، نقوش به تزئینات ختایی بوده و هسته مرکزی واگیره‌ها

گل‌های شاه‌عباسی هستند که منشأ بندهای طراحی شده حاشیه نیز محسوب می‌شوند؛ با وجود

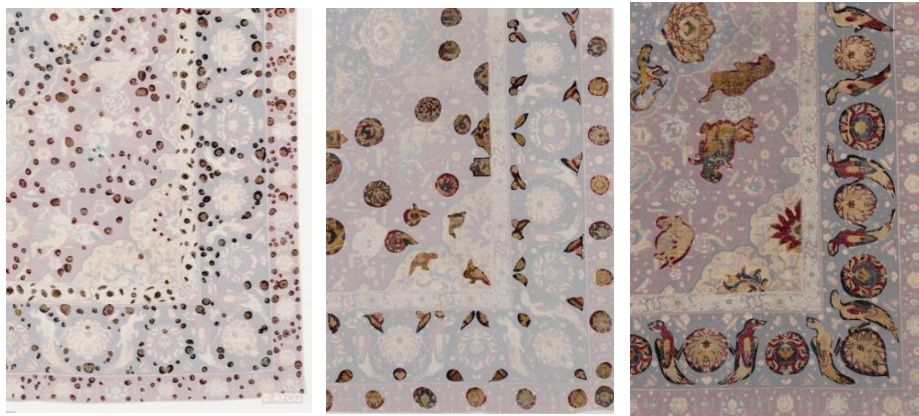
عناصر دیگری همچون برگ‌ها، گل‌های گرد و غنچه‌ها، گل‌های شاه‌عباسی به‌طور یکنواختی در یک ترکیب دیده می‌شوند. نحوه قرارگیری گل‌های شاه‌عباسی در این بخش، به‌صورت خطی با فواصل منظم و ابعاد یکسان و یکی در میان واژگون (به‌دلیل صحیح بودن جهت ترسیم گل‌ها بر روی گردش بند ختایی که در قاعده طراحی فرش از اهمیت برخوردار است، گل‌هایی که روی اتصال مرکزی و شروع آن قرار می‌گیرند، در ادامه بند دوم به‌صورت معکوس مستقر شده‌اند) به‌صورت واگیره با رنگ‌آمیزی ثابت قرار گرفته‌اند. در واقع تشابه ابعاد، رنگ‌ها، فاصله‌های میانی و یکسان بودن نقاط مرکزی گل‌های شاه‌عباسی در این حاشیه موجب شده به‌طور ناخودآگاه این بخش‌ها (گل‌های شاه‌عباسی) را در حاشیه به‌صورت یک مجموعه واحد درک کرده و بقیه عناصر که در اندازه‌های کوچک‌تر رسم شده‌اند، در خدمت این دسته درک می‌شوند. از میان انواع اصل مشابهت دو نوع شکل و رنگ و ابعاد در نمونه اشاره‌شده (تصویر ۶) قابل مطالعه است:

- اصل مشابهت (در شکل و رنگ): اگر به مرکز این قالی دقت شود، می‌توان از لحاظ لکه‌های

رنگی، این قالی را به چند دسته تقسیم کرد (البته در برخی از این دسته‌ها ابعاد عناصر هم تأثیرگذارند)؛ گویی عناصر در چند مرحله (همچون تصویرسازی و نقاشی) فضاسازی شده و مرحله به‌مرحله به کل طرح اضافه شده‌اند. درحقیقت ذهن فراموش می‌کند که هر قسمت به‌صورت جداگانه طراحی و رنگ‌آمیزی می‌شود و درنهایت به یک کل منسجم مبدل می‌گردد. جدول (۱) (تصاویر ۸ الف تا ج) بخش‌هایی را نمایش می‌دهد که بسیار شبیه به فن رنگ‌افشانی^{۱۵} است و درعین حالی که هرکدام از این عناصر کوچک، به‌طور کامل با ترتیب و نظم خاصی و براساس قواعد طراحی فرش، ترسیم و جایگذاری شده‌اند، در سرتاسر اثر حتی با وجود نوع طراحی متفاوت در هر قسمت، به‌قدری یکنواخت می‌نماید؛ گویی به‌ناگاه بر کل اثر ستاره‌هایی یک‌اندازه افشانده شده و روح جدیدی به طرح بخشیده است. نکته حائز اهمیت این است که این طرح در هر قسمت با مقیاس خاصی طراحی شده است. برای مثال، نقش‌ها در بخش‌های حاشیه بزرگ، لچک‌ها و ترنج با ابعاد بزرگ‌تر، طراحی ختایی بخش زمینه و حاشیه بیرونی با ابعاد متوسط و بخش حاشیه داخلی با اندازه‌های کوچک‌تر طراحی شده و در سایر قسمت‌ها نیز این ابعاد کوچک‌تر یافت می‌شود. همچنین این تناسب از لحاظ رنگ‌آمیزی نیز با طراحی مطابقت پیدا کرده و همین امر باعث هماهنگ بودن نهایی این اثر شده است.

جدول ۱. مشابهت در ابعاد عناصر (نگارندگان)

تصویر ۸: ج) نقوش ریزنقش در یک چهارم فرش

تصویر ۸: ب) اجزای ابعاد میانه در یک چهارم فرش

تصویر ۸: الف) اجزای بزرگ‌تر در یک چهارم فرش

- اصل بستگی: پس از مشاهده حاشیه‌های این قالی (تصویر ۶) و مقایسه آن‌ها با یکدیگر، این نتیجه حاصل می‌شود که حاشیه خارجی از اصل بستگی نیز پیروی می‌کند. گل‌های شاه‌عباسی و گل‌های گرد مابین آن‌ها به صورت متحدالمرکز و بدون اتصال مستقیم با یکدیگر، ولی به طور مرتب در یک نظم خطی (خط فرضی) در نزدیکی هم قرار گرفته‌اند. تشابه ابعاد، رنگ و شکل کلی این گل‌ها که به صورت دایره‌هایی با رنگ‌های روشن در ابعاد بزرگ و متوسط به صورت یکی در میان، موجب شده تکرار این عناصر اصل بستگی را تداعی‌کننده باشد؛ به طوری که چشم ناظر از زاویه دید کلی، یک دسته از عناصر را که یک خط تشکیل داده‌اند و از اتصال آن‌ها نیز یک مستطیل خطی به وجود آمده است درک می‌کند؛ همچون مهمانانی گرد یک سفره ضیافتی. این ترتیب با این مشخصات در حاشیه بزرگ نیز دیده می‌شود، ولی نقش مایه‌های پرنده در مابین گل‌های اصلی، این اتصالی چشمی را می‌شکنند و مانع از یکی دیده شدن گل‌های مشابه در یک خط صاف می‌شوند و بیشتر بر استقلال و وحدانیت هر گل توجه دارد؛ به گونه‌ای که از یک سو مانند یک پراتنز، توجه چشم را روی یک گل نگه داشته و از سمت دیگر بسیار آرام دیده را سوق می‌دهد به توجه گل بعدی. این احتباس فضاها و بازی با ذهن باعث می‌شود به جزئیات، بیشتر از کلیات دقت شود و تنها در صورتی می‌توان این عناصر را همچون حاشیه خارجی درک کرد که از فواصل دورتری از فاصله زیباشناختی به این اثر نظر شود. پس فاصله نیز در این اصل تأثیر دارد و شاید به طور راحتی و با یقین کامل نتوان این را به اصل بستگی نسبت داد؛ ولی اتفاقاً حرکتی که این پرنده‌ها دنبال

می‌کنند و نیز عنصری که مابین آن‌ها قرار گرفته است، موجب درک یک حرکت مارپیچ و انحنای بالا و پایین در داخل این حاشیه شده‌اند و فقط با یک نگاه به یکی از این پرندگان خوش پیچ‌وتاب، بدون اختیار این خط منحنی دنبال شده و از پرنده‌ای به پرنده دیگر منتقل می‌شود. این اتفاق بر قانون پراگماتیک در اصل بستگی دلالت دارد (تصویر ۹).

تصویر ۹: اصل بستگی در حاشیه‌ها (نگارندگان)

- اصل تقارن. طراحی کلی این قالی کاملاً قرینه بوده و به صورت یک‌چهارم از عرض و طول دارای قرینگی است. این قرینگی در اجزای کوچک‌تر و نیز واگیره حاشیه‌ها نیز قابل درک است.

۳-۴. قالی جانوری با نقش گرفت‌وگیر، محفوظ در موزه متروپولیتن: تصویر ۱۰ یکی از

معدود فرش‌های تمام ابریشم با طرح جانوری از عصر صفویه است. بافته مورد مطالعه در دسته قالی‌های ظریف و ریزباف طبقه‌بندی می‌شود؛ زیرا رج‌شماری حدود ۶۵ دارد. نقوشی جانورانی چون شیر، ببر، قوچ و گوزن در کنار حیوانات ترکیبی مثل اژدهای خال‌دار و برخی جانوران شاخ‌دار، درحالی‌که بعضی درحال رویارویی و مبارزه‌اند؛ در پس‌زمینه‌ای از گیاهان گل‌دار، فضایی منحصربه‌فرد و ملهم از هنر چینی را به وجود آورده است. این قالی عصر صفویه در کاشان بافته شده و در موزه متروپولیتن نگهداری می‌شود. نوع گره قالی

تصویر ۱۰: قالی جانوری عصر صفوی، بافت کاشان، ابعاد:

۲۴۱×۱۷۸ سانتی‌متر، محفوظ موزه متروپولیتن (URL2)

نامتقارن بوده و ابعاد بافته ۲۴۱×۱۷۸

سانتی‌متر است.

تحلیل قالی جانوری با نقش گرفت و گیر، محفوظ در موزه محفوظ در موزه متروپولیتن مبتنی بر اصول گشتالت

از میان اصول چندگانه مکتب گشتالت، نه مورد در نمونه مورد مطالعه قابل خوانش است:

- اصل بستگی: در حاشیه بزرگ قالی (تصویر ۱۰) اصل بستگی در تکرار پرندگانی که با انحنا در پس یکدیگر چیده شده‌اند پدید آمده و علت آن، شیوه طراحی این پرندگان است که از یک سو به صورت رخ به رخ و خیره به روبه‌رو در حال چیدن میوه تزیینی روی شاخه با منقار خود بوده و خط ارتباط‌دهنده ذهنی ایجاد کرده‌اند و از سمت دم نیز، با یک انحنا به هم نزدیک شده و در ذهن مخاطب به‌عنوان یک قاب کامل برای گل‌های میانی شاه‌عباسی پذیرفته می‌شوند و این تأثیر اصل بستگی است؛ در واقع در حاشیه بزرگ، پرندگان ایجاد یک قوس متناوب می‌کنند که از سر و دم توجه را به عنصر بعدی معطوف می‌دارند. طرح حاشیه قالی (تصویر ۱۰) دقیقاً مشابه حاشیه بافته محفوظ در موزه کالوست گلبنکیان است. البته حاشیه اشاره‌شده اختصاصی نبوده و در قالی دیگری در همین بازه زمانی، دوره صفویه، بافته شده و درحقیقت جفت این قالی است

- اصل مشابهت: حاشیه خارجی قالی بارزترین بخش برای درک اصل مشابهت است. در حاشیه خارجی گل‌های شش برگ طلایی‌رنگ در دورتادور قالی یک دسته مشابه را شامل می‌شوند. دومین مجموعه مشابه که می‌توان آن‌ها را در یک مجموعه دانست، اسلیمی‌های ماری هستند که در دو رنگ نخودی و سرمه‌ای قرار داشته و متناسب با مؤلفه رنگ، هرکدام در یک دسته قرار دارند؛ یعنی یک مجموعه اسلیمی‌های ماری که فقط در قسمت پایین حاشیه وجود دارند و دیگری، دسته‌ای از اسلیمی‌های سرمه‌ای‌رنگ با دورگیری نخودی که در سرتاسر طره جای گرفته‌اند (تصویر ۱۲). در حاشیه بزرگ، بیشترین مشابهت در عنصر رنگ درک می‌شود؛ زیرا تمام نقوش جدا از شکل و اندازه، دارای هماهنگی رنگ مشابه است که عمده آن را رنگ نخودی تشکیل می‌دهد. بنابراین در مشاهده کلیت قالی، نقوش حاشیه بزرگ در یک مجموعه مشابه و یکپارچه مبتنی بر اصل مشابهت درک می‌شود و دلیل آن رنگ‌آمیزی و طراحی نقوش خاصه نقش‌هایی بزرگ‌تر است که شامل ترکیب پرندگان و گل‌های شاه‌عباسی هستند. سپس پیرو ردیابی اصل مشابهت، چشم بیننده متوجه طره داخلی می‌شود. یک‌سوم پایینی طره داخلی، رنگ‌بندی متفاوتی در گل‌ها دارد که با توجه به سایر نقاط قالی مانند حاشیه بزرگ دریافت می‌شود. این احتمال تقویت می‌شود به دلیل کمبود نخ، این رنگ از حدود یک‌سوم قالی بافته شده رنگ سبز دیگری به جای رنگ ماشی روشن جایگزین شده و عامدانه نبوده است. به‌هرحال این دسته از گل‌هایی که به‌صورت

یکی در میان از پایین تا یک‌سوم پیش رفته‌اند، به دلیل مشابهت رنگی زیاد با زمینه، بیشتر از گل‌های کناری، بارنگ زمینه حاشیه مشابهت دارد. در دوسوم مابقی، گل‌های شاه‌عباسی که به صورت قرینه چرخشی در یک واگیره تکرار شده‌اند، به سبب مشابهت فام رنگی و نیز طراحی و ابعاد، در یک مجموعه قابل پذیرش هستند. در زمینه قالی، اصل مشابهت به خوبی دیده نمی‌شود و تشابهات آن قدر قوی نیستند که بتوان آن‌ها را در دسته‌ها تقسیم نمود؛ زیرا تنوع در ابعاد و اشکال و حتی رنگ‌ها در زمینه بسیار بیشتر است و یکی از دلایل آن سرتاسری بودن نقشه قالی است که تا جای ممکن از مشابهت زیاد و تکرار نقش مایه‌ها در این بخش پرهیز شده است.

تصویر ۱۲: مشابهت در عناصر طره‌ها (نگارندگان)

- اصل مجاورت: در حاشیه بزرگ، گل‌های ریز روی بندها به جهت راستایی‌شان در یک امتداد، در یک هیئت به هم پیوسته دیده می‌شوند. این گل‌های گرد دارای اندازه و رنگ مشابه‌اند و فواصل منظمی داشته که جملگی موجب شده تا این گل‌ها از قانون مجاورت پیروی کرده و در یک مجموعه دیده شوند (تصویر ۱۳).

تصویر ۱۳: اصل مجاورت و مشابهت در جزئیات حاشیه (نگارندگان)

- اصل منطقه مشترک: نقوش زمینه (شامل نقوش گیاهی و جانوری) به دلیل شباهت موضوعی و نوع ترسیم سرتاسری و آزادانه از یک سو و نیز محدودیت در چهارچوب حاشیه‌ها و عدم شباهت رنگی با حاشیه کناری، به صورت یک مجموعه منسجم در یک زمینه مشترک دیده می‌شوند. این اصل در حاشیه‌ها نیز به همین شیوه اعمال شده است و شیوه رنگ‌آمیزی منحصر به فرد و تفاوت در رنگ زمینه هر بخش و بسته و مجزا بودن هر قسمت به وسیله میله‌های متصل شده، باعث درک اصل منطقه مشترک شده است.

- اصل فراپوشاندگی: در حاشیه خارجی، اصل عناصر متصل در سرتاسر واگیره‌ها وجود دارد و همه عناصر ختایی شامل تمامی گل‌ها و برگ‌ها با یک بند، به هم متصل شده‌اند. در این بین، اصل تماس نیز به موجب وجود اسلیمی‌های ابری ممهور با یک گل در میان بند ختایی، به چشم می‌خورد؛ همچنین مشابهت و مجاورت عناصر تکرارشونده و درنهایت درک پیوستاری متن در یک زمینه مشترک حاکی از درک اصل فرا پوشاندگی و تعدادی دیگر از اصول گشتالت به‌طور هم‌زمان است. در حاشیه داخلی اصل پیوستگی و اصل عناصر متصل به چشم می‌خورد و یک واگیره ثابت و یکنواخت با یک بند ختایی به همراه اجزای ختایی که در اتصال و هم‌پوشانی بند ختایی قرار دارند و یا بخش‌هایی متصل به آن، همچون برگ‌های کنگره‌ای لاک‌رنگ، تا انتها به تکرار پرداخته است و نیز مشابهت لکه‌های رنگی لاک‌ی، سبز، کرم و آبی لاجوردی با فواصل حساب‌شده و متوازن در این بخش و ثابت رنگ و طرح واگیره تکرارشونده، اصل مشابهت بیان می‌دارد (تصویر ۱۴).

تصویر ۱۴: اصل فراپوشاندگی در زمینه (نگارندگان)

- اصل عناصر متصل: حاشیه‌ها محل درک اصل عناصر متصل است؛ علاوه بر آن در زمینه نیز، هنگام مشاهده نقوش گیاهی اصل یادشده، ادراک می‌شود. محل رویش بوته‌ها از پشت قطعه سنگ بوده و در ادامه، گل‌های بزرگ و کوچک، غنچه‌ها و برخی از برگ‌ها به وسیله خطوط ساقه به همدیگر در یک امتداد متصل شده‌اند. نکته حائز اهمیت در طراحی بوته‌ها اینکه در اکثر طراحی‌های فرش دستباف به‌طور معمول، بوته‌ها و شاخه‌های رونده در طرح‌هایی مشابه، به صورت

گل‌فرنگ و واقع‌گرایانه طراحی می‌شوند و گل‌ها و تزیینات ختایی نیز بر حلزونی‌های منظم ختایی قرار می‌گیرند؛ اما در قالی تصویر ۱۰، طراح دست به ترکیبی خلاقانه زده و بوته‌ها را به شکل واقع‌گرایانه شروع نموده و در ادامه از اجزای گوناگون ختایی‌ها حتی برگ موئی استفاده کرده، در نهایت ترکیب مطلوبی حاصل شده است. از دیگر نقش‌مایه‌های دنباله‌رو این اصل می‌توان به درخت‌های بخش پایینی زمینه در سمت چپ و راست اشاره کرد که شاخه‌ها بار اتصال ردیفی تمام گل‌ها را به دوش می‌کشند.

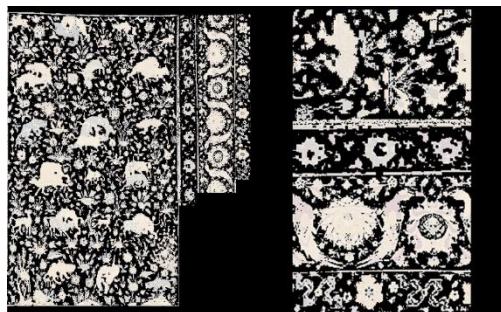
- اصل تماس: در زمینه قالی تصویر ۱۰ نقوش گرفت‌وگیر دیده می‌شود که به صورت هم‌پوشان در اثر مجاورت و در بخش‌های بسیاری در اثر برخورد و مجاورت نزدیک نقوش گیاهی

تصویر ۱۵: اصل تماس در نقوش زمینه (نگارندگان)

دیده می‌شود تا جایی که اگر به صورت اتفاقی یک نقش‌مایه در زمینه مورد انتخاب بیننده قرار گیرد، به موجب یاری از اصل تماس، چشم او به نقش‌های اطراف محدوده گزینشی، رهنمون خواهد شد (تصویر ۱۵).

- اصل نقش و زمینه: در حاشیه بزرگ و زمینه قالی (تصویر ۱۰)، اصل نقش و زمینه به وضوح قابل تشخیص است (تصویر ۱۶). در زمینه قرمزرنگ قالی تصویر ۱۰ نقوش جانوری و گیاهی

تصویر ۱۶: اصول نقش و زمینه و موازات در زمینه و حاشیه‌ها (نگارندگان)

به‌طورکلی مشتمل بر بوته‌ها، گل‌ها، درختان، پرندگان، نقوش گرفت‌وگیر در جایگاه نقش قرار گرفته‌اند. در حاشیه بزرگ، گل‌های شاه‌عباسی، پرندگان و سایر نقوش ختایی، در دسته نقوش بوده و رنگ سرمه‌ای متن به‌مثابه زمینه است. در حاشیه خارجی نیز رنگ لاهی به‌عنوان زمینه و نقوش ختایی از جمله گل‌ها و

اسلیمی‌های ماری و تزیینات دیگر در مجموعه نقوش قرار دارند. در حاشیه داخلی، زمینه به رنگ خاکی بوده و نقوش ختایی روی آن قرار گرفته است.

– اصل موازات: اصل موازات در حاشیه‌ها و نیز میله‌های جداکننده دو طرف هر طره ادراک می‌شود. همچنین در برخی از جزئیات زمینه، گشتالت‌های ضعیفی از این اصل قابل انتقال است؛ برای مثال سه تپه خاکی کوچک و کشیده در انتهای زمینه، همراه با نقوش جانوری در بالاترین نقطه زمینه در همین امتداد، از موازات و شباهت برخوردارند. در تصویر ۱۰ عناصر هم‌زاویه در بخش حاشیه بزرگ قابل مشاهده است.

۴-۴. قالی جانوری با نقش گرفت‌وگیر، محفوظ در موزه لوور: از دیگر بافته‌های ابریشمین کاشان با طرح جانوری، یک تخته قالی محفوظ در موزه لوور است (تصویر ۱۷). مانند سایر فرش‌های بافته‌شده در کاشان دارای گره‌های نامتقارن بوده و تمام اجزای آن اعم از پرز، تاروپود ابریشمی است. ابعاد آن ۱۰۹×۱۲۴ سانتی‌متر بوده و در سال ۱۹۱۴ میلادی توسط جانی پیتل به موزه لوور اهدا شد. برخلاف زمینه قرمز رنگ بسیاری دیگر از قالی‌های کاشان در عصر صفوی، این فرش دارای زمینه‌ای آبی تیره با حاشیه قرمز است.

تصویر ۱۷: قالی جانوری، عصر صفویه، بافت کاشان، ابعاد: ۱۰۹×۱۲۴ سانتی‌متر، تمام ابریشم، محفوظ در موزه لوور (URL3)

تحلیل قالی جانوری با نقش گرفت‌وگیر، محفوظ در موزه محفوظ در موزه لوور مبتنی بر اصول گشتالت

از میان اصول چندگانه مکتب گشتالت، هفت مورد در نمونه مورد قابل مطالعه است:

- اصل نقش و زمینه: در متن و حاشیه‌های تصویر ۱۷ اصل نقش و زمینه دیده می‌شود؛ نقوش گیاهی، جانوری و سایر عناصر بصری به‌مثابه نقش در زمینه سرمه‌ای هستند. در حاشیه زمینه به رنگ لاکه بوده و طره‌ها نیز دارای زمینه‌ای به رنگ (به‌طور تقریبی) خاکی روشن هستند و تمام نقوش طراحی شده در این بخش‌ها به‌عنوان نقش خودنمایی می‌کنند.

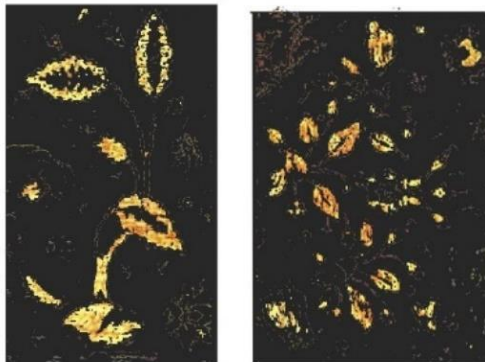
- اصل مشابهت: به‌طور کلی در قالی تصویر ۱۷، مشابهت در رنگ‌های روشن و گرم مورد توجه قرار می‌گیرد و می‌توان در سه دسته کلی نخودی، لاکه و حنایی آن‌ها را دسته‌بندی کرد. از جهتی دیگر، تمام نقوش به‌ویژه نقوش حاشیه بزرگ و زمینه قالی را می‌توان در یک دسته قرار داد، زیرا مشابهت آن‌ها از لحاظ بصری توسط بیننده درک می‌شود. در هر بخش از قالی، نقوش به‌مانند یک جزئی از یک تصویر روایی نقش ایفا نموده و رنگ‌های پس‌زمینه، بستر این داستان‌سرایی را فراهم کرده است. زمینه قالی پُر از نقش‌مایه‌های گیاهی از جمله گل‌ها، برگ‌ها و حتی سنگ‌ها بوده که در تلطیف فضاهاى گرفت‌وگیر و گریز و جدال حیوانات زمینه حائز اهمیت است و جلب توجه می‌کند؛ به‌دلیل تفاوت بسیار نقش‌مایه‌های حیوانی از سایر عناصر زمینه و نیز مشابهت در رنگ به‌صورت گروهی یکپارچه و مشابه دیده می‌شوند (تصویر ۱۸ الف و ب).

تصویر ۱۸: الف (بالا) و ب (پایین): مشابهت در عناصر حاشیه بزرگ (نگارندگان)

نوع رنگ‌آمیزی در این نقوش به‌گونه‌ای است که نقوش گیاهی را با وجود ابعاد متفاوت، از لحاظ وزنی به یکدیگر نزدیک کرده و در عین گوناگونی، در ایجاد مشابهت کمک شایانی داشته است (تصویر ۱۹).

تصویر ۱۹: هم‌وزنی در طراحی عناصر زمینه (نگارندگان)

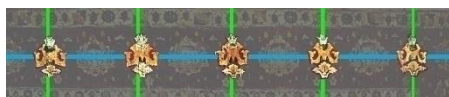
- اصل منطقه مشترک: عناصر بخش حاشیه به دلیل بودن در یک منطقه بسته و مجزا، از اصل منطقه مشترک پیروی می‌کنند. این اصل در زمینه و عناصر زمینه قالی نیز قابل مشاهده است. در طره‌ها نیز اصل سرنوشت مشترک دیده می‌شود.

- اصل موازات: به دلیل وجود زاویه مشابه طره‌ها و حاشیه بزرگ مابین آنها، اصل موازات قابل درک است. به طور مجزا میله‌های جداکننده مابین زمینه و هر قسمت حاشیه که به موازات یکدیگر قرار دارند، نیز مشمول اصل موازات هستند.

- اصل تقارن: اجزای حاشیه شامل گل‌های شاه‌عباسی با آینه گل سرشیر یا سر دیو (تصویر ۲۰) که یکی درمیان از ترکیب‌های اسلیمی قرار گرفته که با ختایی‌ها تزیین شده‌اند، دارای محور تقارن بوده و از اصل قرینگی پیروی می‌کنند. برای درک بهتر، می‌توان گل‌ها را به صورت دایره تصور کرد که در یک ردیف ترسیم شده و نقاط مرکز مشترک دارند (تصویر ۲۱).

تصویر ۲۰: نقش سر دیو در گل شاه‌عباسی (نگارندگان)

تصویر ۲۱: محورهای تقارن در حاشیه‌ها (نگارندگان)

- **اصل مجاورت:** براساس اصل مجاورت سربندهای اسلیمی و گل‌های شاه‌عباسی در حاشیه بزرگ بر اثر نزدیکی در یک مجموعه قرار دارند. همچنین نقوش گرفت‌وگیر در زمینه قالی باهم تماس برقرار کرده و در زیرشاخه اصل مجاورت بر اثر تماس قرار دارند.

- **اصل عناصر متصل:** اصل عناصر متصل در بخش‌هایی از زمینه به صورت یک واحد دیده می‌شود؛ برای مثال شاخه‌هایی که روی آن گل‌ها و غنچه‌ها سوارند، از این اصل تبعیت می‌کنند. این اصل در حاشیه‌ها نیز وجود دارد و عناصر به واسطه بندهای ختایی به یکدیگر متصل‌اند و در نتیجه اتصالی یکپارچه بین شکل گرفته است (تصویر ۲۲).

تصویر ۲۲: اصل عناصر متصل در نقش بوته (نگارندگان)

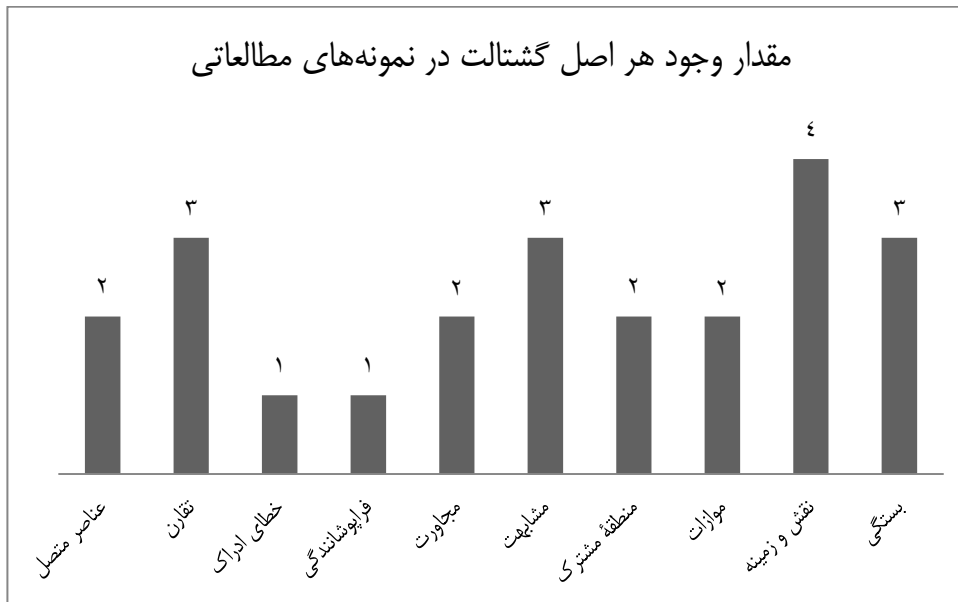
۵. جمع‌بندی

سنجش اصول گشتالت در قالی‌های جانوری عصر صفوی و بافت کاشان نشان از درک اصل نقش و زمینه در هر چهار مورد مطالعاتی مانند بیشتر قالی‌های نفیس داشت. اصل مشابهت فقط در قالی موزه فرش ایران (تصویر ۱) قابل درک نیست؛ در حالی که در قالی کالوست گلبنکیان (تصویر ۶) مشابهت از منظر رنگی و شکلی ادراک می‌شود. اصل بستگی به استثنای قالی محفوظ در موزه لوور پاریس (تصویر ۱۷)، در سه مورد دیگر مصداق دارد. اصل خطای ادراک به وضوح فقط در قالی موزه فرش ایران (تصویر ۱) قابل خوانش است. اصل تقارن در هر سه مورد قالی‌های محفوظ در موزه‌های فرش ایران (تصویر ۱)، کالوست گلبنکیان (تصویر ۶) و لوور (تصویر ۱۷) به خوبی قابل درک است. اصول مجاورت، منطقه مشترک، عناصر متصل فقط در آثار موزه‌های متروپولیتن (تصویر ۱۰) و لوور (تصویر ۱۷) ادراک می‌شود. در نهایت، اصل فرآپوشاندگی منحصر به نمونه محفوظ در موزه متروپولیتن (تصویر ۱۷) است (جدول ۲ و نمودار ۱).

جدول ۲: سنجش اصول مکتب گشتالت در چهار نمونه از قالی‌های جانوری با نقش گرفت‌وگیر عصر صفوی بافت کاشان (نگارندگان)

10.22052/KASHAN.2024.254489.1.106

اصول ده‌گانه مکتب گشتالت										تصویر بافته	نام اثر براساس محل نگهداری
گفت‌وگو	توازن	خطای ادراک	مشابهت	تجزیه و ترکیب	تکرار	تنوع	تغییر	تکرار	تغییر		
×	×	×	×	×	✓	✓	✓	×	✓		قالی جانوری عصر صفوی محفوظ در موزه فرش تهران
×	×	×	×	×	✓	×	✓	✓	✓		قالی جانوری عصر صفوی محفوظ در موزه کالوست گلبنکیان لیسیون
✓	✓	✓	✓	✓	×	×	✓	✓	✓		قالی جانوری عصر صفوی محفوظ در موزه متروپولیتن نیویورک
×	✓	✓	✓	✓	✓	×	×	✓	✓		قالی جانوری عصر صفوی محفوظ در موزه لوور پاریس

نمودار ۱: میزان فراوانی اصول گشتالت در نمونه‌های مطالعاتی (نگارندگان)

۶. نتیجه‌گیری

طبق یافته‌های به‌دست‌آمده در هر چهار قالی جانوری بافت کاشان دوره صفویه مانند سایر قالی‌های نفیس، اصل نقش و زمینه ادراک می‌شود. پس از آن، اصول مشابهت، بستگی و تقارن در بیشترین میزان (در ۳ نمونه) ادراک شده‌اند و سپس به‌ترتیب، اصول مجاورت، موازات و منطقه مشترک و عناصر متصل به یک میزان، و درنهایت خطای ادراک و فرابوشاندگی دارای کمترین مقدار تأثیرگذاری در نمونه‌های مطالعاتی هستند. اصل تقارن در حاشیه این قالی‌ها به‌دلیل نوع طراحی واگیرهای، بسیار کاربرد داشته است. اصل مشابهت در حلزونی‌های ختایی و در نوع طراحی‌های نمونه‌های مطالعاتی از اصول بارز است. به‌طورکلی در طراحی قالی، هنرمند سعی بر ایجاد توازن در کلیت نقوش داشته است؛ بدین صورت که پراکندگی گل‌ها و عناصر با ابعاد متفاوت، به‌طور یکنواخت و با فواصل معین و یکسانی جایگیری شوند. این توجه در رنگ‌آمیزی سطوح و دورگیری‌ها نیز رعایت شده و درحقیقت اثری که دارای پراگنانس قوی‌تری باشد، زیباتر و صحیح‌تر به نظر می‌رسد و دارای ارزش بیشتری است. ازاین‌رو در برخی از قسمت‌ها، عناصری مشابه و با اندازه‌های کوچک‌تر از دیگر عناصر، از قانون مجاورت تبعیت کرده و به‌گونه‌ای چیدمان می‌شوند که به‌صورت یک کل دیده شوند و با این روش، نظم، هماهنگی، توازن و تعادل در رابطه

خوانش قالی‌های جانوری بافت کاشان عصر صفویه...، مروارید سلیمانی نوکابادی و سمانه کاکاوند

10.22052/KASHAN.2024.254489.1106

میان اجزا با ابعاد متفاوت ایجاد شده است. وجود نظم در ترکیب‌بندی‌هایی با چنین تنوع عناصر از لحاظ ابعاد، طرح، رنگ و تباین موجب ایجاد و سهولت گردش چشم در کل اثر می‌شود. در بررسی آثار و به‌طور ویژه در قالی‌های بزرگ‌پارچه، فاصله کانونی و میدان دید ناظر اثر می‌تواند در تغییر و یا کیفیت گشتالت‌های موجود در آن تأثیرگذار باشد. برخی از گشتالت‌ها در فواصل نزدیک (به‌دلیل مشاهده جزئیات بیشتر و فاصله گرفتن از کل منسجم) تقویت شده و به‌نوعی دچار اصل فراپوشانندگی می‌شوند که در نمونه محفوظ در موزه متروپولیتن قابل درک بود. توجه هم‌زمان به کل و جزء در قالی‌های جانوری صفوی بافت کاشان، ادراک گشتالت‌های متفاوت در فواصل مختلف دیداری متفاوت (برای فاصله ناظر با اثر) را میسر کرده است. در واقع می‌توان بیان داشت که وجود جزئیات بیشتر در یک قالی (با توجه به قواعد طراحی فرش) می‌تواند گشتالت‌های بیشتری را رقم بزند.

هماهنگی در فاصله نقوش از یک‌سو و یکپارچگی کل نقش‌ها در زمینه ازسویی دیگر، در قالی‌هایی با ابعاد کوچک‌تر بیشتر دیده می‌شود.

پی‌نوشت‌ها

1. Calouste Gulbenkian
2. figure/ground
3. similarity
4. proximity
5. close edge
6. tuch
7. verlap
8. combining
9. Contionuance
10. Symmetry principle
11. Parallelism principle
12. closure
13. Common Region principle
14. Inclusiveness principle

۱۵. روشی در نقاشی که در آن رنگ‌ها به‌طور تصادفی روی یک سطح پاشیده می‌شوند.

منابع

باباخان، سلیمه، و کامرانی، بهنام. (۱۳۹۹). خوانش نگاره معراج پیامبر(ص) اثر سلطان محمد از منظر اصول ادراک دیداری گشتالت. نگاره، ۱۵(۵۳)، ۸۳-۹۷.

[10.22070/NEGAREH.2020.1173](https://doi.org/10.22070/NEGAREH.2020.1173)

باقری، مه‌ری. (۱۳۸۵). *دین‌های ایران باستان*. تهران: قطره.

پیری، علی، و حسونند، محمدکاظم. (۱۴۰۰). تبیین شیوه طراحی قالی لچک و ترنج با صحنه‌های گرفت‌وگیر و شکار، محفوظ در موزه میهو، کیوتو، ژاپن. *جلوه هنر*، ۱۳(۲): ۷-۲۰. doi: 10.22051/jjh.2021.35083.1607

تختی، مهلا، سامانیان، صمد، و افهمی، رضا. (۱۳۸۸). بررسی و تحلیل هندسی فرش‌های محرابی دوره صفویه. *گلجام*، ۵(۱۴): ۱۲۵-۱۴۰.

تقوی‌نژاد، بهاره. (۱۳۸۷). تجلی نقوش گرفت‌وگیر در فرش دوره صفوی. *گلجام*، شماره ۹، ۴۹-۶۲. جوانی، اصغر، ایزدی جیران، اصغر، فکوهی، ناصر، و قانی، افسانه. ۱۳۹۵. اصول زیبایی‌شناسی در قالی خشتی چالش‌تر. *پژوهش هنر*، ۶(۱۲): ۳۹-۵۳.

درویشی، مهدی، و چارثی، عبدالرضا. (۱۳۹۷). بهره‌جویی از خط‌های بینایی در طراحی نشانه نوشتاری. *مبانی نظری هنرهای تجسمی*، ۳(۲): ۱۰۹-۱۲۲. doi: 10.22051/JTPVA.2019.24509.1035

رضازاده، طاهر. (۱۳۸۷). کاربرد نظریه گشتالت در هنر و طراحی. *آیین خيال*، شماره ۹، ۳۲-۳۶. رضوی‌فرد، حسین، پورمند، حسنعلی، و افهمی، رضا. (۱۳۹۸). تحلیل فرم و ترکیب بندی در خط نستعلیق براساس اصول نظریه گشتالت. *هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی*، ۲۴(۲): ۲۷-۳۶. doi: 10.22059/JFAVA.2018.246272.665811

ژوله، تورج. (۱۳۹۵). *گنجینه‌های نهان: نمایشگاه قالی‌های قدیمی جبرائیل صفوی در موزه فرش ایران*. ترجمه دریا بنایی. چ ۱. تهران: برگ نو.

ژوله، تورج، و پرهام، سیروس. (۱۴۰۰). *گنجینه ملی فرش ایران*. چ ۱. تهران: یساولی. شاپوریان، رضا. (۱۳۸۶). *اصول کلی روان‌شناسی گشتالت*. چ ۱. تهران: رشد.

کامیار، مریم، آیت‌اللهی، حبیب‌الله، و طاووسی، محمود. (۱۳۸۷). الگوهای هندسی در فرش صفوی. *گلجام*، ۴(۱۱): ۱۱-۲۴.

کپس، جئورگی. (۱۳۸۲). *زبان تصویر*. ترجمه فیروزه مهاجر. تهران: سروش.

گروتز، یورگ کورت. (۱۳۹۰). *زیباشناختی در معماری*. ترجمه جهان‌شاه پاکزاد و عبدالرضا همایون. چ ۲. تهران: دانشگاه شهید بهشتی.

مافی‌تبار، آمنه، کاتب، فاطمه، و حسامی، منصور. (۱۳۹۷). بررسی نگاره‌ای از نگاره‌پردازی‌های هزارویک‌شب صنیع‌الملک با نظریه «ادراک دیداری» مکتب گشتالت. *نگره*، ۱۳(۴۵): ۷۲-۸۷. doi: 10.22070/NEGAREH.2018.708

موناری، برونو. (۱۳۷۰). *طراحی و ارتباطات بصری: رهیافتی بر روش‌شناسی بصری*. ترجمه پاینده شاهنده. چ ۱. تهران: سروش.

میزیاک هنریک، سکستون، و استاوت، ویرجینیا. (۱۳۷۶). *تاریخچه و مکاتب روان‌شناسی*. ترجمه احمد رضوانی. چ ۲. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.

نراقی، حسن. (۱۳۵۲). *جلوه‌های تمدن هخامنشی در آثار عهد صفوی*. هنر و مردم، شماره ۱۲۷، ۵۷-۷۳.

وثیق، بهزاد. (۱۳۹۹). *بررسی نقوش قالی بختیاری براساس مدل ترکیبی کاپلان-گشتالت*. گاجام، ۱۶(۳۷)، ۲۱۷-۲۳۳.

Delsolneux, A., Moisan, L., & Morel, J-M. (2008). *From Gestalt Theory to Image Analysis: A Probabilistic Approach*. 10.1007/978-0-387-74378-3.

Guberman, Sh. (2015). On Gestalt Theory Principles. *GESTALT THEORY*, 37(1), 25-44.

Wade, N. (2012). Artistic Precursors of Gestalt Principles. *GESTALT THEORY*, 34(3/4), 329-348.

URL1. https://gulbenkian.pt/museu/en/works_museu/animal-fighting-carpet/ (Access date: 2024/02/25)

URL2. <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/446642/> (Access date:2024/02/22)

URL3. <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010329450/> (Access date: 2024/02/05)

References

Babakhan, S., & kamrani, B. (2020). A Reading of the Image of Miraj of the Prophet of Islam (PBUH) by Sultan Mohammad based on the Principles of the Visual Perception of Gestalt. *Negareh Journal*, 15(53), 83-97. doi: 10.22070/negareh.2020.1173 [In Persian].

Bagheri, Mehri. 1997. *Pre-Islamic Iranian Religions*, Tehran: Qatreh Press [In Persian].

Darvishi, M., & Charee, A. (2019). Using optical illusion in logotype Design. *Theoretical Principles of Visual Arts*, 3(2), 109-122. doi: 10.22051/jtpva.2019.24509.1035 [In Persian].

Delsolneux, A., Moisan, L., & Morel, J-M. (2008). *From Gestalt Theory to Image Analysis: A Probabilistic Approach*. 10.1007/978-0-387-74378-3.

Groter, Y. K. (2011). *Aesthetics in Architecture*. Translated by Jahanshah Pakzad and Abdolreza Homayoun. Vol. 2. Tehran: Shahid Beheshti University. [In Persian].

Guberman, Sh. (2015). On Gestalt Theory Principles. *GESTALT THEORY*, 37(1), 25-44.

Javani, A., Izadi Jeiran, A., Fakuhi, Nasser., & Ghaani, A. (2016). Principles of native aesthetics in Chaleshtor lozenge carpet. *Pazhuhesh-e Honar*; 6 (12) :37-51 [In Persian].

Kamyar M, Ayatollahi H, Tavooosi M. (2009). Geometrical Patterns in the Safavid Carpets. *goljaam*; 4 (11) :11-24 [In Persian].

Kepes, G. (2003). *Language of vision*. Translated by Firuzeh Mohajer. Tehran: Soroush. [In Persian].

- Mafitabar, A., Kateb, F., & Hesami, M. (2018). Study of One of Sani al-Molk's One Thousand and One Night Illustrations From Visual Perception Theory of Gestalt. *Negareh Journal*, 13(45), 72-87. doi: 10.22070/negareh.2018.708 [In Persian].
- Meziak, H., Sexton, V.S. (1997). *History of Psychology: An Overview*. Translated by Ahmad Rezvani. Vol. 2. Mashhad: Astan Quds Razavi Publications. [In Persian].
- Monari, B. (1991). *Design and Visual Communication: An Approach to Visual Methodology*. Translated by Payandeh Shahandeh. Vol. 1. Tehran: Soroush. [In Persian].
- Naraghi, H. (1973). Manifestations of Achaemenid civilization in the works of the Safavid era. *Art and People*, No. 127, 57-73 [In Persian].
- Piri, A., & hassanvand, M. (2021). Explaining the Corner and Medallion Carpet Design with Animal's Combat and Hunting Scenes held in the Miho Museum, Kyoto, Japan. *Glory of Art (Jelve-y Honar) Alzahra Scientific Quarterly Journal*, 13(2), 7-20. doi: 10.22051/jjh.2021.35083.1607 [In Persian].
- Razavifard, H. , Pourmand, H. A. , & Afhami, R. (2019). Analysis of form and composition in the Nastaliq Calligraphy based on the principles of Gestalt Theory. *Journal of Fine Arts: Visual Arts*, 24(2), 27-36. doi: 10.22059/jfava.2018.246272.665811 [In Persian].
- Rezazadeh, T. (2008). Application of Gestalt Theory in Art and Design. *Mirror of Imagination*, Issue 9: 32-36 [In Persian].
- Shapurian, R. (2007). *General Principles of Gestalt Psychology*. Vol. 1. Tehran: Roshd [In Persian].
- Taghavinejad B.(2008). Manifestation of "Catch & Take" Motifs in Safavid Carpets. *goljaam*; 4 (9) :49-62[In Persian].
- Takhti M, Samanian S, Afhami R.(2010). Geometrical Study and Analysis of Mihrabi Carpets of Safavid Era. *goljaam*; 5 (14) :125-140 [In Persian].
- Vasigh B. Investigation of Bakhtiari Carpet Designs based on Kaplan-Gestalt Model. *goljaam* 2020; 16 (37) : 11 [In Persian].
- Wade, N. (2012). Artistic Precursors of Gestalt Principles. *GESTALT THEORY*, 34(3/4), 329-348.
- Zhuleh, T.,& and Parham, S. (2021). *The National Treasure of Iranian Carpets*. Vol. 1. Tehran: Yasawali. [In Persian].
- Zhuleh, T. (2016). *Hidden Treasures: Gebrail Safaris antique rugs collection in the Carpet Museum of Iran*. Translated by Darya Benaei. Vol. 1. Tehran: Barg-e No. [In Persian].
- URL1. https://gulbenkian.pt/museu/en/works_museu/animal-fighting-carpet/ (Access date: 2024/02/25)
- URL2.<https://www.metmuseum.org/art/collection/search/446642/> (Access date:2024/02/22)
- URL3. <https://collections.louvre.fr/ark:/53355/cl010329450/> (Access date: 2024/02/05)

Reading Kashan Zoomorphic Carpets of the Safavid Era through Gestalt Principles

Morvarid Soleimani Noukabadi

M.A. of research of Carpet, Department of Carpet, Faculty of Applied Arts, Iran University of Art, Tehran, Iran; morvarid.soleymani7@gmail.com

Samaneh Kakavand

Associate Professor, Department of Carpet, Faculty of Applied Arts, Iran University of Art, Tehran, Iran, (corresponding author); s.kakavand@art.ac.ir

Received: 27/03/2024

Accepted: 22/07/2024

Introduction

Zoomorphic (animal-design) carpets from the Safavid period are significant in terms of their convergence of visual elements and diverse cultural layers. Their importance stems from the manifestation of manuscript-painting traditions on woven textiles and from the prominent role of hunting iconography for Safavid Kings. The adept utilization of visual components, structured upon sound organizational principles, has resulted in masterpieces throughout art history. As prime examples of the fusion between painting and traditional weaving in the Safavid era, zoomorphic carpets hold special importance. Their acclamation among connoisseurs reflects the artist's observance of organizational principles in deploying visual elements and, ultimately, the viewer's perception of Gestalt principles. The diversity, symmetry, harmony, and coherence among the compositional elements of these carpets facilitate the viewer's comprehension of Gestalt principles. Kashan, recognized as one of the foremost carpet-weaving centers in the Safavid era, produced significant zoomorphic carpets now housed in the Carpet Museum of Tehran, the Calouste Gulbenkian Museum in Lisbon, the Metropolitan Museum of Art in New York, and the Louvre Museum in Paris.

Methodology

This research adopts a descriptive-analytical method and conducted through library research, direct observations, and virtual visits to Safavid zoomorphic carpets in museums. It is qualitative in nature and aims at developmental objectives. To fulfill the research goals, this study has employed the visual principles of the Gestalt school. Non-probability sampling was applied, and from among extant Safavid zoomorphic carpets, woven in Kashan, four examples were selected. Consequently, this study evaluates and analyzes Safavid zoomorphic carpets based on Gestalt principles. These carpets demonstrate interrelationships in terms of similarity, proximity, continuity, closure, figure-ground, common fate, overlapping, symmetry.

Findings

Assessing Gestalt principles in Safavid zoomorphic carpets of Kashan indicates a clear perception of the figure-ground principle across all four samples as common in many exquisite carpets. The principle of similarity was not just limited to the piece

in the Carpet Museum of Iran; it can also be observed in the carpet kept in the Calouste Gulbenkian, where color and form enhance the perception of similarity. Except for the carpet housed in the Louvre Museum, the principle of closure applies to all other three cases. Perceptual illusions are distinctly identifiable only in the specimen in the Carpet Museum of Tehran. Symmetry is readily perceivable in the three carpets held in the Carpet Museum of Tehran, the Calouste Gulbenkian Museum, and the Louvre Museum. Proximity, common region, and connected elements are recognized solely in the carpets in the Metropolitan Museum and the Louvre Museum. Finally, the principle of overlapping is exclusive to the specimen held in the Metropolitan Museum.

Conclusion

According to the findings, all four Kashani zoomorphic carpets from the Safavid era—like many other notable carpets—exhibit the figure-ground principle. Additionally, the principles of similarity, closure, and symmetry are perceived most frequently (in three samples). Next, the principles of proximity, parallelism, common region, and connected elements appear equally. In the end, perceptual illusion and overlapping display the lowest incidence among the studied samples. Symmetry in the borders of these carpets is prominently employed due to the type of modular (repeating) design used. Similarity is a salient principle in the depiction of Khitai spirals (Arabesque scrolls) and other ornamental motifs in the selected samples. Overall, the artist endeavored to maintain balance among the motifs so that diverse floral and ornamental elements of various sizes are distributed evenly and at equidistant intervals. This method is likewise mirrored in the coloring of surfaces and outlines. A design demonstrating a stronger prägnanz appears more correct and aesthetically superior and, thereby, gaining a higher value. Hence, in certain sections, the elements that are similar but smaller obey the principle of proximity and are arranged in such a way as to be perceived as a single whole. Order, harmony, equilibrium, and balance among differently sized components are achieved through this method. Such organization in compositions, including elements varying in size, design, color, and contrast, facilitates the viewer's visual navigation across the entire piece.

In examining these works—particularly in larger-scale carpets—the observer's focal distance and field of view can influence the presence or quality of the Gestalt cues. Certain Gestalt principles, when viewed at close range (due to increased detail and thus stepping away from a unified whole), become more pronounced, sometimes manifested as overlapping. This is readily perceptible in the specimen preserved in the Metropolitan Museum of Art. Paying simultaneous attention to both overall layout and minute details in Safavid zoomorphic carpets from Kashan enables different Gestalt perceptions at varying viewing distances. It can be inferred that, within the framework of Persian carpet design, a higher degree of detail can generate a richer array of Gestalt effects. In smaller-size carpets, there is often greater consistency in the spacing of motifs on the one hand, and a more cohesive integration of the carpet's background design on the other.

Keywords: Kashan zoomorphic carpets, Safavid carpet, catch and take motifs, Gestalt principles.

دو فصلنامه علمی کاشان‌شناسی، بهار و تابستان ۱۴۰۳
دوره ۱۷، شماره ۱ (پیاپی ۳۲)، صفحات: ۱۶۳-۱۹۰
مقاله علمی پژوهشی

بررسی نقش موزه‌اقامتگاه‌ها در رونق گردشگری پایدار (مورد مطالعه: اقامتگاه بوم‌گردی و موزه عروسک و اسباب‌بازی کاشان)

عاطفه صدوقی*

ندا ترابی فارسانی**

مرضیه حکمت***

سیده هما مؤذن جمشیدی****

چکیده

امروزه پایداری یکی از موضوعات مهم جهان است. در همین راستا شعار گردشگری در سال ۱۴۰۳ «گردشگری و سرمایه‌گذاری سبز» بوده است. موزه‌اقامتگاه‌ها و هتل‌موزه‌ها نقش بسزایی در تحقق این شعار و توسعه پایدار گردشگری دارند. این پژوهش دو هدف زیر را دنبال می‌کند: ۱. شناسایی نوع فعالیت‌های اقامتگاه بوم‌گردی و موزه عروسک و اسباب‌بازی کاشان که به پایداری ابعاد اقتصادی، اجتماعی و محیط‌زیستی منجر شده است؛ ۲. بررسی میزان رضایت گردشگران داخلی بازدیدکننده از موزه در خصوص فعالیت‌های پایدار این موزه‌اقامتگاه. برای رسیدن به اهداف فوق از روش کیفی- کمی استفاده شد. در مرحله اول، داده‌ها به کمک مصاحبه عمیق و رودرو جمع‌آوری شد. حجم نمونه ۵ نفر (۱ نفر مؤسس و پژوهشگر موزه، ۱ نفر مدیر موزه و ۳ نفر راهنمای موزه) بود. ملاک انتخاب این افراد فعالیت و سابقه کاری آن‌ها در حوزه موزه و در موزه‌اقامتگاه بوده است. نتایج تجزیه و تحلیل کیفی نشان می‌دهد که موزه‌اقامتگاه نقش بسزایی در کاهش اثرات منفی گردشگری در مقصد دارد و ۲۹ کد مفهومی باز برای بعد اجتماعی، ۲۲ کد مفهومی باز برای بعد فرهنگی، ۸ کد باز برای بعد اقتصادی و ۱۹ کد باز مفهومی برای بعد محیط‌زیستی شناسایی شد. در مرحله دوم براساس نتایج به‌دست‌آمده از مصاحبه‌ها، پرسشنامه‌ای به‌منظور بررسی میزان رضایت گردشگران بازدیدکننده از موزه در خصوص فعالیت‌های پایدار اقامتگاه بوم‌گردی و موزه عروسک و اسباب‌بازی کاشان، طراحی و در اختیار گردشگران قرار گرفت. نتایج تجزیه و تحلیل داده‌ها به کمک آزمون T تک‌نمونه نشان‌دهنده رضایت بالای آن‌ها بود.

کلیدواژه‌ها: توسعه پایدار، گردشگری پایدار، موزه‌اقامتگاه، موزه سبز، هتل موزه.

* دانشجوی کارشناسی ارشد مدیریت جهانگردی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران / atefhsadoghy@yahoo.com

** دانشیار گروه موزه و گردشگری، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران، نویسنده مسئول / n.torabi@au.ac.ir

*** استادیار گروه موزه و گردشگری، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران / m.hekmat@au.ac.ir

**** استادیار گروه اقتصاد و کارآفرینی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران / h.moazenjamshidi@au.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۱/۳۰ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۳/۰۵

۱. مقدمه

با توجه به رشد سریع گردشگری در دهه‌های اخیر و اثرات مختلفی که این رشد در زمینه‌های مختلف زیست‌محیطی، فرهنگی و اجتماعی و... داشته است، ضرورت توجه به موضوع توسعه پایدار گردشگری هر روز پررنگ‌تر از قبل می‌شود. گردشگری پایدار گونه‌ای از گردشگری است که ضمن برطرف کردن نیازهای گردشگران و جامعه محلی و سایر ذی‌نفعان در حال حاضر، حفظ منابع برای آیندگان را نیز امری ضروری می‌داند (Butler, 1999: 7-25)، بنابراین توجه مسئولان و برنامه‌ریزان و سرمایه‌گذاران باید به این حوزه جلب شود و برنامه‌های آتی باید به توسعه پایدار توجه ویژه داشته باشند. در سال‌های اخیر، بازسازی بافت‌های قدیمی شهرها و تبدیل خانه‌های تاریخی به بوم‌گردی، کافه‌گالری، موزه و... گام مؤثری در راستای حرکت به سمت پایداری است؛ زیرا باعث حفظ ساختار و بافت بومی منطقه شده که متناسب با محیط و اقلیم بوده است (سبحانی حسینی و مهری تالارپشتی، ۱۳۹۵).

در راستای رونق توسعه پایدار، ایکوم^۱ شورای بین‌المللی موزه‌ها نیز تعریف جدیدی از موزه ارائه داده و در آن به مفهوم پایداری اشاره کرده است. براساس تعریف ایکوم در کنفرانس پراگ در سال ۲۰۲۲، موزه یک مؤسسه غیرانتفاعی و دائمی در خدمت جامعه است که به تحقیق، جمع‌آوری، نگهداری، تفسیر و نمایش میراث ملموس و ناملموس می‌پردازد. موزه‌هایی که برای عموم باز، در دسترس و فراگیرند، تنوع و پایداری را تقویت می‌کنند (Dolák, 2022: 1-97).

در سال‌های اخیر، ظهور موزه‌های جدید عامل مهمی در جهت رونق فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی جوامع هستند؛ زیرا باعث توجه نسل جدید به فرهنگ گذشتگان، همچنین باعث یادآوری افتخارات تاریخی و پیشینه هنری و فرهنگی به مردم و پر کردن اوقات فراغت نسل جوان در حین آشنایی با این میراث می‌شوند. علاوه بر این موارد، برای جامعه بومی اشتغال و درآمدزایی ایجاد می‌کند که این امر می‌تواند از مواردی مثل مهاجرت افراد به شهرهای بزرگ جلوگیری کند. این امر به‌نوبه خود در مسیر حفظ توازن جمعیت و ایجاد پایداری، تأثیر بسزایی خواهد داشت.

یکی از شکل‌های پایدار و نوین موزه که در دهه اخیر ظهور پیدا کرده، هتل‌موزه‌ها و موزه‌اقامتگاه‌ها هستند (Göküz et al., 2022: 170-171; Zitzlsperger, 2016:11-20). این شکل از موزه‌ها باعث افزایش مدت بازدید و اقامت در مقصد می‌شوند که یکی از اصول توسعه پایدار گردشگری است. اقامتگاه بوم‌گردی موزه عروسک و اسباب‌بازی کاشان که قدمت آن به ۱۵۰ سال پیش بازمی‌گردد و متعلق به دوره قاجار است، نمونه‌ای از این شکل موزه‌هاست. این موزه‌اقامتگاه که در شهرستان کاشان استان اصفهان واقع شده است، در گذشته با نام خانه سهرابی در فهرست

بررسی نقش موزه اقامتگاه‌ها در رونق گردشگری پایدار...، عاطفه صدوقی و همکاران

10.22052/KASHAN.2024.254443.1102

آثار ملی به ثبت رسیده و در سال ۱۳۹۶ مرمت و بازسازی شده و به‌عنوان اولین موزه اقامتگاه بوم‌گردی، آماده میزبانی از گردشگران گردیده است. از آنجاکه در احداث این موزه اقامتگاه بوم‌گردی یک سری از اصول گردشگری پایدار و توسعه پایدار همچون بازسازی بافت قدیمی و تغییر کاربری، ارائه خدمات به کودکان و تأکید بر اصل «گردشگری برای همه» و معرفی و به نمایش گذاشتن اسباب‌بازی‌ها و عروسک‌های تاریخی ایران به‌عنوان بخشی از میراث فرهنگی کشور رعایت شده است، پژوهشگران را بر آن داشت که این مکان به‌عنوان مورد پژوهی انتخاب گردد. شایان ذکر است که تمرکز بر مطالعات موزه اقامتگاه‌ها نه تنها باعث تنوع در بازار گردشگری و فعالیت‌های موزه‌ها می‌گردد، بلکه گامی در راستای رسیدن به اهداف توسعه پایدار، افزایش مدت ماندگاری گردشگران در مقصد و حفظ میراث فرهنگی است. با در نظر گرفتن این مسئله و با توجه به اینکه هیچ‌یک از پژوهش‌های گذشته به بررسی موزه اقامتگاه‌ها و نقش آن‌ها در پایداری نپرداخته‌اند، پژوهش حاضر با مطالعه موزه اقامتگاه‌ها و ایجاد ارتباط بین مبحث پایداری و این شکل از موزه‌ها، هم به‌لحاظ موضوعی و هم به‌لحاظ مورد مطالعه دارای نوآوری است.

این پژوهش دو هدف اصلی را دنبال می‌کند که عبارت‌اند از: ۱. شناسایی نوع فعالیت‌های اقامتگاه بوم‌گردی و موزه عروسک و اسباب‌بازی کاشان که به پایداری ابعاد اقتصادی، اجتماعی و محیط‌زیستی منجر شده است؛ ۲. بررسی میزان رضایت گردشگران بازدیدکننده از موزه درخصوص فعالیت‌های پایدار اقامتگاه بوم‌گردی و موزه عروسک و اسباب‌بازی کاشان.

۲. مبانی نظری و پیشینه پژوهش

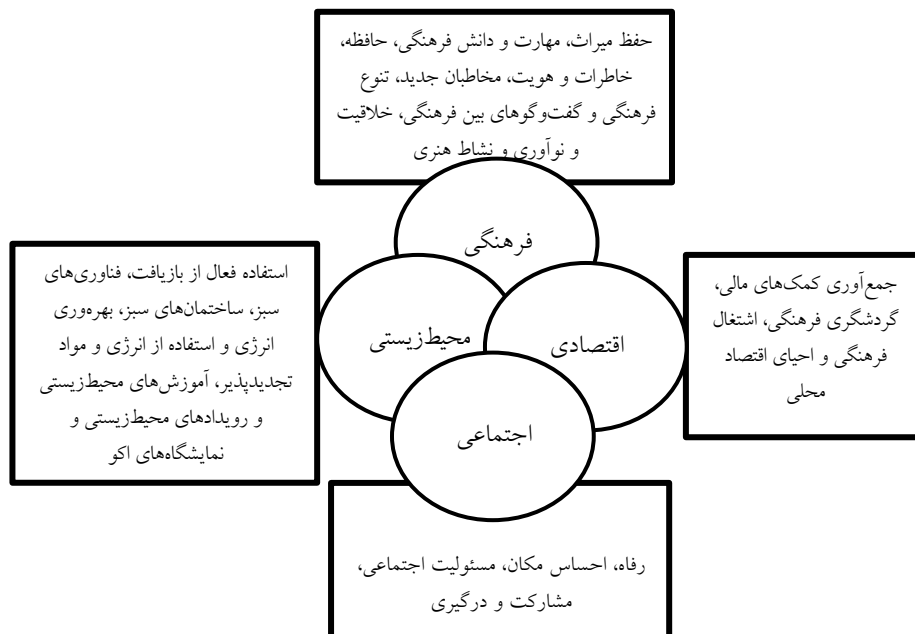
محسنی معتقد است که دیدگاه توسعه گردشگری پایدار، با استفاده از منابع موجود به‌گونه‌ای است که ضمن پاسخ دادن به نیازهای اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و ضوابط قانونی جامعه و انتظارات گردشگران، بتوان وحدت و یکپارچگی، هویت فرهنگی، سلامت محیط‌زیست، تعادل اقتصادی و رفاه مردم محلی را تأمین کند. گردشگری پایدار می‌خواهد تا روابط بین جامعه میزبان، گردشگران و مقصد را به‌درستی تنظیم کند؛ زیرا اگر این رابطه سازنده و پویا باشد، بحران‌ها و فشار بین این عناصر کاهش می‌یابد و آسیب‌های اجتماعی و فرهنگی و محیطی به حداقل می‌رسد و در پی آن هم به رشد اقتصادی مقصد کمک می‌شود و هم رضایت گردشگران فراهم می‌گردد (محسنی، ۱۳۸۸: ۴). امروزه مفهوم پایداری به‌طور فزاینده‌ای توسط دانشگاهیان حوزه موزه، که یکی از مهم‌ترین جاذبه‌های مقاصد گردشگری هستند، مورد استفاده قرار می‌گیرد. در سال‌های اخیر، ایکوم

(شورای بین‌المللی موزه‌ها) توجه ویژه‌ای به توسعه پایداری به‌عنوان یکی از اولویت‌های خود داشت و کارگروهی در سال ۲۰۱۸ با مأموریت اینکه چگونه می‌توان اهداف توسعه پایداری را در موزه‌ها دنبال کرد، تأسیس شد (Brown, 2019: 1-13). همان‌گونه که پیش‌تر نیز ذکر شد، در کنفرانس پراگ در سال ۲۰۲۲، فعالیت‌هایی همچون در دسترس بودن، تنوع و پایداری به تعریف موزه‌ها اضافه گردید (Dolák, 2022: 1-97). پایداری در موزه‌ها، مانند توسعه پایداری، بر سه اصل تأکید دارد که شامل ابعاد زیست‌محیطی، اجتماعی- فرهنگی و اقتصادی است. براساس تعریف ایکوم (۲۰۱۱) پایداری در موزه‌ها فرایند پویایی است که به نیازهای جامعه مبتنی بر شناخت و حفظ میراث‌های ملموس و ناملموس پاسخ می‌دهد. شایان ذکر است که موزه‌ها مؤسسات آموزشی و جامعه‌محورند. برخی از پژوهشگران بیان داشتند که موزه‌ها از طریق ارائه خدمات آموزشی و یادگیری نقش مهمی در توسعه پایداری بازی می‌کنند (Ambrose & Paine, 2006: 13-14). فعالیت‌هایی مانند آموزش، سرگرمی، تعامل با کارکنان موزه و فناوری می‌تواند باعث افزایش رضایت بازدیدکنندگان، کسب تجربه و ایجاد آینده‌ای پایدار برای موزه‌ها شوند (Alcaraz et al., 2009: 219-225). شیوه‌های آموزشی می‌توانند از اصول پایداری در موزه‌ها پیروی کنند (Kristinsdóttir, 2017: 424-439). به‌علاوه برخی پژوهشگران معتقدند که محصولاتی که در فروشگاه‌های موزه فروخته می‌شوند، سهم خود را در پایداری نشان می‌دهند؛ زیرا ابزارهای آموزشی هستند و مجموعه‌ها و فرهنگ را گسترش می‌دهند (Albuquerque & Delgado, 2015: 6414-6420). دو مؤلفه کلیدی پایداری در موزه‌ها عبارت‌اند از کمک به رفاه و توسعه اقتصاد محلی (Brown, 2019: 1-13).

بررسی ادبیات و پیشینه پژوهش بیانگر این است که تنها مدل نظری ارائه‌شده در حوزه موزه و پایداری، مدل پاپ و برزا^۲ است که در آن چهار ستون پایداری موزه تعیین شده و در ادامه در شکل ۱ ارائه شده است. براساس این الگو ستون‌های پایداری موزه‌ها قابل تفکیک به چهار بعد فرهنگی، اقتصادی، زیست‌محیطی و اجتماعی هستند. بعد فرهنگی شامل حفظ میراث، مهارت و دانش فرهنگی، حافظه، خاطرات و هویت، مخاطبان جدید، تنوع فرهنگی و گفت‌وگوهای بین فرهنگی، خلاقیت و نوآوری و نشاط هنری است. جمع‌آوری کمک‌های مالی، گردشگری فرهنگی، اشتغال فرهنگی و احیای اقتصاد محلی در بعد اقتصادی دسته‌بندی شده‌اند. بعد اجتماعی براساس این مدل، دربرگیرنده مؤلفه‌هایی مانند رفاه، احساس مکان، مسئولیت اجتماعی، مشارکت و درگیری در فعالیت‌های موزه بوده و درنهایت، استفاده فعال از بازیافت، فناوری‌های سبز، ساختمان‌های سبز و معماری پایدار، بهره‌وری انرژی و استفاده از انرژی‌های تجدیدپذیر، آموزش‌های زیست‌محیطی و

رویدادهای زیست‌محیطی و نمایشگاه‌های اکو به‌عنوان بعد محیط طبیعی تعریف می‌شوند (Pop & Borza, 2016:101).

برخی از پژوهشگران معتقدند که موزه‌های سبز مطابق با اصول پایداری عمل می‌کنند و به‌عنوان نهادهای عمومی با الگوهای جامعه‌محور می‌توانند نقش مهمی در توسعه مفهوم پایداری ایفا کنند (Brophy & Wylie, 2013: 1). در کتاب *موزه سبز: آغازی برای تمرین زیست‌محیطی*، درباره اینکه چگونه یک ساختمان و فعالیت، سبز می‌شود گفته شده است: آن دسته از سیستم‌هایی که کارایی منابع بالاتری دارند و محیط سالم‌تری ایجاد می‌کنند و به‌دنبال کاهش اثرات منفی زیست‌محیطی و افزایش بازده محیطی هستند، سبز می‌شوند. در واقع محیط‌هایی سبز به شمار می‌روند که برای کار و یادگیری سالم هستند، تهویه مطبوعی دارند و از نور طبیعی استفاده می‌کنند، فضای ارگونومیک دارند و استفاده از منابع انرژی، آب، کاغذ و مواد مصرفی را کاهش می‌دهند، مدیریت جریان مصرف دارند و از فرهنگ بازیافت حمایت می‌کنند، از مواد و فناوری‌های سبز بهره می‌گیرند و به‌دنبال کاهش هزینه‌های رفت‌وآمد هستند، از اقتصادهای محلی حمایت می‌کنند و درکل، سیاست‌های پایداری را به کار می‌گیرند (Ibid: 4-6).

شکل ۱: ستون‌های پایداری در موزه‌ها (Pop & Borza, 2016: 101)

سبحانی حسینی و مهری تالارپشتی (۱۳۹۵) در مقاله‌ای با عنوان «معماری پایدار در موزه» اشاره می‌کنند که موزه مکان ماندگاری آثار و ابنیه باستانی و میراث فرهنگی هر ملت برای آیندگان است. همچنین به‌منابۀ آینه‌ای برای پیشرفت و توسعه پایدار و ارتقای سطح فکری و علمی آن جامعه نیز عمل می‌کند. در این تحقیق برای ساخت موزه‌های پایدار الگوهای طراحی معماری موزه تبیین و مورد هدف قرار داده شده است.

امروزه «هتل موزه» و «موزه‌اقامتگاه» مفاهیم جدیدی هستند که در راستای پایداری در موزه‌ها، در علم موزه‌داری ظهور یافته‌اند. تعداد محدودی از هتل‌ها بعد از سال ۱۹۹۰ شروع به نام‌گذاری خود با عنوان «هتل موزه» کرده‌اند. نبود تعریف رسمی از «هتل موزه» باعث شده است که بسیاری از هتل‌ها با ویژگی‌های مختلف این عنوان را برای خود انتخاب کنند. براساس بررسی‌های صورت‌گرفته در سایت رسمی وزارت فرهنگ و ارشاد ترکیه، از طریق جست‌وجوی هتل‌هایی که نام موزه را دارا بودند و بررسی امکانات اقامتی هتل‌هایی که خود را با عنوان «هتل موزه» معرفی می‌کردند، مشخص شده است که «هتل موزه»‌ها را می‌توان به سه گروه اصلی مختلف در ترکیه تقسیم کرد: ۱. هتل‌هایی که مجموعه‌های بسیار ارزشمند منقول و غیرمنقول با ارزش باستان‌شناسی و تاریخی ثبت‌شده را در معرض بازدید عموم و یا اقامت‌کنندگان هتل قرار می‌دهند؛ ۲. هتل‌هایی که مجموعه خصوصی، آثاری منقول با ارزش باستان‌شناسی و تاریخی صاحبانشان در آن‌ها، در معرض دید مهمان‌ها قرار داده شده است؛ ۳. موزه‌هایی که دارای ساختمان با ارزش تاریخی هستند و یا شاهد رویدادهای تاریخی مهمی بوده‌اند. در واقع «هتل موزه»‌ها، موزه‌های زنده‌ای هستند که امکان مشارکت میراث فرهنگی و یا آثار قوم‌نگاری با تجربیات اخیر را در زندگی شهری معاصر فراهم می‌کند و به مهمان‌ها اجازه می‌دهد با این فضا درآمیخته شوند (Göküz et al., 2022: 170-). برخی از پژوهشگران معتقدند که هتل موزه‌ها امکان اقامت در موزه و بازدید شبانه را برای گردشگران فراهم می‌کنند؛ فعالیت آن‌ها در کشورهایی مانند ترکیه، نیوزلند^۴ و چین نشان‌دهنده آن است که هتل موزه‌ها نه تنها به‌عنوان نشانه‌های فرهنگی در منطقه عمل می‌کنند، بلکه به اقتصاد گردشگری نیز کمک می‌کنند و ادغام فرهنگ و گردشگری را در طول شب در منطقه ترویج می‌دهند (Huang & Wei, 2024: 1-18).

بر این اساس، اقامتگاه بوم‌گردی و موزه عروسک و اسباب‌بازی کاشان که مورد مطالعه پژوهش حاضر است، می‌تواند با در بر داشتن ویژگی‌های گروه دوم و سوم از انواع هتل موزه‌ها، به‌عنوان

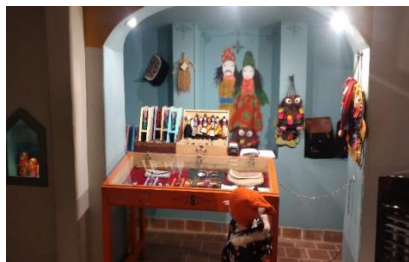

یکی از این موزه اقامتگاهها در نظر گرفته شود. در این پژوهش مصادیق چهار بعد یا ستون پایداری موزهها که در مدل پاپ و بورزا (۲۰۱۶) به آنها اشاره شده است، بررسی می شود.

۳. معرفی محدوده مورد مطالعه: اقامتگاه بوم گردی و موزه عروسک و اسباب بازی

کاشان

اقامتگاه بوم گردی موزه عروسک و اسباب بازی در شهرستان کاشان، استان اصفهان واقع شده است که قدمت آن به ۱۵۰ سال پیش بازمی گردد و متعلق به دوره قاجار است. این موزه در گذشته با نام خانه سهرابی در فهرست آثار ملی به ثبت رسیده که در سال ۱۳۹۶ مرمت و بازسازی شد و به عنوان اقامتگاه بوم گردی آماده میزبانی از گردشگران گردید. در بخش موزه، اسباب بازیها و عروسکهای خیمه شب بازی از زمان قاجار نگهداری می شوند و مهمانانی که به این اقامتگاه می آیند، می توانند از این موزه نیز بازدید کنند. اتاق های این بوم گردی به صورت کاملاً سنتی تزئین شده اند و حس زندگی به سبک سنتی را به خوبی القا می کنند. در این موزه، کودکان با عروسکهای بخش های مختلف ایران و داستان های عروسکها آشنا می شوند؛ مانند عروسکهای اعلا و رعنا (عقدای یزد)، عروسکهای باران، عروسکهای عنبر و قمبر (نهایند همدان) و... همچنین بعضی از عروسکهای سایر ملل مانند فرانسه، روسیه، هندوستان و پرتغال نیز در این موزه به نمایش گذاشته شده است. راهنمایان موزه با اجرای آیین های نمایشی تلاش دارند که این میراث ناملموس را به نسل آتی ارائه دهند و آن را حفظ کنند (شکل ۲).

شکل ۲: مجموعه ای از فعالیت های اقامتگاه بوم گردی و موزه عروسک و اسباب بازی کاشان

(عکس از: پژوهشگران)

۴. روش تحقیق

پژوهش حاضر به دلیل اینکه به بررسی و تحلیل نقش موزه‌اقامتگاه‌ها در رونق گردشگری پایدار می‌پردازد، از نظر هدف کاربردی است و نتایج حاصل از این پژوهش می‌تواند در توسعه گردشگری پایدار کمک‌کننده باشد. پژوهش از نظر روش آمیخته (کیفی (مطالعه موردی) - کمی) است. از آنجاکه هیچ‌کس بهتر از افرادی که در موزه مشغول به کارند، از فعالیت‌های در حال انجام در موزه مطلع نیستند، نمونه‌گیری در این مطالعه به روش هدفمند بوده و در مرحله اول به بررسی نظرات مؤسس، مدیر، کارمندان و راهنمایان با سابقه موزه عروسک و اسباب‌بازی کاشان پرداخته شده است. به این منظور، مصاحبه عمیق و رودررو پس از تعیین روایی ($CVR=1$) با ۵ نفر (۱ نفر مؤسس و پژوهشگر موزه، ۱ نفر مدیر موزه و ۳ نفر راهنمای موزه) انجام گرفت. ملاک انتخاب این افراد فعالیت و سابقه کاری آن‌ها در حوزه موزه و در موزه‌اقامتگاه بوده است. مصاحبه شامل ۱۹ سؤال نیمه‌ساختاریافته‌ای بود که در راستای شناسایی نوع فعالیت‌های اقامتگاه بوم‌گردی و موزه عروسک و اسباب‌بازی کاشان که به ابعاد پایداری (شامل بعد اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و محیط‌زیستی) و همچنین کاهش اثرات منفی گردشگری در مقصد منجر شده، صورت گرفته است. پس از بررسی هر مصاحبه کدهای باز مفهومی استخراج شد و فرایند مصاحبه‌ها تا مرحله اشباع نظری ادامه یافت (نمونه‌ای از کدگذاری مصاحبه‌ها در پاسخ به یکی از سؤالات پژوهش در جدول ۱ ارائه شده است). در مرحله بعد، براساس رابطه ایجادشده بین مضامین فرعی، مضامین اصلی شکل گرفتند. شایان ذکر است که در ضمن انجام مصاحبه به منظور ارزیابی مصادیق، بسیاری از فعالیت‌های انجام گرفته، مورد مشاهده پژوهشگران قرار گرفت.

در مرحله بعد، برای طراحی پرسش‌نامه (۱۵ سؤال جدول ۴)، از میان پاسخ‌های منتج شده از فرم‌های مصاحبه به آن دسته سؤالاتی که گردشگر با آن درگیر است و تعامل دارد، بسنده شد. بررسی میزان رضایت گردشگران داخلی، که مهمان اقامتی خانه و موزه عروسک و اسباب‌بازی کاشان بوده‌اند، از فعالیت‌های پایدار این مکان (متغیرهای مورد بررسی در جدول ۴ ذکر شده است)، به وسیله پرسش‌نامه بسته صورت گرفته است. روش نمونه‌گیری از گردشگران در این مرحله، روش نمونه‌گیری در دسترس بوده است. حجم نمونه نیز براساس جدول مورگان و آمار و اطلاعات موجود در مورد تعداد مهمانان اقامتگاه در بازه زمانی مشابه برآورد شده است. براساس آمار سال‌های گذشته، به‌طور میانگین جامعه آماری که در بازه زمانی نیمه اردیبهشت تا نیمه خردادماه ۱۴۰۲ مهمان اقامتگاه بوده‌اند، ۲۵۰ نفر بوده است. بنابراین براساس جدول مورگان حداقل حجم نمونه ۱۴۸ نفر است. بر این اساس، ۱۴۸ گردشگر مهمان اقامتگاه (حداقل حجم نمونه با توجه

بررسی نقش موزه اقامتگاه‌ها در رونق گردشگری پایدار...، عاطفه صدوقی و همکاران

10.22052/KASHAN.2024.254443.1102

به جدول مورگان) به سؤالات پرسش‌نامه پاسخ داده‌اند. به‌منظور تعیین پایایی پرسش‌نامه، ضریب آماری آلفای کرونباخ برابر با ۰/۸۶ محاسبه شد و این نشان از پایایی بالای پرسش‌نامه است. از آنجاکه بسیاری از پژوهشگران بر کاربرد آزمون T تک‌نمونه به‌عنوان یکی از معتبرترین آزمون‌ها به‌منظور بررسی رضایت و گرایش گردشگران تأکید دارند (مؤمنی و فعال قیومی، ۱۳۸۹؛ Torabi Farsani et al., 2016: 250-262؛ Torabi Farsani et al., 2019: 681-688)، به‌منظور تجزیه و تحلیل پرسش‌نامه‌های جمع‌آوری‌شده از آزمون T تک‌نمونه استفاده شده است و پس از جمع‌آوری داده‌ها، از طریق نرم‌افزار SPSS تجزیه و تحلیل انجام گرفت.

جدول ۱: نمونه کدگذاری اولیه بخشی از متن مصاحبه شماره ۱ در ارتباط با سؤال سوم پژوهش (کدام ویژگی‌های موزه به صرفه‌جویی در مصرف انرژی کمک کرده است؟) (نویسندگان، ۱۴۰۲)

کدهای مفهومی	متن مصاحبه شماره ۱
- داشتن فرهنگ صرفه‌جویی در مصرف انرژی مثل خاموش کردن لامپ‌های اضافه و... - کاهش مصرف انرژی به‌خاطر معماری بومی و اقلیمی	یک بخشی از این شاید در فرهنگ صرفه‌جویی در ما بوده است. حواسمان بوده لامپ اضافی روشن نباشد. کولرها وقتی مهمان نیست خاموش باشد و... همچنین موزه در زیر زمین واقع شده که به‌خاطر معماری سستی، خنک‌تر است و اگر در زیر زمین نبود با توجه به هوای گرم کاشان در تابستان انرژی زیادی مصرف می‌شد.
- ایجاد سایه‌بان در حیاط برای داشتن سایه در تابستان‌ها	در حیاط هم سایه‌بان، برای تابستان‌ها داریم تا با ایجاد فضای سایه پذیرای مهمان‌ها باشیم.
- صرفه‌جویی در مصرف پلاستیک با ریختن آب در پارچ به‌جای مصرف آب‌معدنی	همچنین با توجه به منابعی که داشتیم وقت و حوصله یاری کرده، یک سری اقدامات انجام دادیم؛ مثلاً سعی شده در کاغذ و پلاستیک صرفه‌جویی کنیم. ما به مسافران آب‌معدنی نمی‌دادیم بلکه آب را در پارچ می‌ریختیم تا قوطی پلاستیکی تولید نشود. کاغذبازی‌های پذیرش را کاهش دادیم و از کامپیوتر و گوشی و تبلت استفاده کردیم.
- استفاده از گوشی و تبلت و کامپیوتر برای کاهش مصرف کاغذ	در اوج گرمای تابستان کاشان مثلاً مرداد که بازدید و اقامت به حداقل ممکنش می‌رسد، گاه به‌مدت دو تا سه هفته موزه تعطیل می‌شود. به نظر من سیاست‌گذاری این‌گونه باعث می‌شود مصرف انرژی به نسبت عایدی موزه در اولویت قرار بگیرد.
- استفاده از پرده‌های سفید برای کاهش جذب انرژی در اتاق‌های موزه اقامتگاه	در اتاق‌های اقامتگاه موزه از پرده‌های سفید استفاده شده که انرژی گرما را جذب نکنند.
- تولید و فروش عروسک‌های متحرکی که از هیچ انرژی به غیر از نیروی دست بهره نمی‌برند.	همچنین عروسک علی و رجه هم یک عروسک متحرک است درحالی‌که از هیچ نوع انرژی به غیر از نیروی دست بهره نمی‌برد. این هم به نظر من در جای خودش ارزشمند است و باعث صرفه‌جویی در انرژی می‌شود.

۵. یافته‌ها

هدف اول این پژوهش، شناسایی نوع فعالیت‌های اقامتگاه بوم‌گردی و موزه عروسک و اسباب‌بازی کاشان است که به پایداری ابعاد اقتصادی، اجتماعی و محیط‌زیستی منجر شده است. در راستای رسیدن به این هدف از روش کیفی (مطالعه موردی) استفاده شد. از آنجاکه هیچ‌کس بهتر از افرادی که در موزه مشغول به کارند از فعالیت‌های انجام‌گرفته در آن اطلاعات کافی ندارند، با روش نمونه‌گیری هدفمند، مصاحبه عمیق و رودررو با مدیر، مؤسس و کارمندان و راهنمایان موزه اقامتگاه انجام شد و برای تجزیه و تحلیل داده از روش کدگذاری باز و بسته استفاده گردید. طی فرایند کدگذاری باز ۷۸ کد مفهومی شناسایی شد، که نشان‌دهنده نقش فعال این موزه اقامتگاه در مبحث گردشگری پایدار است. سپس در مرحله کدگذاری محوری به منظور شناسایی فعالیت‌های موزه اقامتگاه عروسک و اسباب‌بازی کاشان که به پایداری این موزه منجر شده است، کدهای باز بر مبنای مدل پوپ و بورزا (۲۰۱۶) در چهار دسته اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و محیط‌زیستی دسته‌بندی شده‌اند (جدول ۲).

جدول ۲: فعالیت‌های اقامتگاه بوم‌گردی و موزه عروسک و اسباب‌بازی کاشان که به پایداری ابعاد اقتصادی، اجتماعی و محیط‌زیستی منجر شده است (برگرفته از تجزیه و تحلیل کیفی)

مضمین اصلی	ارتباط نوع اقدامات موزه با ابعاد پایداری در مدل پاپ و بورزا (۲۰۱۶)	مضمین فرعی
اجتماعی	مشارکت و درگیری	آموزش کلمات فارسی به گردشگران خارجی و شنیدن و یادگیری لهجه کاشانی.
	احساس مکان، مشارکت و درگیری	خوانش لالایی‌ها و آوازهای نوستالژیک توسط فرد بومی برای مهمان‌ها.
	احساس مکان	احیای حس نوستالژی و تعلق خاطر به عروسک‌ها و زنده کردن کودک درون.
	مشارکت و درگیری	برگزاری کارگاه ساخت عروسک.
	مشارکت و درگیری	ایجاد یک فضای تعاملی و مفرح برای کودکان در کنار خانواده‌هایشان.
	احساس مکان	یادآوری و ترغیب بازدیدکننده‌ها به خواندن افسانه‌های قدیمی ایرانی مانند گیلگمش، به کمک دیوارنگاره.
	مسئولیت اجتماعی	استفاده از نیروهای بومی در بخش‌های پذیرش، راهنمایان موزه، خانه‌دارها و راننده و...

بررسی نقش موزه اقامتگاهها در رونق گردشگری پایدار...، عاطفه صدوقی و همکاران

10.22052/KASHAN.2024.254443.1102

مضمین اصلی	مضمین فرعی
ارتباط نوع اقدامات موزه با ابعاد پایداری در مدل پاپ و بورزا (۲۰۱۶)	
مشارکت و درگیری	روایت محور بودن و تعامل دوسویه با بازدیدکننده.
احساس مکان، مسئولیت اجتماعی، مشارکت و درگیری	ترغیب مسافران و بازدیدکننده‌های موزه به دیدن کارگاه شعربافی و تولید گلاب، به منظور رونق این دست از فعالیت‌ها در کاشان.
مسئولیت اجتماعی، مشارکت و درگیری	همکاری و مشورت با فعالان در حوزه کودک مثل مؤسسه پژوهشی کودکان دنیا و...
مسئولیت اجتماعی، مشارکت و درگیری	برگزاری رویدادهای مشترک با کمک افراد یا مؤسسات برای قصه گویی و...
مسئولیت اجتماعی، مشارکت و درگیری	اختصاص دادن فضای موزه به افراد یا مؤسسات برای ارائه فعالیت‌هایشان
احساس مکان، مشارکت و درگیری	جشن و دوره‌می به مناسبت ایام گلاب‌گیری در کاشان.
احساس مکان، مسئولیت اجتماعی، مشارکت و درگیری	ارتباط و دعوت از هنرمندان به منظور اقامت هنری (آرت رزیدنسی). یک اقامت کوتاه‌مدت برای هنرمندان است که به آنان فرصت می‌دهد در محیطی جدید و خلاق به آفرینش آثار هنری خود اقدام ورزند.
مسئولیت اجتماعی، مشارکت و درگیری	برگزاری کارگاه آموزش مربی راجع به آیین یلدا برای یاد دادن آداب و رسوم و... این روز.
احساس مکان، مسئولیت اجتماعی، مشارکت و درگیری	برگزاری کارگاه‌های کار عملی مثل پخت نان و یا صحبت از گویش‌های خاص و قدیمی به بهانه روز زبان مادری برای کودکان.
رفاه، مسئولیت اجتماعی، مشارکت و درگیری	تربیت و آموزش خیمه‌شب‌بازی به نمایشگران این نمایش.
رفاه، مسئولیت اجتماعی، مشارکت و درگیری	آموزش و تربیت راهنمایان موزه برای انتقال مناسب مطالب عروسک‌ها به مخاطبان.
رفاه، مسئولیت اجتماعی، مشارکت و درگیری	برگزاری کارگاه‌های مهارت‌های دست‌ورزی با کودکان.
احساس مکان	برگزاری نمایش خیمه‌شب‌بازی بنا به مناسب‌هایی مثل نوروز و... در موزه.
رفاه، احساس مکان	ایجاد یک فضای صمیمی برای راحت‌تر بودن هرچه بیشتر مسافران.
رفاه	مهیا بودن یک پذیرایی مختصر مثل چایی و... برای مسافران.

مضامین اصلی	مضامین فرعی	ارتباط نوع اقدامات موزه با ابعاد پایداری در مدل پاپ و بورزا (۲۰۱۶)
مضامین اصلی	گپ‌وگفت و انتقال متقابل تجربیات با مسافران.	مشارکت و درگیری
	سادگی و صمیمیت در فضا و معماری این مکان به‌گونه‌ای که فضا بیشتر شبیه خانه است تا هتل.	احساس مکان
	ایجاد حس مکان منطبق با فضایی که در آن قرار می‌گیرند مثل زیرزمین.	احساس مکان
	هم‌پوشانی مکان با محتوای به نمایش گذاشته‌شده؛ مثلاً در قسمت دست‌کند زیرزمین موزه، اشیای باستانی قرار داده شده‌اند.	احساس مکان
	سعی در حضور جامعه محلی در رویدادهای موزه در کنار مسافرانی که از نواحی مختلف مهمان بوده‌اند.	مسئولیت اجتماعی، مشارکت و درگیری
	نمایش ویتترین‌های سیار اجرای نمایش خیمه‌شب‌بازی و کارگاه‌های ساخت عروسک و اسباب‌بازی توسط موزه سیار.	مشارکت و درگیری، مسئولیت اجتماعی
	برپایی نشست «ضرورت پرداختن به عروسک‌ها» در یکی از شهرهایی که موزه سیار به آن سر زده است.	مسئولیت اجتماعی، مشارکت و درگیری
فرهنگی	احیا و بازسازی یک خانه قدیمی با معماری بومی و تبدیل آن به موزه.	حفظ میراث، مهارت و دانش فرهنگی، حافظه، خاطرات و هویت
	محل موزه‌اقامتگاه ثبت ملی شده است.	حفظ میراث، خاطرات و هویت
	جمع‌آوری و خریداری و حفاظت از عروسک‌های ایرانی و تلاش برای مستندسازی و عکاسی از آن‌ها.	حفظ میراث، مهارت و دانش فرهنگی، حافظه، خاطرات و هویت
	حفظ و مرمت نمونه‌ای از قدیمی‌ترین عروسک‌های خیمه‌شب‌بازی در ایران.	حفظ میراث، مهارت و دانش فرهنگی، حافظه، خاطرات و هویت
	حفظ میراث ناملموس مهمان‌نوازی ایرانی با خوشامدگویی همراه با شربت سنتی و بدرقه با ریختن آب پشت مسافر و...	حفظ میراث، مهارت و دانش فرهنگی، حافظه، خاطرات و هویت
	سرو غذاهای سنتی بومی مثل گوشت لوییا که ثبت ملی شده است.	حفظ میراث، مهارت و دانش فرهنگی، حافظه، خاطرات و هویت
	حفظ و احیای لالایی‌ها و قصه‌ها با سعی در تبدیل آن‌ها به کتاب	حفظ میراث، مهارت و دانش فرهنگی، خاطرات و هویت، مخاطبان جدید
	مستندسازی و نمایش داستان‌های پشت هر عروسک و انتقال آن به مخاطب	حفظ میراث، مهارت و دانش فرهنگی، خاطرات و هویت، مخاطبان جدید

مضمین اصلی	ارتباط نوع اقدامات موزه با ابعاد پایداری در مدل پاپ و بورزا (۲۰۱۶)	مضمین فرعی
	حفظ میراث، مهارت و دانش فرهنگی، حافظه، خاطرات و هویت، مخاطبان جدید، خلاقیت و نوآوری و نشاط	رونق دادن دوباره به نمایش های قدیمی ایرانی مانند الاغ سواری، نمایش مبارک و پهلوان کچل و... مطابق با فهم کودک.
	مهارت و دانش فرهنگی، حافظه، خاطرات و هویت	تقدیر از پیش کسوتان آیین های نمایشی و نمایش های کودکانه و ایجاد حس غرور و هویت در آنها.
	خلاقیت و نوآوری و نشاط	به کارگیری معماری خلاقانه در طراحی فضا.
	حفظ میراث، مهارت و دانش فرهنگی، حافظه، خاطرات و هویت، مخاطبان جدید، خلاقیت و نوآوری و نشاط	احیا و ساخت یک مدل عروسک قدیمی و ارائه آن به مخاطب برای خرید سوغاتی.
	حفظ میراث، مهارت و دانش فرهنگی، حافظه، خاطرات و هویت، مخاطبان جدید،	برگزاری رویدادهای ایرانی مانند چله کوچک و یلدا و نوروز و... همراه با شعر و نمایش و انتقال نمادها و مفاهیم به کودکان.
	مخاطبان جدید، خلاقیت و نوآوری و نشاط	اشتراک گذاری فعالیت هایی که در موزه شکل می گیرد داخل پیج اینستاگرام و... برای جذب مخاطب بیشتر.
	خاطرات و هویت، خلاقیت و نوآوری و نشاط	استفاده از روش های سنتی ارتباط کودکان با همدیگر به صورت چهره به چهره و صدابه صدا.
	مهارت و دانش فرهنگی، خاطرات و هویت، مخاطبان جدید، خلاقیت و نوآوری و نشاط	سعی در احیای روش های درحال فراموشی کار با کودکان مثل شعر خواندن و تجربه چیزها با دست و چشم.
	مخاطبان جدید، خلاقیت و نوآوری و نشاط	استفاده از ابزارهایی مثل ویدئو پروژکتور و گوشی و اینترنت بنا به ضرورت مثلاً در ایام کرونا برای برگزاری بازدید آنلاین موزه و یا نمایش خیمه شب بازی به صورت آنلاین.
	حفظ میراث، مخاطبان جدید، خلاقیت و نوآوری و نشاط	برگزاری تور آنلاین گلاب گیری و... در ایام کرونا برای مدرسه ای از تهران.
	حفظ میراث، مخاطبان جدید، خلاقیت و نوآوری و نشاط	ایجاد موزه سیار برای اینکه کودکان بیشتری بتوانند از یک سری فعالیت های موزه بهره ببرند.
	حفظ میراث، مخاطبان جدید، خلاقیت و نوآوری و نشاط	سفر موزه سیار به مناطق عشایری و روستایی و شهری مختلف.
	حفظ میراث، مخاطبان جدید	ارتباط گرفتن با جامعه محلی (جدید) در سفرهای موزه سیار شکل می گیرد.

مضمین اصلی	مضمین فرعی	ارتباط نوع اقدامات موزه با ابعاد پایداری در مدل پاپ و بورزا (۲۰۱۶)
اقتصادی	آشنا شدن با فرهنگ بومی مناطق و شنیده شدن داستان‌ها و لالایی‌های این مردم و کمک به حفظ و احیای آن‌ها در سفرهای موزه سیار.	حفظ میراث، مهارت و دانش فرهنگی، حافظه، خاطرات و هویت، مخاطبان جدید، تنوع فرهنگی و گفتگوهای بین فرهنگی، خلاقیت و نوآوری و نشاط
	استفاده از نیروهای بومی در بخش‌های پذیرش، راهنمایان موزه، خانه‌دارها و راننده و...	اشتغال فرهنگی و احیای اقتصاد محلی
	طراحی رویدادها و استفاده از روش بازاریابی برای حضور بیشتر مخاطب.	اشتغال فرهنگی و احیای اقتصاد محلی
	کمک به رونق اقتصاد محلی هم به صورت مستقیم و هم غیرمستقیم.	احیای اقتصاد محلی
	شغل‌های فرهنگی مثل راهنمایان موزه، خیمه‌شب‌باز، سازندگان عروسک‌ها.	اشتغال فرهنگی
	تربیت نمایشگر و قصه‌گو.	اشتغال فرهنگی
	دعوت از فعالان فضای مجازی در حوزه کاری موزه، به هدف بازاریابی در فصول کم بازدید.	احیای اقتصاد محلی
	طراحی پکیج گردشگری شامل اقامت، بازدید از موزه و تور شهرگردی و... با قیمت مناسب‌تر.	احیای اقتصاد محلی
محیط‌زیستی	پیشنهاد اقامت با نرخ خوب برای مدت طولانی‌تر برای کسانی که درگیر کار و پروژه‌های هستند و یا به دنبال تنوع‌اند.	احیای اقتصاد محلی
	کاشت گل و سبزه به مناسبت روز درخت‌کاری در موزه.	ساختمان‌های سبز، آموزش‌های محیط‌زیستی و رویدادهای محیط‌زیستی
	استفاده از گل و گیاهان مقاوم و متناسب با آب‌وهوای خشک کاشان برای تزئین موزه‌اقامتگاه.	ساختمان‌های سبز، بهره‌وری انرژی
	ساخت و مرمت خانه با کاهگل	ساختمان‌های سبز
	استفاده از انرژی باد به کمک بادگیر برای خنک کردن فضای موزه که در زیر زمین واقع شده است.	ساختمان‌های سبز، بهره‌وری انرژی و استفاده از انرژی‌های تجدید پذیر
	استفاده از نور طبیعی به کمک دریچه‌ای در سقف موزه.	ساختمان‌های سبز، بهره‌وری انرژی و استفاده از انرژی‌های تجدید پذیر
تهویه طبیعی هوای داخل به کمک دریچه موجود در سقف موزه.	ساختمان‌های سبز، بهره‌وری انرژی و استفاده از انرژی‌های تجدید پذیر	

بررسی نقش موزه اقامتگاه‌ها در رونق گردشگری پایدار...، عاطفه صدوقی و همکاران

10.22052/KASHAN.2024.254443.1102

مضامین اصلی	ارتباط نوع اقدامات موزه با ابعاد پایداری در مدل پاپ و بورزا (۲۰۱۶)	مضامین فرعی
	بهره‌وری انرژی	داشتن فرهنگ صرفه‌جویی در مصرف انرژی مثل خاموش کردن لامپ‌های اضافه و...
	ساختمان‌های سبز، بهره‌وری انرژی و استفاده از انرژی‌های تجدید پذیر	کاهش مصرف انرژی به‌خاطر معماری بومی و اقلیمی.
	ساختمان‌های سبز، بهره‌وری انرژی و استفاده از انرژی‌های تجدید پذیر	ایجاد سایه‌بان در حیاط برای داشتن سایه در تابستان‌ها.
	آموزش‌های محیط‌زیستی	صرفه‌جویی در مصرف پلاستیک با ریختن آب در پارچ به‌جای مصرف آب‌معدنی.
	فناوری‌های سبز و آموزش‌های محیط‌زیستی	استفاده از گوشی و تبلت و کامپیوتر برای کاهش مصرف کاغذ.
	بهره‌وری انرژی	سیاست‌گذاری‌هایی مثل تعطیلی موزه در مردادماه به‌خاطر هم‌زمانی مصرف زیاد انرژی و کاهش بازدیدکننده و مسافر.
	بهره‌وری انرژی	استفاده از پرده‌های سفید برای کاهش جذب انرژی در اتاق‌های موزه‌اقامتگاه.
	فناوری‌های سبز، بهره‌وری انرژی	تولید و فروش عروسک‌های متحرکی که از هیچ انرژی، به غیر از نیروی دست بهره نمی‌برند.
	استفاده فعال از بازیافت	جدا کردن زباله‌ها برای قرار گرفتن مواد بازیافتی در چرخه بازیافت.
	فناوری‌های سبز، بهره‌وری انرژی و استفاده از مواد تجدید پذیر	استفاده از مواد طبیعی موجود در یک سری از نواحی ایران برای ساخت عروسک‌های بومی آن نواحی.
	استفاده فعال از بازیافت، فناوری‌های سبز	استفاده از خرده پارچه و یا مواد زاید خیاطی و... برای تولید یک سری از عروسک‌ها.
	استفاده فعال از بازیافت، فناوری‌های سبز	استفاده از خمیر کاغذهای بازیافتی برای تولید عروسک از جنس پایه ماشه.
	آموزش‌های محیط‌زیستی و رویدادهای محیط‌زیستی و نمایشگاه‌های اکو	شکل‌گیری برنامه‌هایی مثل پاک‌سازی محیط‌زیست از زباله، در یک سری از سفرهای موزه سیار.

در مرحله دوم پژوهش، محققان به دنبال بررسی میزان رضایت گردشگران بازدیدکننده از موزه در خصوص فعالیت‌های پایدار اقامتگاه بوم‌گردی و موزه عروسک و اسباب‌بازی کاشان بودند. در این راستا از روش کمی (آزمون‌های آماری) استفاده شد. جامعه آماری این بخش از پژوهش، مهمانانی بودند که در موزه اقامت داشتند.

بر اساس جدول ۳، بیشتر گردشگران بازدیدکننده از موزه (۳/۷۰٪) زن هستند و بیشترین دامنه

سنی گردشگران بین ۳۱ تا ۴۰ سال (۵/۴۰٪) است. ۶۳/۴٪ از گردشگران بازدیدکننده دارای تحصیلات بالاتر از کارشناسی هستند و فقط ۲۴/۳٪ از آن‌ها فقط به دلیل داشتن فرزند در اقامتگاه بوم‌گردی و موزه عروسک و اسباب‌بازی کاشان اقامت کردند و سایر گردشگران انگیزه‌های دیگری داشتند. شایان ذکر است که محل سکونت گردشگران داخلی مهمان موزه اقامتگاه عروسک و اسباب‌بازی کاشان از شهرهای شمالی تا جنوبی و مرکزی و غربی ایران هستند، اما اکثر گردشگران مهمان موزه اقامتگاه اهل تهران و در رتبه بعدی از اصفهان بوده‌اند؛ در نتیجه بازار هدف در حال حاضر شهرهای اصفهان و تهران هستند و در سایر مناطق جغرافیایی نیز باید فعالیت‌های بازاریابی انجام داد و در بازارشان نفوذ کرد.

به منظور بررسی نرمال بودن داده‌ها ضریب چولگی اندازه‌گیری و از آنجاکه همه داده‌ها نرمال بودند (ضریب چولگی بین ۲- و ۲) (جدول ۴) از آزمون T تک‌نمونه که یک آزمون پارامتری است، به منظور بررسی میزان رضایت گردشگران بازدیدکننده از موزه، نسبت به فعالیت‌های پایدار اقامتگاه بوم‌گردی و موزه عروسک و اسباب‌بازی کاشان استفاده شد.

جدول ۳. ویژگی‌های جمعیت‌شناسی مهمانان موزه اقامتگاه که در پر کردن فرم پرسش‌نامه مشارکت کردند

آمار توصیفی سن	فراوانی مطلق	در صد فراوانی مطلق	آمار توصیفی جنسیت	فراوانی مطلق	در صد فراوانی مطلق
کمتر از ۲۱ سال	۱۶	۱۰/۸	زن	۱۰۴	۷۰/۳
۲۱ تا ۳۰ سال	۴۰	۲۷	مرد	۴۴	۲۹/۷
۳۱ تا ۴۰ سال	۶۰	۴۰/۵	آمار توصیفی تحصیلات	فراوانی مطلق	در صد فراوانی مطلق
۴۱ تا ۵۰ سال	۲۴	۱۶/۲			
۵۱ تا ۶۰ سال	۶	۴/۱	زیر دیپلم	۲	۱/۳
بیش از ۶۰ سال	۲	۱/۴	دیپلم	۳۶	۲۴/۳
آمار توصیفی تأهل	فراوانی مطلق	در صد فراوانی مطلق	کارדانی	۱۶	۱۰/۸
متأهل	۱۰۰	۶۷/۶	کارشناسی	۶۴	۴۳/۲
مجرد	۴۸	۳۲/۴	کارشناسی ارشد	۲۶	۱۷/۵
			دکتری و بالاتر	۴	۲/۷
			آمار توصیفی انگیزه بازدید	فراوانی مطلق	در صد فراوانی مطلق
			دارای فرزند کودک	۳۶	۲۴/۳
			بدون فرزند	۱۱۲	۷۵/۷

بررسی نتایج آزمون T تک‌نمونه‌ای بیانگر بالا بودن میزان رضایت گردشگران بازدیدکننده از موزه در تمامی شاخص‌ها، در سطح معنی‌داری کوچک‌تر از ۰/۰۵ بوده است؛ پس می‌توان نتیجه گرفت که میزان رضایت از شاخص‌های «اقامت در موزه، که در خانه سنتی قجری با معماری اقلیمی سنتی واقع شده»، «مشاهده عروسک‌های قجری خیمه‌شب‌بازی در موزه»، «توضیحات موجود درباره عروسک‌های قدیمی»، «میزان حس بودن در یک خانه تاریخی و زندگی بین عروسک‌ها»، «میزان داشتن شوق کودکی یا زنده شدن کودک درون با دیدن عروسک‌ها»، «مراسم سنتی خوشامدگویی و سرو شربت گلاب و تخم شربتی در ورود»، «سرو غذاهای سنتی در موزه اقامتگاه»، «شنیدن لهجه کاشانی در موزه اقامتگاه»، «شنیدن قصه‌ها و داستان‌های قدیمی در موزه اقامتگاه»، «برگزاری آیین‌های ایرانی مانند پیشانوروزی در موزه اقامتگاه»، «شنیدن لالایی‌ها و نوستالژی‌ها در موزه اقامتگاه»، «بدرقه، مانند پاشیدن آب پشت سر مهمان‌ها در موزه اقامتگاه»، «شنیدن قصه‌های پشت هر عروسک»، «تماشای نمایش‌های کم‌دی در موزه اقامتگاه» و «داشتن حس تعامل و مشارکت در بازدید از موزه مثل شعر خواندن و دست زدن» از نظر گردشگران مقبولیت بالایی داشته است.

جدول ۴: نتایج آزمون T تک‌نمونه (نویسندگان، ۱۴۰۲)

شاخص	حجم نمونه	میانگین نمونه	عدد معناداری (Sig)	فاصله اطمینان		استنباط از جامعه	وضعیت	ضریب چولگی
				حد بالا	حد پایین			
میزان رضایت از اقامت در موزه، که در خانه سنتی قجری با معماری اقلیمی سنتی واقع شده	۱۴۸	۴/۱۴	۰	۱/۲۸۴	۱/۰۱۲	$\mu < 3$	مناسب	-۱/۴۲۰
میزان رضایت از مشاهده عروسک‌های قجری خیمه‌شب‌بازی در موزه	۱۴۸	۴/۳۷	۰	۱/۵۱۱	۱/۲۴۵	$\mu < 3$	مناسب	-۱/۵۵۴
میزان رضایت از توضیحات موجود در موزه عروسک‌های قدیمی	۱۴۸	۴/۵۴	۰	۱/۶۴۸	۱/۴۳۲	$\mu < 3$	مناسب	-۱/۱۴۱
میزان حس بودن در یک	۱۴۸	۳/۸۷	۰	۱/۰۳۹	۰/۷۱۷	$\mu < 3$	مناسب	-۰/۶۰۸

10.22052/KASHAN.2024.254443.1102

شاخص	حجم نمونه	میانگین نمونه	عدد معناداری (Sig)	فاصله اطمینان		استنباط از جامعه	وضعیت	ضریب چولگی
				حد بالا	حد پایین			
خانه تاریخی و زندگی بین عروسک‌ها								
میزان داشتن شوق کودکی یا زنده شدن کودک درون با دیدن عروسک‌ها	۱۴۸	۳/۸۹	۰	۱/۰۶۰	۰/۷۲۳	۳μ	مناسب	-۰/۶۷۰
میزان رضایت از مراسم سستی خوشامدگویی و سرو شربت گلاب و تخم شربتی در ورود	۱۴۸	۳/۳۶	۰	۰/۵۵۹	۰/۱۷۰	۳μ	مناسب	-۰/۴۹۷
میزان رضایت از سرو غذاهای سنتی در موزه‌اقامتگاه	۱۴۸	۳/۴۵	۰	۰/۶۳۳	۰/۲۸۵	۳μ	مناسب	-۰/۶۶۷
میزان رضایت از شنیدن لهجه کاشانی در موزه‌اقامتگاه	۱۴۸	۳/۷۷	۰	۰/۹۴۰	۰/۵۹۹	۳μ	مناسب	-۰/۸۱۲
میزان رضایت از شنیدن قصه‌ها و داستان‌های قدیمی در موزه‌اقامتگاه	۱۴۸	۴/۳۹	۰	۱/۵۲۲	۱/۲۶۱	۳μ	مناسب	-۱/۱۴۹
میزان رضایت از برگزاری آیین‌های ایرانی مانند پیشانوروزی در موزه‌اقامتگاه	۱۴۸	۳/۸۵	۰	۱/۰۳۰	۰/۶۷۲	۳μ	مناسب	-۰/۹۳۵
میزان رضایت از شنیدن لالایی‌ها و نوستالژی‌ها در موزه‌اقامتگاه	۱۴۸	۳/۸۲	۰	۱/۰۰۲	۰/۶۴۵	۳μ	مناسب	-۱/۰۱۸
میزان رضایت از بدرقه، مانند پاشیدن آب پشت‌سر مهمان‌ها در موزه‌اقامتگاه	۱۴۸	۴/۰۶	۰	۱/۲۲۲	۰/۹۱۲	۳μ	مناسب	-۰/۹۹۹
میزان رضایت از شنیدن قصه‌های پشت هر عروسک	۱۴۸	۴/۵۰	۰	۱/۶۱۷	۱/۳۸۲	۳μ	مناسب	-۱/۳۱۰
میزان رضایت از تماشای	۱۴۸	۴/۳۹	۰	۱/۵۱۷	۱/۲۶۶	۳μ	مناسب	-۰/۸۰۷

بررسی نقش موزه اقامتگاه‌ها در رونق گردشگری پایدار...، عاطفه صدوقی و همکاران

10.22052/KASHAN.2024.254443.1102

شاخص	حجم نمونه	میانگین نمونه	عدد معناداری (Sig)	فاصله اطمینان		استنباط از جامعه	وضعیت	ضریب چولگی
				حد بالا	حد پایین			
نمایش‌های کم‌دی در موزه اقامتگاه								
میزان رضایت از داشتن حس تعامل و مشارکت در بازدید از موزه مثل شعر خواندن و دست زدن و...	۱۴۸	۴	۰	۱/۱۸۳	۰/۸۱۶	$\mu < 3$	مناسب	-۱/۰۳۰

۶. نتیجه‌گیری

موزه اقامتگاه‌ها می‌توانند به‌عنوان یک مفهوم جدید در حوزه گردشگری پایدار پدیدار شوند. این اقامتگاه‌ها با ترکیب میراث فرهنگی با شیوه‌های دوستدار محیط‌زیست، تجربه‌ای منحصر به فرد و همه‌جانبه‌ای را برای گردشگران به همراه خواهند داشت و در عین حال گردشگری مسئولانه را ترویج می‌دهند. مزایای موزه اقامتگاه‌ها فراتر از حفاظت از محیط‌زیست و شامل توانمندسازی اقتصادی، حفاظت از میراث فرهنگی و توسعه اجتماعی است. با ادامه رشد تقاضا برای گردشگری پایدار، موزه اقامتگاه‌ها نقش مهمی در شکل‌دهی آینده سفر ایفا خواهند کرد. این اقامتگاه‌ها با ادغام شیوه‌های پایدار، حمایت از جوامع محلی و حفظ میراث فرهنگی، راه را برای صنعت گردشگری پایدارتر و مسئولانه‌تر خواهند کرد. از آنجاکه گردشگران به دنبال تجربیات معنادار و معتبرند، موزه اقامتگاه‌ها پلی بین گذشته و آینده ایجاد می‌کنند و بازدیدکنندگان را قادر می‌سازد تا گذشته را حفظ کنند و در عین حال آینده‌ای بهتر برای نسل‌های آتی بسازند.

مورد مطالعه در پژوهش حاضر، موزه اقامتگاه عروسک و اسباب‌بازی کاشان بود و نتایج تجزیه و تحلیل کیفی داده‌ها نشان‌دهنده این است که این موزه اقامتگاه با بازسازی و مرمت یک اثر تاریخی ملی و استفاده از آن به‌عنوان ساختمان اقامتگاه از بعد فرهنگی (حفظ میراث، حافظه، خاطرات و هویت) و زیست‌محیطی (بازسازی و بازیافت و مرمت، استفاده از معماری سنتی که موجب مصرف بهینه انرژی سرمایشی و گرمایشی می‌گردد، سیاست‌گذاری در راستای کاهش تولید زباله‌های پلاستیکی، کاهش مصرف کاغذ و...)، ارائه و نمایش اسباب‌بازی‌ها و عروسک‌های خیمه‌شب‌بازی متعلق به زمان قاجار (حفظ میراث، حافظه، خاطرات و هویت، مخاطبان جدید) و همین‌طور

عروسک‌های ملل (مخاطبان جدید، تنوع فرهنگی و گفت‌وگوهای بین فرهنگی) در بخش موزه و با اجرای آیین‌های نمایشی توسط راهنمایان (حفظ میراث، مهارت و دانش فرهنگی، خاطرات و هویت، مخاطبان جدید، خلاقیت و نوآوری و نشاط) بازهم از بعد فرهنگی و از طریق جذب گردشگری فرهنگی، کمک به اشتغال و درآمد محلی از بعد اقتصادی، و همین‌طور با ایجاد حس مکان، ایفای مسئولیت اجتماعی و ایجاد درگیری و مشارکت جامعه محلی میزبان و مخاطب از بعد اجتماعی، دربردارنده ستون‌های پایداری در موزه‌هاست. در این راستا ۲۹ کد مفهومی باز برای بعد اجتماعی (آموزش کلمات فارسی به گردشگران خارجی و لهجه کاشانی به گردشگران داخلی، خوانش لالایی‌ها و آوازهای نوستالژیک، احیای حس نوستالژی و تعلق خاطر به عروسک‌ها، برگزاری کارگاه ساخت عروسک و...)، ۲۲ کد مفهومی باز برای بعد فرهنگی (احیا و بازسازی یک خانه قدیمی با معماری بومی، محل موزه‌اقامتگاه ثبت ملی شده است، جمع‌آوری و خریداری و حفاظت از عروسک‌های ایرانی، حفظ و مرمت نمونه‌ای از قدیمی‌ترین عروسک‌های خیمه‌شب‌بازی در ایران و...) شناسایی شد که نشان‌دهنده نقش پررنگ موزه‌اقامتگاه عروسک و اسباب‌بازی کاشان در پایداری فرهنگی - اجتماعی است. فعالیت‌های این موزه به حفظ سرمایه‌های فرهنگی و تقویت سرمایه‌های اجتماعی کمک می‌کند؛ بنابراین کمک به توسعه این شکل از موزه‌ها می‌تواند پیامدهای مثبت اجتماعی-فرهنگی زیادی داشته باشد.

در ادامه، ۸ کد باز برای بعد اقتصادی (استفاده از نیروهای بومی در بخش‌های مختلف موزه‌اقامتگاه، طراحی رویدادها و استفاده از روش بازاریابی، کمک به رونق اقتصاد محلی به صورت مستقیم و غیرمستقیم و...) و ۱۹ کد باز مفهومی برای بعد محیط‌زیستی (کاشت گل و سبزه به مناسبت روز درختکاری در موزه، استفاده از گل و گیاهان مقاوم و متناسب با آب‌وهوای کاشان، ساخت و مرمت خانه با کاهگل، استفاده از انرژی باد به کمک بادگیر، استفاده از نور طبیعی به کمک دریچه‌ای در سقف موزه، تهویه طبیعی هوای داخل موزه و...) شناسایی شد. تعداد قابل ملاحظه کدهای محیط‌زیستی بیانگر آن است که این موزه باید در تبلیغات خود بر سبز بودن موزه تأکید کند و بدین ترتیب این موزه مکان مناسبی برای گردشگرانی خواهد بود که موضوع پایداری برای آن‌ها حاضر اهمیت است.

در مرحله دوم براساس نتایج به دست آمده از فرم مصاحبه پرسش‌نامه‌ای به منظور بررسی میزان رضایت گردشگران بازدیدکننده از موزه در خصوص فعالیت‌های پایدار اقامتگاه بوم‌گردی و موزه

بررسی نقش موزه اقامتگاه‌ها در رونق گردشگری پایدار...، عاطفه صدوقی و همکاران

10.22052/KASHAN.2024.254443.1102

عروسک و اسباب‌بازی کاشان طراحی و در اختیار گردشگران داخلی قرار گرفت و نتایج تجزیه و تحلیل داده‌ها به کمک آزمون T تک‌نمونه نشان‌دهنده رضایت بالای آن‌ها بود.

شایان ذکر است که موزه اقامتگاه عروسک و اسباب‌بازی کاشان در هر چهار دسته اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و محیط‌زیستی، زیرکدهای درخوری داشتند که نشان‌دهنده وجود ابعاد گردشگری پایدار در موزه اقامتگاه عروسک و اسباب‌بازی کاشان است. همچنین این کدها به کاهش اثرات منفی گردشگری در مقصد کمک کرده‌اند. شایان ذکر است که بعد اقتصادی پژوهش حاضر یافته‌های محسنی (۱۳۸۸) را تأیید می‌کند. به علاوه، سبحانی حسینی و مهری تالارپشتی (۱۳۹۵) در پژوهش خود بر معماری پایدار تأکید داشتند و در پژوهش حاضر نیز در بعد محیط‌زیستی معماری بومی و اقلیمی بسیار مورد توجه بوده است.

برای توسعه موزه اقامتگاه‌ها چندین توصیه را می‌توان در نظر گرفت. در ابتدا، دولت‌ها و مقامات گردشگری باید مشوق‌ها و حمایت‌هایی را برای توسعه موزه اقامتگاه‌ها ارائه دهند، از جمله تسهیلات مالی، کاهش مالیاتی و ساده‌سازی رویه‌های صدور مجوز، این حمایت‌ها می‌تواند به غلبه بر چالش‌های سرمایه‌گذاری اولیه و تشویق ایجاد موزه اقامتگاه‌های بیشتر کمک کند. همچنین، همکاری بین موزه‌ها، سازمان‌های فرهنگی و بوم‌گردی‌ها باید تقویت شود. طرح‌های مشترک مانند نمایشگاه‌ها، کارگاه‌ها و جشنواره‌های فرهنگی می‌توانند تجربه بازدیدکنندگان و گردشگران را افزایش داده و حفاظت از میراث فرهنگی را ارتقا دهند. موزه‌ها و اقامتگاه‌های بوم‌گردی با همکاری یکدیگر می‌توانند از نقاط قوت یکدیگر استفاده کنند و محصول گردشگری جامع‌تر و پایدارتری ایجاد کنند.

علاوه بر این، برنامه‌های آموزشی و پویش‌های آگاهی باید راه‌اندازی شود تا گردشگران را در مورد مزایا و اهمیت گردشگری پایدار آموزش دهند. با افزایش آگاهی و پرورش احساس مسئولیت در میان گردشگران، می‌توان تقاضا برای اقامتگاه‌های پایدار مانند موزه اقامتگاه‌ها را افزایش داد. گردشگران باید تشویق شوند تا گزینه‌های سازگار با محیط‌زیست را انتخاب کنند و از شیوه‌های پایدار در انتخاب سفر خود حمایت کنند.

از آنجاکه جهان به‌طور فزاینده‌ای بر اهمیت توسعه پایدار تأکید دارد، احتمالاً در آینده تقاضا برای موزه اقامتگاه‌ها افزایش خواهد یافت. دولت‌ها، مقامات گردشگری و سازمان‌های فرهنگی با ادغام موزه و اقامتگاه‌ها در استراتژی‌های گردشگری پایدار، می‌توانند آینده‌ای را ایجاد کنند که در

آن گردشگری و حفاظت از محیط‌زیست دست به دست هم دهند؛ چراکه موزه‌اقامتگاه‌ها پتانسیل قابل توجهی برای کمک به حفظ میراث فرهنگی و رفاه جوامع دارند. همان‌طور که گردشگران نسبت به تأثیر آن‌ها بر محیط‌زیست آگاه‌تر می‌شوند و به‌دنبال تجربیات فرهنگی معنادار می‌گردند، نقش موزه‌اقامتگاه‌ها در گردشگری پایدار همچنان رشد خواهد کرد. این اقامتگاه‌های سازگار با محیط‌زیست فرصتی منحصربه‌فرد برای ترکیب شدن مؤلفه‌های فرهنگی با شیوه‌های سازگار با محیط‌زیست فراهم می‌کند. موزه‌اقامتگاه‌ها با ترویج توسعه پایدار، حفظ میراث فرهنگی و بهره‌مندی از جوامع محلی، راه را برای آینده‌ای پایدارتر و مسئولانه‌تر در صنعت گردشگری هموار می‌کنند.

در ادامه، پژوهشگران برای پژوهش‌های آتی موارد زیر را پیشنهاد دارند:

- با توجه به اینکه مطالب این پژوهش با مطالعه موردی موزه‌اقامتگاه عروسک و اسباب‌بازی کاشان انجام شد، می‌توان بررسی نقش موزه‌اقامتگاه‌ها در رونق گردشگری پایدار را برای دیگر موزه‌اقامتگاه‌ها و یا هتل‌موزه‌های کشور نیز مورد مطالعه قرار داد.
- با توجه به اینکه در این پژوهش نقش موزه‌اقامتگاه در رونق گردشگری پایدار مورد بررسی انجام گرفت، می‌توان نقش این مجموعه‌ها را در رونق گردشگری فرهنگی و یا خلاق و... هم مورد بررسی قرار داد.
- در این پژوهش میزان رضایت گردشگران داخلی از فعالیت‌های موزه‌اقامتگاه عروسک و اسباب‌بازی کاشان سنجیده شد می‌توان میزان رضایت گردشگران خارجی از فعالیت این مجموعه و یا سایر موزه‌اقامتگاه‌ها در کشور نیز مورد بررسی قرار بگیرد.

پی‌نوشت‌ها

1. ICOM International Council of Museums
2. Pop & Borza
3. Mercure Lyon Centre Beaux Arts Hotel
4. Museum Art Hotel in Wellington, New Zealand

منابع

- محسنی، رضاعلی. (۱۳۸۸). گردشگری پایدار در ایران: کارکردها، چالش‌ها و راهکارها. فضای جغرافیایی، ۹(۲۸)، ۱۴۹-۱۷۱.

- مؤمنی، منصور، و فعال قیومی، علی. (۱۳۸۹). تحلیل‌های آماری با استفاده از SPSS. ناشر کتاب نور.
- سبحانی حسینی، فاطمه، و مهری تالارپشتی، اسفندیار. (۱۳۹۵). معماری پایدار در موزه. *اولین کنفرانس ملی معماری اسلامی، میراث شهری و توسعه پایدار*. مؤسسه بین‌المللی ایرانیان و اداره کل میراث‌فرهنگی، صنایع دستی و گردشگری استان تهران. ۲۲ اردیبهشت ۱۳۹۵، تهران.
- Albuquerque, M. H. F., & Delgado, M. J. B. L. (2015). Sustainable Museographies – The Museum Shops. *Procedia Manufacturing*, 3, 6414–6420. <https://doi.org/10.1016/j.promfg.2015.07.912>.
- Alcaraz, C., M. Hume, & Mort, G. S. (2009). Creating Sustainable Practice in a Museum Context: Adopting Service-Centricity in non-Profit Museums. *Australasian Marketing Journal*, 17(4), 219–225. doi:10.1016/j.ausmj.2009.06.003.
- Ambrose, T., & Paine, C. (2006). *Museum Basics: The International Handbook*. New York: Routledge. ISBN: 9780203018989.
- Brophy, S. S., & Wylie, E. (2013). *The Green Museum: A Primer on Environmental Practice*. Plymouth: Altamira Press. ISBN-10: 0759111650.
- Brown, K. (2019). Museums and Local Development: An Introduction to Museums, Sustainability and Well-Being. *Museum International*, 71(3–4): 1–13. doi:10.1080/13500775.2019.1702257.
- Butler, R. W. (1999). Sustainable tourism: A state of the art review. *Tourism geographies*, 1(1), 7-25. <http://dx.doi.org/10.1080/14616689908721291>
- Dolák, J. (2022). Moving on the definition of a museum—without philosophy or poetics. *New definition of the museum: its pros and cons*, Proceedings of the conference 7th–8th March 2022 in the Technical Museum in Brno (pp: 1-97). Technické muzeum v Brně. ISBN 978-80-7685-011-8.
- Göküz, B. Ü. Ş. R. A., ELİNÇ, Z. K., & AKINCI, Z. (2022). Museum Hotel Concept and Interior Design Analysis: An Example of Ruinadalia Hotel. *Journal of Tourism Intelligence and Smartness*, 5(2), 169-183. <https://dergipark.org.tr/en/pub/jtis/issue/71131/1177759>.
- Huang, T., & Wei, J. (2024). Management strategies for museum night opening in China: a SWOT-TOWS analysis of Shanghai museums. *Cogent Social Sciences*, 10(1), 1-18. <https://doi.org/10.1080/23311886.2024.2327857>.
- ICOM (International Council of Museums). (2011). Museums and Sustainable Development: How Can ICOM Support, in Concrete Terms, the Museum Community's Sustainable Development Projects?. *In Proceedings of the Advisory Committee Meeting*, Paris, France, 6–8 June 2011. Accessed 15 February 2014. Available online: http://archives.icom.museum/download/june2011/panels/110602_%20JM_panell.pdf.

- Kristinsdóttir, A. (2017). Toward Sustainable Museum Education Practices: Confronting Challenges and Uncertainties. *Museum Management and Curatorship*, 32(5): 424–439. doi:10.1080/09647775.2016.1250104.
- Pop, I. L., and A. Borza. (2016). Factors Influencing Museum Sustainability and Indicators for Museum Sustainability Measurement. *Sustainability*, 8(1): 101. doi:10.3390/su8010101.
- Torabi Farsani, N., Sadeghi, R., Shafiei, Z., & Shahzamani Sichani, A. (2016). Measurement of satisfaction with ICT services implementation and innovation in restaurants (Case study: Isfahan, Iran). *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 33(2), 250-262. <https://doi.org/10.1080/10548408.2015.1050540>
- Totabi Farsani, N., Esfahani, M. A. G., & Shokrizadeh, M. (2019). Understanding tourists' satisfaction and motivation regarding mining geotours (case study: Isfahan, Iran). *Geoheritage*, 11, 681-688. <https://doi.org/10.1007/s12371-018-0318-8>
- Zitzlsperger, U. (2016). Storied Places: Hotels as Museums, Museums in Hotels. *The International Journal of the Inclusive Museum*, 9(3), 11-20. doi:10.18848/1835-2014/CGP/v09i03/11-20

References

- Albuquerque, M. H. F., & Delgado, M. J. B. L. (2015). Sustainable Museographies – The Museum Shops. *Procedia Manufacturing*, 3, 6414–6420. <https://doi.org/10.1016/j.promfg.2015.07.912>.
- Alcaraz, C., M. Hume, & Mort, G. S. (2009). Creating Sustainable Practice in a Museum Context: Adopting Service-Centricity in non-Profit Museums. *Australasian Marketing Journal*, 17(4), 219–225. doi:10.1016/j.ausmj.2009.06.003.
- Ambrose, T., & Paine, C. (2006). *Museum Basics: The International Handbook*. New York: Routledge. ISBN: 9780203018989.
- Brophy, S. S., & Wylie, E. (2013). *The Green Museum: A Primer on Environmental Practice*. Plymouth: Altamira Press. ISBN-10: 0759111650.
- Brown, K. (2019). Museums and Local Development: An Introduction to Museums, Sustainability and Well-Being. *Museum International*, 71(3–4): 1–13. doi:10.1080/13500775.2019.1702257.
- Butler, R. W. (1999). Sustainable tourism: A state of the art review. *Tourism geographies*, 1(1), 7-25. <http://dx.doi.org/10.1080/14616689908721291>
- Dolák, J. (2022). Moving on the definition of a museum—without philosophy or poetics. *New definition of the museum: its pros and cons*, Proceedings of the conference 7th–8th March 2022 in the Technical Museum in Brno (pp: 1-97). Technické muzeum v Brně. ISBN 978-80-7685-011-8.

- Göküz, B. Ü. Ş. R. A., ELİNÇ, Z. K., & AKINCI, Z. (2022). Museum Hotel Concept and Interior Design Analysis: An Example of Ruinadalia Hotel. *Journal of Tourism Intelligence and Smartness*, 5(2), 169-183. <https://dergipark.org.tr/en/pub/jtis/issue/71131/1177759>.
- Huang, T., & Wei, J. (2024). Management strategies for museum night opening in China: a SWOT-TOWS analysis of Shanghai museums. *Cogent Social Sciences*, 10(1), 1-18. <https://doi.org/10.1080/23311886.2024.2327857>.
- ICOM (International Council of Museums). (2011). Museums and Sustainable Development: How Can ICOM Support, in Concrete Terms, the Museum Community's Sustainable Development Projects?. *In Proceedings of the Advisory Committee Meeting*, Paris, France, 6–8 June 2011. Accessed 15 February 2014. Available online: http://archives.icom.museum/download/june2011/panels/110602_%20JM_panel1.pdf.
- Kristinsdóttir, A. (2017). Toward Sustainable Museum Education Practices: Confronting Challenges and Uncertainties. *Museum Management and Curatorship*, 32(5): 424–439. doi:10.1080/09647775.2016.1250104.
- Mohseni, R.A. (2009). Sustainable tourism in Iran: functions, challenges and solutions. *Geographical Space*, 9(28), 149-171. <https://www.sid.ir/paper/91381/fa> [In Persian].
- Momeni, M. & Faal Ghayoumi, A. (2010). *Statistical analysis using SPSS*. Nashrenow, Tehran, Iran [In Persian].
- Pop, I. L., and A. Borza. (2016). Factors Influencing Museum Sustainability and Indicators for Museum Sustainability Measurement. *Sustainability*, 8(1): 101. doi:10.3390/su8010101.
- Torabi Farsani, N., Sadeghi, R., Shafiei, Z., & Shahzamani Sichani, A. (2016). Measurement of satisfaction with ICT services implementation and innovation in restaurants (Case study: Isfahan, Iran). *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 33(2), 250-262. <https://doi.org/10.1080/10548408.2015.1050540>
- Sobhani Hosseini, F., & Mehri Talarpashti, E. (2015). Sustainable architecture in the museum. The first national conference on Islamic architecture, urban heritage and sustainable development. *International Institute of Iranians and General Directorate of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism of Tehran Province*. May 22, 2015, Tehran [In Persian].
- Totabi Farsani, N., Esfahani, M. A. G., & Shokrizadeh, M. (2019). Understanding tourists' satisfaction and motivation regarding mining geotours (case study: Isfahan, Iran). *Geoheritage*, 11, 681-688. <https://doi.org/10.1007/s12371-018-0318-8>
- Zitzlsperger, U. (2016). Storied Places: Hotels as Museums, Museums in Hotels. *The International Journal of the Inclusive Museum*, 9(3), 11-20. doi:10.18848/1835-2014/CGP/v09i03/11-20

Investigating the Role of the Museum Ecolodges in the Development of Sustainable Tourism (Case Study: Puppet & Toy Museum Guesthouse in Kashan)

Atefeh Sadooghi,

Master in Tourism, Department of Museum and Tourism; Art University of Isfahan, Isfahan, Iran; atefhsadoghy@yahoo.com

Neda Torabi Farsani

Associate Professor in tourism, Department of Museum and Tourism; Art University of Isfahan, Isfahan, Iran (Corresponding Author); n.torabi@au.ac.ir

Marzieh Hekmat

Assistant Professor at Department of Museum and Tourism; Art University of Isfahan, Isfahan, Iran; m.hekmat@au.ac.ir

Homa Moazzen Jamshidi

Assistant Professor at Department of Economics and Entrepreneurship, Art University of Isfahan, Isfahan, Iran; h.moazenjamshidi@au.ac.ir

Received: 19/02/2024

Accepted: 25/05/2024

Introduction

Nowadays, sustainability is one of the most important issues in the world; as a result, the theme for the World Tourism Day in 2023 was "tourism and green investment". Museum ecolodge and museum hotel can play a great role in realizing this theme and the sustainable development of tourism.

International Council of Museums (ICOM) presented a new definition of a museum and put forth the concept of sustainability. According to the ICOM definition at the Prague conference in 2022, a museum is a non-profit and permanent institution at the service of the community that researches, collects, preserves, interprets, and displays tangible and intangible heritage. Museums that are open, accessible, and inclusive to the public promote diversity and sustainability (Dolák, 2022: 1-97). In recent years, the emergence of new museums is an important factor in the cultural, social and economic prosperity of societies.

One of the sustainable and new forms of museums that have emerged in the last decade are museum ecolodge and museum hotel (Göküz et al., 2022: 170-171; Zitzlsperger, 2016: 11-20). This form of museums increases the duration of visit and stay at the destination, which is one of the principles of sustainable development of tourism. Puppet and Toy Museum Guesthouse of Kashan, which dates back to 150 years ago and belongs to the Qajar period, is an example of this type of museums which selected as case study.

Research Method

This research pursues two objectives: 1) to identify the activities of Puppet and Toy Museum Guesthouse in Kashan that have led to the sustainability of economic, social, and environmental dimensions; 2) to investigate the level of satisfaction of domestic tourists, regarding the sustainable activities of Puppet & Toy Museum Guesthouse; in order to achieve the above goals, the qualitative - quantitative methods have been used. In the first stage, data was collected through in-depth and face-to-face interviews. The sample size was 5 people (1 museum founder and researcher, 1 museum director, and 3 museum guides/curators), and the criteria for selecting these people was their activity and work experience in the field of the museum and in the residence museum. In the second step, based on the results obtained from the interviews, a questionnaire was designed to assess the level of domestic tourists' satisfaction with the sustainable activities of Puppet and Toy Museum Guesthouse, and the data were analyzed through SPSS tools (one-sample t-test).

Research Findings

The results of the qualitative analysis illustrated that the museum ecolodge had a significant role in minimizing the negative impact of tourism in the destination. Twenty-nine open codes for the social dimension. Twenty open codes for the cultural dimension; eight open codes for the economic dimension, and nineteen open codes were identified for the environmental dimension. In the second step, based on the results obtained from the interviews, a questionnaire was designed to assess the level of domestic tourists' satisfaction with the sustainable activities of Puppet and Toy Museum Guesthouse, and the results of data analysis with the help of one sample T-test, revealed their high satisfaction.

Conclusion

Museum ecolodge emerged as a new concept in the field of sustainable tourism. By combining cultural heritage with eco-friendly practices, these accommodations will bring a unique and comprehensive experience to tourists while promoting responsible tourism. The benefits of museum ecolodges go beyond environmental protection and include economic empowerment, cultural heritage preservation, and social development. As the demand for sustainable tourism continues to grow, museum ecolodges will play an important role in shaping the future of travel. As tourists seek meaningful and authentic experiences, museum ecolodges create a bridge between the past and the future and enable visitors to preserve the past while building a better future for future generations. Several suggestions can be considered for the development of the museum ecolodges. At first, governments and tourism authorities should provide incentives and support for the development of museum ecolodges, including financial incentives, tax reduction, and simplification of licensing procedures, these supports can help overcome the challenges of initial investment and encourage the creation of more museum ecolodges. Also, cooperation between museums, cultural organizations, and ecotourism should be strengthened. Joint projects such as exhibitions, workshops, and cultural festivals can enhance the experience of visitors and tourists and promote the preservation of cultural heritage. In addition, educational programs and awareness campaigns should be launched to educate tourists about the benefits and importance of

10.22052/KASHAN.2024.254443.1102

sustainable tourism. By increasing awareness and fostering a sense of responsibility among tourists, it is possible to increase the demand for sustainable accommodations such as museum ecolodges. Tourists should be encouraged to choose environmentally friendly options and support sustainable practices in their travel choices. As the world increasingly emphasizes the importance of sustainable development, the demand for museum residences is likely to increase in the future.

The case study in the present research was Puppet and Toy Museum Guesthouse located in Kashan, Isfahan, Iran. The results of the qualitative data analysis illustrated that this museum ecolodge is a national-historical monument which renovated and restored and is used as a residence building from a cultural perspective (preserving heritage, memories and identity) is sustainable. Moreover, from the environmental perspective, renovation and recycling and restoration, use of traditional architecture that leads to optimal consumption of cooling and heating energy, policies aimed at reducing plastic waste production, reducing paper consumption are also sustainable. In addition, through activities such as the presentation and display of toys and puppets, belonging to the Qajar era, dolls of the world exhibition, performance rituals by guides, it can be said that Puppet and Toy Museum Guesthouse from the cultural aspect is sustainable. Lastly, Museum ecolodge by attracting cultural tourism, by helping employment and local income from the economic aspect, as well as by creating a sense of place, fulfilling social responsibility, and community participation from the social dimension establishes the pillars of sustainability in museums.

Keywords: sustainable development, sustainable tourism, museum ecolodge, green museum, museum hotel.

دو فصلنامه علمی کاشان‌شناسی، بهار و تابستان ۱۴۰۳

دوره ۱۷، شماره ۱ (پیاپی ۳۲)، صفحات: ۱۹۱-۲۱۸

مقاله علمی پژوهشی

اثر بخشی ادبیات درمانی بر بهبود روان‌رنجوری کودکان مبتلابه سرطان (مطالعه موردی: کودکان دارای بیماری سرطان شهر کاشان)

مریم موسوی*

حسین قربانپور آرانی**

مریم جلالی***

چکیده

هدف این پژوهش بررسی تأثیر ادبیات درمانی بر کاهش علائم رنجوری و بهبود وضعیت روانی کودکان مبتلابه سرطان است. ادبیات درمانی به عنوان یک روش روان‌درمانی مبتنی بر استفاده از داستان‌ها، شعرها، و متون ادبی، با هدف انتقال غیرمستقیم احساسات و مفاهیم به مخاطب، مورد استفاده قرار می‌گیرد. این پژوهش به ارائه یک الگوی کارآمد برای اجرای قصه و شعر درمانی به منظور بهبود اختلالات روان‌رنجوری و مقایسه تأثیر امید، اضطراب، و بروز احساسات در کاهش رفتارهای روان‌رنجوری در کودکان مبتلابه سرطان می‌پردازد. این پژوهش از نظر هدف کاربردی و در دسته تحقیقات نیمه‌آزمایشی با استفاده از پیش‌آزمون و پس‌آزمون در گروه‌های مداخله و کنترل قرار می‌گیرد. نمونه‌گیری با استفاده از مصاحبه با پزشکان، متخصصان، روان‌شناسان و پزشکان اجتماعی انجام شده است. جامعه آماری پژوهش شامل کودکان مبتلابه سرطان در شهر کاشان در سال ۱۴۰۰ با سنین ۲ تا ۱۵ سال است. داده‌ها از طریق سه پرسش‌نامه: امیدواری کودکان، تست اضطراب کودکان اسپنس (SCAS) و پرسش‌نامه ارزیابی وضعیت بیماری توسط پزشک جمع‌آوری شده است. در این پژوهش، کودکان طی دو ماه و در دو مرحله ادبیات درمانی مورد مطالعه قرار گرفته‌اند. یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که شرکت‌کنندگان در جلسات ادبیات درمانی، امید ازدست‌رفته خود را بازیافته و با انگیزه بیشتری به درمان خود ادامه داده‌اند. علاوه بر این، وضعیت درمانی و نحوه پاسخ‌دهی کودکان به روش‌های درمانی بهبود قابل توجهی یافته است.

کلیدواژه‌ها: ادبیات درمانی، قصه‌گویی، کودکان سرطانی، روان‌رنجوری، امید.

* دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران / maryammousavi651@gmail.com

** دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران، نویسنده مسئول / hosseinghoorbanpoorarani@gmail.com

*** دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه شهید بهشتی تهران، تهران، ایران / jalali_1388@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۳/۲۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۲۶

۱. مقدمه

سرطان به‌عنوان یک وضعیت جسمانی- روان‌شناختی مزمن، روند لذت‌بخش زندگی کودکان را به چالش می‌کشد و به‌دلیل ماهیت چالش‌انگیز و پیامدهای ناگوار، از بدو تشخیص و در طول پیگیری‌های درمانی، همواره با سطوح بالای ابهام و با فرازونشیب‌های هیجانی و روان‌شناختی برای کودک و خانواده همراه است (Muscara et al. 2015). بیماری سرطان کودکان زیادی را درگیر کرده و درمان آن آثار مخربی بر روی روحیه و رفتار کودکان به جای گذاشته است. این کودکان اغلب منزوی و ناامید بوده و دچار هراس و اضطراب بی‌اندازه و بی‌دلیل هستند. این اختلالات رفتاری در تمامی جنبه‌های زندگی کودکان اثرگذار است. کودکان رنجور در دوره بیماری، اضطراب و هراس‌های بی‌پایانی را تجربه می‌کنند (Bedillion ET AL. 2019). اضطراب ناشی از مرگ، درد، دوری از محیط زندگی پیشین آثار مخربی را در روحیه کودکان به جای می‌گذارد.

به‌طور کلی سرطان دوران کودکی به سرطانی گفته می‌شود که تا سن ۱۵ سالگی بیمار را درگیر کند. طبق آمار اداره کل سرشماری کشور آمریکا در سال ۱۹۸۶، جمعیت کودکان زیر ۱۵ سال، ۱/۶۵ بیلیون نفر بوده که از میان این تعداد، ۲۰۰ هزار کودک به بیماری سرطان مبتلا بوده‌اند. در ایالات متحده آمریکا از بین هر ۳ میلیون نوجوان و کودک متولدشده، ۱۰ هزار نفر در هر سال به این بیماری مبتلا می‌شوند. براساس آمارهای جهانی سازمان بهداشت جهانی^۱ در سال ۲۰۲۰، تقریباً ۱۹/۳ میلیون نفر در سراسر جهان مبتلابه سرطان تشخیص داده شده‌اند. در ایران سالانه ۲۵۰۰ کودک به بیماری سرطان مبتلا می‌شوند. در کشور ایران نرخ بیماری سرطان در میان کودکان تنها شامل ۲ درصد است؛ این میزان نسبت به دیگر کشورها در حد متوسط واقع شده است

روش‌های متعددی برای درمان مشکلات ماشی از سرطان وجود دارد. یکی از شیوه‌های پرکاربرد و تأییدشده، قصه و شعردرمانی است. کودکانی که در معرض قصه‌گویی و شعرخوانی قرار می‌گیرند وارد دنیای دیگری می‌شوند. به عبارتی، بهره‌گیری از شیوه قصه‌گویی و شعردرمانی یکی از راه‌های مؤثر در جهت حفظ انگیزه و امید کودکان است. در ادبیات‌درمانی به‌نوعی از قدرت و تأثیر کتابخوانی برای کمک به بهبود شرایط روحی و جسمی کودکان درمان‌شونده استفاده می‌شود (آهنگرانی، ۱۳۹۹: ۲۴). این رویکرد به کودکان کمک می‌کند تا با استفاده از کتاب‌ها، داستان‌ها و فعالیت‌های هنری علاوه بر تسلط بر اطلاعات و مهارت‌های لازم برای مقابله با بیماری، به خلاقیت خود بیشتر بپردازند. همچنین، ادبیات‌درمانی به‌ویژه در کودکان دارای بیماری سرطان، کمک می‌کند تا درک بهتری از بیماری و درمان خود داشته باشند و راه‌های نوینی را برای مقابله با

تنهایی و تنش های روحی به وجود آمده کشف کنند. این روش از طریق خلق و خواندن داستان ها و فعالیت های خلاقانه، کودکان را تشویق می کند تا از تجربه بیماری خود یاد بگیرند احساسات خود را بیان و مدیریت کنند و از لحظات سخت درمانی عبور کنند. علاوه بر این موجب می شود کودکان با حوادث و تجربیات خوب و بد مواجه شوند و با تمرکز بر روی شخصیت های داستان، مهارت های درمانی خود را تقویت کنند. از سوی دیگر، شعرخوانی نیز با توجه به طبیعت آرام بخش و همچنین اثر موسیقی و ریتم، به کودکان در ارتباط برقرار کردن و انتقال احساسات خود به دیگران نقش بسزایی دارد.

تجربیات کودکان در سنین کودکی در تعیین رفتار و ساختار روحی آنان بسیار مهم و تأثیرگذار بوده است (Krug & Selentz, 2011). بیماری های صعب العلاج به همراه شیمی درمانی و عوارض آن یعنی ریختن موها، علاوه بر ناراحتی و درد، موجب به وجود آمدن ترس، عصبانیت، شرمندگی و سردرگمی در کودک می شود. زیستن کنار کودکانی که در حال مرگ هستند یا دیدن افرادی که در مرحله حاد بیماری هستند، برای کودک ایجاد حالت افسردگی می کند (Mullen, 1983). کودکانی که به اختلالات اضطرابی و روانی مبتلا می شوند، دارای علائم افسردگی، نافرمانی و رنجوری هستند (Dougherty et al. 2013). داستان هایی که توسط کودکان خوانده یا شنیده می شود، تأثیر بسیار عظیمی بر روی فکر و روح آنان داشته و کمک می کند مسائل و مشکلات را راحت تر درک کرده و حل نمایند (الیاسی به نقل از پلوسکی، ۱۳۹۶: ۴۴). درحقیقت روایت قصه ها و اشعار به همراه شخصیت های آن ها، عملکردشان، محیط و سرانجام داستان نیروی محرکه قوی در جهت تربیت و درمان کودکان بیمار بوده است (روشن به نقل از کولینز، ۱۳۹۳: ۴۶).

مسئله اصلی تحقیق ما این است که سرطان دوران کودکی به عنوان یک وضعیت مزمن و چالش برانگیز، اثرات عمیق جسمانی و روانی بر کودکان دارد. این بیماری با ایجاد اضطراب، افسردگی و اختلالات رفتاری، روند زندگی کودکان را مختل می کند. روش های مختلفی برای کاهش این آثار منفی وجود دارد؛ اما یکی از روش های نوین و مؤثر، استفاده از قصه گویی و شعرخوانی به عنوان ابزارهای درمانی است. این روش ها با ایجاد آرامش و انتقال احساسات، می توانند به بهبود شرایط روحی و روانی کودکان کمک کنند. در این راستا در پی پاسخ به این پرسش ها خواهیم بود که چگونه استفاده از قصه گویی و شعرخوانی می تواند به بهبود وضعیت روانی و کاهش اضطراب و افسردگی در کودکان مبتلا به سرطان کمک کند؟ تأثیر این روش ها در

تقویت رفتارها و مهارت‌های درمانی کودکان مبتلا به سرطان چیست؟ آیا استفاده از این روش‌ها می‌تواند امید و انگیزه را در کودکان افزایش دهد و روند درمان آن‌ها را تسهیل کند؟

۲. پیشینه تحقیق

پژوهش‌های علمی درباره اثربخشی ادبیات درمانی بر بهبود روان رنجوری کودکان مبتلا سرطان، تا حدودی جدید به شمار می‌آیند. بیشتر پژوهش‌های جدید از منظری روان‌شناسی نوشته شده و حجم گسترده‌ای از آن‌ها، از نوع آزمایشی با طرح پیش‌آزمون- پس‌آزمون را به کار برده‌اند. از این‌رو، روان‌شناسان در سال‌های اخیر توجه دوچندان به تغییرات رفتاری کودکان بیمار نشان داده و پژوهش‌های بسیاری را به عمل رسانده‌اند (Mash & Berkley, 2014). برای مثال، گاسیدی^۴ و همکاران (۲۰۱۹) در پژوهشی با عنوان تأثیر قصه‌گویی در مدیریت رفتار کودکان دارای دیابت به بررسی رابطه قصه‌درمانی و مشکلات و دغدغه‌های رفتاری - ارتباطی کودکان دارای بیماری دیابت پرداختند. طبق نتایج به‌دست‌آمده معین گردید کودکانی که در جلسه‌های قصه‌درمانی شرکت داشتند، دارای سازگاری بیشتر و روابط اجتماعی قوی‌تری بودند.

در پژوهش دیگری با عنوان «نقش قصه‌گویی در افزایش سازگاری»، هارتمن^۵ و همکاران (۲۰۱۹)، به بررسی تأثیر قصه‌گویی برای کودکانی که ناسازگارند پرداختند. طبق نتایج به‌دست‌آمده مشخص شد کودکانی که در جلسات قصه‌گویی شرکت کردند نسبت به قبل دارای سازگاری بیشتر و ارتباط قوی‌تری با محیط بودند. علاوه بر این، لورمن^۶ و همکاران (۲۰۱۹) در پژوهشی با عنوان «توان قصه‌گویی» انواع قصه‌های کودکان و تأثیرات آن‌ها بر روی رفتارهای اجتماعی آن‌ها را مورد بررسی قرار دادند. با توجه به نتایج به‌دست‌آمده معین گردید قصه‌هایی با محتوای خشونت و ترس، می‌تواند بر روی رفتار و عکس‌العمل کودکان تأثیر داشته باشد؛ از این‌رو انتخاب نوع قصه و محتوای و پیام آن بسیار حائز اهمیت است.

فاطمه شهابی‌زاده و فاطمه خواجه‌امینیان در مقاله «اثربخشی قصه‌درمانی شناختی-رفتاری بر علائم افسردگی و افسرده‌خویی کودکان دبستانی» (۱۳۹۸)، با هدف بررسی اثربخشی قصه‌درمانی شناختی-رفتاری بر علائم افسردگی و افسرده‌خویی کودکان دبستانی ادعا می‌کنند قصه‌درمانی با رویکرد شناختی-رفتاری می‌تواند کاهش‌دهنده اختلالات خلقی کودکان سنین ابتدایی باشد. از جمله مواردی که در پیدایش افسردگی در کودکان مبتلا به سرطان ایجاد می‌شود، شرایط سخت درمانی آن‌هاست.

همان‌طور که عنوان شد، تحقیقات مختلف تأثیر ادبیات را در زمینه‌های اجتماعی، عاطفی و رفتاری نشان داده است. با این حال، در کشور ما کودکان سرطانی و نحوه تعامل با آن‌ها کمتر مورد توجه قرار گرفته‌اند؛ لذا هدف از پژوهش حاضر، تعیین اثربخشی ادبیات درمانی در افزایش امید، سازگاری و بهبود پاسخ به درد کودکان مبتلا به سرطانی بود. ادبیات درمانی (شعر درمانی و قصه درمانی) اهمیت ویژه‌ای در درمان کودکان مبتلا به بیماری‌های صعب‌العلاج از جمله سرطان دارد. انتخاب کتاب‌های مناسب به منظور بهره‌برداری در جلسات قصه و شعر درمانی نیازمند نظر کارشناس روان‌کاو و روان‌شناسان ماهر و زبده است. مطابق پژوهش‌های پیشین، با گزینش کتب مناسب برای کودکان، شیوه مناسب خوانش و اجرای آن‌ها و رعایت موارد مهم در ادبیات درمانی، نتایج بسیار شگفت‌انگیزی دیده خواهد شد. شعر درمانی، استفاده از شعر و اشکال مرتبط با ادبیات و نوشتن خلاق برای رشد و درمان شخصی است که در طول تاریخ خود در محیط‌های مختلف استفاده شده است. شعر درمانی از هنر زبان در ظرفیت‌های درمانی و جامعه‌سازی استفاده می‌کند (Kolis, 2009). الگوی درست قصه‌گویی شامل عناصری است که به کمک آن‌ها می‌توان یک قصه جذاب و مؤثر را ساخت. الگوی درست قصه‌گویی دارای مشخصه‌هایی است؛ از جمله: معرفی شخصیت‌ها، تعریف محیط، مشکل یا تنش، پیشروی داستان، اوج و عملکرد برجسته و روند کاهش. محیط درمانی مناسب به منظور اجرای جلسات قصه و شعر درمانی از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. با توجه به افسردگی، ناامیدی و غمگین بودن کودکان بیمار، قصه درمانگر می‌تواند با اجرای درست الگوی قصه به این کودکان کمک کند. برای والدین، آموزگاران و کتابداران همواره این پرسش اساسی مطرح است که کتاب کودک لازم است چه ویژگی‌هایی داشته باشد؟ (حکیم‌زاده، ۱۳۹۹: ۷). با توجه به اینکه قصه‌گویی، ساده‌ترین، ارزان‌ترین و درعین حال مؤثرترین شیوه‌های نمایشی و آموزشی است که خانواده یا مربی می‌تواند از آن استفاده کند، می‌توان گفت این روش برای درمان مشکلات روحی کودکان بسیار مؤثر و کاربردی است.

پارک، ج. و جونگ، ئی. (۲۰۲۳) در «نقش ادبیات درمانی در حمایت عاطفی از بیماران کودکان مبتلا به سرطان»، به بررسی نحوه استفاده از ادبیات درمانی به عنوان ابزاری برای حمایت عاطفی کودکان مبتلا به سرطان می‌پردازند. نتایج نشان می‌دهد که این روش به کاهش اضطراب و استرس در این کودکان کمک کرده و بهبود عاطفی قابل توجهی در آنان ایجاد می‌کند. چن، ل. و وانگ، ی. (۲۰۲۲) در پژوهشی با عنوان «ادبیات درمانی برای کاهش اضطراب در کودکان مبتلا به بیماری‌های مزمن: یک فراتح

لیل»، به بررسی و تحلیل فراتحلیلی از مطالعات مختلف درباره تأثیر ادبیات‌درمانی بر کاهش اضطراب در کودکان مبتلا به بیماری‌های مزمن از جمله سرطان می‌پردازند. نتایج نشان می‌دهد که ادبیات‌درمانی می‌تواند به‌طور مؤثری اضطراب و استرس روانی این کودکان را کاهش دهد. گونزالس، م.، و سیلوا، ر. (۲۰۲۱) در مقاله «پزشکی روایتی و ادبیات‌درمانی: رویکردهای ترکیبی در مراقبت‌های سرطانی کودکان»، به بررسی ترکیب روش‌های پزشکی روایتی و ادبیات‌درمانی در مراقبت از کودکان مبتلا به سرطان می‌پردازند. این رویکردها به کودکان کمک می‌کنند تا از طریق روایت داستان‌ها و شعرها، با بیماری خود بهتر مواجه شوند و بهبود عاطفی و روانی قابل توجهی را تجربه کنند. هارپر، ک. م.، و بویل، س. آ. (۲۰۲۱)، در پژوهش «استفاده از ادبیات‌درمانی برای تقویت مقاومت روانی در کودکان مبتلا به سرطان» به نقش ادبیات‌درمانی در تقویت مقاومت روانی کودکان مبتلا به سرطان می‌پردازند. نتایج نشان می‌دهد که استفاده از این روش، به کودکان کمک می‌کند تا با چالش‌های روانی و جسمانی بیماری بهتر مقابله کنند و احساس کنترل بیشتری بر زندگی خود داشته باشند. سانتوس، پ.، و فریرا، ر. (۲۰۲۳) در مقاله «نتایج عاطفی و شناختی ادبیات‌درمانی در سرطان‌شناسی کودکان: یک آزمایش کنترل‌شده تصادفی»، نتایج یک آزمایش کنترل‌شده تصادفی را ارائه می‌دهند که تأثیر ادبیات‌درمانی بر نتایج عاطفی و شناختی کودکان مبتلا به سرطان را بررسی کرده است. یافته‌ها نشان می‌دهد که این روش به بهبود کیفیت زندگی و کاهش اضطراب و افسردگی در این کودکان کمک می‌کند.

۳. روش پژوهش

پژوهش حاضر از نظر هدف کاربردی است و در گروه تحقیقات نیمه‌آزمایشی پیش‌آزمون، پس‌آزمون از طریق مداخله گروه کنترل قرار می‌گیرد. برای بررسی اثربخشی ادبیات‌درمانی بر بهبود روان‌رنجوری کودکان مبتلا به سرطان با استفاده از آزمون‌های آماری، به دو نوع اصلی آزمون پیش‌آزمون و پس‌آزمون نیاز است. در اینجا به تفصیل این دو آزمون و نحوه استفاده از آن‌ها در مطالعه موردی توضیح داده شده است.

۳-۱. پیش‌آزمون و پس‌آزمون

پیش‌آزمون (Pre-test): پیش‌آزمون به ارزیابی وضعیت روانی و روان‌رنجوری کودکان مبتلا به سرطان قبل از شروع ادبیات‌درمانی اشاره دارد. هدف از پیش‌آزمون این است که اطلاعات اولیه

درباره سطح روان‌رنجوری کودکان جمع‌آوری کنید. این اطلاعات به‌عنوان مبنای مقایسه برای ارزیابی تغییرات پس از درمان مورد استفاده قرار می‌گیرند.

پس‌آزمون (Post-test): پس‌آزمون به ارزیابی وضعیت روانی و روان‌رنجوری کودکان پس از دوره درمان با ادبیات درمانی اشاره دارد. هدف از پس‌آزمون این است که تغییرات و بهبودهایی که در اثر درمان ایجاد شده است، اندازه‌گیری شود و به بررسی اثربخشی درمان می‌پردازد.

۲-۳. انواع آزمون‌های آماری برای تحلیل داده‌ها

برای تحلیل داده‌های پیش‌آزمون و پس‌آزمون و ارزیابی اثربخشی ادبیات درمانی، می‌توانید از آزمون‌های آماری مختلف استفاده کنید:

الف) آزمون‌های وابسته (درون‌گروهی)

آزمون t برای نمونه‌های وابسته (Paired Sample t-test): این آزمون برای مقایسه میانگین‌های پیش‌آزمون و پس‌آزمون در همان گروه از شرکت‌کنندگان استفاده می‌شود. به عبارت دیگر، این آزمون بررسی می‌کند که آیا تغییرات مشاهده‌شده در وضعیت روان‌رنجوری کودکان به‌طور معناداری متفاوت از صفر است یا خیر.

۱. آزمون واریانس مختلط (Mixed ANOVA):

اگر بخواهید اثرات متغیرهای دیگر (مانند سن یا شدت بیماری) را نیز بررسی کنید، آزمون واریانس مختلط می‌تواند مفید باشد. این آزمون به شما این امکان را می‌دهد که هم اثرات زمان (پیش و پس‌آزمون) و هم اثرات متغیرهای دیگر را بررسی کنید.

ب) آزمون‌های غیرپارامتریک

اگر داده‌های شما نرمال نباشند یا فرضیات آزمون‌های پارامتریک را برآورده نکنند، می‌توانید از آزمون‌های غیرپارامتریک استفاده کنید:

۱. آزمون ویلکاکسون (Wilcoxon Signed-Rank Test):

این آزمون برای مقایسه دو مجموعه داده وابسته (پیش‌آزمون و پس‌آزمون) استفاده می‌شود، زمانی که داده‌ها توزیع نرمال ندارند.

۲. آزمون من-ویتنی (Mann-Whitney U Test):

اگر بخواهید گروه‌های مختلف (مثلاً گروه‌های مختلف سنی یا شدت بیماری) را با یکدیگر مقایسه کنید، این آزمون می‌تواند مناسب باشد.

۳-۳. طراحی مطالعه

برای مطالعه شما، طرح تحقیق باید شامل مراحل زیر باشد:

۱. **انتخاب نمونه:** انتخاب گروهی از کودکان مبتلابه سرطان در شهر کاشان که به‌طور تصادفی انتخاب شده و می‌توانند در برنامه ادبیات‌درمانی شرکت کنند.
۲. **اجرای پیش‌آزمون:** ارزیابی وضعیت روان‌رنجوری کودکان قبل از شروع درمان.
۳. **اجرای ادبیات‌درمانی:** برنامه درمانی را اجرا کنید و به کودکان در طول مدت‌زمان مشخصی ادبیات‌درمانی ارائه دهید.
۴. **اجرای پس‌آزمون:** ارزیابی وضعیت روان‌رنجوری کودکان پس از اتمام درمان.
۵. **تحلیل داده‌ها:** با استفاده از آزمون‌های آماری مناسب، مقایسه نتایج پیش‌آزمون و پس‌آزمون برای تعیین اثربخشی درمان.

در این طرح، موارد آزمودنی به‌طور تصادفی انتخاب شده و در سایر گروه‌ها جایگزین می‌گردد. همچنین قبل از اجرای متغیر مستقل، موارد آزمودنی انتخاب‌شده در هر دو گروه از طریق پیش‌آزمون مورد سنجش و اندازه‌گیری قرار می‌گیرند. در این پژوهش، پیش‌آزمون نقش اعمال کنترل آماری و مقایسه و درنهایت سنجش میزان تغییرات ایجادشده در طی اجرای آزمایش‌ها بوده است (دلاور، ۱۳۹۴: ۱۵). همچنین نمونه‌های آماری این پژوهش، کودکان مبتلابه بیماری سرطان هستند که پژوهشگر در طول دو ماه با استفاده از سه پرسش‌نامه و دو مرحله ادبیات‌درمانی، اقدام به نمونه‌گیری کرده است. مجموعه ابزارهایی که برای جمع‌آوری اطلاعات در این تحقیق استفاده شده، شامل سه مورد زیر است:

- پرسشنامه امیدواری در کودکان،

- تست اضطراب کودکان اسپنس (SCAS)،

- پرسش‌نامه میزان بیماری کودک توسط پزشک.

پرسش‌نامه امیدواری در کودکان: این پرسش‌نامه یکی از ابزارهای روان‌سنجی است که برای اندازه‌گیری سطح امیدواری در کودکان استفاده می‌شود. این پرسش‌نامه به‌طور خاص براساس مفهوم و شایستگی امیدواری در کودکان طراحی شده است و با استفاده از سری سؤالات تشخیصی درباره امیدواری و نگرش به آینده، سطح امیدواری کودکان را می‌سنجد. در واقع این پرسش‌نامه شامل مجموعه‌ای از بیانه‌ها و سؤالات است که کودکان باید به آن‌ها پاسخ دهند. با توجه به سن و قابلیت فهم کودک، پاسخ‌ها می‌تواند به‌صورت کتبی، شفاهی یا به‌صورت تصویری باشد. هر سؤال

و بیانیه دارای گزینه‌های پاسخ‌دهی متفاوت است که از کودک خواسته می‌شود تا پاسخ مناسبی را انتخاب کند. امیدواری در کودکان عموماً به‌عنوان یک ویژگی روان‌شناختی و عاطفی مثبت، نسبت به آینده تعریف می‌شود. مطالعه سطح امیدواری در کودکان می‌تواند به روان‌شناسان، متخصصان تربیت کودک و والدین کمک کند تا فهم بهتری از روند رشد و توسعه کودکان به دست آورند و در صورت لزوم، اقدامات و راهکارهای مناسبی را در راستای افزایش امیدواری کودکان اتخاذ کنند.

تست اضطراب کودکان اسپنس^۷ (SCAS): این تست یکی از معروف‌ترین ابزارهای روان‌سنجی برای سنجش سطح اضطراب در کودکان است. SCAS توسط اسپنس و همکارانش توسعه داده شده است. این رویکرد بر مبنای مدل تشخیصی اضطراب اولیه^۸ طراحی شده و هدف آن ارزیابی انواع مختلف اضطراب کودکان است. تست SCAS شامل ۳۸ سؤال است که بر مبنای سؤالات بخشی‌های مختلف اضطراب مانند ترس از جدا شدن، ترس از موجودات واقعی یا تصویری، اضطراب اجتماعی، اضطراب از عملکرد ادراکی، اضطراب از نقص جسمی و اضطراب عمومی ساخته شده است. شایان ذکر است که SCAS برای استفاده در گروه سنی ۷ تا ۱۸ سال طراحی شده است. در این تست، کودکان در مورد سطح اضطراب خود اظهار نظر می‌کنند با استفاده از مقیاسی ۴ درجه‌ای که شامل بخش‌هایی مثل «تقریباً آزمایی»، «بعید بودن»، «اغلب» و «همیشه» است. امتیاز کلی نیز از ۰ تا ۷۶ محاسبه می‌شود و نمره بالاتر از این معیار نشان‌دهنده سطح بالایی از اضطراب در کودک است. SCAS علاوه بر استفاده در تحقیقات علمی، به‌عنوان ابزار ارزیابی و تشخیص در ترخیص اضطراب در کودکان نیز مورد استفاده قرار می‌گیرد. این ابزار می‌تواند در ارزیابی اثربخشی درمان‌های اضطرابی و پیگیری عوامل مؤثر در اضطراب کودکان نیز مفید باشد. SCAS به‌عنوان یکی از ابزارهای مؤثر در پژوهش‌های مرتبط با اضطراب کودکان مورد استفاده قرار می‌گیرد و می‌تواند به محققان و متخصصان در حوزه روان‌شناسی و روان‌پزشکی کمک کند تا سطح اضطراب کودکان را ارزیابی کنند و در حالت‌های لازم، به آن‌ها کمک درمانی مناسب ارائه دهند.

این تست یکی از ابزارهای معتبر و پرکاربرد برای سنجش سطح اضطراب در کودکان و نوجوانان است. این تست برای ارزیابی شش نوع اختلال اضطرابی شامل اضطراب عمومی، اضطراب اجتماعی، ترس از آسیب جسمانی، وسواس، اضطراب جدایی و ترس از موقعیت‌های خاص طراحی شده است.

اعتبار (Reliability)

اعتبار SCAS به‌طور گسترده‌ای مورد بررسی قرار گرفته است. این آزمون دارای اعتبار بالا در اندازه‌گیری‌های مختلف است؛ از جمله:

- **اعتبار همسانی درونی (Internal Consistency):** مطالعات نشان داده‌اند که SCAS دارای ضریب آلفای کرونباخ بالای ۰/۹ برای مقیاس‌های کلی و حدود ۰/۷ تا ۰/۹ برای زیرمقیاس‌های مختلف است. این نشان می‌دهد که آیتم‌های این تست به‌خوبی باهم مرتبط‌اند و به‌طور مؤثری اضطراب را اندازه‌گیری می‌کنند.
- **اعتبار بازآزمایی (Test-Retest Reliability):** در مطالعات مختلف نیز نشان داده است که اعتبار بازآزمایی مناسبی دارد، که نشان‌دهنده پایداری نتایج در طول زمان است.

روایی (Validity)

روایی SCAS نیز به‌صورت جامع مورد بررسی قرار گرفته و نشان می‌دهد که این ابزار قادر است به‌خوبی انواع مختلف اضطراب را در کودکان و نوجوانان شناسایی کند:

- **روایی سازه‌ای (Construct Validity):** مطالعات نشان داده‌اند که SCAS توانسته است به‌خوبی سازه‌های مرتبط با اضطراب را اندازه‌گیری کند و از این رو می‌تواند به‌طور دقیق به شناسایی و تشخیص اضطراب در کودکان و نوجوانان کمک کند.
- **روایی تمایزی (Discriminant Validity):** توانسته است به‌خوبی بین کودکان با اختلالات اضطرابی و کودکان بدون این اختلالات تمایز قائل شود. این روایی به این معناست که این ابزار قادر است به‌طور مؤثر اضطراب را از سایر مشکلات رفتاری یا روان‌شناختی تفکیک کند.
- **روایی هم‌زمان (Concurrent Validity):** مطالعات متعدد نشان داده‌اند که نمرات SCAS به‌طور معناداری با سایر مقیاس‌های اضطراب همبستگی دارد که نشان‌دهنده روایی هم‌زمان این ابزار است.

در مجموع، SCAS به‌عنوان یک ابزار معتبر و پایا برای ارزیابی اضطراب در کودکان و نوجوانان شناخته شده است و در پژوهش‌ها و کاربردهای بالینی مورد استفاده قرار می‌گیرد (Spence, 1998). پرسش‌نامه میزان بیماری کودک توسط پزشک: این پرسش‌نامه یک ابزار اندازه‌گیری است که توسط پزشکان و محققان به‌منظور ارزیابی و سنجش میزان بیماری و عوارض آن بر روی کودکان

استفاده می‌شود. این پرسش‌نامه از سؤالات استاندارد و معیارهای مشخصی برای سنجش میزان بیماری و تأثیر آن بر روی کودک استفاده می‌کند. هدف اصلی این پرسش‌نامه، جمع‌آوری اطلاعات مربوط به وضعیت سلامت کودک و ارزیابی میزان شدت بیماری و تأثیر آن بر روی کودک است. با استفاده از این پرسش‌نامه، پزشکان قادر خواهند بود تا عوارض بیماری را بهتر تحلیل و پیش‌بینی کنند و راهکارهای مناسب درمانی را ارائه دهند. پرسش‌ها در این پرسش‌نامه می‌توانند شامل مواردی مانند شدت درد، علائم بالینی، عملکرد روزانه، تغذیه و روان‌شناختی باشند. پاسخ‌ها معمولاً با استفاده از مقیاس چندگزینه‌ای مانند مقیاس لیکرت و یا با استفاده از مقیاس عددی ارائه می‌شوند. پزشک معمولاً زمینه‌ای فراهم می‌کند تا کودک و یا والدین، پرسش‌نامه را پر کنند و سپس این اطلاعات را بررسی و تحلیل می‌کند. پزشک می‌تواند نتایج پرسش‌نامه را با داده‌های مشابه از جامعه اطراف مقایسه کند و تشخیص دقیق‌تری درباره وضعیت سلامت کودک و میزان بیماری آن دریافت کند. استفاده از پرسش‌نامه میزان بیماری کودک، به پزشکان این امکان را می‌دهد تا بهبودی کودکان را پیگیری کنند، تغییرات سلامت را نظارت کنند و درمان مناسب را برای کودکان در نظر بگیرند. استفاده از این پرسش‌نامه همچنین به پژوهشگران کمک می‌کند تا داده‌هایی قابل استناد و قابل تحلیل در مورد میزان بیماری کودکان را جمع‌آوری کنند و ارتباطات بین عوامل مختلف را بررسی کنند. در پژوهش حاضر، معیار اندازه‌گیری و تعیین حجم نمونه، از طریق مصاحبه با پزشکان، متخصصان، روان‌شناسان و پزشکان اجتماعی صورت گرفته است. از این‌رو طبق هدف پژوهش، پرسش‌نامه‌های تهیه‌شده و نتیجه‌گیری پژوهش در اختیار آنان قرار داده شده است. طبق تأیید گروه متخصصان، در سطح اطمینان ۹۵ درصد و توان مطالعه ۸۰ درصد، همچنین با احتمال ریزش ۲۰ درصدی پاسخ‌دهندگان در مراحل بعدی، در نهایت ۳۰ کودک بیمار در گروه قصه و شعر درمانی و ۳۰ نفر در گروه کنترل حضور دارند. در نهایت به منظور تحلیل داده‌های پژوهش از نرم‌افزار SPSS نسخه ۲۲ و آزمون تحلیل واریانس برای اندازه‌گیری‌های مکرر استفاده شده است. در این پژوهش، از طریق مطالعات پژوهش‌های پیشین، بررسی دقیق محتوای کتب کودکان، شناسایی عوامل تأثیرگذار در کاهش اختلالات رفتاری کودکان و یافتن انطباق آن در شخصیت‌ها و نتایج کتب، مجموعه کتاب‌هایی در قالب یک مجموعه تهیه و به‌عنوان محتوا در جلسات ادبیات درمانی استفاده گردید. مواردی که در انتخاب کتاب این مجموعه لحاظ گردید، شامل توانایی شناسایی و بروز احساسات، افزایش امید به درمان و زندگی، افزایش شادی و سرزندگی و غلبه بر اضطراب و هراس است. این مجموعه یک راهنمای کامل برای آموزش ادبیات درمانی (به هر شکل) به کودکانی

است که درگیر بیماری‌های صعب‌العلاج‌اند و روان‌شناسان، مربیان، خانواده و حتی پرستاران و افراد داوطلب تنها با داشتن این الگو می‌توانند ادبیات‌درمانی مؤثرتری ارائه دهند. امید است چنین الگویی برای کمک به آموزش کودکان دارای اختلال یادگیری، بیش‌فعالی و همچنین کودکان با مشکلات دیگر نیز ارائه گردد. پژوهش حاضر بر چند عامل اساسی ازجمله سنجش امید، سنجش اضطراب و سنجش بروز احساسات تکیه دارد؛ ازاین‌رو منابع منتخب به‌منظور بهره‌گیری در جلسات درمانی دارای پیام و آموزش‌های اخلاقی-رفتاری در این خصوص است. قصه‌ها و شعرها با خلق شخصیت و روایت داستان، دارای پیام اخلاقی و آموزشی به‌شونده خود هستند. کودکان از طریق قوه تخیل قوی و ذهن خلاق خود، قادر به تصویرسازی و جایگزینی خود به‌جای شخصیت قهرمان داستان هستند؛ ازاین‌رو انتخاب منابع درست به‌همراه نکات آموزشی-رفتاری آن اهمیت بسزایی در جلسات قصه و شعردرمانی و نتایج آن بر روی روند درمان و بهبود بیماران دارد. در انتخاب منابع منتخب، موارد زیادی تأثیرگذار بودند؛ محقق با جمع‌بندی مشخصه‌های مؤثر و هدف پژوهش، و همچنین با در نظر گرفتن گروه سنی جامعه آماری پژوهش خود، منابع این پژوهش را برگزیده است. ازجمله عوامل مؤثر در انتخاب منابع می‌توان به سبک نوشتاری نویسنده اثر، شخصیت‌های داستان، مضمون کتاب، ساختار داستان، نمادها و تصاویر کتاب اشاره کرد. در پژوهش حاضر بهره‌گیری از ابزار کمک‌کننده‌ای مانند تصاویر شخصیت‌ها و قهرمانان قصه و شعرها ازجمله استندها، عروسک، طراحی کردن اتاق قصه در قالب محیطی که حوادث و رویدادها در آن شکل می‌گیرد، عروسک انگشتی، صورتک، پوشیدن لباس‌هایی در قالب لباس شخصیت‌های داستان‌ها، اثرگذاری داستان‌ها را بر روی کودکان دوجندان می‌کند. ازاین‌رو در پژوهش حاضر سعی شده است تا اتاق شعر و قصه‌خوانی در محیط بیمارستان‌ها جداگانه انتخاب و طراحی گردد. همچنین تصاویر نقاشی‌ها در قالب استند و ماسک برای کودکان به آن‌ها کمک می‌کند هنگام شنیدن قصه‌ها، راحت‌تر با داستان ارتباط برقرار کنند. در جدول ۱، عناصر اصلی و تأثیرگذار در الگوی درست قصه‌گویی و در جدول ۲، محاسبه میزان متغیرهای پژوهش در جلسات قصه و شعردرمانی آورده شده است.

جدول ۱: عناصر اصلی و تأثیرگذار در الگوی درست قصه‌گویی

ردیف	معیار	توضیحات
۱	سبک نوشتاری	آنچه بدیهی است، سبک نوشتاری خاص هر نویسنده است. ساختار جملات، سبک بیان و روایت داستان، رعایت نکات ادبی متناسب با کودک، از ویژگی‌های نوشتاری اثر است.
۲	شخصیت‌ها	شخصیت‌های قصه، عملکرد آنان و روابط میان شخصیت‌ها می‌تواند تأثیرگذار باشد.
۳	مضمون	مضمون اصلی داستان و شعر، ذهن شنونده را به هر سمت و سویی سوق می‌دهد. درک عمیق از متن به وسیله مضمون آن حاصل می‌شود.
۴	ساختار داستان	ساختار متناسب با فهم کودکان از جمله جملات، مکان‌یابی حوادث و ترتیب بیان آن در تأثیرگذاری روایت داستان دخیل است.
۵	نماد و تصاویر	نمادها و تصاویر موجود در کتب، با تهیه شده توسط قصه‌گو در درک عمیق داستان بسیار اثرگذار است.

۴. یافته‌های پژوهش

۴-۱. شرح جلسات قصه و شعر درمانی

جلسات قصه و شعر درمانی با بیان قصه‌ها و شعرهایی که در آن محور اصلی داستان بر مهارت‌های خودآگاهی، مقابله با احساسات منفی، کنترل خشم، مهارت‌های حل مسئله، انتقال مفاهیم مهربانی و شادی و فراموشی ناراحتی کودکان تأکید شده است برگزار و به منظور افزایش سطح توجه و ایجاد انگیزه بیشتر در، کودکان فعالیت‌های مکملی از جمله بازی و نقاشی نیز استفاده شده است. قصه‌ها و شعرها طی ۱۰ جلسه در مدت دو ماه برای کودکان و با اولویت‌بندی خودشناسی، باور به پذیرش خود و دیگران، اندیشیدن درباره راه‌حل‌های مختلف و الگوهای مقابله با اضطراب بیان شد. در جدول ۲ خلاصه‌ای از شرح جلسات قصه و شعر درمانی آمده است.

۴-۱-۴. کتاب‌های قصه

۱. من و احساساتم، ونساگرین آلن، ترجمه معصومه یعقوبی، سمیه حبیب‌پور.
  ۲. وقتی که باد وزید، آلیسون جکسون، ترجمه منصوره عرب‌خراسانی.
  ۳. روزهای تو چه رنگیه؟، کامرین ولز، ترجمه منصوره عرب‌خراسانی.
  ۴. جک و نگرانی گنده‌بک، سم زیاردی، ترجمه مریم بنایی.
  ۵. خرگوش کوچولوی خوشحال، تریسی مورونی، ترجمه صبا رفیع.
- این کتب دارای پیام‌های مفهومی و پندهای آموزنده‌ای در جهت تقویت احساس شادی و امید به زندگی و همچنین کنترل اضطراب آنان است.

جدول ۲: محاسبه میزان متغیرهای پژوهش در جلسات قصه و شعردرمانی

جلسه	فعالیت‌های پیش از قصه‌گویی	اهداف جلسه	کتاب خوانده شده	زمان
جلسه اول	آشنایی و معرفی (آشنایی ادبیات‌درمانگر و کودک با یکدیگر)	ایجاد ارتباط درست با کودک	من و احساساتم	۴۵ دقیقه
جلسه دوم	درمانگر احساساتی را که در جلسه گذشته شناسایی کرده است، به شکل صورتک‌هایی بر روی کارت به کودکان ارائه می‌دهد.	کاربرد احساسات و عوامل به وجودآورنده	وقتی که باد وزید	۴۵ دقیقه
جلسه سوم	اجرای نمایش موزیکال به همراه شعر	هدف: روبه‌رو کردن کودک با احساس‌هایی که رفتار مقابله‌جویانه در اطرافیان ایجاد می‌کند.	روزهای تو چه رنگیه؟	۴۵ دقیقه
جلسه چهارم	درمانگر در حین بیان داستان، برای تأثیرگذاری بیشتر، تصاویری مربوط به داستان را روی بادکنک نقاشی می‌کند تا جذابیت و عینیت بیشتری به مفهوم داستان بدهد.	آشنایی با روش‌های جدید رویارویی، آشنایی با مراحل چهارگانه حل مسئله (درنگ کردن و یافتن مسئله، اندیشیدن درباره راه‌حل‌های مختلف، یافتن راه‌حل و ارزیابی آن).	جک و نگرانی گنده‌بک	۴۵ دقیقه
جلسه پنجم	صحبت و همفکری در مورد ترس و اضطراب و شناسایی مواردی که منجر به ترس کودکان می‌شود.	آشنایی با نتایج منفی رفتار ناسازگارانه مثل لجبازی، اندیشیدن درباره راه‌حل‌های مختلف	خرگوش کوچولوی خوشحال	۴۵ دقیقه
جلسه ششم	تعریف روایات شاد و تقویت حس سرزندگی در کودکان	نشان دادن راه‌حل کودکان برای کنترل احساسات و بروز آن	من و احساساتم	۴۵ دقیقه
جلسه هفتم	صحبت به همراه تعریف روایات به منظور شناسایی مواردی که منجر به اضطراب می‌شود.	آموزش راه‌حل‌های کنترل اضطراب به کودکان	جک و نگرانی گنده‌بک	۴۵ دقیقه
جلسه هشتم	ایجاد محیط شاد به همراه موسیقی و شعر برای تقویت حس سرزندگی کودکان	ارائه راهکار و آموزش کنترل خشم	وقتی که باد وزید	۴۵ دقیقه
جلسه نهم	کمک گرفتن از کودکان به منظور اجرای نمایش در جهت یادگیری بیشتر کنترل احساسات	انتقال مفاهیم مهربانی و شادی	روزهای تو چه رنگیه؟	۴۵ دقیقه
جلسه دهم	پرسش و پاسخ برای بررسی و سنجش میزان ترس و احساس شادی در کودکان	ارائه راهکار برای فراموشی موارد ناراحت‌کننده	خرگوش کوچولوی خوشحال	۴۵ دقیقه

۲-۴. یافته‌ها

در این پژوهش، اثر جلسات قصه و شعردرمانی بر کودکان مبتلا به سرطان در سنین ۲ تا ۱۵ سال بررسی شده است. شاخص‌های اثرگذاری در این مطالعه شامل امید، اضطراب و بروز احساسات هستند. نتایج به دست آمده نشان می‌دهد که جلسات قصه و شعردرمانی می‌تواند تأثیر مثبتی بر میزان امید به زندگی، کاهش اضطراب و ترس، موفقیت در بروز احساسات در کودکان داشته باشد. همچنین این امکان وجود دارد که تأثیر درمان‌های دارویی و بهبود جسمی کودکان افزایش یابد. در ابتدا وضعیت جسمی کودکان در گروه‌های کنترل و آزمایش زیر نظر پزشک مورد ارزیابی قرار گرفته است. سپس کودکان گروه آموزش در ۱۰ جلسه قصه و شعردرمانی شرکت کردند. هدف از تقسیم گروه‌ها، مقایسه نتایج جلسات درمانی بین کودکانی است که در جلسات درمانی شرکت کرده و نکرده‌اند. بعد از پایان جلسات، دوباره کودکان هر دو گروه مورد ارزیابی قرار گرفته و وضعیت روانی و جسمی آنان بررسی شده است. نتایج نشان می‌دهد که تغییرات چشمگیری در کودکان گروه کنترل به وجود نیامده است. این کودکان همچنان ادامه درمان‌های دارویی روانی و جسمی خود را با پزشکان معالج خود دارند. جدول ۲ محاسبه میزان متغیرهای پژوهش در جلسات قصه و شعردرمانی را نشان می‌دهد. بررسی‌ها نشان می‌دهد که جلسات قصه و شعردرمانی می‌توانند تأثیر مثبتی در افزایش امید و انگیزه کودکان داشته باشند؛ این در حالی است که جلسات قصه و شعردرمانی تأثیری در کاهش اضطراب کودکان نداشته است. همچنین، نتایج نشان می‌دهند که اختلاف معناداری بین کودکان گروه کنترل و گروه آزمایش در میزان اضطراب وجود دارد. در نتیجه، میزان اضطراب و ترس کودکان پس از جلسات قصه و شعردرمانی تغییر نکرده است. علاوه بر این، گروه کودکانی که در جلسات قصه و شعردرمانی شرکت کرده‌اند، تغییرات معناداری در کاهش اضطراب و بروز احساسات نشان دادند. باین حال، در گروه کنترل که در جلسات شرکت نکرده‌اند، تغییرات معناداری در بروز احساسات مشاهده نشده است. براساس یافته‌های حاصل شده، میزان بروز احساسات در کودکان گروه کنترل پس از جلسات قصه و شعردرمانی افزایش یافته است. همچنین وضعیت و شرایط جسمانی کودکان و پاسخ‌دهی دارویی آن‌ها توسط پزشک معالج به واسطه پرسش‌نامه تهیه شده ثبت و بررسی شد. پس از اتمام جلسات قصه و شعردرمانی، وضعیت جسمانی و میزان پاسخ‌گویی درمانی در کودکان مورد بررسی قرار گرفت. نتایج نشان داد که حال روحی و جسمی کودکان به‌طور معناداری بهبود یافته است. همچنین، آزمون تحلیل واریانس (جدول ۳) نشان داد که واریانس مربوط به گروه کنترل معنادار است. به عبارت دیگر، تفاوت

معناداری در وضعیت پزشکی کودکان قبل و بعد از جلسات قصه و شعردرمانی در گروه کنترل وجود ندارد. از این رو می‌توان نتیجه گرفت که جلسات قصه و شعردرمانی تأثیر مثبت و قابل توجهی در بهبود وضعیت جسمی کودکان دارد. به‌علاوه، کودکانی که در این جلسات شرکت کرده‌اند بهبود تحسین برانگیزی در نحوه برخورد و پاسخ‌گویی به درمان‌های دارویی خود داشته‌اند. نتایج آزمون تحلیل واریانس وجود اختلاف معناداری را در وضعیت جسمانی کودکان قبل و بعد از جلسات قصه و شعردرمانی نشان می‌دهد. بنابراین، این نتایج نشان می‌دهند که جلسات قصه و شعردرمانی می‌تواند به کودکان کمک کند تا بهتر با درمان‌های دریافتی خود سازگار شوند و نتایج بهتری برایشان حاصل شود.

یافته‌های تحقیق حکایت از آن دارند که وقوف آگاهانه کودک از بیماری خود و تأکید بر روایت خود کودک از بیماری، او را با افق‌های فکری که هرکدام از روایت‌های مختلف در آن بیان می‌شوند، آشنا می‌کند و قدرت قضاوت او درباره درستی و غلطی این بیانات و همدلی او با فضای احساسی روایت‌کننده‌ها را افزایش می‌دهد. قصه‌گو نیز هم‌راستا با ذهنیت کودک روایت خود را از بیماری در قالب یک رویکرد فعال را بیان می‌کند و در ساحت بینادذهنیت، این کودکان را در معرض کارکردهای مثبت بیماری قرار می‌دهد؛ چراکه رشد و بالفعل شدن استعدادهای درونی انسان لزوماً در مواجهه با سختی‌ها محقق می‌گردد. کودکان آسیب‌دیده نه تنها به وضعیت قبلی خود بازمی‌گردند بلکه به سطح بالاتری از عملکرد روانی نیز می‌رسند (Karagiorgou, 2018). روان‌درمانگر نیز در این پروسه می‌تواند با تمرکز بر مفاهیمی مانند مقاومت، امید و مقابله در روند قصه‌گویی خود، قدرت درونی و اتکای به خود را در این کودکان تقویت کرده و با افزایش عزت‌نفس در آن‌ها، بستر شکوفایی کودکان را مهیا کند.

جدول ۳: شاخص‌های توصیفی متغیرهای اصلی تحقیق

10.22052/KASHAN.2024.254904.1116

		امید	Sum of squares	Df	Mean Square	F	Sig.
متغیر امید	کنترل	Between Groups	۱۵.۶۵۱	۳	۰.۴۷۳	۲.۵۷۳	۰.۳۱۹
		Within Groups	۴۶.۲۵۷	۱۲۴	۰.۳۶۹		
		Total	۶۱.۹۰۸	۱۲۷			
	آزمایش	Between Groups	۳۶.۲۸۷	۳	۲.۳۴۷	۴.۶۷۳	۰.۰۰۴
		Within Groups	۶۴.۱۸۳	۱۲۴	۰.۵۱۷		
		Total	۱۰۰.۴۷	۱۲۷			
متغیر اضطراب	کنترل	Between Groups	۱۷.۲۱۸	۳	۰.۳۷۲	۲.۵۸۳	۰.۵۷۳
		Within Groups	۵۶.۱۰۷	۱۱۳	۰.۴۸۳		
		Total	۷۳.۳۲۵	۱۱۶			
	آزمایش	Between Groups	۴۲.۵۴۳	۳	۳.۶۳۸	۵.۲۴۷	۰.۰۰۰
		Within Groups	۷۳.۵۵۱	۱۱۳	۰.۶۵۱		
		Total	۱۱۶.۰۹۴	۱۱۶			
متغیر بروز احساسات	کنترل	Between Groups	۱۶.۷۵۳	۳	۰.۵۵۴	۲.۷۲۳	۰.۶۳۷
		Within Groups	۴۹.۷۳۸	۱۴۱	۰.۳۵۱		
		Total	۶۶.۴۹۱	۱۴۴			
	آزمایش	Between Groups	۵۲.۸۱۲	۳	۳.۱۸۷	۳.۸۸۹	۰.۰۰۲
		Within Groups	۷۶.۴۲۱	۱۴۱	۰.۵۳۲		
		Total	۱۲۹.۳۰۳	۱۴۴			
وضعیت جسمانی کودکان	کنترل	Between Groups	۱۸.۳۶۱	۳	۰.۶۲۹	۱.۵۸۱	۰.۰۲۴
		Within Groups	۵۸.۶۶۸	۱۱۵	۰.۵۱۷		
		Total	۷۷.۰۲۹	۱۱۸			
	آزمایش	Between Groups	۷۲.۵۱۹	۳	۱.۷۳۳	۲.۶۳۸	۰.۰۰۰
		Within Groups	۸۶.۱۵۳	۱۱۵	۰.۷۴۹		
		Total	۱۵۸.۶۷۲	۱۱۸			

۵. بحث و نتیجه‌گیری

قصه‌ها روایت‌ها و داستان‌هایی هستند که قابلیت این را دارند ساعت‌ها نویسنده را مجذوب خود کرده و از دنیای واقعی دور کنند (الیاسی، ۱۳۹۶: ۳۶). کتاب‌های قصه با پیوند عمیقی که میان دو دنیای زنده و خیال ایجاد می‌کنند، برای کودکان بسیار جذاب و هیجان‌انگیز بوده و منجر به سرگرمی و لذت کودک می‌شوند (کاشفی، ۱۳۸۳). داستان‌ها معمولاً شامل شخصیت‌ها، رخدادها، محیط‌ها و موضوعات مختلفی هستند و می‌توانند در قالب رمان، داستان کوتاه، قصه، مثنوی، فیلم و... بیان شوند. هدف اصلی داستان‌ها معمولاً سرگرم کردن و جذب توجه خواننده یا شنونده است. همچنین داستان‌ها می‌توانند ارزش‌های معنوی و آموزشی را نیز به خواننده منتقل کنند (فرخ‌مهر، ۱۳۸۶: ۱۹). مطالعات فراوان در این زمینه نشان می‌دهد که مهم‌ترین عامل در قصه‌گویی ایجاد حسن تفاهم و رابطه‌ی دوستانه است. تفاهم به معنای احساس پذیرش متقابل و هماهنگی بین دو یا چند نفر است. یکی از بهترین راه‌ها برای بهبود بخشیدن ارتباط والدین با فرزندان، تقویت حسن میان آن‌هاست. گاهی اوقات انتخاب قصه‌ای درست آرامش خاطر و اطمینان قلب را به کودک هدیه می‌دهد. همچنین استفاده از قصه‌های سرگرم‌کننده و آرام‌بخش، جزء قصه‌های هدفمند و ارزشمند است که در مواقع ضروری می‌تواند به عنوان تفریحی لذت‌بخش برای کودکان استفاده شود (ایبک‌آبادی، ۱۳۹۹: ۷۸).

از چند منظر قصه‌ها و شعرها می‌توانند در بهبود نشانگان روان‌رنجوری کودک مؤثر واقع شوند. خلق کودکان از طریق برون‌ریزی عاطفی و تخلیه هیجانی شخصیت‌های قصه بهبود می‌یابد. از طرفی، در قصه‌درمانی توأم با رویکردشناختی رفتاری کودک با مشاهده و تحلیل عملکرد شخصیت‌های گوناگون، داستان پیچیدگی‌های رفتار انسان را درک کند؛ لذا اعتمادبه‌نفس کودک بهبود می‌یابد و از طرفی بهتر می‌تواند هیجان‌ها و اضطراب‌های اجتماعی محیطی را ادراک کند. در این‌گونه ادبیات‌درمانی، تشخیص افکار منفی کودک و درک نحوه و علت تأثیرگذاری آن‌ها بر احساسات اندوهناک در قالب داستان‌ها هدف درمان قرار می‌گیرد (غفاری و دیگران، ۱۳۸۷: ۱۸).

شیوه قصه و شعردرمانی مدت‌هاست توسط محققان و روان‌شناسان، شیوه‌ای مفید و کارآمد به‌منظور کنترل و کاهش اضطراب، ترس، ناامیدی و کمک به بهبود شیوه درمانی بیمار معرفی شده است. پژوهش حاضر در پی بررسی میزان اثرگذاری جلسات قصه و شعردرمانی بر روی کودکان رنجور ۲ تا ۱۵ سال است که درگیر بیماری سرطان هستند؛ از این‌رو چند شاخص تأثیرگذار در رنجوری کودکان بیمار شناسایی گردید. شاخص‌های پژوهش حاضر شامل امید، اضطراب و بروز

احساسات هستند. محاسبه میزان متغیرهای پژوهش قبل از جلسات قصه و شعردرمانی و بعد از جلسات قصه و شعردرمانی نشان‌دهنده عملکرد و تأثیر جلسات قصه‌درمانی و عملکرد آنهاست. با مقایسه میزان امید به زندگی، اضطراب و ترس، موفقیت در بروز احساسات در کودکان دارای بیماری سرطان، این امکان وجود دارد که تأثیر درمان‌های دارویی و بهبود جسمی کودکان ارتقا یابد. در ابتدا وضعیت جسمی کودکان گروه کنترل و گروه آزمایش تحت نظر پزشک معالج ارزیابی گردید؛ سپس کودکان گروه آموزش در ۲۰ جلسه قصه و شعردرمانی حضور پیدا کردند. هدف از ایجاد دو گروه، مقایسه نتایج جلسات درمانی در میان کودکانی است که در جلسات درمانی شرکت کرده و شرکت نکرده‌اند. بعد از اجرای تمامی جلسات قصه و شعردرمانی، بار دیگر کودکان دو گروه کنترل و آزمایش مورد ارزیابی قرار می‌گیرند و وضعیت روانی و جسمی آنان بار دیگر کنترل می‌شود. از این رو می‌توان نتیجه گرفت بعد از اجرای جلسات چه تغییراتی در کودکان به وجود آمده و آیا این تغییرات در کودکان گروه کنترل نیز لحاظ شده است یا نه؟ طبق نتایج به‌دست‌آمده از متغیر امید، سطح معناداری ۰/۳۱۹ در گروه کنترل است. به‌دلیل اینکه این عدد از ۰/۰۰۵ بزرگ‌تر بوده، فرض یک رد می‌گردد. پس می‌توان گفت تغییرات چشمگیری در طی جلسات درمانی در کودکان گروه کنترل به وجود نیامده است. کودکانی که در گروه کنترل قرار گرفته‌اند، به همان شیوه قبل به روند درمانی توسط پزشکان معالج خود ادامه داده‌اند. این کودکان که درگیر بیماری سرطان هستند توسط پزشکان معالج خود با مشکلات روان‌رنجوری و اضطراب شناخته شده‌اند. در ادامه روند پژوهش، پس از انجام و اجرای جلسات قصه و شعردرمانی، بار دیگر میزان امید توسط پرسش‌نامه تهیه‌شده در میان کودکان گروه کنترل ارزیابی گردید. نتایج نشان داد در این گروه تفاوت چندانی در میان این بازه زمانی به وجود نیامده است؛ یعنی میزان امید در این کودکان تغییر صعودی نداشته است. نتایج آزمون در گروه آزمایش نشان‌دهنده سطح معناداری ۰/۰۰۴ بوده است؛ این به آن معنی است که در گروه آزمایش، یعنی کودکانی که در جلسات قصه و شعردرمانی حضور داشته‌اند، تغییرات محسوس و فزاینده‌ای در جهت افزایش میزان امید کودکان وجود داشت. میزان امید کودکانی که در گروه آزمایش بودند، قبل از شروع جلسات ارزیابی گردید؛ سپس بعد از پایان جلسات قصه و شعردرمانی، بار دیگر میزان امید و انگیزه کودکان محاسبه گردید. نتایج نشانگر افزایش میزان امید کودکان، بعد از پایان جلسات است. در رابطه با متغیر اضطراب نیز کودکان ابتدا به دو گروه کنترل و آزمایش تقسیم شدند. ابتدا میزان اضطراب و ترس کودکان گروه کنترل محاسبه شد. پس از انجام جلسات قصه و شعردرمانی، بار دیگر میزان اضطراب این کودکان مورد بررسی

قرار گرفت. نتایج آزمون نشان‌دهنده سطح معناداری ۰/۵۷۳ است. با توجه به اینکه این میزان از عدد ۰/۰۰۵ بیشتر است، یعنی فرض یک رد می‌شود و اختلاف معناداری میان کودکان این گروه در دو زمانی وجود دارد که مورد قصه و شعردرمانی قرار نگرفته‌اند. این نتایج بیانگر این است که میزان اضطراب و ترس این کودکان تغییری نکرده است. همچنین میزان اضطراب و ترس کودکان در گروه آزمایش در دو مرتبه، آزمایش و بررسی شد. ابتدا پیش از شروع جلسات قصه‌درمانی و پس از اتمام این جلسات میزان اضطراب کودکان بررسی و ثبت گردید. نتایج آزمون بیانگر سطح معناداری ۰/۰۰۰ است؛ از این رو می‌توان گفت فرض یک تأیید می‌گردد و اختلاف معناداری میان کودکان گروه آزمایش در شروع و پایان جلسات قصه‌درمانی وجود دارد. بنابراین کودکان گروه آزمایش در طی جلسات قصه و شعردرمانی، با کاهش اضطراب، ترس و استرس روبه‌رو شدند؛ این به معنی تأثیر مثبت جلسات قصه و شعردرمانی در کاهش اضطراب کودکان بیمار است. در رابطه با متغیر بروز احساسات نیز کودکان به در گروه کنترل و آزمایش تقسیم شدند. گروه کنترل گروهی هستند که در جلسات درمانی برگزار شده شرکت نداشتند. میزان بروز احساسات و قابلیت آن در کودکان این گروه ابتدا و پیش از اجرای جلسات درمانی اندازه‌گیری گردید. پس از اتمام جلسات قصه و شعردرمانی نیز بار دیگر میزان بروز احساسات کودکان گروه کنترل توسط همان پرسش‌نامه مورد اندازه‌گیری قرار گرفت. نتایج آزمون نشان‌دهنده سطح معناداری ۰/۶۳۷ است؛ یعنی فرض یک رد می‌گردد. همین‌طور می‌توان گفت اختلاف معناداری در بروز احساسات کودکان گروه کنترل پیش از جلسات و پس از پایان جلسات برقرار نیست؛ یعنی سطح بروز احساسات این کودکان در پیش از آزمون و پس از آزمون تغییری نکرده است. در گروه آزمایش نیز پیش از شروع جلسات قصه و شعردرمانی میزان بروز احساسات کودکان مورد بررسی قرار گرفت. در نهایت پس از اتمام دوره جلسات درمانی مجدداً میزان بروز احساسات کودکان اندازه‌گیری شد. نتایج آزمون نشان‌دهنده سطح معناداری ۰/۰۰۲ است. به دلیل اینکه این عدد کوچک‌تر از ۰/۰۰۵ است، یعنی فرض یک تأیید شده و دارای اختلاف معناداری است؛ یعنی میزان بروز احساسات کودکان گروه کنترل نسبت به پیش از آزمون افزایش یافته و تقویت شده است.

همان‌طور که پیش‌تر ذکر شد، وضعیت و شرایط جسمانی کودکان و پاسخ‌دهی دارویی آن‌ها توسط پزشک معالج به‌واسطه پرسش‌نامه تهیه‌شده ثبت و بررسی شد. پس از اتمام جلسات قصه و شعردرمانی بار دیگر وضعیت جسمانی و میزان پاسخ‌گویی درمان به بدن آن‌ها توسط پرسش‌نامه پژوهش مورد بررسی قرار گرفته شد. نتایج نشان‌دهنده سطح میانگین افزایشی مثبت حال روحی و

اثربخشی ادبیات درمانی بر بهبود روان رنجوری کودکان مبتلا به...، مریم موسوی و همکاران

10.22052/KASHAN.2024.254904.1116

جسمی کودکان بوده است. همچنین طبق آزمون تحلیل واریانس برای اندازه‌گیری‌های مکرر، واریانس مربوط به گروه کنترل ۰/۲۴ اندازه‌گیری شد. با توجه به اینکه این عدد از ۰/۰۰۰ بزرگ‌تر است، در این صورت فرض یک رد می‌شود. همچنین می‌توان گفت میان دو اطلاعات وضعیت پزشکی کودکان در قبل از شروع جلسات قصه و شعردرمانی و بعد از آن در گروه کنترل اختلاف معناداری جریان نیست؛ از این رو می‌توان گفت وضعیت جسمی کودکان در طی این دوره دو ماهه تغییری نکرده است. در گروه آزمایش نیز وضعیت پزشکی کودکان و میزان پاسخدهی بدن آنان به داروها مورد بررسی قرار گرفته شد. همچنین پس از اتمام دوره جلسات قصه و شعردرمانی نیز وضعیت پزشکی بیماران سرطانی قابل بررسی است. نتایج حاکی از آن است وضعیت جسمی کودکان، نحوه برخورد و پاسخدهی به درمان داروها پس از اتمام جلسات شعر و قصه‌درمانی مؤثر بوده و ارتقا یافته است. طبق مشاهده نتایج آزمون تحلیل واریانس، سطح معناداری ۰/۰۰۰ معین گردید. این عدد نشان‌دهنده وجود اختلاف معنادار میان وضعیت جسمانی کودکان قبل و بعد از جلسات قصه‌درمانی است. کودکانی که در جلسات قصه و شعردرمانی شرکت کرده‌اند راحت‌تر با درمان کنار آمده و نتایج مؤثرتری نیز دریافت کرده‌اند. نتایج پژوهش حاضر در راستای پژوهش‌های پیشین قرار دارد و نشان‌دهنده تأثیر بسزای قصه و شعردرمانی بر روی درمان کودکان، کاهش اضطراب و تقویت شادی و امید آنان است. براساس نتایج، کودکانی که در جلسات درمانی حضور داشتند، امید از دست‌داده خود را بازپس گرفتند و با امید بیشتر به درمان خود ادامه دادند.

پی‌نوشت‌ها

1. World Health Organization (WHO)
2. Plowsky
3. Collins
4. Ghasidi
5. Hartman
6. Luhrmann
7. Spence Children's Anxiety Scale (SCAS)
8. Primary Anxiety Disorder

منابع

- آهنگرانی، الهام. (۱۳۹۹). *نقاشی (هنر) درمانی و قصه‌درمانی*. تهران: نشر پادینا.
- ایک‌آبادی، فاطمه. (۱۳۹۹). *تأثیر جادویی لالایی‌ها ترانه‌های نوازشی و قصه‌ها بر تربیت کودکان*. تهران: نشر برتراندیشان.

الیاسی سرزلی، جلیل. (۱۳۹۶). قصه‌گویی خلاق و مهارت‌های اجتماعی کودکان. چ ۱. تهران: انتشارات سوره مهر.

حکیم‌زاده، پدram. (۱۳۹۹). ادبیات کودکان قصه‌گویی و نمایش خلاق. تهران: نشر شهر پدram.
دلاور، علی. (۱۳۹۵). روش تحقیق در روان‌شناسی و علوم تربیتی. تهران: انتشارات ویرایش.
شهابی‌زاده، فاطمه، و خواجه‌امینان، فاطمه. (۱۳۹۸). اثربخشی قصه‌درمانی شناختی-رفتاری بر علائم افسردگی و افسرده‌خویی کودکان دبستانی. *دستاوردهای روان‌شناختی*، ۲۶(۱)، ۳۹-۵۸.
doi: 10.22055/psy.2019.24408.1955

غفاری، محمد و همکاران. (۱۳۸۷). تأثیر قصه‌درمانی بر کاهش علائم افسردگی در کودکان افسرده. *فصلنامه کودکان استثنایی*، ۶(۴)، ۸۹۳-۹۱۶.

فرخ‌مهر، حسین. (۱۳۸۶). نقش دلپذیر (قصه‌گویی برای تربیت بهتر کودکان). چ ۳. تهران: عابد.
کاشفی خوانساری، سید علی. (۱۳۸۳). هری پاتر، داستان آخرزمانی. *پژوهشنامه ادبیات کودک و نوجوان*، شماره ۳۶، ۵۵-۵۹.

محمدی، سید یونس، و وصوفی، افسانه. (۱۳۹۸). اثربخشی درمان مبتنی بر پذیرش و تعهد بر کیفیت زندگی و استرس ادراک‌شده بیماران مبتلا به سرطان. *نشریه علمی روان‌شناسی سلامت*، ۸(۴)، ۵۷-۷۲.

Bedillion, M.F., Ansell, E.B., & Thomas, G.A. (2019). Cancer treatment effects on cognition and depression: The moderating role of physical activity. *The Breast*, 44, 73-80.

Karagiorgou, O., Evans J. J., & Cullen, B. (2018). Post-traumatic growth in adult survivors of brain injury: A qualitative study of participants completing a pilot trial of brief positive psychotherapy. *Disability and Rehabilitation*, 40(6), 655-9.

Krogh, S., & Selentz, J. (2011). *Early childhood education: Yesterday, today, and tomorrow*. Routledge.

Muscara, F., McCarthy, M.C., Woolf, C., Hearps, S.J., Burke, K., & Anderson, V.A. (2015). Early psychological reactions in parents of children with a life threatening illness within a pediatric hospital setting. *European Psychiatry*, 30(5), 555-561.

Park, W. J., & Kim, M. Y. (2011). Effects of literary therapy intervention on ego resilience and maladaptive behavior in children of broken homes. *Journal of Korean Academy of Psychiatric and Mental Health Nursing*, 20(2), 143-156.

Spence, S. H. (1998). A measure of anxiety symptoms among children. *Behaviour Research and Therapy*, 36(5), 545-566.

World Health Organization. (2020). CureAll framework: WHO global initiative for childhood cancer: increasing access, advancing quality, saving lives. World Health Organization.

References

- Ahangarani, E. (2019). *Art therapy and storytelling (Paint therapy and storytelling)*. Paadina. (in Persian)
- Afrashi, M. (2016). *Story therapy for children: A practical guide* (2nd ed.). Chashm Andaz qotb. Torbat-e Jam. (in Persian)
- Ibkaabadi, F. (2019). *The magical influence of lullabies, soothing songs, and stories on child rearing*. Tehran: Bartrandishan Press. (in Persian)
- Sarzeli, J. E. (2016). *Creative storytelling and children's social skills*. 1st ed. Tehran: Sooreh Mehr Publications. (in Persian)
- Oork, J. (2020). *Story therapy: A guide for clinicians*. Kashf Elm Publications. (in Persian)
- Brently, J. (2006). *Five good minutes: A guide to mindful living* (Translated by G. Parsa, 1st ed., p. 150). Elm Publications. (in Persian)
- Plosky, A. (1985). *The world of storytelling* (Translated by M. I. Aqlidi). Tehran: Soroush. (in Persian)
- Pinne, J. (2008). *Funny stories* (1st ed.). Tehran: Nasl-e Nowandish. (in Persian)
- Tsuji, A. (2004). *One Thousand and One Nights* (2 vols.). Hermes Publications. (in Persian)
- Hakimzadeh, P. (2020). *Children's literature, storytelling, and creative drama*. Tehran: Shahre Pedram Publications. (in Persian)
- Khanjani, A. (2011). *The art of storytelling* (1st ed.). Tehran: Kanoun Parvaresh Fekri Koodakan va Nojavanan. (in Persian)
- Khodabakhshi, R. (2016). *Cancer: A wake-up call (Cancer and psychological crises)*. Tehran: Ghatreh. (in Persian)
- Dimmick, S. (2004). *Successful communication through NLP* (Translated by A. Esmaeili). Tehran: Shabahang Press. (in Persian)
- Chambers, D. (2006). *Storytelling and creative drama* (8th ed., Translated by S. Ghazlbash). Tehran: University of Tehran Press. (in Persian)
- Delavar, A. (2016). *Research methods in psychology and educational sciences*. Tehran: Virayesh Publications. (in Persian)
- Rooshen, A. (2014). *Storytelling* (Translated by B. Yazdani & M. Emadee). Tehran: Elm Publications. (in Persian)
- Seligman, M. E. P. (2017). *Authentic happiness* (6th ed., Translated by M. Tabrizi, R. Karimi, & A. Niloufari). Tehran: Danjeh Publications. (in Persian)
- Siegel, R. D. (2017). *Mindfulness: A practical guide to awakening* (2nd ed., Translated by M. Kashmiri). Tehran: Arjmand Publications. (in Persian)
- Simzari, M. (2020). *Storytelling in libraries*. Tehran: Aaroon Publications. (in Persian)
- Sharma, R. (2017). *Lessons for life* (Translated by N. Najafian, 1st ed.). Tehran: Almas Parsian Publications. (in Persian)
- Shoari Nejad, A. (2003). *Children's literature* (21st ed.). Tehran: Information Publications. (in Persian)
- Schultz, D. P. (2017). *Psychology of being-human* (22nd ed.). Tehran: Pikan Publications. (in Persian)
- Shahbaz, H. (2003). *A journey through the world's greatest books*, Vol. 2. Tehran: Amir Kabir Publications. (in Persian)

- Shahabi-zadeh, F., & Khaje Amirian, F. (2019). The effectiveness of cognitive-behavioral narrative therapy on symptoms of depression and dysthymia in elementary school children. *Psychological Achievements*, 26(1), 39-58. Doi: 10.22055/psy.2019.24408.1955.(in Persian)
- Ghafari, M., & Colleagues. (2008). The effect of narrative therapy on depression in depressed children. *Exceptional Children Quarterly*, 6(4), 893-916. (in Persian)
- Farshivard, K. (2003). *On literature and literary criticism*, Volume 1 (4th ed.). Tehran: Amir Kabir Publications. (in Persian)
- Farakhmehr, H. (2008). *The delightful role: Storytelling for better child rearing* (3rd ed.). Tehran: Abed Publications. (in Persian)
- Carl, E. (2009). *A home for hermit crab* (Translated by N. Haghparast). Isfahan: Haft Honar Sepahan Publications. (in Persian)
- Covey, S. R. (2012). *The 7 habits of highly effective people* (M. R. Alyasin, Trans., 20th ed.). Tehran: Hamoun Publications. (in Persian)
- Kashifi Khansari, S. A. (2004). Harry Potter: A post-apocalyptic tale. *Journal of Children and Adolescent Literature*, 36. (in Persian)
- Karimi, A. (2009). *Love therapy* (2nd ed.). Tehran: Danjeh Publications. (in Persian)
- Greene, E. (1999). *The art and craft of storytelling* (T. Adinepur, Trans.). Tehran: Abjad Publications. (in Persian)
- Lyman, M. (2018). *Positive psychology* (F. Moghaddam, Trans., 4th ed.). Tehran: Avand Danesh Publications. (in Persian)
- Matthews, A. (2016). *Happiness in hard times* (1st ed.). Tehran: Tahol Publications. (in Persian)
- Mohammadi, S. Y., & Vosoofi, A. (2019). The effectiveness of acceptance and commitment therapy on quality of life and perceived stress in cancer patients. *Journal of Health Psychology*, 8_4_32.(in Persian)
- Nasiri, S. (2021). *Storytelling therapy and reading improvement*. Tehran: Mojak Publications. (in Persian)
- Elyasi Sarzeli, J. (2017). *Creative storytelling and children's social skills* (1st ed.). Tehran: Sureh Mehr Publications. (in Persian)
- Chavis, G.G. (2011). *Poetry and story therapy: The healing power of creative expression*. Philadelphia, PA: Jessica Kingsley Publishers.
- Gooding, L. F. (2008). Finding your inner voice through song: Reaching adolescents with techniques common to poetry therapy and music therapy. *Journal of Poetry Therapy*, 21(4), 219-229.
- International Federation for Biblio/Poetry Therapy. (n.d.). Summary of training requirements. <http://ifbpt.org/obtaining-a-credential/getting-trained>.
- Karagiorgou, O., Evans J. J., & Cullen, B. (2018). Post-traumatic growth in adult survivors of brain injury: A qualitative study of participants completing a pilot trial of brief positive psychotherapy. *Disability and Rehabilitation*, 40(6), 655-9.
- Krogh, S., & Selentz, J. (2011). *Early childhood education: Yesterday, today, and tomorrow*. Routledge.
- Muscara, F., McCarthy, M.C., Woolf, C., Hearps, S.J., Burke, K., & Anderson, V.A. (2015). Early psychological reactions in parents of children with a life threatening illness within a pediatric hospital setting. *European Psychiatry*, 30(5), 555-561.

- Park, W. J., & Kim, M. Y. (2011). Effects of literary therapy intervention on ego resilience and maladaptive behavior in children of broken homes. *Journal of Korean Academy of Psychiatric and Mental Health Nursing*, 20(2), 143-156
- Spence, S. H. (1998). A measure of anxiety symptoms among children. *Behaviour Research and Therapy*, 36(5), 545-566.
- World Health Organization. (2020). CureAll framework: WHO global initiative for childhood cancer: increasing access, advancing quality, saving lives. World Health Organization.

The Study of the Impacts of Bibliotherapy on The Enhancement of Neurocism of Children Suffering from Cancer (A Case Study of Kashani Children)

Maryam Mousavi

PhD student, Department of Persian Language and Literature, Kashan University, Kashan, Iran; maryammousavi651@gmail.com

Hossein Gurbanpour Arani

Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Kashan University, Kashan, Iran (Corresponding Author); hosseinghoorbanpoorarani@gmail.com

Maryam Jalali

Associate Professor, Department of Persian Language and Literature, Shahid Beheshti University of Tehran, Tehran, Iran; jalali_1388@yahoo.com

Received: 16/06/2024

Accepted: 16/08/2024

Introduction

Stories read or heard by children have a profound impact on their thoughts and emotions, helping them better understand and resolve problems (Elyasi, citing Poluski, 1396:44). Children's literature refers to a collection of literary and artistic texts and works aimed at children and adolescents under 15 years of age. Stories, narratives, and tales have the power to captivate readers for hours and transport them away from the real world (Elyasi, 1396:36). According to the World Health Organization, cancer is a disease that can affect any part of the body and comes in many forms (WHO, 2020). Today, cancer is one of the leading causes of death worldwide. According to the latest statistics in 2020, 10 million people die from this chronic disease each year (Ferlay et al., 2020). Bibliotherapy (poetry therapy and storytelling) is particularly important in the treatment of children with life-threatening illnesses such as cancer. The essential pattern of storytelling includes elements that can be used to create a compelling and effective story.

Research Method

This research employs quasi-experimental method and is a pre-test, post-test study with a control group. In this design, the subjects have been randomly selected and assigned to different groups. Before the independent variable is implemented, the selected subjects in both groups are measured and assessed through a pre-test. In this study, the pre-test plays a role in applying statistical control, comparison, and

ultimately measuring the amount of change caused by the experiments (Delavar, 1394:15). The sample of this study consists of children with cancer whom the researcher recruited over two months using three questionnaires and two stages of bibliotherapy. The set of tools used to collect data in this research includes the following three:

- _ Children's hope scale
- _ Spence children's anxiety scale (SCAS)
- _ A questionnaire on the child's illness level completed by the physician

In this research, the criterion for measuring and determining the sample size was the interview with physicians, specialists, psychologists, and social workers. Therefore, based on the research objective, the questionnaires were prepared, and the research findings were provided. According to the approval of the group of experts, at a 95% confidence level and a study power of 80%, as well as a 20% probability of dropout among respondents in the later stages, a total of 30 child patients were included in the storytelling and poetry therapy group and 30 in the control group. Finally, to analyze the research data, SPSS version 22 software and repeated measure analysis of variance were used.

Research Findings

This study examined the effects of storytelling and poetry therapy sessions on children with cancer aged 8 to 12 years. The indicators of effectiveness in this study include hope, anxiety, and emotional expression. The results showed that storytelling and poetry therapy sessions had a positive impact on the level of hope for life, reducing anxiety and fear, and expressing emotions in children. It is also possible that the effect of drug treatments and the improvement of children's physical condition may increase. Initially, the physical condition of children in the control and experimental groups was evaluated by a physician. Then, the children in the training group participated in 15 storytelling and poetry therapy sessions. After the end of the treatment sessions, both groups of children were reassessed, and their psychological and physical conditions were examined.

Conclusion

According to the results obtained from the hope variable, the significance level is 0.319 in the control group. In the continuation of the research process, after conducting storytelling and poetry therapy sessions, the level of hope was assessed again among the children in the control group using the prepared questionnaire. The results showed that there was no significant difference in this group over this period. The test results in the experimental group showed a significance level of 0.004. This means that in the experimental group, i.e., children who attended storytelling and poetry therapy sessions, there were noticeable and increasing changes in the direction of increasing children's hope. Regarding the anxiety variable, children were initially divided into control and experimental groups. The level of anxiety and fear of children in the control group was first calculated. After conducting storytelling and poetry therapy sessions, the level of anxiety of these children was reassessed. The test results showed a significance level of 0.573. These results indicate that the level of anxiety and fear of these children did not change. Also, the level of anxiety and fear of children in the experimental group was measured twice. First, before the beginning of the storytelling therapy sessions and after the end of

10.22052/KASHAN.2024.254904.1116

these sessions, the level of anxiety of the children was assessed and recorded. The test results showed a significance level of 0.000; therefore, children in the experimental group experienced a decrease in anxiety, fear, and stress during storytelling and poetry therapy sessions. Regarding the variable of emotional expression, children were divided into the control and experimental groups. The level of emotional expression and its ability in the children of this group were first measured before the implementation of the therapy sessions. After the end of the storytelling and poetry therapy sessions, the level of emotional expression of the children in the control group was measured again using the same questionnaire. The test results showed a significance level of 0.637. The test results showed a significance level of 0.002. After the end of the storytelling and poetry therapy sessions, the physical condition and the level of treatment response to their bodies were reassessed using the research questionnaire. The results showed an average positive increase in the children's mental and physical state. According to the results of the analysis of variance test, the significance level was determined to be 0.000. This number indicates a significant difference between the physical condition of children before and after the storytelling therapy sessions.

Keywords: Therapeutic literature, storytelling, children with cancer, neurosis, hope.

دو فصلنامه علمی کاشان‌شناسی، بهار و تابستان ۱۴۰۳
دوره ۱۷، شماره ۱ (پیاپی ۳۲)، صفحات: ۲۴۸-۲۱۹
مقاله علمی ترویجی

بررسی چالش‌های ناشی از رکود گردشگری در حوزه حمل‌ونقل هوایی با تأکید بر بروز بیماری‌های اپیدمی با رویکرد تحلیل مضمون (نمونه موردی: کاشان)*

طاهره عربی مرقی**

صدیقه کیانی سلمی***

چکیده

هدف از پژوهش حاضر، بررسی چالش‌های ناشی از رکود گردشگری در دوران همه‌گیری (اپیدمی) کرونا در حوزه حمل‌ونقل هوایی با تأکید بر فرودگاه کاشان است. روش پژوهش، کیفی و مبتنی بر رویکرد تحلیل مضمون است. جامعه آماری این پژوهش شامل مسئولان، دست‌اندرکاران و مدیران کسب‌وکارهای وابسته به صنعت گردشگری در شهر کاشان است که با استفاده از روش نمونه‌گیری در دسترس و براساس روش اشباع نظری انتخاب شدند. جمع‌آوری اطلاعات تا اشباع نظری داده‌ها ادامه یافت و تعداد ۱۷ مصاحبه فردی نیمه‌ساختاریافته انجام گرفت. به‌منظور شناسایی چالش‌های حمل‌ونقل هوایی فرودگاه کاشان و راهکارهای مقابله با این بحران‌ها از روش تحلیل مضمون در سه سطح شناسایی مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر انجام گرفت و در نهایت به‌منظور برقراری رابطه بین مفاهیم تولیدشده در مرحله کدگذاری کدها و مؤلفه‌ها وارد محیط نرم‌افزار مکس کیودا ورژن ۲۰۲۰ شد و در نهایت مدل نهایی ارائه گردید. نتایج نشان داد که چالش‌های حمل‌ونقل هوایی فرودگاه کاشان ناشی از شیوع ویروس کرونا شامل وقوع مشکلات عملیاتی و کاهش فعالیت‌های زنجیره‌ای، وقوع بحران‌های مالی، مشکلات مربوط به نیروی انسانی، ناتوانی در سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی هدفمند و بروز ناهنجاری‌های اجتماعی و روان‌شناسی است. همچنین راهکارهای مقابله با این بحران‌ها شامل ارائه تسهیلات حمایتی در سطح کلان، ارتقای راهبردهای سازمانی و فراسازمانی و اتخاذ رویکردهای مطلوب برای پیشگیری و درمان است.

کلیدواژه‌ها: تحلیل مضمون، چالش‌ها، حمل‌ونقل هوایی، راهکارها، شیوع ویروس کرونا، صنعت گردشگری.

* مقاله حاضر برگرفته از رساله کارشناس ارشد خانم طاهره عربی مرقی با عنوان بررسی چالش‌های ناشی از رکود گردشگری در دوران اپیدمی کرونا در حوزه حمل‌ونقل هوایی (مطالعه موردی: فرودگاه شهر کاشان) به راهنمایی خانم دکتر صدیقه کیانی است که در دانشگاه کاشان انجام گرفته است.

** دانش‌آموخته کارشناسی ارشد اکوتوریسم، گروه جغرافیا و گردشگری، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران / tahereharabii48@gmail.com

*** دانشیار، گروه جغرافیا و گردشگری، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران، نویسنده مسئول / s.kiani@kashanu.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۲/۲۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۱۱

۱. مقدمه و بیان مسئله

گردشگری یکی از فعالیت‌های پراهمیت و امیدوارکننده انسان معاصر به شمار می‌رود؛ به‌طوری‌که اقتصاددانان آن را صادرات نامرئی نامیده‌اند (صحنه و معمري، ۱۳۹۵: ۱۵)؛ صنعتی که می‌تواند به توسعه مناطق منجر شود و تغییراتی را در مسائل اقتصادی، سیاسی، اجتماعی و فرهنگی مقصد گردشگری ایجاد نماید (عظیمی و شورایی، ۱۳۹۶: ۱). در این بین، نقش اساسی ایران به‌علت وجود جاذبه‌های گردشگری بی‌نظیر و منحصربه‌فرد که آن را جزء ده کشور مهم جهان قرار می‌دهد، بسیار حائز اهمیت است (نصرالهی و حقیقی، ۱۳۹۳: ۴). در هر مقصد گردشگری، وجود زیرساخت‌های کارآمد در صنایع مربوط به گردشگری لازمه توسعه این صنعت و جذب گردشگر بوده و نقش بااهمیتی در چگونگی ارتباط بین گردشگری و رویش اقتصادی کشورها ایفا می‌کند. از اهم صنایع مرتبط با گردشگری می‌توان به حمل‌ونقل هوایی اشاره کرد (رضا قلی‌زاده، ۱۳۹۹: ۲). اصولاً گردشگری با جابه‌جایی و حرکت از مبدأ و محل زندگی همیشگی افراد به مناطق دوردست صورت می‌گیرد؛ به‌این‌ترتیب، حمل‌ونقل از اصلی‌ترین ارکان صنعت گردشگری محسوب می‌شود. در واقع اهمیت حمل‌ونقل با توجه به فرم آن، دسترسی آسان و با رضایت بالا برای گردشگران، یکی از پراهمیت‌ترین الزامات در ایجاد زیرساخت‌های اساسی در هر منطقه گردشگری است (کیاکجوری و کاکرودی، ۱۳۹۴: ۹). در این بین، سیستم‌های حمل‌ونقل هوایی از برجسته‌ترین عناصر تشکیل‌دهنده این صنعت است که قسمتی از مخارج گردشگران را به خود اختصاص داده است. حمل‌ونقل هوایی با ایجاد امکان دسترسی سهل و راحت، مطمئن و با سرعت به نقاط مختلف جهان با فاصله‌های زیاد، سهم عظیمی از جابه‌جایی گردشگران را به خود اختصاص می‌دهد (نظریان و همکاران، ۱۳۸۹: ۲۶). نقشی که حمل‌ونقل هوایی و درآمدزایی آن در ترکیب با قابلیت‌های فرهنگی، هنری، اجتماعی، سیاسی و جاذبه‌های تاریخی در گسترش و توسعه کشور ایفا می‌کند، بسیار بااهمیت است (صحنه و معمري، ۱۳۹۵: ۳).

فعالیت‌های گردشگری دارای ویژگی‌هایی است که آن را از سایر فعالیت‌های اقتصادی متمایز می‌کند. ماهیت رقابتی این صنعت باعث شده است که این بخش در برابر تغییر و تحولات محیطی به‌شدت تحت تأثیر قرار گیرد (حسن‌پور و همکاران، ۱۳۹۹: ۶۰). همچنین این صنعت از دیرباز به‌عنوان یکی از آسیب‌پذیرترین صنایع در مواجهه با انواع بحران‌ها شناخته شده است و در این میان بحران‌های مرتبط با سلامت مانند بیماری‌های همه‌گیر می‌توانند به‌طور مستقیم تأثیر منفی بر صنعت گردشگری بگذارند، زیرا جابه‌جایی مسافران شیوع همه‌گیری را تشدید می‌کند (قربان‌زاده و عابدی،

۱۳۹۹: ۱۴۵). گردشگری از زمان ظهور عملی خود تاکنون با بحران‌های بسیاری دست‌وپنجه نرم کرده است؛ برای مثال بحران سلامت ناشی از شیوع بیماری سارس در سال ۲۰۰۳ بحران بی‌سابقه‌ای بود که شهرت و تصویر مقصد سنگاپور را به‌عنوان یک مقصد گردشگری بسیار تضعیف کرد. در سال ۲۰۰۹، جهان با شیوع ویروس آنفلوآنزای خوکی روبه‌رو شد و پس از آن با بحران کووید ۱۹؛ البته همه‌گیری ویروس کووید ۱۹ در جهان به‌مراتب جدی‌تر از بحران سارس و آنفلوآنزای خوکی بوده است؛ به‌گونه‌ای که کووید ۱۹ در صنعت گردشگری و مهمان‌نوازی، نمونه‌ای از یک رویداد قوی سیاه شناخته شد (ترابی فارسانی و بهادری، ۱۳۹۹: ۹۲). با توجه به اینکه فعالیت‌های گردشگری و سفرها در سطح بین‌المللی انجام می‌شوند، همه کشورهای برای جلوگیری از شیوع این ویروس فعالیت گردشگری و جابه‌جایی‌های بین‌المللی را محدود کردند؛ به‌طوری‌که برخی از کشورها مرزهای خود را بسته و برخی دیگر گذرگاه‌های مرزی خود را محدود کردند (حسن‌پور و همکاران، ۱۳۹۹: ۶۰؛ Günay et al., 2020: 86).

بحران ناشی از شیوع گسترده ویروس کرونا در سراسر دنیا تأثیر عمیقی بر توسعه اقتصادی داشت و مقابله با این بحران به‌صورت اعمال قرنطینه، فاصله‌گذاری اجتماعی و محدودیت‌های سفر، باعث رکود شدید اقتصادی گردید (Bakar & Rosbi, 2020: 190). در نتیجه گسترش جهانی کووید ۱۹، صنعت گردشگری و مهمان‌نوازی نیز با یکی از جدیدترین بحران‌های عملیاتی، تجاری و مالی خود روبه‌رو گردید (میرتقیان رودسری و همکاران، ۱۳۹۹: ۱۱۶). تأثیر این ویروس در صنعت گردشگری و کسب‌وکارهای وابسته به آن، بیش از پیش مشاهده شد و ذهن تمام دست‌اندرکاران و مسئولان این صنعت را در مورد راه‌حل‌های مقابله با این مشکل و بقا و توسعه صنعت گردشگری به خود مشغول کرد (Strielkowski, 2020: 2; Bakar & Rosbi, 2020: 191). سرعت و وسعت انتشار این ویروس موجب توقف تعاملات انسانی که شرط اولیه صنعت گردشگری است شد؛ چراکه سفر بدون حرکت و جابه‌جایی انسان‌ها از نقطه مبدأ به نقطه مقصد تصورکردنی است. بنابراین باید گفت بخش گردشگری در مقایسه با سایر فعالیت‌های اقتصادی بیشترین آسیب را دید و این مسئله باعث از بین رفتن میلیون‌ها شغل در کسب‌وکارهای حوزه گردشگری در سراسر جهان شد (حسن‌پور و همکاران، ۱۳۹۹: ۶۰). به نظر می‌رسد در ایران آسیب‌های واردشده به صنعت گردشگری شدیدتر بوده است. اوضاع سیاسی و اقتصادی کشور و ارتباطات و مبادلات تجاری ضعیف به‌دلیل تحریم‌ها از یک طرف و شیوع ویروس کرونا از طرف دیگر، صنعت گردشگری به‌ویژه بخش حمل‌ونقل هوایی را با شوک اساسی مواجه کرد (Nižetić,

2020). در این وضعیت، انواع کسب‌وکارهای کوچک و بزرگ گردشگری با چالش‌هایی همچون پرداخت مالیات، پرداخت دستمزد کارکنان، معوقات بانکی، حق بیمه کارکنان، اجاره‌بها، از دست دادن بازار و... مواجه شدند. در این پژوهش سعی بر این است که چالش‌های به‌وجودآمده در بخش گردشگری با تمرکز بر بخش حمل‌ونقل هوایی به‌طور جزئی مورد بررسی قرار گیرد. در این راستا این سؤال مطرح می‌شود که رکود گردشگری ناشی از شیوع ویروس کرونا چه چالش‌هایی را برای حمل‌ونقل هوایی در فرودگاه کاشان ایجاد کرده است؟

۲. پیشینه پژوهش

۲-۱. صنعت گردشگری

براساس گزارش سازمان جهانی گردشگری در سال ۲۰۱۷، از هر ۱۰ شغل در جهان، یک شغل به صنعت گردشگری مربوط است (فرزین و همکاران، ۱۳۹۸: ۴۵). صنعت گردشگری به‌عنوان یک صنعت جلوبرنده در توسعه بخش‌های دیگر از قبیل رستوران‌داری، هتل‌داری، حمل‌ونقل بین‌المللی و داخلی و صنایع‌دستی نقش مهمی ایفا می‌کند. با ورود گردشگران به مقصد، تقاضای نهایی برای خدمات گردشگری افزایش می‌یابد و به این صورت زنجیره‌ای از عرضه و مصرف به وجود می‌آید که رشد اقتصادی و اشتغال‌زایی را تحت‌تأثیر قرار می‌دهد (Croes & Rivera, 2017: 35). گردشگری باعث افزایش سرمایه‌گذاری در زیرساخت‌ها، اشتغال‌زایی مستقیم و غیرمستقیم و ایجاد درآمد برای دولت می‌شود؛ به‌این ترتیب می‌توان صنعت گردشگری را یکی از ارکان مهم توسعه پایدار در هر جامعه‌ای تلقی کرد که تمرکز بر زوایای مختلف این صنعت همراه با برنامه‌ریزی‌های ملی و محلی نقش بسزایی در وجهه ملی و بین‌المللی جامعه دارد (عظیمی و شورابی، ۱۳۹۶: ۳).

۲-۲. حمل‌ونقل هوایی

حمل‌ونقل به‌عنوان شریان حیاتی و حلقه اتصال مهم اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و سیاسی در نظر گرفته می‌شود (صالحی‌صدقیانی و همکاران، ۱۳۸۸: ۲) که برای حمایت از تمام فعالیت‌های تفریحی، اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی یک سازمان تجاری بسیار مهم است. در این راستا افزایش جمعیت و به‌دنبال آن نیاز به افزایش سرعت و کیفیت و کاهش زمان، هزینه و اتلاف انرژی نیاز به ایجاد سیستم یکپارچه حمل‌ونقل را به امری حیاتی تبدیل کرده است (Banister & Stead, 2004: 620). حمل‌ونقل شامل بخش‌های مختلف هوایی، زمینی و دریایی است (Hallenbeck & McCormack, 2003: 27) و مهم‌ترین آن‌ها مربوط به حمل‌ونقل هوایی است، زیرا به‌دلیل کوتاه

بررسی چالش‌های ناشی از رکود گردشگری در حوزه...، طاهره عربی و صدیقه کیانی سلمی

نمودن زمان دسترسی به مناطق هدف، بهترین و بیشترین گزینه برای گردشگری بین‌المللی است. وسایل نقلیه‌ای که برای حمل‌ونقل هوایی استفاده می‌شود شامل هواپیما، هلی‌کوپتر، بالون، گلایدر، جت و... است (Dileep, 2019: 5). براساس گزارش انجمن بین‌المللی حمل‌ونقل هوایی (۲۰۱۷)، شبکه حمل‌ونقل هوایی تجاری شامل حدود ۱۴۰۰ خط هوایی برنامه‌ریزی شده، ۲۶۰۰۰ هواپیمای در خدمت، ۳۹۰۰ فرودگاه و ۱۷۳ ارائه‌دهنده خدمات ناوبری هوایی است. همچنین در مجموع، ۶۲/۷ میلیون شغل در این بخش در سراسر جهان ایجاد شده که ۹/۹ میلیون شغل آن مستقیماً در این صنعت فعال‌اند (نظریان و همکاران، ۱۳۸۹: ۲۷).

۳-۲. گردشگری و حمل‌ونقل هوایی

جنبه‌های مختلف حمل‌ونقل سهم انکارناپذیری در تجربه گردشگری دارد. حمل‌ونقل هوایی نقش مهمی در جابه‌جایی‌های بین منطقه‌ای گردشگران که در حالت عادی باید مسافت‌های طولانی را طی کنند، ایفا می‌کند (کاربر و همکاران، ۱۴۰۰: ۳). میل به جهانگردی و سفر در انسان‌ها و دیدن ابنیه و اماکن گردشگری عاملی است که باعث رونق سفرهای هوایی شده و در جوامع متمدن کنونی هواپیما به یکی از الزامات زندگی ماشینی تبدیل شده است. همچنین فرودگاه‌ها به‌عنوان زیربنای صنعت گردشگری و دروازه ورود گردشگر به یک کشور، نقش مهمی در جذب و توسعه گردشگری ایفا می‌کند. افزایش فعالیت حمل‌ونقل هوایی در سراسر دنیا باعث افزایش تقاضا برای خدمات فرودگاهی و نیاز به فرایندهای کارآمدتر سرویس‌دهی هواپیما، مسافر و بار شده است (Pabedinskaitea & Akstinaitea, 2014: 400). دیلیپ (Dileep, 2019: 15) طیف وسیعی از

نقش حمل‌ونقل در گردشگری را تبیین کرده است:

- تسهیل‌کننده رشد گردشگری؛
- پیونددهنده مقصد و بازارهای گردشگری؛
- ارائه تحرک و دسترسی به یک مقصد؛
- ایجاد تحرک در جاذبه‌های توریستی؛
- یک گزینه سفر تفریحی و یک جاذبه اصلی در سفر؛
- پیونددهنده دو یا چند مقصد میزبان؛
- تعیین‌کننده میزان رضایت گردشگران؛
- تعیین‌کننده میزان موفقیت مقصد؛
- دربردارنده سهم قابل توجهی از مزایای اقتصادی و اجتماعی گردشگری.

به عقیده صاحب‌نظران، گردشگری و حمل‌ونقل هوایی به یکدیگر وابسته‌اند و بین آن‌ها نوعی همزیستی وجود دارد؛ به‌گونه‌ای که رشد گردشگری همیشه برای بخش حمل‌ونقل هوایی مثبت است و باعث افزایش تقاضا در آن می‌شود. همچنین گردشگری عامل محرک تغییر حمل‌ونقل هوایی در مقاصد عمده توریستی به‌ویژه مقاصد شهری است و مقاصد برای توسعه زیرساخت‌های حمل‌ونقل خود تحت فشار قرار خواهند گرفت (Ivanova, 2017: 17).

۴-۲. بحران شیوع و همه‌گیری ویروس کرونا

در دسامبر ۲۰۱۹ برای اولین بار در شهر ووهان چین نوع جدیدی از کروناویروس با همه‌گیری در انسان شناسایی شد. تا تاریخ ۳۰ بهمن، این ویروس جدید، جان بیش از ۲۷۰۹ نفر را گرفت و در ۸۰ کشور دنیا بیشتر مردم به این ویروس مبتلا شدند. با عبور تعداد قربانیان ویروس کرونا از مرز ۱۰۰۰ نفر، سازمان جهانی بهداشت برای بیماری ناشی از این ویروس، نام رسمی کووید ۱۹ را انتخاب کرد. طبق برآوردهای نخستین درصد مرگ‌ومیر این ویروس بین ۲ تا ۳ درصد از مبتلادگان بود (Ciotti et al., 2020: 367). در ایران، در تاریخ ۲۹ بهمن ۱۳۹۸، به‌دنبال فوت ۲ بیمار با عوارض تنفسی، شایعاتی درباره مرگ این بیماران به‌علت کروناویروس شکل گرفت. روز نهم اسفند، کشورهای کانادا، لبنان، امارات، بحرین، کویت، افغانستان، عراق، عمان، پاکستان، گرجستان، استونی، نیوزلند، بلاروس، بریتانیا و آذربایجان اعلام کردند که افرادی مبتلا به کروناویروس را شناسایی کرده‌اند. به گفته روابط عمومی وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی ایران تا ظهر سه‌شنبه ۵ فروردین ۱۳۹۹، تعداد ۲۴۸۱۱ بیمار مبتلا به کووید ۱۹ در کشور شناسایی شده که از این تعداد ۱۹۳۴ نفر جان باخته و همچنین ۸۹۳۱ نفر از مبتلایان به این ویروس تاکنون بهبود یافته‌اند (کریمی، ۱۳۹۹: ۴).

۵-۲. اثرات و پیامدهای شیوع و همه‌گیری بیماری کووید ۱۹

هنگامی که در اواخر سال ۲۰۱۹ کشور چین برای اولین بار از شیوع ویروس ناشناخته‌ای خبر داد، شاید کمتر کسی پیش‌بینی می‌کرد که در مدت کوتاهی عده زیادی به این ویروس مبتلا شوند و اقتصاد جهانی تحت فشار این ویروس قرار گیرد. در مدت کوتاهی، این ویروس تمام کشورها را فراگرفت و باعث شد مرز بسیاری از کشورها بسته شود، بازارهای پولی و مالی سقوط کند، تعداد زیادی از فعالیت‌های اقتصادی از حرکت بازماند، مشاغل بسیاری از بین برود و بسیاری از دولت‌ها مجبور شدند برای نجات اقتصاد خود به چرخه اقتصادشان پول تزریق کنند (حسن‌پور و همکاران،

۱۳۹۹: ۶۰). به دلیل نامشخص بودن زمان پایان این اپیدمی، هنوز هم میزان آسیب‌های اقتصادی آن به درستی مشخص نیست. در این رابطه، صندوق بین‌المللی پول عنوان کرده است که این بحران هیچ شباهتی به بحران‌های پیشین ندارد و بسیار بدتر از رکودهای قبلی است که جهان شاهد آن بوده است؛ برای مثال در سال ۲۰۰۷ تا ۲۰۰۹ جهان شاهد یک بحران شدید اقتصادی بود که خروج از آن ۱۸ ماه طول کشید. در آن زمان، بحران از بازار مسکن آغاز شد و عده زیادی در بخش مسکن شغل خود را از دست دادند؛ سپس این رکود به طور گسترده به دیگر اصناف نیز منتقل شد و مؤسسات مالی و بانک‌ها ناچار شدند وام‌ها را متوقف کنند و چرخه اقتصادی بسیاری از کشورها مختل شد. در بحران یادشده مشکل مالی دلیل اصلی شروع بحران بود؛ در حالی که در بحران فعلی بیماری عامل اصلی است. اما کاهش نقدینگی، از دست رفتن مشاغل و ورشکستگی‌های گسترده از شباهت‌های این بحران‌هاست. به عقیده برخی از تحلیلگران اقتصادی دلایل بروز بحران‌های قبلی، ساختاری است؛ اما بحران کرونا شوک بزرگی بوده که به شکل یک عامل غیرساختاری و خارجی به اقتصاد جهان تحمیل شده و تبعات اقتصادی گسترده‌ای را پدید آورد (عباسی و محمدی، ۱۳۹۹: ۶۷). در دوران اوج شیوع بیماری کووید ۱۹، صدماتی تصورناپذیر همچون افت شدید بازارهای مالی جهان، افزایش تقاضای بیمه بیکاری، سقوط بی‌سابقه بازار نفت و افزایش تقاضای وام اضطراری از صندوق بین‌المللی پول به وجود آمد و پیش‌بینی می‌شود خروج از این بحران بسیار زمان‌بر است. هم‌اکنون در مقابله با کووید ۱۹ سرنوشت کشورها بیش از هر زمانی در دست خودشان است. بیشتر کشورهای درگیر کرونا، حوزه تولیدات و معاملات تجاری خود را بر کالاهای بهداشتی و پزشکی و فرآورده‌های خوراکی متمرکز نمودند و واردات سایر اقلام را به حالت تعلیق درآورده‌اند. این امر باعث افت شدید واردات و صادرات مواد خام و اولیه، خودرو و قطعات یدکی و لاستیک، کالاهای نیم‌ساخته و ساخته‌شده، کالاهای ساختمانی، کالاهای لوکس، فولاد، فرآورده‌های نفتی و پتروشیمی، پوشاک و... شد (ضیائی، ۱۳۹۹: ۳).

۲-۶. تأثیر شیوع و همه‌گیری کرونا بر کسب‌وکارهای گردشگری

تقاضای تفریح و پر کردن اوقات فراغت به واسطه صنعت گردشگری بخشی از هویت انسان کنونی را شکل می‌دهد و فاصله گرفتن از آن امری دشوار است که با وقوع بحران کرونا مشکلاتی به وجود آمد. طبق گزارش‌های سازمان جهانی گردشگری در دوران اوج بیماری کرونا حدود ۷۲ درصد از مرزهای جهان به طور کامل بسته شدند و دیگر مرزها هم با محدودیت مواجه شدند. براساس گزارش‌های این سازمان تعداد گردشگران بین‌المللی در سال ۲۰۲۰ در مقایسه با سال

۲۰۱۹، ۶۰ تا ۸۰ درصد کاهش داشته و این به معنای از دست رفتن بخش زیادی از درآمد صنعت گردشگری است (گلابی و کریمی‌راد، ۱۳۹۹: ۲۸۷). همچون دیگر کشورها در سراسر دنیا، ایران نیز به‌طور جدی درگیر شیوع گسترده ویروس کرونا شد و این امر خسارات اقتصادی بسیاری را بر بدنه گردشگری کشور وارد ساخت. به گفته رئیس جامعه هتل‌داران کشور از زمان شروع بیماری کرونا تا آخر خرداد ۱۳۹۹، حدود شش هزار میلیارد تومان به بخش اقامتی کشور ضربه وارد شد. در پی شیوع این بیماری دست‌کم نیمی از مشاغل حوزه گردشگری با تعدیل روبه‌رو شده و کارکنان بسیاری بیکار شدند. مقاصد مهم گردشگری کشور در طول این اپیدمی متحمل خسارت عمیقی در بخش‌های مختلف اقامتی (هتل‌ها، هتل آپارتمان، خانه‌های سستی)، آژانس‌های مسافرتی، رستوران‌ها و سفره‌خانه‌ها، مراکز آموزشی گردشگری و راهنمایان گردشگری شدند (ترابی‌فارسانی و بهادری، ۱۳۹۹: ۹۴). شیوع بیماری کرونا باعث تعطیلی همه زنجیره‌های گردشگری شد و این امر هم از دیدگاه عرضه‌کنندگان و هم متقاضیان سفر قابل تحلیل است. کسب‌وکارهای آنلاین صنعت گردشگری نیز با کاهش فروش خدمات مواجه شدند؛ برای مثال علی‌بابا ۸۰ درصد کاهش فروش داشته و ۱۲۰ نفر از نیروی انسانی آن تعدیل یافته‌اند. الی‌گشت نیز ۸۰ نفر از نیروی انسانی خود را تعدیل کرده و فلایتو ۷۵ درصد کاهش فروش داشته است (گلابی و کریمی‌راد، ۱۳۹۹: ۲۸۷). براساس آمار به‌دست‌آمده، بنگاه‌های خدماتی گردشگری در شرایط بحرانی کنونی به‌منظور کاهش هزینه‌ها، تعدیل نیروی انسانی را در پیش گرفتند و بدیهی است که نیروهای تعدیل‌شده در انتظار بازگشت به کار نمی‌مانند و برای امرار معاش به مشاغل دیگر روی می‌آورند. این امر باعث از بین رفتن سرمایه‌ای است که برای آموزش و ایجاد تخصص در آن هزینه شده است (شهوآزیان و هاشمی‌قینانی، ۱۳۹۹: ۲۱۸).

۷-۲. تأثیر شیوع و همه‌گیری کرونا بر صنعت حمل‌ونقل با تأکید بر حمل‌ونقل هوایی

با کاهش معاملات بین‌المللی و تقلیل صادرات، واردات و ترانزیت میان کشورها در نتیجه شیوع گسترده ویروس کرونا، حجم تقاضا برای حمل‌ونقل کاهش یافت و ناوگان‌های تجاری فعال در عرصه دریایی، هوایی و زمینی با مقدار کمی از کالا مواجه شدند و بسیاری از سفرهای از پیش برنامه‌ریزی‌شده نیز لغو شد. براساس گزارش برخی از پایگاه‌های خبری، پس از شیوع ویروس کرونا صنعت حمل‌ونقل هوایی بیشترین آسیب را متحمل شد؛ چراکه از نخستین روزهای شیوع این ویروس یکی از اصلی‌ترین تدابیر دولت‌ها برای مقابله با انتشار این ویروس لغو پروازها بود که هنوز هم برخی از محدودیت‌های آن پابرجاست و انتظار نمی‌رود در آینده نزدیک این محدودیت‌ها

بررسی چالش‌های ناشی از رکود گردشگری در حوزه...، طاهره عربی و صدیقه کیانی سلمی

برداشته شوند (Nikolishvili, 2022). لغو و محدودیت پروازها (Sun et al., 2021)، از چندین بُعد شرکت‌های هواپیمایی را تحت‌تأثیر قرار داد و خسارت‌های جبران‌ناپذیری را برای آن‌ها در بر داشت (Popa & Bosinceanu, 2020: 450). این اثرات به‌شکل زیر بروز یافت:

- قراردادهای بسیاری مابین کشورها فسخ شدند.
- تولید متوقف شد.
- درخواست برای کمک‌های مالی افزایش یافت.
- سفارش‌هایی که ارزش آن‌ها به یک تریلیون دلار می‌رسید، با لغو پروازها با تردید مواجه شد.
- در پی بسته شدن مرزها و اتخاذ تصمیم برای قرنطینه مردم در کشورهای مختلف، بیش از شصت درصد پروازهای تجاری و مسافربری جهان زمین‌گیر شد و آژانس‌های هواپیمایی به‌دلیل کاهش درآمد، از دولت‌های متبوعه خود درخواست کمک‌هزینه کردند.
- خسارت ناشی از کاهش تعداد مسافران از ۱ میلیارد و ۱۱۷ میلیون به حدود ۷۰۵ میلیون، بین ۱۶۰ تا ۲۵۰ میلیارد دلار گزارش شد (Agrawal, 2021: 458).

همچنین براساس گزارش انجمن بین‌المللی حمل‌ونقل هوایی (یاتا)، به‌دلیل شیوع گسترده ویروس کرونا حدود ۲۵ میلیون شغل در این بخش در معرض خطر از بین رفتن قرار می‌گیرد. این انجمن اعلام کرد شیوع این ویروس احتمالاً بیش از ۲۹ میلیارد دلار بر تقاضای حمل‌ونقل هوایی و بر شرکت‌های هوانوردی زیان وارد می‌کند و بیشترین خسارت متوجه ایرلاین‌های آسیایی خواهد بود. همچنین براساس گزارش این انجمن شیوع کرونا موجب کاهش حدوداً ۵ درصدی ترافیک جهانی حمل‌ونقل هوایی می‌شود. براساس اطلاعات ارائه‌شده توسط این انجمن، تعداد مسافران پروازها در چین ۲۳ درصد، ژاپن ۱۲ درصد، کره جنوبی ۱۴ درصد، سنگاپور ۱۰ درصد، منطقه آسیا پاسیفیک ۱۱ درصد و اروپا ۷ درصد کاهش داشته است. همچنین شرکت‌های ایتالیایی ۲۴ درصد و شرکت‌های آلمانی ۱۰ درصد از مسافران خود را از دست داده‌اند (International Air Transport Association, 2021). سازمان ایمنی هوانوردی اروپا^۱ نیز داده‌هایی را منتشر کرده است که از کاهش ۸۸ درصدی پروازها بر فراز قاره اروپا هم‌زمان با شیوع ویروس جدید کرونا حکایت دارد. ازسوی دیگر، شورای بین‌المللی فرودگاه‌ها^۲ از تأثیر بی‌سابقه شیوع ویروس جدید کرونا بر فرودگاه‌های اروپا سخن گفته است. این شورا اعلام کرده است که ۹۳ فرودگاه از جمله فرودگاه‌های بزرگ ایتالیا در دوران اوج بیماری در قاره اروپا تعطیل شده بودند. میزان خسارت مالی ناشی از این امر ۲۳

میلیارد یورو تخمین زده شد (Abbas et al., 2021: 4).

با وجود آسیب‌های فراوان صنعت هوایی در اغلب نقاط دنیا، سال ۲۰۲۰ به‌عنوان سخت‌ترین سال در تاریخ صنعت هوانوردی توصیف شده است. با توجه به خطرات جدی ویروس کرونا از میزان سفرها به‌طور چشمگیری کاسته شده است. در این بین، براساس آمارها و گزارش‌های موجود ایران با کاهش شدید سفرها در بخش هوایی مواجه بوده است تا آنجا که از کاهش ۷۵ درصدی سفرهای هواپیمایی در کشور خبر می‌رسد (کیا و خان‌زاده، ۱۳۹۹: ۱۴۶). به عقیدهٔ مسئولان بحرانی که با ورود ویروس کرونا برای صنعت حمل‌ونقل به وجود آمد، تا مدت‌ها جبران‌ناپذیر خواهد بود و به نظر می‌رسد دشوارترین این شرایط به حمل‌ونقل هوایی مربوط است، چون بخش بزرگی از درآمدهای این بخش وابسته به سفرها و تورهای خارجی بود که در این دوران بسیاری از آن‌ها لغو شد. لغو پروازها و سفرها، افزایش محدودیت‌ها و کاهش چشمگیر سفرهای گردشگری از جمله مشکلاتی است که این روزها شرکت‌های هواپیمایی با آن مواجه‌اند تا جایی که شیوع ویروس کرونا باعث شد دفاتر هواپیمایی مسافران نوروژ و تابستان را به‌دلیل محدودیت‌های کرونایی از دست بدهند که زیان بزرگی به این بخش وارد کرد (امیری‌فهلپانی، ۱۳۹۹: ۱۸۱).

اما بزرگ‌ترین پیامد چنین شرایطی که در صنعت هوایی به وجود آمد، بیکاری بخش گسترده‌ای از شاغلان بوده است: بیکاری فعالان مستقیم در صنعت هوایی از یک طرف و فعالیت‌های غیرمستقیم مانند تاکسی‌رانی‌ها، هتل‌ها، رستوران‌ها و دیگر مشاغلی که وابسته به صنعت هواپیمایی هستند از طرف دیگر. البته این مشکل سراسری و مربوط به همهٔ نقاط دنیاست به‌طوری‌که اتحادیهٔ بین‌المللی حمل‌ونقل هوایی در اوایل شیوع کرونا، در مورد متضرر شدن شرکت‌های هوایی در سال گذشته و از بین رفتن میلیون‌ها فرصت شغلی در این صنعت ابراز نگرانی کردند (Popa & Bosinceanu, 2020: 452). گفته می‌شود نزدیک به ۵۰ میلیون نفر از شاغلان صنعت هوایی در کشورهای مختلف بیکار شده‌اند که رقمی تأمل‌برانگیز است. به گفتهٔ فعالان و کارشناسان اقتصادی استمرار این شرایط برای صنعت هواپیمایی می‌تواند به تعطیل شدن بسیاری از آژانس‌های هواپیمایی منجر شود. اما موضوع دیگری که بر کاهش متقاضیان پروازهای هوایی دامن زد، افزایش قیمت بلیت پروازها بود؛ به‌گونه‌ای که با وجود قیمت‌های جدید و وضعیت بد اقتصادی مردم، در صورت نبود کرونا نیز استقبال از سفرهای هوایی کم می‌شد (Haryanto, 2020: 2). در اوج روزهای کرونایی که بسیاری از مسافرت‌ها به‌دلیل رعایت پروتکل‌ها لغو می‌شد، گرانی چنددرصدی نرخ پروازها نیز چالش بزرگی برای مسافران بود. به گفتهٔ کارشناسان تا قبل از

گرانی‌های اخیر به‌جز مسافرت‌های ضروری، پروازهای هوایی در سبد خانوارهای متوسط و ضعیف جایگاه زیادی نداشت؛ اما اکنون با وجود افزایش قیمت‌ها و افت قدرت مالی افراد جایگاه این پروازها به کمترین میزان خود برای این خانوارها می‌رسد و شرایط به‌گونه‌ای خواهد شد که فقط عده‌ای از افراد قادر به استفاده از مسافرت هوایی باشند. نتیجه نهایی این اتفاق آسیب به صنعت هواپیمایی و ورود خسارت سنگین بر صنعت گردشگری است. ممکن است این موضوع در آینده نزدیک خود را نشان ندهد اما با ادامه این وضعیت طی یک تا دو سال آینده با ورشکستگی صنعت گردشگری مواجه خواهیم بود (Rodríguez-Sánchez et al., 2021: 1).

۳. روش‌شناسی پژوهش

پژوهش حاضر بر مبنای هدف از نوع کاربردی است و از نظر ماهیت داده‌ها، از نوع توصیفی-اکتشافی است. در تحقیق حاضر از روش پژوهش کیفی از نوع روش تحلیل مضمون استفاده شده است. در این روش با استفاده از تحلیل مضمون (شناسایی یک پدیده) و شبکه مضمون‌ها (تشریح یک پدیده) در سه سطح مضمون‌های پایه (کدها و نکات کلیدی موجود در متن)، مضمون‌های سازمان‌دهنده (مقولات به‌دست آمده از ترکیب و تلخیص مضمون‌های پایه) و مضمون‌های فراگیر (مضمون‌های عالی دربرگیرنده اصول حاکم بر متن به‌عنوان یک کل) می‌پردازد و در نهایت مدل نهایی ترسیم شبکه مضامین با استفاده از نرم‌افزار مکس کیودا برای طراحی الگوی کیفی چالش‌های حمل‌ونقل هوایی به‌دنبال شیوع کرونا و راهکارهای مقابله با آن ارائه خواهد شد. جامعه آماری در این پژوهش ۱۷ نفر از مسئولان، دست‌اندرکاران و مدیران کسب‌وکارهای وابسته به صنعت گردشگری در شهر کاشان هستند که طبق روش نمونه‌گیری در دسترس و براساس روش اشیاع نظری به‌عنوان اعضای نمونه انتخاب شدند. اشیاع نظری مرحله‌ای است که در آن اطلاعات و داده‌های جدیدی در ارتباط با موضوع مورد نظر پدید نمی‌آید. ابزارهای گردآوری اطلاعات در پژوهش حاضر عبارت است از مصاحبه عمیق نیمه‌ساختاریافته با مسئولان، دست‌اندرکاران و مدیران کسب‌وکارهای وابسته به صنعت گردشگری در شهر کاشان و منابع دست‌دوم یعنی مقالات مرتبط با عنوان پژوهش. برای حصول اطمینان از روایی و پایایی داده‌های کیفی از چندین راهبرد استفاده شد: ۱. استفاده از روش تثلیث مانند استفاده از منابع تأییدگر، محققان و روش‌های مختلف در طی گردآوری و تحلیل داده‌ها که این امر به افزایش قابلیت اعتبار می‌انجامد؛ ۲. استفاده از روش کسب اطلاعات موازی مانند نمایش و ارائه تحلیل‌های داده‌ای و نتایج آن به متخصصان امر که به غنای قابلیت اعتبار می‌انجامد؛ ۳. خودبازبینی محقق در طی فرایند جمع‌آوری و تحلیل داده یکی

دیگر از روش‌هایی است که به افزایش اعتبار می‌انجامد؛ ۴. انجام مصاحبه و بحث و گفت‌وگو با اعضای نمونه به‌طور موازی با یکدیگر و مقایسه یافته‌ها با چند محقق دیگر؛ ۵. استفاده از مدارک، مستندات و شواهد کافی در مورد موضوع مورد مطالعه در مناطق مختلف دیگر.

۴. یافته‌های پژوهش

در پژوهش حاضر به‌منظور شناسایی چالش‌های حمل‌ونقل هوایی به‌دنبال شیوع کرونا و راهکارهای مقابله با آن پس از انجام ۱۷ مصاحبه، از فرایند سه‌مرحله‌ای تحلیل مضمون استفاده شد. محقق در این بخش، ابتدا به شناسایی چالش‌های حمل‌ونقل هوایی به‌دنبال شیوع کرونا پرداخته و سپس راهکارهای مقابله با چالش‌های حمل‌ونقل هوایی به‌دنبال شیوع کرونا را ارائه نموده است که در ذیل به آن پرداخته خواهد شد.

۴-۱. چالش‌های حمل‌ونقل هوایی ناشی از شیوع ویروس کرونا

از شرکت‌کنندگان در مصاحبه خواسته شد تا بر مبنای تجربه و دیدگاه خود، چالش‌های مربوط به حمل‌ونقل هوایی ناشی از شیوع گسترده ویروس کرونا را مطرح نمایند. پس از مرور و بررسی همه مصاحبه‌های انجام‌شده، در مجموع ۱۴۵ نکته کلیدی اولیه استخراج شد. با مرور دوباره نکات کلیدی اولیه، مضامین پایه شکل گرفت. در این مرحله، نکات تکراری به‌عنوان یک مقوله واحد در نظر گرفته شد و همچنین نکاتی که ارتباط چندانی با موضوع نداشتند حذف شدند. در مجموع با ادغام و تلخیص نکات کلیدی، ۵۷ مضمون پایه استخراج شد. در مرحله بعد، با دسته‌بندی مضامین پایه، مضمون‌های سازمان‌دهنده شکل گرفت. بر این اساس کدها یا نکاتی که در یک راستا هستند در یک دسته قرار می‌گیرند و عنوانی برای آن‌ها در نظر گرفته می‌شود. در مجموع ۱۷ مضمون شامل تعطیلی فرودگاه و لغو پروازها، آسیب به مشاغل گردشگری با لغو پروازها، افزایش قیمت پرواز، عدم همکاری بانک‌ها و سرمایه‌گذاران بخش خصوصی، تحمیل هزینه‌های گزاف به فرودگاه، مشکلات خدمات بیمه، کاهش سطح درآمد واحدهای گردشگری، عدم اختصاص بودجه توسط دولت، تعدیل نیرو، ایجاد مشکلات معیشتی برای کارکنان، از دست رفتن بازار گردشگران، کاهش تقاضا برای سفر، مشکلات مدیریتی، از دست رفتن فرصت‌های رشد و پیشرفت، تغییر نامطلوب سبک زندگی، شکل‌گیری بیگانه‌هراسی در ساکنان و ایجاد آسیب‌های روحی و جسمی به‌عنوان مضامین سازمان‌دهنده، شناسایی و استخراج شدند. درنهایت با دسته‌بندی و ترکیب مضامین سازمان‌دهنده، مضمون‌های فراگیر شکل گرفت. وقوع مشکلات عملیاتی و کاهش فعالیت‌های

بررسی چالش‌های ناشی از رکود گردشگری در حوزه...، طاهره عربی و صدیقه کیانی سلمی

10.22052/KASHAN.2024.254504.1107

زنجیره‌ای، وقوع بحران‌های مالی، وقوع مشکلات مربوط به نیروی انسانی، ناتوانی در سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی هدفمند و بروز ناهنجاری‌های اجتماعی و روان‌شناسی به‌عنوان مضمون‌های فراگیر معرفی شدند که درحقیقت بیانگر چالش‌های اصلی حمل‌ونقل هوایی فرودگاه کاشان در پی شیوع ویروس کرونا هستند. در جدول ۱ مضامین پایه، مضامین سازمان‌دهنده و مضامین فراگیر ارائه شده است.

جدول ۱: مضامین پایه، مضامین سازمان‌دهنده و مضامین فراگیر چالش‌های حمل‌ونقل هوایی کاشان با شیوع کرونا

مضامین پایه	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین فراگیر
محدودیت شدید در پروازها (مصاحبه‌شونده ۱) فرودگاه کاشان تقریباً رو به تعطیلی رفت (مصاحبه‌شونده ۱، ۵). اغلب ظرفیت هواپیما تکمیل نمی‌شد و پروازها لغو، تعلیق و کنسل می‌شد (مصاحبه‌شونده ۳، ۴، ۷، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۳، ۱۴، ۱۵، ۱۶، ۱۷).	تعطیلی فرودگاه و لغو پروازها	
تعطیلی کسب‌وکارهای کوچک گردشگری و خانه‌های تاریخی، مغازه‌های صنایع دستی و مراکز فرهنگی بسیار آسیب دیدند (مصاحبه‌شونده ۴، ۵، ۱۲). غیرقابل پیش‌بینی بودن آینده کاری مشاغل حمل‌ونقل به‌دنبال شیوع کرونا (مصاحبه‌شونده ۴). لیدرهای بین‌المللی و محلی به‌دلیل کرونا و عدم حضور گردشگران به‌شدت آسیب دیدند (مصاحبه‌شونده ۵). فسخ بسیاری از قراردادهای همکاری بین آژانس‌های مسافرتی، هتل‌ها و فرودگاه به‌دنبال شیوع کرونا (مصاحبه‌شونده ۱۷).	آسیب به مشاغل گردشگری با لغو پروازها	وقوع مشکلات عملیاتی و کاهش فعالیت‌های زنجیره‌ای
گران‌تر شدن پروازها و افزایش قیمت بلیت (مصاحبه‌شونده ۱، ۱۵). عدم حمایت بانک‌ها و مؤسسه‌های مالی و توقف ارائه وام (مصاحبه‌شونده ۴، ۱۱، ۱۷).	افزایش قیمت پرواز عدم همکاری بانک‌ها و سرمایه‌گذاران بخش خصوصی	
پشیمانی و عدم همکاری سرمایه‌گذاران بخش خصوصی پس از بیماری کرونا (مصاحبه‌شونده ۴). فرودگاه‌ها هزینه‌های زیادی متحمل شدند درحالی‌که درآمد نداشتند (مصاحبه‌شونده ۵). مشکل در پرداخت هزینه‌های نگهداری و تأمین تجهیزات و هزینه مراقبت از هواپیما (مصاحبه‌شونده ۶، ۱۷). مشکل در استرداد وجوه سفرهای لغوشده و بروز معوقات بانکی (مصاحبه‌شونده ۸، ۱۰). مشکل در پرداخت اجاره‌بها و هزینه‌های جاری (مصاحبه‌شونده ۱۰)	تحمیل هزینه‌های گزاف به فرودگاه	وقوع بحران‌های مالی

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه
		مشکل در پرداخت مالیات (مصاحبه‌شونده ۱۰) هزینه‌های پاک‌سازی و ضدعفونی تجهیزات، دفاتر و ساختمان فرودگاه (مصاحبه‌شونده ۱۵) فرسوده شدن تجهیزات فرودگاه (مصاحبه‌شونده ۱۷)
مشکلات خدمات بیمه	عدم پرداخت بیمه بیکاری توسط شرکت‌های بیمه‌گذار (مصاحبه‌شونده ۱۱، ۱۴)	مشکل در پرداخت حق بیمه کارکنان (مصاحبه‌شونده ۱۰)
کاهش سطح درآمد واحدهای گردشگری	مشاغل گردشگری مانند آژانس‌ها، هتل‌ها و... از نظر توان مالی با شکست مواجه شدند (مصاحبه‌شونده ۱، ۹). با توجه به نبود مسافر فروش اجناس و سوغات در فرودگاه کاهش پیدا کرد (مصاحبه‌شونده ۸). کاهش شدید درآمد شرکت‌های هواپیمایی (مصاحبه‌شونده ۹، ۱۷) کاهش تولید ناخالص داخلی با از دست رفتن درآمدهای گردشگری و حمل‌ونقل هوایی (مصاحبه‌شونده ۱۶)	مشاغل گردشگری مانند آژانس‌ها، هتل‌ها و... از نظر توان مالی با شکست مواجه شدند (مصاحبه‌شونده ۱، ۹). با توجه به نبود مسافر فروش اجناس و سوغات در فرودگاه کاهش پیدا کرد (مصاحبه‌شونده ۸). کاهش شدید درآمد شرکت‌های هواپیمایی (مصاحبه‌شونده ۹، ۱۷) کاهش تولید ناخالص داخلی با از دست رفتن درآمدهای گردشگری و حمل‌ونقل هوایی (مصاحبه‌شونده ۱۶)
عدم اختصاص بودجه توسط دولت	عدم حمایت مالی دولت از سرمایه‌گذاران و کسب‌وکارهای گردشگری در ایام کرونا (مصاحبه‌شونده ۵، ۱۵) عدم پرداخت تسهیلات حمایتی از سوی دولت (مصاحبه‌شونده ۶) مشکل تأمین بودجه توسط دولت (مصاحبه‌شونده ۱۱)	عدم حمایت مالی دولت از سرمایه‌گذاران و کسب‌وکارهای گردشگری در ایام کرونا (مصاحبه‌شونده ۵، ۱۵) عدم پرداخت تسهیلات حمایتی از سوی دولت (مصاحبه‌شونده ۶) مشکل تأمین بودجه توسط دولت (مصاحبه‌شونده ۱۱)
تعدیل نیرو	تعدیل نیرو در فرودگاه و شرکت‌های گردشگری و بیکاری بخش گسترده‌ای از شاغلان (مصاحبه‌شونده ۵، ۶، ۱۵) نیروهای تعدیل‌شده در صنعت گردشگری به‌خاطر تعطیلی وارد بازار کارهای دیگر شدند (مصاحبه‌شونده ۵).	تعدیل نیرو در فرودگاه و شرکت‌های گردشگری و بیکاری بخش گسترده‌ای از شاغلان (مصاحبه‌شونده ۵، ۶، ۱۵) نیروهای تعدیل‌شده در صنعت گردشگری به‌خاطر تعطیلی وارد بازار کارهای دیگر شدند (مصاحبه‌شونده ۵).
وقوع مشکلات مربوط به نیروی انسانی	از دست دادن نیروهای کارآموده و متخصص (مصاحبه‌شونده ۵، ۸) عدم اختصاص تسهیلات بدون بهره به کارکنان (مصاحبه‌شونده ۱) حذف اضافه‌کار برای کارکنان (مصاحبه‌شونده ۱) ناتوانی کارکنان در تأمین رفاه با توجه به ناچیز بودن پایه حقوقی بخش گردشگری (مصاحبه‌شونده ۱، ۱۱) مشکلات پرداخت حقوق و مزایای کارکنان (مصاحبه‌شونده ۶، ۱۰) افزایش هزینه‌های مصرفی کارکنان فرودگاه (مصاحبه‌شونده ۱۲)	از دست دادن نیروهای کارآموده و متخصص (مصاحبه‌شونده ۵، ۸) عدم اختصاص تسهیلات بدون بهره به کارکنان (مصاحبه‌شونده ۱) حذف اضافه‌کار برای کارکنان (مصاحبه‌شونده ۱) ناتوانی کارکنان در تأمین رفاه با توجه به ناچیز بودن پایه حقوقی بخش گردشگری (مصاحبه‌شونده ۱، ۱۱) مشکلات پرداخت حقوق و مزایای کارکنان (مصاحبه‌شونده ۶، ۱۰) افزایش هزینه‌های مصرفی کارکنان فرودگاه (مصاحبه‌شونده ۱۲)
ناتوانی در سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی	از دست رفتن بازار گردشگران کاهش تقاضا برای	با لغو پروازها تعداد گردشگران داخلی و خارجی در شهر کاشان تقریباً به صفر رسید (مصاحبه‌شونده ۱، ۴، ۸، ۱۴). عدم استقبال شهروندان از آژانس‌های هواپیمایی و خرید بلیت پروازها

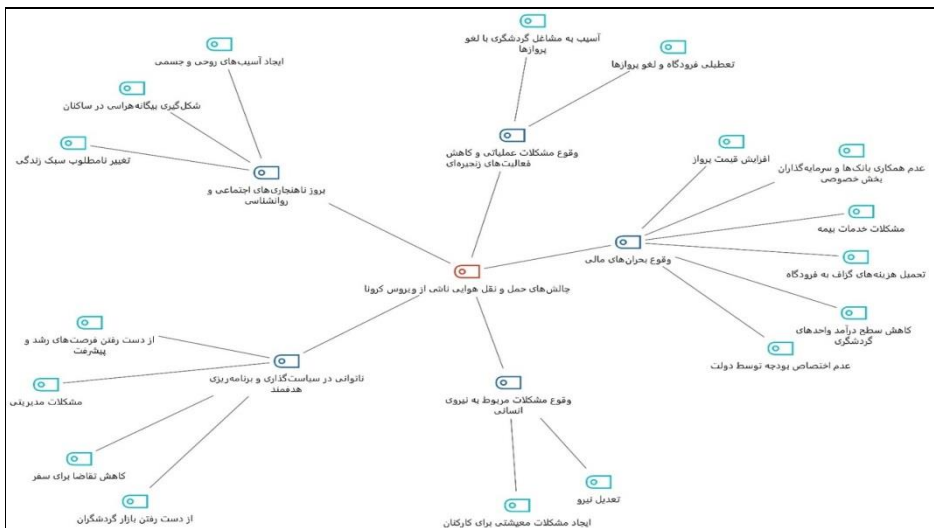

مضامین پایه	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین فراگیر
(مصاحبه‌شونده ۲، ۱۳)	سفر	هدفمند
از تقاضای مردم برای مسافرت با هر وسیله‌ای و بالطبع آن استفاده از خطوط هوایی کاسته شد (مصاحبه‌شونده ۶، ۷، ۱۲، ۱۴، ۱۵، ۱۶).		
در اولویت نبودن گردشگری به عنوان نیاز خانواده در شرایط کرونا (مصاحبه‌شونده ۶)		
ضعف در مهارت‌های تصمیم‌گیری توسط مدیران فرودگاه (مصاحبه‌شونده ۷)	مشکلات مدیریتی	
نبودن کارگروه ویژه تصمیم‌گیری در شرایط بحرانی در فرودگاه (مصاحبه‌شونده ۱۷)		
از دست رفتن فرصت‌های گردشگری در منطقه کاشان و کاهش تبادلات فرهنگی بین شهرها و کشورها (مصاحبه‌شونده ۲، ۶، ۹، ۱۰)	از دست رفتن فرصت‌های رشد و پیشرفت	
کاهش سفرهای هوایی موجب کاهش مبادلات مالی و تجاری شهر کاشان با دیگر شهرها شد (مصاحبه‌شونده ۷).		
با جلوگیری از پروازهای داخلی و خارجی از پیشرفت فرودگاه کاشان کاسته شد (مصاحبه‌شونده ۱۱، ۱۷).		
از دست رفتن فرصت‌های رقابتی برای شرکت‌های هوایمایی (مصاحبه‌شونده ۱۵)		
تقلیل واردات و صادرات (مصاحبه‌شونده ۱۷)		
تغییر سبک زندگی و منزوی شدن افراد (مصاحبه‌شونده ۹، ۱۴)	تغییر نامطلوب سبک زندگی	
دشواری تطابق با شرایط جدید (مصاحبه‌شونده ۹)		
کاهش کیفیت زندگی و رفاه جمعی کارکنان و گردشگران (مصاحبه‌شونده ۱۰)		
عدم حس امنیت مردم از سفر در شرایط کرونا (مصاحبه‌شونده ۷)	بروز ناهنجاری‌های اجتماعی و روان‌شناسی	
افزایش نگرانی از عواقب حضور گردشگران در ساکنان (مصاحبه‌شونده ۱۰)		
تغییر دیدگاه جامعه محلی و تغییر تعاملات آن‌ها با گردشگران (مصاحبه‌شونده ۱۲)	شکل‌گیری بیگانه‌هراسی در ساکنان	
تغییر سطح پذیرش، نگرش و رفتار ساکنان در قبال حضور مجدد گردشگران (مصاحبه‌شونده ۱۲)		
دوری مردم از همدیگر و محرومیت از روابط اجتماعی (مصاحبه‌شونده ۱۳، ۱۴)		
ترس از مسافرت و همه‌گیری بیماری کرونا (مصاحبه‌شونده ۱)	ایجاد آسیب‌های روحی	

مضامین فراگیر	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین پایه
و جسمی	افراد جامعه و کارکنان بخش گردشگری دچار افسردگی، اضطراب و ناامیدی، احساس خشم و عصبانیت و وسواس شدند (مصاحبه‌شونده ۱۴، ۵).	
	افزایش حساسیت‌های اخلاقی و افزایش تنش (مصاحبه‌شونده ۷)	
	شکل‌گیری اختلالات هیجانی و روان‌پریشی، احساس فشار، پریشانی و استرس در زندگی ساکنان و کارکنان (مصاحبه‌شونده ۱۲، ۱۳، ۱۴، ۱۵)	

(منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۱)

شکل ۱: شبکه‌ی مضمون چالش‌های حمل‌ونقل هوایی کاشان

(منبع: نگارنده و خروجی نرم‌افزار مکس کیودا ۲۰۲۰، ۱۴۰۱)

در شکل ۱، شبکه‌ی مضمون چالش‌های حمل‌ونقل هوایی کاشان به دنبال شیوع ویروس کرونا و رکود گردشگری با استفاده از نرم‌افزار مکس کیودا ترسیم شده است.

۲-۴. راهکارهای مقابله با بحران‌های حمل‌ونقل هوایی ناشی از شیوع و همه‌گیری

ویروس کرونا

در این بخش، راهکارهای مقابله با چالش‌های به‌وجودآمده در صنعت حمل‌ونقل هوایی کاشان

بررسی چالش‌های ناشی از رکود گردشگری در حوزه...، طاهره عربی و صدیقه کیانی سلمی

10.22052/KASHAN.2024.254504.1107

به دنبال گسترش ویروس کرونا بررسی شده است. برای این منظور از اعضای نمونه درخواست شد تا نظرات و راه‌حل‌های خود را در این مورد مطرح کنند. پس از بررسی محتوای مصاحبه‌های انجام شده درخصوص راهکارهای مقابله با بحران حمل‌ونقل هوایی ناشی از کرونا در مجموع تعداد ۶۰ نکته کلیدی استخراج شد. پس از بررسی و مرور نکات کلیدی استخراج شده و ترکیب و تلخیص آن‌ها، در مجموع ۳۶ مضمون پایه استخراج شد. با قرار دادن کدها و نکاتی که مفهوم و مضمون مشابهی دارند در یک دسته، مضامین سازمان دهنده شکل گرفت. این مضامین عبارت است از شاخص‌های مالی و اعتباری، حمایت دولت، ارتقای سطح ایمنی و بهداشت، استفاده از نیروی متخصص و کارآموده، سامان‌دهی عوامل و بخش‌های مختلف گردشگری، استفاده از شیوه‌های نوین بازاریابی و ارتقای سطح زیرساخت فرودگاه. در نهایت با ترکیب مضامین سازمان دهنده، مضمون‌های فراگیر مربوط به راهکارهای مقابله با بحران‌های حمل‌ونقل هوایی کاشان پس از شیوع کرونا شناسایی شدند. این مضمون‌ها عبارت است از ارائه تسهیلات حمایتی در سطح کلان، اتخاذ رویکردهای مطلوب برای پیشگیری و درمان و اتخاذ راهبردی‌های سازمانی و فراسازمانی. مجموعه مضامین فراگیر، سازمان‌دهنده و پایه مربوط به راهکارها در جدول ۲ مشاهده می‌شود.

جدول ۲: مضامین پایه، مضامین سازمان‌دهنده و مضامین فراگیر راهکارهای مقابله با بحران‌های حمل‌ونقل هوایی

مضامین پایه	مضامین سازمان‌دهنده	مضامین فراگیر
ارائه تسهیلات بدون بهره و سریع به کارکنان و کسب‌وکارهای کوچک و بزرگ گردشگری (مصاحبه‌شونده ۱، ۵، ۷)	کاهش تعداد ضامن‌ها برای اخذ وام (مصاحبه‌شونده ۱)	ارائه تسهیلات حمایتی در سطح کلان
اختصاص بودجه مناسب به بخش گردشگری و حمل‌ونقل هوایی و تلاش برای جذب سرمایه‌گذاران در بخش گردشگری (مصاحبه‌شونده ۳، ۴)	بخشودگی جرائم مالیاتی در صنعت گردشگری (مصاحبه‌شونده ۵، ۱۰)	شاخص‌های مالی و اعتباری
مشوق‌های بیمه‌ای و پرداخت بیمه بیکاری به کارکنان (مصاحبه‌شونده ۱۰، ۱۱)	پرداخت تسهیلات از سوی دولت (مصاحبه‌شونده ۴، ۵)	حمایت دولت
برای جبران تمام خسارت‌ها، مسئولین شهری، کشوری و مردم باید باهم همکاری کنند (مصاحبه‌شونده ۱۲).	از سرمایه‌گذاران و شاغلان این حوزه حمایت گردد (مصاحبه‌شونده ۱۵).	

ایجاد فضای امیدبخش در جامعه و ارتقای آگاهی و مسئولیت‌پذیری
شهروندی (مصاحبه‌شونده ۱۵)

ارائه پروتکل‌های بهداشت عمومی و فاصله مناسب اجتماعی برای
گردشگران و حفظ سلامت محیط‌های کسب‌وکار (مصاحبه‌شونده ۱، ۵،
۶)

آموزش نکات بهداشتی به تمام سنین جهت کم شدن اثرات ویروس
کرونا (مصاحبه‌شونده ۲، ۸، ۱۳، ۱۴)

آگاه‌سازی گردشگران از وضعیت بیماری در مقصد (مصاحبه‌شونده ۲)
الزامی نمودن گواهی سلامت گردشگران ورودی (مصاحبه‌شونده ۲)
انجام واکسیناسیون و ماسک زدن (مصاحبه‌شونده ۶، ۱۲)
ارتقای سطح خدمات بهداشت و درمان در کاشان (مصاحبه‌شونده ۷)
همکاری بیشتر ستاد ملی پیشگیری از کرونا با فرودگاه‌ها و مقاصد ویژه
گردشگری (مصاحبه‌شونده ۷)

تهیه کیت‌ها و بسته‌های بهداشتی فردی در فرودگاه (مصاحبه‌شونده ۸)
گسترش فرهنگ‌سازی شیوه‌های مقابله با این بیماری از طریق رسانه،
فضای مجازی و تبلیغات (مصاحبه‌شونده ۱۳، ۱۴)

ارتقای سطح ایمنی و
بهداشت
اتخاذ رویکردهای
مطلوب برای
پیشگیری و درمان

مشاوره و حضور مستقیم کارشناسان (مصاحبه‌شونده ۱)
استفاده از برنامه‌ریزان، تصمیم‌سازان و تصمیم‌گیران متخصص در
صنعت گردشگری (مصاحبه‌شونده ۳)
دعوت از افراد موفق برای ارائه ایده‌های مناسب و به‌اشتراک‌گذاری این
ایده‌ها برای فعالان گردشگری (مصاحبه‌شونده ۴)
مسئولان شهری همکاری نمایند و راهکارهای مختلف جذب گردشگر
و توسعه گردشگری را بیشتر کنند (مصاحبه‌شونده ۸).

استفاده از نیروی
متخصص و
کارآموده

اولویت‌بخشی مجدد به سفر و گردشگری در کاشان (مصاحبه‌شونده ۲)
تبدیل اثرات و تهدیدات ویروس کرونا به فرصت‌های چشمگیر
(مصاحبه‌شونده ۳، ۷)

برگزاری ورکشاپ‌های آموزشی برای فعالان گردشگری توسط سازمان
میراث‌فرهنگی (مصاحبه‌شونده ۴)

توجه و تقویت فرهنگ مهمان‌نوازی بعد از کرونا (مصاحبه‌شونده ۹)
افزایش همکاری بین فرودگاه، اقامتگاه‌ها و دفاتر گردشگری
(مصاحبه‌شونده ۱۱)

استفاده مطلوب از فضای مجازی و توسعه گردشگری هوشمند
(مصاحبه‌شونده ۱۰)

اتخاذ راهبردهای
سازمانی و
فراسازمانی
سامان‌دهی عوامل و
بخش‌های مختلف
گردشگری

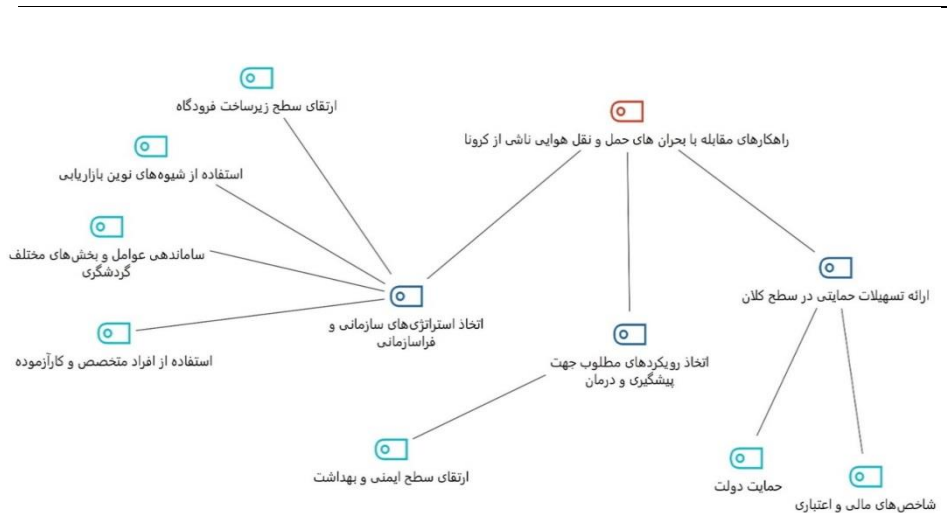
ایجاد خطوط هوایی ارزان‌قیمت برای ارتقای انگیزه مسافران

استفاده از شیوه‌های

نوین بازاریابی	(مصاحبه‌شونده ۶)
انجام تبلیغات بیشتر در سطح شهر و یا در فضای مجازی	(مصاحبه‌شونده ۶)
ترغیب مردم کاشان و اطراف از جمله استان قم برای استقبال از سفرهای هوایی (مصاحبه‌شونده ۶)	(مصاحبه‌شونده ۶)
راه‌اندازی مسیرهای پروازی جدیدی که بیشتر مورد تقاضا و درخواست مردم کاشان باشند. (مصاحبه‌شونده ۶).	(مصاحبه‌شونده ۶)
آماده‌سازی زیرساخت‌ها برای ایجاد فرودگاه بین‌المللی کاشان	(مصاحبه‌شونده ۱۶، ۱۷)
افزایش ظرفیت‌های حمل‌ونقل هوایی و افزایش سفرها (مصاحبه‌شونده ۷)	ارتقای سطح زیرساخت فرودگاه
استفاده از فناوری‌های پرواز برای پیشرفت صنعت گردشگری	(مصاحبه‌شونده ۱۰)
توسعه هرچه بیشتر فرودگاه کاشان (مصاحبه‌شونده ۱۶)	(مصاحبه‌شونده ۱۶)

(منبع: یافته‌های پژوهش، ۱۴۰۱)

در شکل ۲، شبکه مضمون راهکارهای مقابله با بحران‌های حمل‌ونقل هوایی ناشی از کرونا با استفاده از نرم‌افزار مکس کیودا ترسیم شده است.

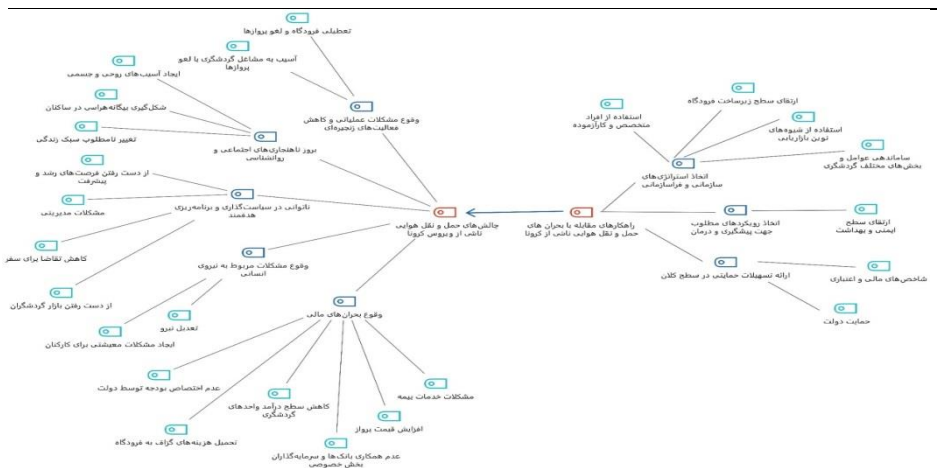

شکل ۲: شبکه مضمون راهکارهای مقابله با بحران‌های حمل‌ونقل هوایی ناشی از کرونا

(منبع: نگارنده و خروجی نرم‌افزار مکس کیودا ۲۰۲۰، ۱۴۰۱)

۳-۴. ارائه مدل چالش‌های حمل‌ونقل هوایی در فرودگاه کاشان ناشی از شیوع کرونا

مدل نهایی پژوهش مطابق با شکل ۳ در نرم‌افزار مکس کیودا ترسیم شده است. شیوع گسترده و ناگهانی ویروس کرونا در سطح جهان، بسیاری از صنایع و کسب‌وکارها به‌ویژه صنعت گردشگری و به‌دنبال آن بخش حمل‌ونقل هوایی را با چالش و بحران‌های جدی مواجه کرد. براساس این مطالعه بخش حمل‌ونقل هوایی با تمرکز بر فرودگاه کاشان با انواع بحران‌ها شامل توقف در عملیات و فعالیت‌های زنجیره‌ای، لغو پروازها، تعطیلی فرودگاه و بحران‌های مالی شامل مشکلات بیمه‌ای، افزایش قیمت پروازها، کاهش سطح درآمد و عدم همکاری بانک‌ها مواجه شد. در این شرایط، بروز مشکلاتی از قبیل ناتوانی در برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری توسط مدیران و تصمیم‌گیران، بیکاری و تعدیل گسترده نیروی انسانی و آسیب‌های روان‌شناسی و اجتماعی بر شدت بحران‌ها افزود. مقابله با این بحران‌ها و کاهش اثرات آن‌ها مستلزم شناسایی راهکارهای اساسی است. براساس مدل زیر اتخاذ رویکردهای مطلوب برای پیشگیری و درمان، استفاده از افراد متخصص، استفاده از شیوه‌های نوین بازاریابی، توسعه زیرساخت‌های فرودگاه و ارائه تسهیلات حمایتی مالی و اعتباری از راهکارهای مقابله با بحران‌های موجود است. درحقیقت انتظار می‌رود با توجه و تمرکز بر این راهکارها بتوان از چالش‌های موجود در بخش حمل‌ونقل هوایی فرودگاه کاشان کاست.

شکل ۳. مدل چالش‌های حمل‌ونقل هوایی کاشان استخراج شده از نرم‌افزار مکس کیودا (کدگذاری انتخابی)

(منبع: نگارنده و خروجی نرم‌افزار مکس کیودا ۲۰۲۰، ۱۴۰۱)

۵. بحث و نتیجه‌گیری

پس از بررسی راهکارهای مقابله با بحران‌های حمل‌ونقل هوایی به‌شیوه تحلیل مضمون مشخص

شد. که پنج مضمون فراگیر برای چالش‌های حمل‌ونقل هوایی کاشان با شیوع کرونا شامل وقوع مشکلات عملیاتی و کاهش فعالیت‌های زنجیره‌ای، وقوع بحران‌های مالی، وقوع مشکلات مربوط به نیروی انسانی، ناتوانی در سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی هدفمند و بروز ناهنجاری‌های اجتماعی و روان‌شناسی مشاهده شده است؛ که وقوع مشکلات عملیاتی و کاهش فعالیت‌های زنجیره‌ای شامل تعطیلی فرودگاه و لغو پروازها، آسیب به مشاغل گردشگری با لغو پروازها، وقوع بحران‌های مالی شامل افزایش قیمت پرواز، عدم همکاری بانک‌ها و سرمایه‌گذاران بخش خصوصی، تحمیل هزینه‌های گزاف به فرودگاه، مشکلات خدمات بیمه، کاهش سطح درآمد واحدهای گردشگری، عدم اختصاص بودجه توسط دولت، وقوع مشکلات مربوط به نیروی انسانی شامل تعدیل نیرو، ایجاد مشکلات معیشتی برای کارکنان است و ناتوانی در سیاست‌گذاری و برنامه‌ریزی هدفمند شامل مشکلات مدیریتی، از دست رفتن فرصت‌های رشد و پیشرفت است. همچنین بروز ناهنجاری‌های اجتماعی و روان‌شناسی شامل تغییر نامطلوب سبک زندگی، شکل‌گیری بیگانه‌هراسی در ساکنان، ایجاد آسیب‌های روحی و جسمی است. همچنین مضامین فراگیر راهکارهای مقابله با بحران‌های حمل‌ونقل هوایی شامل ارائه تسهیلات حمایتی در سطح کلان (شاخص‌های مالی و اعتباری، حمایت دولت) به اتخاذ رویکردهای مطلوب برای پیشگیری و درمان شامل (ارتقای سطح ایمنی و بهداشت)، اتخاذ راهبردهای سازمانی و فراسازمانی شامل (سازمان‌دهی عوامل و بخش‌های مختلف گردشگری، استفاده از شیوه‌های نوین بازاریابی، ارتقای سطح زیرساخت فرودگاه است. بحران همه‌گیری کرونا در سطح جهانی مشکلاتی را در بخش‌های مختلف ایجاد کرد و بخش گردشگری و حمل‌ونقل هوایی از بخش‌هایی هستند که بیشترین آسیب را در نتیجه شیوع گسترده این بیماری متحمل شدند. بخش حمل‌ونقل هوایی نیز به‌عنوان یکی از اصلی‌ترین زنجیره‌های گردشگری با بحران‌های بزرگی مواجه شد. این همه‌گیری در سطح بین‌المللی و ملی به تعطیلی فرودگاه‌ها، تعدیل نیرو و مشکلات مالی بزرگی منجر شد. با توجه به این مطالعه، ویروس کرونا در فرودگاه کاشان مشکلات عمیقی را برای نیروهای انسانی و کارکنان به بار آورد و از لحاظ ذهنی، روانی و جسمی نه تنها کارکنان بلکه ساکنان کاشان را نیز تحت تأثیر قرار داد. نبود درمان قطعی در ابتدای شیوع این بیماری و اوج‌گیری مداوم آن بر آسیب‌های واردشده به بخش‌های مختلف گردشگری افزود؛ به طوری که علاوه بر فرودگاه اغلب شرکت‌های هواپیمایی، اقامتگاه‌ها و هتل‌ها، رستوران‌ها و فروشگاه‌های عرضه سوغات و صنایع دستی با تعطیلی چندماهه و ورشکستگی مواجه شدند. با تداوم این بحران، هزینه‌های بسیاری به فرودگاه متحمل شد و در این میان بانک‌ها،

مؤسسات مالی و سرمایه‌گذاران بخش خصوصی نیز حمایت و همکاری خود را متوقف کردند و در اغلب موارد شرکت‌های بیمه نیز در پرداخت بیمه بیکاری به کارکنان تعدیل‌شده ناتوان بودند. مجموعه مشکلات به‌وجودآمده ناشی از ویروس کرونا بحران‌های دیگری همچون از دست رفتن فرصت‌های رشد و پیشرفت برای فرودگاه کاشان و از دست دادن بخش بزرگی از بازار گردشگران را به وجود آورد. برطرف کردن و کاهش اثرات این چالش‌ها مستلزم شناسایی راهکارهای مطلوب و اثربخشی است. طبق نتایج پژوهش حاضر، استفاده از راهنمایی و مشاوره افراد متخصص و برنامه‌ریزان حرفه‌ای در مواقع بحرانی می‌تواند اثربخش باشد. همچنین اعضای نمونه بر حمایت دولت در راستای ارائه تسهیلات مالی تأکید داشتند و آن را یکی از مهم‌ترین راهکارهای مقابله با بحران‌های شکل‌گرفته می‌دانند. علاوه بر این، لازم است فرودگاه کاشان راهبردهای سازمانی خود را مورد بازنگری قرار دهد و برای برون‌رفت از وضعیت کنونی رویکردهای نوینی را در سطح سازمانی و فراسازمانی با همکاری و مشارکت دیگر کسب‌وکارهای گردشگری اتخاذ نماید.

پی‌نوشت‌ها

1. European Aviation Safety Agency
2. Airport Council International

منابع

امیری فهلیانی، محمدرضا. (۱۳۹۹). آینده‌پژوهی با رویکرد سناریونویسی تأثیرات جغرافیای رفتاری بر گردشگری در مواجهه با بیماری‌های واگیردار و کووید ۱۹. *مطالعات مدیریت گردشگری*، ۱۵ (ویژه‌نامه کووید ۱۹)، ۱۷۹-۲۱۶.

ترابی‌فارسانی، ندا، و بهادری، سید رضا. (۱۳۹۹). شناسایی راهکارهایی جهت رونق اقامتگاه‌ها پس از بحران شیوع کووید ۱۹. *مطالعات مدیریت گردشگری*، ۱۵ (ویژه‌نامه کووید ۱۹)، ۹۱-۱۱۴.

حسن‌پور، محمود، شاهی، طاهره، و ارزنگ‌مهر، داود. (۱۳۹۹). الگوی مدیریت بحران برای بخش عرضه گردشگری ایران در بحران شیوع ویروس کرونا. *مدیریت گردشگری*، ۸۹-۵۹.

رضاقلی‌زاده، مهدیه. (۱۳۹۹). نقش حمل‌ونقل هوایی، هتل‌ها و رستوران‌ها در رابطه بین گردشگری و رشد اقتصادی. *برنامه‌ریزی و توسعه گردشگری*، ۳۲(۹)، ۸۹-۱۰۶. doi:

بررسی چالش‌های ناشی از رکود گردشگری در حوزه...، طاهره عربی و صدیقه کیانی سلمی

10.22052/KASHAN.2024.254504.1107

شهبازیان، سلاله، و هاشمی‌قینانی، فیروزه. (۱۳۹۹). چالش‌های مدیریت منابع انسانی در دوران گذار از بحران کرونا و ارائه راهکار در صنعت هتل‌داری ایران. مدیریت گردشگری، ۲۱۷-۲۵۲. صالحی صدقیانی، جمشید؛ علوی‌شاد، عباس؛ اخوان‌خرزاییان، مریم، و سبحانی‌فرد، یاسر. (۱۳۸۸). بررسی تأثیر فناوری اطلاعات بر صنعت حمل‌ونقل در ایران. مدیریت کسب‌وکار، ۱(۲)، ۱۳۷-۱۶۴.

صحنه، بهمن، و معماری، ابراهیم. (۱۳۹۵). اولویت‌بندی امکانات توسعه گردشگری و توزیع فضایی آن (نمونه موردی: شهرستان‌های استان گلستان). برنامه‌ریزی منطقه‌ای، ۲۶(۷)، ۱۵-۲۴. ضیائی، محمود. (۱۳۹۹). چالش‌ها و راهکارهای مدیریت بحران صنعت گردشگری ایران در گذار از بحران ویروس کووید ۱۹. دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، طرح پژوهشی، ۱-۲۱۸. عباسی، عباس، و محمدی، سحر. (۱۳۹۹). پیش‌بینی روند کسب‌وکارهای خدمات گردشگری در دوران پساکرونا و ارائه مدل راهبردی. مراکز آموزش و پژوهش‌های اقتصادی و اجتماعی، اتاق بازرگانی، صنایع، معادن و کشاورزی شیراز.

عظیمی، ابوالقاسم، و شورابی، رمضانعلی. (۱۳۹۶). بررسی نقش گردشگری بر رشد اقتصادی و توسعه پایدار شهرها. دومین کنفرانس بین‌المللی عمران، معماری و طراحی شهری، ۲۵ آذر. فرزین، محمدرضا، عباس‌پور، نیلوفر، اشرفی، یکتا، و ضرغام، حمید. (۱۳۹۸). تأثیرات توسعه گردشگری ورودی در تولید و اشتغال بخش‌های اقتصادی، رهیافت تحلیل مسیر ساختاری. گردشگری و توسعه، ۸(۴)، ۳۸-۵۸.

قربان‌زاده، داود، و عابدی، احسان. (۱۳۹۹). بررسی نقش دلبستگی ایمن در پیش‌بینی نیت تجربی گردشگران در سفر به مقاصد گردشگری در دوران شیوع ویروس کووید-۱۹. نشریه مطالعات مدیریت گردشگری، ۱۵(۵۱)، ۱۴۵-۱۷۸. magiran.com/p2229560

کاربر، امین، سجاسی‌قیداری، حمداله، و پوری، زهرا. (۱۴۰۰). مقایسه تحلیلی میزان رضایتمندی گردشگران از خدمات فرودگاهی با استفاده از روش تست لوین. پنجمین کنگره بین‌المللی توسعه کشاورزی، صنایع طبیعی، محیط زیست و گردشگری، ۴ مهر.

کریمی، جلال. (۱۳۹۹). مرور همه‌گیرشناختی پاندمی کرونا ویروس جدید تا ۲۵ اسفند ۱۳۹۸. مجله دانشکده پزشکی اصفهان، ۳۸(۵۶۱)، ۱۴-۲۳.

گلابی، امیرمحمد، و کریمی‌راد، سیمین. (۱۳۹۹). نوسازی استراتژیک کارآفرینانه در دوران پساکرونا؛ شرکت‌های فعال در صنعت گردشگری. مطالعات مدیریت گردشگری، ۱۵(ویژه‌نامه)

کووید ۱۹، ۳۰۸-۲۸۵.

کیا، زهره، و خان‌زاده، نوش‌آفرین. (۱۳۹۹). بررسی شرایط شرکت‌های هواپیمایی کشور در دوران گذار از کرونا. فصلنامه علمی تخصصی پژوهش در حسابداری و علوم اقتصادی، ۴(۲) پیاپی ۱۲، ۳۴-۲۷.

کیاکجوری، داوود، و کاکرودی، عیسی. (۱۳۹۴). امکان‌سنجی اکوتوریسم روستایی در روستای جواهرده رامسر با استفاده از مدل SWOT. اکوسیستم‌های طبیعی ایران، ۶(۲)، ۱۱۱-۱۲۴.

میرتقیان‌رودسری، سید محمد، فرخیان، فیروزه، و نقوی، مریم. (۱۳۹۹). بررسی رفتار جامعه میزبان نسبت به گردشگران در دوران شیوع کووید-۱۹، مطالعات مدیریت گردشگری، ۱۵ (ویژه‌نامه کووید ۱۹)، ۱۱۵-۱۴۳.

نصرالهی، اکبر، شریفی، فرزانه، و حقیقی، محمدرضا. (۱۳۹۳). نقش رسانه‌های تخصصی حوزه حمل و نقل در توسعه گردشگری ملی. مطالعات رسانه ای، ۹(۲۷)، ۱۳۷-۱۵۰.

<https://sid.ir/paper/212075/fa>

نظریان، اصغر، قادری، اسماعیل، و حقیقی، عبدالرضا. (۱۳۸۹). نقش حمل‌ونقل هوایی در توسعه صنعت توریسم با تأکید بر فرودگاه بین‌المللی ارومیه. نگرش‌های نو در جغرافیای انسانی (جغرافیای انسانی)، ۲(۳)، ۲۵-۴۴. SID. <https://sid.ir/paper/177066/fa>

- Abbas, H. S. M., Xu, X., Sun, C., Ullah, A., Gillani, S., & Raza, M. A. A. (2021). Impact of COVID-19 pandemic on sustainability determinants: A global trend. *Heliyon*, 7(2), e05912.
- Agrawal, A. (2021). Sustainability of airlines in India with Covid-19: Challenges ahead and possible way-outs. *Journal of Revenue and Pricing Management*, 20(4), 457-472.
- Akstinaitea, V., & Pabedinskaitea, A. (2014). Evaluation of the Airport Service Quality, *Social and Behavioral Sciences*, Vol. 110, pp. 398-409.
- Bakar, N. A., & Rosbi, S. (2020). Effect of Coronavirus disease (COVID-19) to tourism industry. *International Journal of Advanced Engineering Research and Science*, 7(4), 189-193.
- Banister, D., & Stead, D. (2004). Impact of information and communications technology on transport. *Transport Reviews*, 24(5), 611-632.
- Ciotti, M., Ciccozzi, M., Terrinoni, A., Jiang, W. C., Wang, C. B., & Bernardini, S. (2020). The COVID-19 pandemic. *Critical reviews in clinical laboratory sciences*, 57(6), 365-388.
- Croes, R., & Rivera, M. A. (2017). Tourism's potential to benefit the poor: A social accounting matrix model applied to Ecuador. *Tourism Economics*, 23(1), 29-48.
- Dileep, M.R. (2019). *Tourism, Transport and Travel Management*. London: Routledge.
- Günay, F., Bayraktaroğlu, E., & Özkul, K. (2020). Assessing the short-term impacts of COVID-19 pandemic on foreign visitor's demand for Turkey: A scenario

- analysis. *Journal of Ekonomi*, 2(2), 80-85.
- Hallenbeck, M. E., McCormack, E., Nee, J., & Wright, D. (2003). Freight data from intelligent transportation system devices (No. WA-RD 566.1.). The Center.
- Haryanto, T. (2020). COVID-19 pandemic and international tourism demand. *JDE (Journal of Developing Economies)*, 5(1), 1-5.
- International Air Transport Association*. (2021). <https://www.iata.org/en/publications/economics>.
- Ivanova, M. G. (2017). *Air transport-tourism nexus: A destination management perspective*. Zangador.
- Lapointe, D. (2020). Reconnecting tourism after COVID-19: The paradox of alterity in tourism areas. *Tourism Geographies*, 22(3), 633-638.
- Nikolishvili, D. Z. (2022). Measures of State Support for the aviation Industry and the Impact of the Coronavirus Pandemic on the Global air Transportation Market. *Mir novoi ekonomiki= The World of New Economy*, 16(2), 103-110.
- Nižetić, S. (2020). Impact of coronavirus (COVID-19) pandemic on air transport mobility, energy, and environment: A case study. *International Journal of Energy Research*, 44(13), 10953-10961.
- Popa, I. C., & Bosinceanu, A. (2020). Restarting the Air Transport Industry after Covid-19—An Economic Forecast. *Ovidius University Annals, Economic Sciences Series*, 20(1), 451-456.
- Rodríguez-Sánchez, J. L., Pelechano-Barahona, E., & González-Torres, T. (2021). Managing relationships in the Tourism Supply Chain to overcome epidemic outbreaks: The case of COVID-19 and the hospitality industry in Spain. *International journal of hospitality management*, 92, 102733.
- Strielkowski, W. (2020). *International tourism and COVID-19: Recovery strategies for tourism organisations*.
- Sun, X., Wandelt, S., Zheng, C., & Zhang, A. (2021). COVID-19 pandemic and air transportation: Successfully navigating the paper hurricane. *Journal of Air Transport Management*, 94, 102062.

References

- Abbas, H. S. M., Xu, X., Sun, C., Ullah, A., Gillani, S., & Raza, M. A. A. (2021). Impact of COVID-19 pandemic on sustainability determinants: A global trend. *Heliyon*, 7(2), e05912.
- Abbasi, A. & Mohammadi, S. (2019). *Forecasting the trend of tourism services businesses in the post-corona era and presenting a strategic model*. Centers for Economic and Social Education and Research, Shiraz Chamber of Commerce, Industries, Mines and Agriculture [In Persian].
- Agrawal, A. (2021). Sustainability of airlines in India with Covid-19: Challenges ahead and possible way-outs. *Journal of Revenue and Pricing Management*, 20(4), 457-472.
- Akstinaitea, V. & Pabedinskaitea, A. (2014). Evaluation of the Airport Service Quality. *Social and Behavioral Sciences*, Vol. 110, pp. 398-409.
- Amiri fahlyiani, M. R. (2020). Future Studies with a Scenario-Writing Approach to the Effects of Behavioral Geography on Tourism Dealing with Infectious Diseases and COVID-19. *Tourism Management Studies*, 15(0), 179-216. doi: 10.22054/tms.2020.53845.2362 [In Persian].

- Azimi, A. & Shorabi, R. 2017. Investigating the role of tourism on economic growth and sustainable development of cities. *Second International Conference on Civil Engineering, Architecture and Urban Design*, December 15, 1-10. [In Persian].
- Bakar, N. A., & Rosbi, S. 2020. Effect of Coronavirus disease (COVID-19) to tourism industry. *International Journal of Advanced Engineering Research and Science*, 7(4), 189-193.
- Bakar, N. A., & Rosbi, S. 2020. Effect of Coronavirus disease (COVID-19) to tourism industry. *International Journal of Advanced Engineering Research and Science*, 7(4), 189-193.
- Banister, D., & Stead, D. 2004. Impact of information and communications technology on transport. *Transport Reviews*, 24(5), 611-632.
- Banister, D., & Stead, D. 2004. Impact of information and communications technology on transport. *Transport Reviews*, 24(5), 611-632.
- Ciotti, M., Ciccozzi, M., Terrinoni, A., Jiang, W. C., Wang, C. B., & Bernardini, S. 2020. The COVID-19 pandemic. *Critical reviews in clinical laboratory sciences*, 57(6), 365-388.
- Croes, R., & Rivera, M. A. 2017. Tourism's potential to benefit the poor: A social accounting matrix model applied to Ecuador. *Tourism Economics*, 23(1), 29-48.
- Dileep, M.R. 2019. *Tourism, Transport and Travel Management*. London: Routledge.
- Farzin, M., Abbaspoor, N., Ashrafi, Y., & Zargham Boroujeni, H. (2019). The Impact of Inbound Tourism Development on the Production and Employment of Economic Sectors: A Structural Path Analysis Approach. *Journal of Tourism and Development*, 8(4), 38-58. doi: 10.22034/jtd.2019.185917.1738 [In Persian].
- Ghorbanzadeh, D. & Abedi, E. (2020). Investigating the role of secure attachment in predicting the experimental intentions of tourists in traveling to tourism destination during the COVID -19 outbreak. *Tourism and Management Studies*, 15(0), 145-177. doi: 10.22054/tms.2020.53480.2351
- Golabi, A. M., & Karimirad, S. (2020). Entrepreneurial Strategic Renewal in the Post-Corona Era; the Firms of Tourism Industry. *Tourism Management Studies*, 15(0), 285-308. doi: 10.22054/tms.2020.52807.2330 [In Persian].
- Günay, F., Bayraktaroğlu, E., & Özkul, K. 2020. Assessing the short-term impacts of COVID-19 pandemic on foreign visitor's demand for Turkey: A scenario analysis. *Journal of Ekonomi*, 2(2), 80-85.
- Hallenbeck, M. E., McCormack, E., Nee, J., & Wright, D. 2003. *Freight data from intelligent transportation system devices* (No. WA-RD 566.1.). The Center.
- Haryanto, T. 2020. COVID-19 pandemic and international tourism demand. *JDE (Journal of Developing Economies)*, 5(1), 1-5.
- Hassan Pour, M., Shahi, T., & Arjang Mehr, D. (2020). Structural Model of Crisis Management for Iran's Tourism Supply Sector; Case Study: COVID - 19 Pandemic. *Tourism Management Studies*, 15(0), 59-89. doi: 10.22054/tms.2020.53917.2367 [In Persian].
- International Air Transport Association*, 2021. <https://www.iata.org/en/publications/economics>.
- Ivanova, M. G. 2017. *Air transport-tourism nexus: A destination management perspective*. Zangador.
- Karbar, A.; Sejasi-Gheydari, H. & Puri, Z. 1400. Analytical comparison of tourists' satisfaction with airport services using the Levine test method. *Fifth*

- International Congress on Agricultural Development, Natural Industries, Environment and Tourism*, 20 October, 1-15. [In Persian].
- Karimi, J. (2020). Epidemiological Review of the Coronavirus Disease 2019 (COVID-19) Pandemic up to 15 March 2020. *Journal of Isfahan Medical School*, 38(561), 14-23. doi: 10.22122/jims.v38i561.12861. [In Persian].
- Kia, Z. and Khanzadeh, N. 2019. Investigating the conditions of Iranian airlines during the transition period from Corona. *Specialized Quarterly Journal of Research in Accounting and Economic Sciences*, Year 4, Issue 2 (12), 27-34. [In Persian].
- Kiakjuri, D. & Kakarodi, Isa. (2014). Feasibility of rural ecotourism in Javaherdeh Ramsar village using SWOT model. *Natural Ecosystems of Iran*, 6(2), 111-124.
- Lapointe, D. 2020. Reconnecting tourism after COVID-19: The paradox of alterity in tourism areas. *Tourism Geographies*, 22(3), 633-638.
- Mirtaghian Rudsari, S. M., Farokhian, F., & Naghavi, M. (2020). Investigation of Residents' Behavior towards Tourists during COVID-19 Outbreak. *Tourism Management Studies*, 15(0), 115-143. doi: 10.22054/tms.2020.52929.2332 [In Persian].
- Nasrollahi, A., Sharifi, F, & Haghighi, M. R. (2015). The role of air transportation media in development of national tourism industry. *Media Studies*, 9(27), 137-150. SID. <https://sid.ir/paper/212075/en>
- Nazarian, A., Ghaderi, E., & Haghighi, A.A.R.. (2010). The role of air transportation on development of tourism industry based on Uromiyeh international airport. *Journal of Human Geography*, 2(3), 25-44. <https://sid.ir/paper/177066/en>
- Nikolishvili, D. Z. (2022). Measures of State Support for the aviation Industry and the Impact of the Coronavirus Pandemic on the Global air Transportation Market. *Mir novoi ekonomiki= The World of New Economy*, 16(2), 103-110.
- Nižetić, S. (2020). Impact of coronavirus (COVID-19) pandemic on air transport mobility, energy, and environment: A case study. *International Journal of Energy Research*, 44(13), 10953-10961.
- Popa, I. C., & Bosinceanu, A. 2020. Restarting the Air Transport Industry after Covid-19—An Economic Forecast. *Ovidius University Annals, Economic Sciences Series*, 20(1), 451-456.
- Reza Gholizadeh, M.(2020). The role of air transportation, hotels and restaurants in the relationship between tourism and economic growth. *Journal of Tourism Planning and Development*, 9(32), 89-106. doi: 10.22080/jtpd.2020.18370.3247
- Rodríguez-Sánchez, J. L., Pelechano-Barahona, E., & González-Torres, T. (2021). Managing relationships in the Tourism Supply Chain to overcome epidemic outbreaks: The case of COVID-19 and the hospitality industry in Spain. *International journal of hospitality management*, 92, 102733.
- Salehi Sadaghiyani, J., Akhavan Kharrazian, M., Alavi Shad, A., & Sobhani Fard, Y. (2009). An Investigation Into The Impact Of Information Technology Upon Transportation Industry In Iran. *Journal Of Business Management*, 1(2), 137-164. Sid. <https://Sid.Ir/Paper/237830/En>[In Persian].
- Saneh, B., & Moamri, I. (2015). Prioritization of tourism development facilities and its spatial distribution (case example: Cities of Golestan province). *Regional Planning*, 26(7), 15-24.
- Shahvazian, S., & Hashemi Gheinani, F. (2020). The Challenges of Human Resource Management during the Transition Period of Corona Pandemic Crisis

- and Providing Solutions in Iran Hotel Holding Industry. *Tourism Management Studies*, 15(0), 217-252. doi: 10.22054/tms.2020.53919.2368[In Persian].
- Strielkowski, W. 2020. *International tourism and COVID-19: Recovery strategies for tourism organisations*.
- Sun, X., Wandelt, S., Zheng, C., & Zhang, A. (2021). COVID-19 pandemic and air transportation: Successfully navigating the paper hurricane. *Journal of Air Transport Management*, 94, 102062.
- Torabi Farsani, N. and Bahadori, S. R. (2020). The Identification of Solutions for Promoting Accommodation in the Post- COVID-19. *Tourism Management Studies*, 15(0), 91-114. doi: 10.22054/tms.2020.52423.2318
- Ziai, M. (2019). *Challenges and crisis management solutions of Iran's tourism industry in the transition from the crisis of the Covid-19 virus*. Allameh Tabatabai University, Tehran, research plan, 218-1.

بررسی چالش‌های ناشی از رکود گردشگری در حوزه...، طاهره عربی و صدیقه کیانی سلمی

10.22052/KASHAN.2024.254504.1107

Examining the Challenges of Tourism Recession in the Aviation Sector with an Emphasis on Epidemic Diseases: A Thematic Analysis Approach (A Case Study of Kashan)

Tahereh Arabi Maraghi

Master's student in Ecotourism, Department of Geography and Ecotourism, Faculty of Natural Resource and Earth Sciences, University of Kashan, Kashan, Iran; tahereharabii48@gmail.com

Sedighe Kiani Salmi

Associate Professor, Department of Geography and Ecotourism, University of Kashan, Kashan, Iran (Corresponding Author); s.kiani@kashanu.ac.ir

Received: 14/05/2024

Accepted: 01/08/2024

Introduction

Tourism is recognized as one of the most significant and promising activities in the contemporary world, with economists describing it as “invisible exports.” This industry can contribute to the development of various regions and bring about notable changes in the economic, political, social, and cultural dimensions of tourist destinations. In this context, Iran's role is particularly important due to its unique and unparalleled tourist attractions, which place the country among the top ten tourist destinations globally. To develop the tourism industry and attract tourists, efficient infrastructure in tourism-related sectors is essential. Such infrastructure plays a key role in the relationship between Tourism and the economic growth of countries. One of the crucial sectors related to tourism is air transport. Generally, tourism involves the movement of people from their place of residence to distant locations, and, thus, transportation is considered one of the main pillars of the tourism industry.

Materials and Methods

This applied research is descriptive-exploratory in nature. The purpose of this study is to examine the challenges of the air transport sector arising from the tourism recession during the COVID-19 pandemic, with a focus on Kashan Airport. The study uses a qualitative content analysis approach. This method involves identifying a phenomenon (content analysis) and creating a thematic network (describing the phenomenon) in three different levels: basic themes, organizing themes (concepts derived from combining and summarizing the basic themes), and global themes (overarching themes that represent the general principles of the content). Finally, a thematic network model is designed using the MAXQDA software to create a qualitative framework of the challenges in air transportation due to the pandemic and possible solutions.

10.22052/KASHAN.2024.254504.1107

Results and Findings

To identify the challenges of air transport caused by the COVID-19 outbreak and to propose solutions, 17 interviews were conducted, and a three-stage content analysis process was applied. In the first stage, the researcherers identified the challenges faced by air transport following the outbreak of COVID-19 and proposed potential solutions. The interviewees were asked to share their experiences and perspectives on the challenges related to air transport caused by the widespread spread of the virus. After carefully reviewing all interviews, 145 key points were initially identified. Upon re-examining these points, basic themes were formed. In this stage, repeated points were consolidated into a single category, and those that were less relevant were discarded. Ultimately, 57 basic themes were extracted. In the next stage, by categorizing the basic themes, organizing themes were formed. Accordingly, related codes or points were grouped together and given a title. In total, 17 themes were identified, which included airport closure and flight cancellations, damage to tourism businesses due to flight cancellations, flight price increases, lack of cooperation from banks and private investors, heavy costs imposed on airports, insurance service issues, decreased revenue for tourism units, lack of government funding, workforce reduction, socio-economic challenges for employees, loss of the tourist market, decreased demand for travel, management problems, loss of growth opportunities, adverse lifestyle changes, formation of xenophobia among locals, and physical and psychological damages. Finally, by grouping and combining organizing themes, global themes emerged. These included operational problems and reduced supply chain activities, financial crises, human resource issues, inability to formulate targeted policies, and the emergence of social and psychological abnormalities as the global challenges of air transport at Kashan Airport following the COVID-19 outbreak. In this section, solutions to address the crisis in the air transport industry at Kashan Airport due to COVID-19 were proposed. These solutions addressed the identified challenges. After analyzing the interview content regarding solutions, 60 key points were identified.

Conclusion

The findings show that the challenges faced by air transport at Kashan Airport following the COVID-19 outbreak include operational problems, reduced supply chain activities, financial crises, human resource issues, inability to formulate targeted policies, and the emergence of social and psychological abnormalities. To address these crises, solutions such as providing large-scale support measures, improving organizational and inter-organizational strategies, and adopting appropriate preventive and treatment approaches are recommended. Furthermore, social and psychological abnormalities, including adverse lifestyle changes and the formation of xenophobia among locals, need to be addressed. Comprehensive solutions to counter air transport crisis involve offering financial support measures (such as financial and credit indicators and government support), adopting appropriate preventive and treatment measures (including enhancing safety and hygiene standards), and implementing organizational and inter-organizational strategies (such as organizing tourism sector stakeholders).

Keywords: content analysis, challenges, air transport, solutions, COVID-19, tourism industry.

دو فصلنامه علمی کاشان‌شناسی، بهار و تابستان ۱۴۰۳
دوره ۱۷، شماره ۱ (پیاپی ۳۲)، صفحات: ۲۴۹-۲۶۷
مقاله علمی ترویجی

تأثیرپذیری اشعار فیض کاشانی از معارف توحیدی نهج البلاغه

محمد سبحانی نیا*

چکیده

نهج البلاغه یکی از زیباترین متون دینی در معارف الهی شامل گفتار و پاره‌گفتارهای علی(ع) است که در قالب بهترین الفاظ و به‌صورتی هنرمندانه بیان شده و توجه بسیاری از ادیبان و نویسندگان را به خود جلب نموده و در شعر شاعران فارسی‌زبان بازتاب داشته است. هرچند از فیض بیشتر به‌عنوان یک مفسر، محدث و عارف یاد شده است، او یکی از شاعران عالم بزرگ شیعی در قرن یازدهم نیز به شمار می‌رود. ایشان اشعار فراوانی با محوریت توحیدی از خود به جا گذاشته است که پرداختن به آن‌ها ما را در شناخت بُعد عرفانی فیض، یاری خواهد رساند. پژوهش حاضر در نظر دارد با روش توصیفی تحلیلی مبتنی بر مطالعات کتابخانه‌ای، با واکاوی دیوان شعر فیض کاشانی، الهام‌پذیری فیض از امیر عارفان در معارف توحیدی و شیوه تأثیرپذیری را به تصویر کشد. نتایج تحقیق نشانگر آن است که بیشترین سطح تأثیرپذیری فیض از معارف توحیدی نهج البلاغه ناظر به معرفی سلیبی پروردگار است.

کلیدواژه‌ها: اشعار فیض کاشانی، تأثیرپذیری، معارف توحیدی، نهج البلاغه.

* استادیار گروه معارف، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران / sobhaninia41@yahoo.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۱/۲۹ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۵/۲۴

۱. مقدمه

از دیرباز، کلام پیامبر اسلام (ص) و پیشوایان دین و اولیای الهی در آثار منظوم و مثنوی ادبیات فارسی راه یافته و شاعران و نویسندگان فارسی‌زبان، به واسطه عشق و ارادت آنان به خاندان عصمت و طهارت، کوشیده‌اند برای قدرت بخشیدن به کلام خود، سخنانشان را همسو و هم‌طراز با کلام معصومان (ع) قرار دهند. این روند تا دوره حاضر نیز ادامه داشته تا آنجا که امروز دریایی بیکران از شعر و نثر فارسی غنی از مضامین و مفاهیم الهی، افتخار همه پارسی‌زبانان است. در این میان یک از کتاب‌هایی که به دلیل برخورداری از فصاحت و بلاغت و غنای محتوایی و در دسترس بودن و اطمینان از مستند بودن آن، الهام‌بخش شاعران بوده، *نهج البلاغه* است. یکی از موضوعات *نهج البلاغه*، مباحث مربوط به خداشناسی است به طوری که برخی خطبه‌ها مانند خطبه ۱، ۴۹، ۶۵، ۱۵۵ و ۱۷۹ به این موضوع اختصاص دارد.

معمولاً شاعران پارسی‌گو، در آثار خود از امام سخنان علی (ع) بهره فراوان برده و از این راه مضمون و محتوای کلام خویش را غنی نموده‌اند. با توجه به دانش قرآنی و حدیثی فیض کاشانی، طبیعی است که معارف توحیدی *نهج البلاغه* در اشعار عرفانی ایشان بازتاب زیادی داشته باشد. تطبیق اشعار جوشیده از دل فیض کاشانی با کلام حضرت در *نهج البلاغه*، علاوه بر اینکه در درک و فهم اشعار مذکور مؤثر است، امکان درک مفاهیم بلند و متعالی کلام گرانسنگ *نهج البلاغه* را نیز بیشتر می‌کند. شناخت شعر و اندیشه فیض کاشانی و بازشناساندن ایشان به جامعه مخاطبان، امری ضروری است؛ زیرا هر کاری که در حوزه پژوهش‌های ادبی و تاریخی برای شناسایی روشمندان بزرگان تاریخ فرهنگ و ادب صورت گیرد، به غنای فرهنگی تاریخ ایران زمین خواهد افزود.

پرسش‌های مطرح در این جستار عبارت‌اند از:

۱. بیشترین سطح تأثیرپذیری اشعار فیض از *نهج البلاغه* در معارف توحیدی مربوط به کدام

موضوع است؟

۲. تأثیرپذیری اشعار فیض از *نهج البلاغه*، لفظی است یا مفهومی؟

۲. پیشینه پژوهش

در زمینه تأثیرپذیری اشعار فیض کاشانی از *نهج البلاغه*، پژوهشی صورت نگرفته است؛ هرچند با عنایت به مهارت فیض و تألیفات وی در زمینه عرفان، پژوهشگران متعددی به بررسی اشعار عرفانی وی پرداخته‌اند که از میان آنان می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

تأثیرپذیری اشعار فیض کاشانی از معارف توحیدی نهج البلاغه، محمد سبحانی نیا

10.22052/KASHAN.2024.254047.1099

مقاله «مبانی عرفانی در دیوان اشعار فیض» (براتی، ۱۳۸۷) به بعضی از مبانی عرفانی غزلیات فیض مانند عشق و عاشق و معشوق اشاره شده است.

در مقاله «تصویرآفرینی عارفانه در غزلیات فیض کاشانی» (خاتمی، ۱۳۸۹) آرایه‌های گوناگون ادبی و درآمیختن آن با مباحث عرفانی در اشعار فیض شناسایی شده است.

مقاله «جستاری به هستی‌شناسی عرفانی در غزلیات فیض» به موضوع غزلیات عرفانی-فلسفی فیض کاشانی و نسبت خداوند با هستی، و نظریه وحدت وجود پرداخته است (نوروزپور، ۱۳۹۷).

مقاله «تأثیر قرآن و حدیث بر دیوان اشعار فیض کاشانی» به شیوه‌های گوناگون اثرپذیری اشعار فیض از قرآن و حدیث اشاره کرده است. نویسنده نتیجه گرفته فیض در اشعار خود سعی کرده عقاید و باورهای دینی خود را به‌منظور تبیین و تبلیغ در شعر خود بگنجانند (حسینی و احمدزاده، ۱۳۹۳).

مقاله «بررسی بینامتنیت قرآنی غزلیات فیض کاشانی» دو شیوه بهره‌گیری فیض از قرآن، یعنی صریح و ضمنی را بررسی کرده است (محمودی و همکاران، ۱۴۰۰).

مقاله «بازتاب امثال قرآن در اشعار دیوان فیض» تأثیر امثال قرآن در اشعار دیوان فیض کاشانی را بررسی کرده است (میرزاحمد، ۱۳۸۸).

پایان‌نامه «بررسی ساختاری و مفهومی قرآن کریم در اشعار فیض کاشانی» از چگونگی تأثیرپذیری مفهومی اشعار فیض از قرآن کریم سخن گفته است (کیانی، ۱۳۹۳).

روش تحقیق در این مقاله، به شیوه جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای است و یافته‌های پژوهش به صورت توصیفی-تحلیلی با بررسی اشعار ارائه شده‌اند. در این جستار ابتدا اشعار فیض کاشانی در حوزه خدانشناسی و سپس چگونگی تأثیرپذیری مضامین توحیدی اشعار برگزیده از نهج البلاغه بررسی شده است.

۳. بحث

اثرپذیری سخنوران پارسی از دانسته‌های گوناگون به آغاز پیدایی و پاگیری شعر فارسی می‌رسد. سخنوران و شاعرانی که افزون بر طبع و ذوق ادبی، با مفاهیم و معارف دینی نیز آشنایی دارند، جلوه‌هایی از آموزه‌های قرآن و حدیث در سروده‌های آنان بازتاب دارد. یکی از آن شاعران، فیض کاشانی است، به طوری که می‌توان گفت یکی از عوامل گیرایی اشعار فیض کاشانی تأثیرپذیری او از کلام وحیانی و سنت نبوی و معارف علوی است.

۱-۳. معرفی اجمالی فیض کاشانی

محمد، مشهور به ملا محسن و ملقب به فیض در ۱۴ صفر سال ۱۰۰۷ق (۹۷۷ش) در کاشان زاده شد. خاندان فیض از خانواده‌های علمی و مشهور شیعه بوده است (افندی، ۱۴۰۱ق، ج ۵: ۱۸۰). پدرش رضی‌الدین‌شاه مرتضی (۹۵۰-۱۰۰۹ق) و مادرش زهراختون دختر ضیاء‌العرفا رازی بود (خوانساری، ۱۳۹۰ق، ج ۶: ۷۹). جد فیض، تاج‌الدین‌شاه محمود فرزند ملا علی کاشانی، در کاشان مدفون است.

ملا محسن فیض کاشانی فقیهی متکلم، عارفی فیلسوف و مفسری محدث بود و در هر علمی که وارد شده، استادانه به آن پرداخت که گویی تمام عمر خود را فقط صرف آن علم کرده است. سید نعمت‌الله جزایری آثار او را، حدود ۲۰۰ اثر می‌داند (همان، ج ۵: ۹۳). رضا استادی تألیفات ایشان را ۱۱۲ تا ۱۱۵ دانسته است (استادی، ۱۳۸۸: ۴).

مجموعه اشعار فیض بنا بر گزارشی که در فهرست‌های خودنوشت او آمده، بسیار متنوع است. فیض کاشانی در فهرست مجموعه آثارش از سرودن بیست هزار بیت شعر خبر داده است؛ مانند گلزار قدس، شوق المهدی، شوق الجمال (فیض کاشانی، ۱۳۷۷: ۱۶۲).

غزلیات او هر چند از نظر ادبی پرمايه نیستند و با نمونه‌های عالی ادب پارسی فاصله بسیار دارد، از حیث محتوا در عالی‌ترین سطح است. شعر در نظر فیض وسیله و ابزاری برای بیان و انتقال مفاهیم و اندیشه‌های فکری و اعتقادی‌اش بوده است. او بر آن بود که باید در مقام شاعری از پوست صنعت و لفظ‌پردازی دور شد و به مغز و معنا عنایت کرد:

اشعار فیض حکمت محض است شعر نیست

کی لایق طریقه او شعر گفتن است

(فیض، ۱۳۷۱: ۴۸)

فیض با بهره‌گیری از آیات قرآن و معارف علوی به بهترین شیوه، وعظ و تعلیم را در کلام خویش گنجانده است.

۲-۳. مبنای معرفت‌شناسی در اشعار فیض کاشانی

پیش از بحث معارف توحیدی، لازم است از مبانی معرفت‌شناسی توحیدی فیض سخن به میان آید. به نظر می‌رسد مبنای معرفت‌شناسی فیض بر چند اصل مهم استوار است:

۱-۲-۳. ناتوانی عقل در شناخت ذات حق

فیض کاشانی معرفت و درک خداوند را به وسیله حواس پنج‌گانه، امری غیرممکن می‌داند. ایشان

تأثیرپذیری اشعار فیض کاشانی از معارف توحیدی نهج البلاغه، محمد سبحانی نیا

10.222052/KASHAN.2024.254047.1099

معتقد است برای شناخت حقایق الهی و جهان غیب، باید قوای باطن را فعال کرد.

اندیشه کجا به کبریای تو رسد   هیهات از این خیال فاسد هیهات!

(همان: ۲۵۲)

این سخن، الهام گرفته از کلام امیرالمؤمنین(ع) است که در نهج البلاغه در موارد مختلف به آن پرداخته شده است؛ مانند: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي أَنْحَسَرَ الْأَوْصَافَ عَنْ كُنْهِ مَعْرِفَتِهِ، وَرَدَعَتْ عَظَمَتَهُ الْعُقُولَ، فَلَمْ تَجِدْ مَسَاغًا إِلَى بُلُوغِ غَايَةِ مَلَكُوتِهِ» (دشتی، ۱۳۸۸: ۲۰۲)؛ ستایش خداوندی را سزاست که تمامی صفت‌ها از بیان حقیقت ذاتش درمانده و بزرگی او عقل‌ها را طرد کرده است؛ چنان‌که راهی برای رسیدن به نهایت ملکوتش نیابد.

در جای دیگر می‌فرماید: «لَا تَنَالُهُ الْأَوْهَامُ فَتَقْدِرُهُ، وَلَا تَتَوَهَّمُهُ الْفُطُنُ فَتَصَوِّرُهُ، وَلَا تُذَرِّكُهُ الْخَوَاسُ فَتَحْسِنُهُ، وَلَا تَلْمِسُهُ الْأَيْدِي فَتَمَسَّهُ» (همان: ۲۵۸)؛ اندیشه‌ها به او نمی‌رسند تا اندازه‌ای برای خدا تصور کنند، و فکرهای تیزبین نمی‌توانند او را درک کند تا صورتی از او تصور نمایند. حواس از احساس کردن او عاجز و دست‌ها از لمس کردن او ناتوان است.

البته این سخن به معنای نفی شناخت خداوند نیست. عقل هرچند حقیقت صفات خداوند را نمی‌تواند بشناسد، در همان حد کلی و مفهومی، می‌تواند صفات خدا را درک کند. بر این اساس حضرت می‌فرماید: «لَمْ يَطَّلِعِ الْعُقُولَ عَلَى تَحْدِيدِ صِفَتِهِ وَ لَمْ يَحْجُبْهَا عَنْ وَاجِبِ مَعْرِفَتِهِ» (همان: ۷۰)؛ عقل‌ها را بر حقیقت ذات خود آگاه نساخته، اما از معرفت و شناسایی خود باز نداشته است.

۲-۲-۳. لزوم معرفت خدا قبل از بندگی

فیض کاشانی معرفت و شناخت حق را لازمه دین‌داری و طاعت و بندگی می‌داند. به عبارت دیگر، اظهار بندگی و انجام تکالیف دینی بدون چاشنی معرفت ناقص و ناتمام خواهد بود. او می‌گوید:

عرفان طلب نخست و پس آنگاه بندگی   بی‌معرفت عبادت عابد تمام نیست

(فیض، ۱۳۷۱: ۶۳)

فیض در اشعار خود، بر این نکته تأکید دارد که عارف و سالک باید در مسیر حصول به این معرفت گام بردارد:

بی‌صدق بندگی نرسد معرفت به کام   بی‌ذوق معرفت نشود عشق رام ما

(همان: ۲۰)

این بیت ناظر به این کلام مولاست که فرمودند: «أَوَّلُ الدِّينِ مَعْرِفَتُهُ» (دشتی، ۱۳۸۸: ۲۰)؛ سرآغاز دین معرفت خداست.

ابن‌ابی‌الحدید در پاسخ به این پرسش که قبل از معرفت خدا، تحقیق درباره دین و وجوب مطالعه و نظر لازم است پس چرا در این عبارت معرفت خدا مطرح شده است، می‌گوید: «تحقیق، مقدمه است و بالعرض واجب شده است اما وجوب شناخت خداوند بالذات است» (ابن‌ابی‌الحدید، بی تا، ج ۱: ۷۳).

۳-۲-۳. لزوم صفای باطن برای کسب معرفت پروردگار

فیض کاشانی در اشعار خود برای کسب معرفت الهی، جلای باطن را ضروری دانسته است: گر تو می‌خواهی که واقف گردی از اسرار غیب

لوح دل را صیقلی کن پس عجایب‌ها ببین
(فیض، ۱۳۷۱: ۲۱۲)

مبنای معرفت‌شناسی فیض کاشانی بر این است که عقل و حواس ظاهر برای شناخت عالم بیرون به کار می‌رود، اما برای ادراک حقایق الهی و جهان غیب باید قوای باطن را تقویت کرد. این قوای درونی، اموری را ادراک می‌کنند که از نظر عقل غریب می‌نماید.

با پای برفتند گروهی ره جنت ما با پر عرفان به ره قدس پریدیم
(همان: ۱۸۳)

در واقع تا موانع از سر راه اندیشه‌ها برداشته نشود و حجاب‌ها برطرف نگردد، زمینه تجلی و ظهور معرفت الهی در اندیشه‌ها فراهم نخواهد شد.

این سخن فیض برگرفته از کلام نورانی امیر بیان است که شرط ضروری کسب معرفت را تزکیه نفس برشمرده است: «عِبَادَ اللَّهِ إِنَّ مِنْ أَحَبِّ عِبَادِ اللَّهِ إِلَيْهِ عَبْدًا أَعَانَهُ اللَّهُ عَلَى نَفْسِهِ، فَاسْتَشَعَرَ الْحُزْنَ وَ تَجَلَّبَبَ الْخَوْفَ، فَزَهَرَ مَصْبَاحُ الْهُدَى فِي قَلْبِهِ وَ أَعَدَّ الْقَرَى لِيَوْمِهِ النَّازِلِ بِهِ، فَقَرَّبَ عَلَى نَفْسِهِ الْبَعِيدَ وَ هَوَّنَ الشَّدِيدَ؛ نَظَرَ فَأُبْصَرَ» (دشتی، ۱۳۸۸: ۱۰۲)؛ ای بندگان خدا همانا بهترین و محبوب‌ترین بنده نزد خدا، بنده‌ای است که خدا او را در پیکار با نفس یاری داده است، آن‌کس که جامه زبرین او اندوه و لباس رویین او ترس از خداست، چراغ هدایت در قلبش روشن شده و وسایل لازم برای روزی او فراهم آمده و دوری‌ها و دشواری‌ها را بر خود نزدیک و آسان ساخته است. حقایق دنیا را با چشم دل نگریسته است.

از آنچه در این خطبه شریف آمده است، به‌خوبی می‌توان تأثیر تقوایشگی را در دست یافتن به بصیرت و یافتن راه‌های هدایت استفاده کرد.

در جای دیگر می‌خوانیم: «إِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَى جَعَلَ الذِّكْرَ جِلَاءً لِلْقُلُوبِ، تَسْمَعُ بِهِ بَعْدَ

تأثیرپذیری اشعار فیض کاشانی از معارف توحیدی نهج البلاغه، محمد سبحانی نیا

10.22052/KASHAN.2024.254047.1099

الْوَقْرَةَ وَتُبَصِّرُ بِهِ بَعْدَ الْعَسْوَةِ وَتَنْقِذُ بِهِ بَعْدَ الْمُعَانَدَةِ» (دستی، ۱۳۸۸: ۳۲۲)؛ همانا خدای سبحان و بزرگ، یاد خود را روشنی بخش دل‌ها قرار داد تا گوش پس از ناشنوایی بشنود و چشم پس از کم‌نوری بنگرد و انسان پس از دشمنی رام گردد.

۴-۲-۳. تجلی بودن جهان

یکی از باورهای بنیادین عرفانی که در اشعار فیض کاشانی بازتاب گسترده‌ای دارد، «تجلی» است. فیض کاشانی قائل به وحدت وجود و کثرت مظاهر است. از نظر او وجود، چیزی جز تجلی خداوند در آینه هستی نیست. به اعتقاد ایشان، وحدت، حقیقی و کثرت، اعتباری است. آنچه به ادراک ما درمی‌آید، وجود حق است. فیض کاشانی در این باره گفته است:

هرجا که بود نوری از پرتو روی توست   اندر دل هر ذره خورشید جهانتابی است
هرجا که بود آبی از جوی تو می بینم   من تابش آن خورشید از روی تو می بینم
(فیض، ۱۳۷۱: ۱۷۴)

فیض کاشانی تجلی اسما و صفات خداوند را در همه چیز، از آب و هوا تا روح و جان موجودات می‌داند ولی تأکید بر این دارد که این اسامی و صفات، همگی ظاهری برای خلقت آفریدگار محسوب می‌شوند:

چه آب و چه جو چه جان، بگذار تو اسما را
اسما همه روپوش است، خود پرده‌اویی تو
جایی نگنجی از عظمت جز سرای دل
شاد آن دل وسیع که باشد محال تو
(همان: ۲۱۹)

آنچه در جهان آفرینش می‌بینیم، همه جلوه خدا و تجلی آفریدگار است. تجلی، مافوق دیدن و استدلال است زیرا دیدن، محدودیت‌ها و محدوده‌هایی دارد و استدلال نیز وابسته به «صغری» و «کبری» است؛ ولی تجلی، فارغ از محدودیت‌های دیدن و پیچیدگی‌های استدلال، روشن و شفاف است و هیچ‌گونه ابهامی در آن راه ندارد؛ زیرا حتی خود پدیده هم واسطه آن نیست. تجلی جلوه‌ای از حقیقت است، نه رابط و وسیله آن. مانند اشعه خورشید که گرچه خورشید نیست، نشانه مستقیم اوست.

«عرفا جهان را مظهر تجلی اسما و صفات باری تعالی دانسته‌اند و آنچه را دیگران مخلوق و آفریده می‌شمرند، عارفان جلوه و پرتو می‌خوانند» (راستگو، ۱۳۸۳: ۸۸-۸۷).

نخستین کسی که در اسلام مسئله تجلی خدا را مطرح کرد، امیرمؤمنان علی(ع) است آنجا که می‌فرماید: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الْمُنْجِلِي لِخَلْقِهِ بِخَلْقِهِ وَالظَّاهِرِ لِقُلُوبِهِمْ بِحُجَّتِهِ» (دستی، ۱۳۸۸: ۱۴۰)؛ سپاس مخصوص خداوندی است که به واسطه مخلوقاتش بر مخلوقاتش تجلی کرده و به واسطه حجتش بر دل‌های آن‌ها ظاهر شده است.

ابن میثم در شرح این عبارت حضرت گفته است: «مراد از تجلی این است که خداوند معرفت خود را از طریق توجه به آثار صنع خویش در دل‌های بندگانش قرار داده و خود را از این راه به آنان نشان داده است، تا آنجا که هر ذره‌ای از مخلوقات او به آینه‌ای شباهت دارد که خالق متعال، خود را برای بندگانش در آن نمایان ساخته است» (ابن میثم، ۱۴۰۴ق، ج ۳: ۳۸).

امام حسین(ع) نیز در دعای عرفه به خداوند عرضه می‌دارند: «أَنْتَ الَّذِي أَشْرَقْتَ الْأَنْوَارَ فِي قُلُوبِ أَوْلِيَائِكَ حَتَّى عَرَفُوكَ وَوَحَّدُوكَ»؛ تویی آن‌که نورها را در دل‌های دوستان تاباندی تا آنکه تو را شناختند و به یگانگی‌ات ره یافتند (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۹۵: ۲۲۶).

یعنی خداوند هم ظاهر است، هم مظهر؛ هم عارف است، هم معروف؛ هم نور است، هم تیر؛ هم عالم است و هم معلوم.

در فرازی دیگر از این دعای نورانی، امام حسین(ع) به خداوند سبحان عرض می‌کنند: «أَيُّكُونُ لِعَيْرِكَ مِنَ الظُّهُورِ مَا لَيْسَ لَكَ حَتَّى يَكُونَ هُوَ الْمُظْهَرُ لَكَ؟» (همان)؛ آیا غیر تو ظهوری دارد که تو آن ظهور را نداشته باشی تا اینکه او ظاهرکننده‌تر باشد؟!

در دعای صباح، امیرمؤمنان(ع) عرض می‌کنند: «يَا مَنْ دَلَّ عَلَى ذَاتِهِ بِذَاتِهِ» (همان، ج ۹۱: ۲۴۲)؛ ای خدایی که ذات او دلیل بر ذات اوست.

از کلام امیرالمؤمنین(ع) برمی‌آید خداوند علاوه‌بر تجلی در کتاب تکوین و جهان آفرینش، تجلی دیگری در کتاب تشریح و قرآن کریم دارد؛ آنجا که می‌فرماید: «فَتَجَلَّى لَهُمْ سُبْحَانَهُ فِي كِتَابِهِ مِنْ غَيْرِ أَنْ يَكُونُوا رَأَوْهُ بِمَا أَرَاهُمْ مِنْ قُدْرَتِهِ وَخَوْفَهُمْ مِنْ سَطْوَتِهِ» (دستی، ۱۳۸۸: ۱۹۰)؛ پس خدای سبحان در کتاب خود بی‌آنکه او را بنگرند، خود را به بندگان شناساند و قدرت خود را به همه نمایاند و از قهر خود ترساند.

۳-۲-۵. سراب بودن غیر خدا

فیض کاشانی زیبایی حُسن الهی را در عالم می‌بیند و در پس آن زیبایی ممثَل، آبی را استنباط می‌کند که چنان شکوفایی‌ای را پدید آورده است. ایشان خداوند را چون آب و غیر او را چون سراب می‌داند. آب را می‌توان استعاره از فیض اقدس دانست. مرحوم فیض جز حق را می‌بیند، اما

تأثیرپذیری اشعار فیض کاشانی از معارف توحیدی نهج البلاغه، محمد سبحانی نیا

آن را غیرواقعی می‌داند:

یارب چمن حسن تو خرم زچه آب است   کاندر نظرم هرچه به جز توست سراب است
(فیض، ۱۳۷۱: ۳۴)

هست دنیا چون سرابی تشنه را   تشنگی کی سیراب گردد از سراب
آن نباشد آب و دیگر همچنین   هرگز از دنیا نگردی کامیاب
(همان: ۲۷)

البته منظور از اعتباری و سرابی بودن عالم، نمود و تعینات آن است نه حقیقت عالم؛ زیرا حقیقت عالم چیزی جز تجلی و ظهور اسم «الخالق» نیست. از این رو آنان که به ظاهر عالم دل بسته‌اند و از حقایق آن غافل‌اند، مانند دل‌بند شدن انسان تشنه به سراب است که وقتی بدان می‌رسد می‌بیند که وجود واقعی نداشته است.

این سخن برگرفته از قرآن کریم است که می‌فرماید: «كُلُّ شَيْءٍ هَالِكٌ إِلَّا وَجْهَهُ لَهُ الْحُكْمُ وَإِلَيْهِ تُرْجَعُونَ» (قصص: ۸۸)؛ همه چیز جز ذات (پاک) او فانی می‌شود؛ حاکمیت تنها از آن اوست و همه به سوی او بازگردانده می‌شوید.

قرآن مجید در موارد مختلف از لعب بودن دنیا سخن گفته است (ر.ک: انعام: ۳۲؛ عنکبوت: ۶۴؛ محمد: ۳۶؛ حدید، ۲۰).

در نهج البلاغه نیز به همین شیوه دنیا مذمت شده و بی‌ارزشی و بی‌اعتباری آن ضمن مثل‌های جالبی تبیین گردیده است. امیرالمؤمنین (ع) می‌فرماید: «فَأَيُّهَا عِنْدَ ذَوِي الْعُقُولِ كَفَىٰ عِزًّا لِّبِنَا تَرَاهُ سَابِغًا حَتَّىٰ قَلَصَ وَ زَائِدًا حَتَّىٰ نَقَصَ» (دستی، ۱۳۸۸: ۷۸)؛ دنیا در نظر خردمندان چونان سایه‌ای است که هنوز گسترش نیافته کوتاه می‌گردد و هنوز فزونی نیافته کاهش می‌یابد.

۳-۳. معارف توحیدی

توحید بزرگ‌ترین اصل دینی است که تمام شریعت بر پایه آن استوار است. توحید از ریشه «وحد» به معنای یگانه قرار دادن خداست (معلوف، ۱۳۹۲: ۸۹۰). برخی نیز توحید را به معنای یگانه گردانیدن، یکی کردن، دانستن و گفتن می‌دانند (دهخدا، ۱۳۴۲، ج ۶: ۴۵۹۷). توحید به‌طور کلی، اعتقاد و باور درونی به وحدانیت و یگانگی خداوند در ذات، صفات و افعال است. البته توحید فقط معتقد بودن نیست، بلکه این اعتقاد قطعی باید در مقام عمل نیز خود را نشان دهد. اصل اساسی در بحث همه انبیا و محور تمام تعالیم قرآن، توحید و خداشناسی است. استاد مطهری بحث‌های توحیدی نهج البلاغه را اعجاب‌انگیزترین بحث‌های آن دانسته است (مطهری، ۱۳۹۴: ۳۵).

۴-۳. بررسی اثربخشی فیض از نهج البلاغه در مباحث توحیدی

شناخت صفات ثبوتی و سلبی پروردگار، از مهم‌ترین معارف توحیدی به شمار می‌رود. در علم کلام، صفات جمال (صفات ثبوتی)، صفاتی هستند که بر وجود کمال در خداوند دلالت می‌کنند؛ مانند علم، قدرت و حیات. صفات جلال (صفات سلبی)، صفاتی هستند که یا بر سلب نقص از ذات خداوند دلالت می‌کنند مانند جسم نبودن و متغیر نبودن (سبحانی، ۱۴۱۲ق: ۸۲). در این نوشتار به مواردی از اشعار فیض در توصیف پروردگار که متأثر از نهج البلاغه است، پرداخته می‌شود:

۱-۴-۳. صفات جمالیة خداوند در اشعار فیض

فیض کاشانی با الهام از قرآن و نهج البلاغه در اشعار خود، به بسیاری از صفات ثبوتی پروردگار مانند رحمان، رحیم، علم و قدرت و... اشاره کرده است. در اینجا به اختصار یکی از آن صفات که کمتر بدان توجه شده است، بررسی می‌شود:

۱-۱-۴-۳. ظاهر و باطن بودن خدا

یکی از اسمای جمالیة پروردگار، ظاهر و باطن بودن خداوند است.

واژه‌شناسی «ظاهر» و «باطن»

ظاهر، اسم و صفت خدای تعالی از باب «ظهر، یظهر» به معنای قادر بر آفریده‌هایش (نیشابوری، ۱۴۲۲ق: ۳۴۹). و دارای یک معناست که بر قوت و بروز و آشکار شدن دلالت می‌کند و فقط یک بار در قرآن در آیه سوم سوره حدید ذکر شده است: «هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ وَهُوَ بِكُلِّ شَيْءٍ عَلِيمٌ»؛ اوست اول و آخر و ظاهر و باطن، و او به هر چیزی داناست.

طبرسی در شرح کلمه ظاهر می‌گوید: «خداوند ظاهر است، یعنی غالب و چیره بر هر چیزی است و خداوند برتر از اشیاست و همه چیز مادون اوست» (طبرسی، ۱۴۱۵ق، ج ۹: ۳۸۳).

راغب اصفهانی می‌گوید: «بَطْنٌ در اصل به معنای شکم است و به جهت پایین (در برابر جهت بالا) و به هر چیز پیچیده‌ای بطن گفته می‌شود و نیز آنچه را با حواس نتوان ادراک کرد باطن می‌گویند» (راغب اصفهانی، ۱۴۰۴ق، ج ۱: ۵۱). باطن نیز از اسماء خداوند متعال است؛ علامه طباطبایی آن را به معنای محیط بر هر امر باطنی دانسته است (طباطبایی، ۱۳۹۴، ج ۱۹: ۱۴۵).

فیض کاشانی در اشعار خود به ظاهر و باطن بودن خدا اشاره کرده است؛ مانند:

آنکه زو پیداست هر پیدا و هر پیدایی ای	باز در پیدا و پیدایی نهن پیداست کیست
ظاهر باطن‌نما و باطن ظاهر‌نما	در عیان پیدا و در پنهان عیان پیداست کیست

(فیض، ۱۳۷۱: ۵۹)

به نظر می‌رسد فیض کاشانی در شعر خود که دو صفت متضاد ظاهر و باطن بودن خدا را به کار برده، از آیه سوم سوره حدید «هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ» و از سخنان امیرالمؤمنین (ع) در نهج البلاغه استفاده کرده است؛ مانند:

(الف) «هُوَ الظَّاهِرُ عَلَيْهَا بِسُلْطَانِهِ وَعَظَمَتِهِ، وَهُوَ الْبَاطِنُ لَهَا بِعِلْمِهِ وَمَعْرِفَتِهِ» (دشتی، ۱۳۸۸: ۲۶۰)؛ خدا با بزرگی و قدرت بر آفریده‌ها حاکم است و با علم و آگاهی از باطن و درونشان باخبر است.

(ب) «الظَّاهِرُ لَا يَقَالُ مِمَّ وَالْبَاطِنُ لَا يَقَالُ فِيمَ» (همان: ۲۱۸)؛ آشکاری است که درباره‌اش نتوان گفت از چه چیز عیان شده و مخفی و پنهانی است که نمی‌توان گفت در چه چیز پنهان شده؟
(ج) «الْحَمْدُ لِلَّهِ الدَّلَالُ عَلَى وُجُودِهِ بِخَلْقِهِ وَبِمُحْدَثِ خَلْقِهِ عَلَى أَرْزَلِيَّتِهِ وَبِاشْتِبَاهِهِمْ عَلَى أَنْ لَا شِبْهَ لَهُ لَا تَسْتَلِيمُهُ الْمَشَاعِرُ وَلَا تَحْجِيزُهُ السَّوَابِرُ» (همان: ۱۹۸)؛ ستایش خداوندی را که با آفرینش بندگان، بر هستی خود راهنمایی فرمود و آفرینش پدیده‌های نو، بر ازلی بودن او گواه است و شباهت داشتن مخلوقات به یکدیگر دلیل است که او همتایی ندارد، حواس بشری ذات او را درک نمی‌کند و پوشش‌ها او را پنهان نمی‌سازد.

استاد مطهری با توجه به سخن ملاهادی سبزواری که گفته «یا مَنْ هُوَ اخْتَفَى لِقَرُطِ نورهِ الظَّاهِرِ الْبَاطِنُ فِي ظُهُورِهِ» معتقد است: «جهت ظهور و جهت بطون در ذات خداوند یکی است؛ او از آن جهت پنهان است که در نهایت پیدایی است. او از شدت ظهور، در خفاست» (مطهری، ۱۳۷۸، ج ۱۶: ۴۰۲).

۳-۴-۲. صفات جلالیه خداوند در اشعار فیض

فیض کاشانی با الهام از قرآن و نهج البلاغه، بعضی از صفات جلالیه یا سلبی خداوند را در اشعار خود گنجانده است؛ مانند:

۳-۴-۱. نفی تشبیه خداوند

انگاره‌های تشبیهی درباره خداوند از دیرباز و به شکل‌های گوناگون رواج داشته است. به اعتقاد ابوالحسن اشعری، خداوند دست و چشم دارد، اما دست و چشم او با دست و چشم ما تفاوت دارد (برنجکار و نصرتیان، ۱۳۹۶: ۵۱) به اعتقاد شیعه، این دیدگاه براساس قیاس خالق به مخلوق مطرح شده و مستلزم راهیابی نقص و محدودیت در ذات خداوند است. بر این اساس فیض کاشانی در اشعار خود تشبیه خدا را نفی کرده است:

ای منزله ز شبهه و مثل و نظیر   وی مقدس ز نعت و وصف و بیان
(فیض، ۱۳۷۱: ۱۹۷)

این سخن برگرفته از متون دینی است که به‌صراحت از نفی تشبیه خداوند سخن گفته است. قرآن مجید می‌فرماید: «لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَيْءٌ وَهُوَ السَّمِيعُ الْبَصِيرُ» (شوری: ۴۲)؛ هیچ‌چیز همانند او نیست و او شنوا و بیناست. امام علی (ع) نیز در موارد مختلف به این موضوع پرداخته‌اند: «مَا وَحَدَّهُ مَنْ كَيْفَهُ وَلَا حَقِيقَتَهُ أَصَابَ مَنْ مَثَلَهُ، وَلَا إِيَّاهُ عَنَى مَنْ شَبَّهَهُ وَلَا صَمَدَهُ مَنْ أَشَارَ إِلَيْهِ وَتَوَهَّمَهُ» (دستی، ۱۳۸۸: ۲۵۶)؛ کسی که برای خدا کیفیتی قائل گردد، او را یگانه ندانسته و آن‌کس که برای او مانند قرار داده به حقیقتش پی نبرده و هرکس او را به چیزی تشبیه کند، به مقصد نرسیده و آن‌کس که به او اشاره کند، یا در وهم و اندیشه آورد، او را منزّه (از صفات مخلوقات) ندانسته است.

واژه «نعت» در شعر فیض، برگرفته از کلام امیرالمؤمنین (ع) است که فرموده‌اند: «الذی لیسَ لِصِفَتِهِ حَدٌّ مَحْدُودٌ وَلَا نَعْتٌ مَوْجُودٌ» (همان: ۲۰)؛ او کسی است که برای صفاتش حدی نیست و برای اوصافش توصیفی وجود ندارد.

۳-۲-۲. عدم رؤیت خدا

رؤیت الهی از جمله مسائلی است که از دیرباز در بین متکلمان اسلامی محل اختلافات فراوان بوده است و فریق مختلف در این‌باره بحث و جدل‌های بی‌پایانی داشته‌اند. این موضوع به‌قدری مهم است که کتاب‌های مستقلی درباره آن نگارش شده است. به‌طور کلی، سه دیدگاه اصلی درباره مسئله رؤیت خدا نقل شده است:

۱. امکان رؤیت حسی خدا در دنیا و آخرت

مُجَسِّمَه و کَرَامِیَه، دیدن خدا در دنیا و آخرت را جایز و ممکن می‌دانند؛ زیرا آن‌ها خداوند را به‌صورت جسمانی و مکانمند توصیف می‌کنند (سبحانی، ۱۴۱۲ق، ج ۲: ۱۲۵).

۲. امکان رؤیت خدا در آخرت و ممکن نبودن آن در دنیا

اشاعره و اهل حدیث بر آن‌اند که خدا در آخرت با چشم سر دیده می‌شود (همان).

۳. عدم امکان رؤیت خدا در دنیا و آخرت

امامیه و معتزله رؤیت خدا در دنیا و آخرت را محال می‌دانند و در این‌باره اتفاق‌نظر دارند (همان).

فیض کاشانی از جمله شاعرانی است که با اشاره به جریان درخواست حضرت موسی (ع) و «لن ترانی» گفتن خداوند از عدم امکان رؤیت خدا سخن گفته است:

روی جانان مگر از دیده جانان بینی   یا مگر ز آینه طلعت خوبان بینی
آن جمالی که فروغش کمر کوه شکست   کی توان از نظر موسی عمران بینی

تأثیرپذیری اشعار فیض کاشانی از معارف توحیدی نهج البلاغه، محمد سبحانی نیا

10.222052/KASHAN.2024.254047.1099

به اجابت نرسد تا تو باشی «ارنی» «لن ترانی» شنوی موسی و حرمان بینی
(فیض، ۱۳۷۱: ۲۴۹)

گذشته از آیاتی که ثابت می‌کند رؤیت خداوند ناممکن است (مانند آیات ۳ سوره انعام، ۱۴۳ سوره اعراف، ۱۵۳ سوره نساء، ۲۱ سوره فرقان)، امام علی (ع) نیز معتقدند خداوند را نمی‌توان با چشم سر دید؛ زیرا لازمه دیدن جسم بودن است و چشم فقط می‌تواند اجسام و پدیده‌های مادی را ببیند و چون خداوند منزّه از جسمانیت است، به دیده‌ها راه نیابد. ایشان در خطبه‌های مختلفی دیدن خداوند را با چشم ظاهری غیرممکن و محال می‌دانند: «الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي بَطَّنَ خَفِيَّاتِ الْأُمُورِ وَ دَكَّتْ عَلَيْهِ أَعْلَامُ الظُّهُورِ وَ اَمْتَنَعَ عَلَى عَيْنِ الْبَصِيرِ، فَلَا عَيْنٌ مِنْ لَمْ يَرَهُ تُنْكِرُهُ وَ لَا قَلْبٌ مِنْ أَتَبَّهُ يَبْصُرُهُ» (دشتی، ۱۳۸۸: ۷۰)؛ ستایش خداوندی را سزااست که از اسرار نهان‌ها آگاه است و نشانه‌های آشکاری در سراسر هستی بر وجود او شهادت می‌دهند، هرگز برابر چشم بینندگان ظاهر نمی‌گردد. نه چشم کسی که او را ندیده می‌تواند انکارش کند و نه قلبی که او را شناخت می‌تواند مشاهده‌اش نماید.

ذُعَلْبِ يَمَانِي درباره رؤیت خدا از امیرمؤمنان می‌پرسد: آیا پروردگار خود را دیده‌ای؟ حضرت پاسخ داد: آیا چیزی را که نبینم می‌پرستم؟ گفت: چگونه او را می‌بینی؟ فرمود: «لَا تُدْرِكُهُ الْعْيُونَ بِمُشَاهَدَةِ الْعِيَانِ، وَ لَكِنْ تُدْرِكُهُ الْقُلُوبُ بِحَقَائِقِ الْإِيمَانِ» (همان: ۲۴۲)؛ دیده‌ها هرگز او را آشکار نمی‌بینند، اما دل‌ها با ایمان درست او را درمی‌یابند.

۳-۲-۴-۳. بی‌مکان و بی‌زمان بودن خداوند

مکان داشتن شامل اشیا و اجسامی می‌شود که مادی اند و از آنجاکه خداوند سبحان منزّه از ماده و جسم است، در مکان قرار نمی‌گیرد و فضایی را اشغال نمی‌کند. مشمول زمان شدن نیز از دیدگاه فلسفی منوط به حادث بودن پدیده‌هاست. از دیدگاه متکلمان مسلمان همه پدیده‌های هستی حادث‌اند و ممکن‌الوجود و تنها ذات بی‌مانند حقت عالی قدیم است و واجب‌الوجود. از این‌روست که عنصر زمان نمی‌تواند دربردارنده ذات پروردگار باشد؛ زیرا زمان خود نیز یکی از مخلوقات خداوند است.

فیض کاشانی نیز در این باره گفته است:

ای کوی تو برتر از مکان‌ها
وی گم شده در رهت نشان‌ها
سرگشته به بر و بحر گردند
اندر طلب تو کاروان‌ها
(فیض، ۱۳۷۱: ۲۴)

امام علی(ع) در موقعیت‌های مختلفی به منزّه بودن خداوند از داشتن مکان اشاره کرده‌اند: «الأوّلُ الذی لم یکن له قبلُ فیکون شیءٌ قبله، و الآخرُ الذی [لم یکن] لیس له بعدُ فیکون شیءٌ بعده... ما اختلف علیه دهرٌ فیکتلف منه الحالُ و لا کان فی مکان فیکجوز علیه الاتّقال» (دستی، ۱۳۸۸: ۱۱۰)؛ خدا اولی است که آغاز ندارد، تا پیش از او چیزی بوده باشد، و آخری است که پایان ندارد تا چیزی پس از او وجود داشته باشد. زمان بر او نمی‌گذرد تا دچار دگرگونی گردد و در مکانی قرار ندارد تا پندار جابه‌جایی نسبت به او روا باشد.

۳-۴-۳. بهترین راه خداشناسی در اشعار فیض

یکی از بهترین راه‌های خداشناسی که در اشعار فیض کاشانی مطرح شده، تفکر در پدیده‌های جهان است که از آن به «سیر در آیات آفاقی و انفسی» تعبیر می‌کنند. این اصطلاح برگرفته از آیه ۵۳ سوره «فصلت» است که می‌فرماید: «سُرِّبَهُمْ آيَاتِنَا فِي الْأَفَاقِ وَ فِي أَنفُسِهِمْ حَتَّىٰ يَبْصُرُوا أَنَّهُ الْحَقُّ»؛ ما به‌زودی آیات و نشانه‌های خود را در آفاق و اطراف جهان، و همچنین در درون جان خود آن‌ها، به آنان نشان می‌دهیم تا برای آن‌ها روشن شود که خداوند حق است.

«بوتۀ گلی که در باغچه روییده و درخت سیبی که از دانۀ کوچکی برآمده و هرساله مقادیر زیادی سیب خوش‌رنگ و خوشبوی و خوش‌مزه به بار می‌آورد و نیز بلبل‌ی که بر شاخ گل می‌سراید، جوجه‌ای که از تخم بیرون آمده نوک به زمین می‌زند و گوساله‌ای که تازه متولد شده پستان مادرش را می‌مکد، شیری که در پستان مادر فراهم شده و برای نوشیدن نوزاد مهیا گشته است و... همگی نشانه‌های اویند» (مصباح یزدی، ۱۳۸۳: ۵۱).

چقدر فیض کاشانی عالی سروده است:

سکینه دل و جان لا اله الا الله	نتیجه دو جهان لا اله الا الله
زبان حال و مقال همه جهان گوید	به آشکار و نهان لا اله الا الله
به گوش جان رسد این سخن به هر لحظه	ز جزو جزو جهان لا اله الا الله

(فیض، ۱۳۷۱: ۲۲۸)

عارف بزرگی مانند فیض کاشانی، چون به بهار می‌نگرد، افزون بر آنکه در برابر جاذبه‌های رنگارنگ آن ابراز احساسات می‌کند، در این جاذبه‌ها، زیبایی‌های معنوی و سرچشمه همه زیبایی‌ها، یعنی خداوند را می‌بیند؛ بدین‌گونه از نشان، به صاحب نشان پی می‌برد و به ما یادآور می‌شود آن‌که صورتگری می‌کند و صورت بهار را می‌آفریند، در پس پرده است و نباید از او غافل بود.

تأثیرپذیری اشعار فیض کاشانی از معارف توحیدی نهج البلاغه، محمد سبحانی نیا

10.22052/KASHAN.2024.254047.1099

بر ورق از هر درخت، آیات حق را دفتری است

آن کسی خواند که او را چشم و گوش دیگر است

هر رگی، از هر ورق، از صنع بی چون آیتی است

آن رسد در سر آن آیت، که حکمت را در است

حکمت این رنگ‌ها و نقش‌ها در برگ‌ها

آن کسی فهمد که او را عقل و هوشی در سر است

(همان: ۳۳)

ریشه این تفکر را باید در تعالیم و حیانی جست‌وجو کرد. در قرآن مجید آیات فراوانی مردم را

به تعقل و تفکر در پدیده‌های جهان می‌خواند؛ چنان‌که می‌فرماید: «إِنَّ فِي ذَلِكَ لَآيَةً لِّقَوْمٍ يَتَفَكَّرُونَ»

(نحل: ۱۳) در این نشانه روشنی است برای گروهی که متذکر می‌شوند.

امیرمؤمنان(ع) نیز می‌فرماید: «فَانظُرْ إِلَى الشَّمْسِ وَالْقَمَرِ، وَالنَّبَاتِ وَالشَّجَرِ، وَالْمَاءِ وَالْبَحْرِ

وَأَخْتِلَافِ هَذَا أَلِيلٍ وَالنَّهَارِ، وَتَفَجَّرِ هَذِهِ الْبِحَارِ، وَكَثْرَةَ هَذِهِ الْجِبَالِ، وَطُولِ هَذِهِ الْقِلَالِ، وَتَفَرُّقِ هَذِهِ

اللُّغَاتِ، وَالْأَلْسِنِ الْمُخْتَلِفَاتِ؛ فَالْوَيْلُ لِمَنْ أَنْكَرَ الْمُقَدَّرَ، وَجَحَدَ الْمُدَبَّرَ»؛ پس اندیشه کن در آفتاب و

ماه، درخت و گیاه، آب و سنگ، اختلاف شب و روز، جوشش دریاها، فراوانی کوه‌ها، بلندای قله‌ها،

گوناهایی لغت‌ها و تفاوت زبان‌ها؛ پس وای بر کسی که تقدیرکننده را نپذیرد و تدبیرکننده را انکار

کند (دستی، ۱۳۸۸: ۲۵۶). نیز در جای دیگر می‌فرماید: «عَجِبْتُ لِمَنْ شَكَ فِي اللَّهِ وَهُوَ يَرَى خَلْقَ

اللَّهِ» (دستی، ۱۳۸۸: ۴۶۶)؛ تعجب دارم از کسی که در وجود خدا شک می‌کند بآنکه آفریده‌های

خدا را مشاهده می‌کند.

۴. نتیجه‌گیری

از پژوهش حاضر نتایج زیر به دست می‌آید:

۱. نمونه‌های یادشده در این جستار نشان می‌دهد فیض کاشانی در سرودن اشعار توحیدی خود

به سخنان امام علی(ع) در نهج البلاغه نظر داشته و از آن‌ها تأثیر پذیرفته است؛ به‌طوری‌که باید

گفت نهج البلاغه یکی از مهم‌ترین آبخورهای فکری او در وادی عرفان بوده است.

۲. مبنای معرفت‌شناسی فیض که متأثر از معارف علوی است، بر اصولی مانند ناتوانی عقل در

شناخت ذات حق، لزوم معرفت خدا قبل از بندگی، لزوم صفای باطن برای کسب معرفت

پروردگار، تجلی بودن جهان و سراب بودن غیر خدا استوار است.

۳. بیشترین سطح تأثیرپذیری اشعار فیض از نهج البلاغه در معارف توحیدی مربوط به صفات سلبی خداوند نظیر نفی تشبیه و عدم رؤیت خدا و بی‌مکان و بی‌زمان بودن خداوند است.
۴. فیض بیش از آنکه از سخنان حضرت تأثیر لفظی بگیرد، تحت‌تأثیر مفاهیم و اندیشه‌های نهج البلاغه بوده است. ایشان محتوای سخنان امام علی (ع) را گرفته و در اثناء اشعار خود بازآفرینی کرده است.
۵. یکی از بهترین راه‌های خداشناسی که در اشعار فیض کاشانی مطرح شده، تفکر در پدیده‌های جهان است.

منابع

- قرآن مجید.
- ابن ابی الحدید، عبد الحمید بن هبة الله. (بی‌تا). شرح نهج البلاغه. قم: مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی.
- ابن میثم، میثم بن علی. (۱۴۰۴ق). شرح نهج البلاغه. تهران: دفتر نشر کتاب.
- استادی، رضا. (۱۳۸۸ش). دوازده نکته درباره فیض کاشانی (ره) و آثار او. مجله آئینه پژوهش، ۲۰(۱۱۸)، ۲-۱۰.
- افندی اصفهانی، میرزا عبدالله. (۱۴۰۱ق). ریاض العلماء و حیاض الفضلاء. تحقیق سید احمد حسینی. قم: مطبعة الخيام.
- براتی، محمدرضا. (۱۳۸۷ش). مبانی عرفانی در دیوان اشعار فیض. کاشان‌شناسی، ۳(۴ و ۵)، ۲۷-۵.
- برنجکار، رضا، و نصرتیان اهور، مهدی. (۱۳۹۶). قواعد کلامی. قم: دارالحدیث.
- حسینی، زهرا، و احمدزاده، مصطفی. (۱۳۹۳ش). تأثیر قرآن و حدیث بر دیوان اشعار فیض کاشانی. مطالعات ادبی متون اسلامی، شماره ۶، ۱۰۱-۱۲۳.
- خاتمی، سید هاشم. (۱۳۸۹ش). تصویرآفرینی عارفانه در غزلیات فیض کاشانی. بوستان ادب، ۲(۳)، ۳۷-۷۴.
- خوانساری، محمداقبر. (۱۳۹۰ش). روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات. قم: اسماعیلیان.
- دشتی، محمد. (۱۳۸۸ش). ترجمه نهج البلاغه. ج ۴. قم: نسیم حیات.
- دهخدا، علی اکبر. (۱۳۴۲ش). لغت‌نامه دهخدا. تهران: کتابراه.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد. (۱۴۰۴ق). المفردات فی غریب القرآن. قم: دفتر نشر کتاب.

راستگو، سید محمد. (۱۳۸۳ش). عرفان در غزل فارسی. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
سبحانی، جعفر. (۱۴۱۲ق). الهیات علی هدی الكتاب و السنه و العقل. چ ۳. قم: مرکز العالمی
للدراستات الاسلامیه.

طبرسی، فضل بن حسن. (۱۴۱۵ق). تفسیر مجمع البیان. بیروت: مؤسسه الأعلمی للمطبوعات.
طباطبایی، محمدحسین. (۱۳۹۴ش). المیزان. چ ۲. بیروت: مؤسسه العلمی للمطبوعات.
فیض کاشانی، محسن. (۱۳۷۱ش). دیوان اشعار. تصحیح مصطفی فیض کاشانی. قم: انتشارات اسوه.
فیض کاشانی، محسن. (۱۳۷۷ش). فهرست‌های خودنوشت فیض به انضمام نسخه‌شناسی و
کتاب‌شناسی، به کوشش محسن تاجی نصرآبادی. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس
رضوی.

کیانی، سمیه. (۱۳۹۳ش). بررسی ساختاری و مفهومی قرآن کریم در اشعار فیض کاشانی. پایان‌نامه
کارشناسی ارشد دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه رازی. کرمانشاه.

مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ق). بحار الانوار. بیروت: مؤسسه الوفاء.

مطهری، مرتضی. (۱۳۷۸ش). مجموعه آثار. تهران: انتشارات صدرا.

معلوف، لوئیس. (۱۳۹۲). المنجد فی اللغة. چ ۵. قم: دارالعلم.

محمودی، خیرالله، و هوشمند سروستانی، حمیدرضا. (۱۴۰۰ش). بررسی بینامتنیت قرآنی غزلیات

فیض کاشانی براساس نظریه ژرار ژنت. پژوهش‌های ادبی-قرآنی، ۹(۳۳)، ۱۷۹-۲۰۷.

میرزاحمد، علیرضا. (۳۸۸ش). بازتاب امثال قرآن در اشعار دیوان فیض. فصلنامه مطالعات ادبیات

تطبیقی، ۳(۹)، ۱۶۳-۱۸۵.

مطهری، مرتضی. (۱۳۹۴ش). سیری در نهج البلاغه. چ ۵۸. تهران: انتشارات صدرا.

مصباح یزدی، محمدتقی. (۱۳۸۳ش). اصول عقاید. چ ۱۳. شرکت چاپ و نشر بین‌الملل.

نوروزپور، لیلا. (۱۳۹۷ش). هستی‌شناسی عرفانی در غزلیات فیض کاشانی. ادب فارسی، ۸(۲۲)،

۱۴۱-۱۵۹.

نیشابوری قشیری، عبدالکریم. (۱۴۲۲ق). شرح اسماء الله الحسنی. قاهره: دارالحرَم للتراث.

References

Quran.

Baranjkar, R. & Nosratian, A. (2017). *Ghavaed kalami*. Dar Al-Hadith. [In Persian].

Barati, M. (2008). Mabani arafani dar divan ashar fiz. *Kashanshenasi*, No. 4 and 5, 27-5. [In Persian]

Dashti, M. (2009). *Tarjamh nahaj albelagheh*. Qom: Nasim Hayat. [In Persian]

- Dehkhoda, A. A. (1963). *Laghatnamh dahakhoda*. Tehran: Kitabrah. [In Persian]
- Ebn Abel -Hadid. (n.d.). *Sharh nahaj albelagheh*. Qom: Moktebat ayat ollah olozmi morashi najafi. [In Arabic] .
- Ebn Maytham, M. (1983). *Sharh nahaj albelagheh*. Taharan: daftar neshar elektab. [In Arabic].
- Effendi Isfahani, M. (1980). *Riyaz alelma ve hayaz elfazla*. Tahaqiq sid ahmad hasini. Qam: motabbat olkhiam. [In Arabic].
- Faiz Kashani, M. (1992). *Divan ashar*. tashih mostefi fiz keshani Qom: entesharat osveh. [In Arabic] .
- Faiz Kashani, M. (1998). *Fehrest hay khodnevesht fiz ba enzemam noskhenavisi ve ketabshenasi, by effort mohsan taji nasrabadi*. Mashhad: bonyad pajooshesaye eslami astan ghodas rezvi. [In Persian]
- Hosseini, Z. & Ahmadzadeh, M. (2014). Tasir gharan ve hadis bar divan ashar fiz kashani. *Motaleat adbi moton eslami*, No. 6, 101-123. [In Persian]
- Kayani, S. (2014). *Barresi saktari ve mafaoomi gharan karim dar ashar fiz kashani*, Master's thesis of Razi University Faculty of Literature and Humanities. Kermanshah. . [In Persian]
- Khansari, M. B. (2011). *Ruzat oljenat fi ahval alelma ve elesadat*. Qom: Ismailian. [In Arabic].
- Khatami, H. (2010). Tasvirafarini arefaneh dar ghzaliat fiz kashani. *Bostan adab*, No. 3, 74-37. [In Persian]
- Maalouf, L. (2013). *Al-Munjad fi al-Laghah*. Dar al-Alam. [In Arabic].
- Mahmoudi, Kh., & Houshmand Sarvestani, H. (2021). Barresi binametnit gharani ghzaliat fiz kashani bar asas nazarih zherar zhent. pajooshesaye adbi –gharani. [In Persian]
- Majlisi, M. B. (1982). *Baharol -Anwar*. Beirut: muasasat alwafa. [In Arabic] .
- Mirza Mohammad, A. (2009). Baztab amsal gharan dar ashar divan fiz. *fasl namh motaleat adbiat tatbighi*, No. 9, 163-185. [In Persian]
- Misbah Yazdi, M. T. (2004). *Osol aghayad*. sharkat chap ve neshr binolmolll. [In Persian]
- Motahari, M. (1999). *Majmue asar*. Tehran: Entesharat sadra. . [In Persian]
- Motahari, M. (2015). *Siri dar Nahj al-Balaghe*. Tehran: Entesharat sadra. [In Persian]
- Nishaburi Qashiri, A. K. (2001). *Sharh isma'ullah al-hassani qahrh*. Dar Alhrm Iltrath. [In Arabic].
- Nowruzpur, L. (2018). Hastishenasi erfani dar ghzaliat fiz kashani. *Adab farsi*, No. 22, 141-159. [In Persian]
- Ostadi, R. (2009). Davazdeh nekteh darbarh fiz kashani(rah) ve asar o. *Mojalh ayinh pajoosh*, No. 118, page 10-2. [In Persian]
- Ragheb Esfahani, H. (1983). *Al-Mufradat fi Gharib al-Qur'an*. Qom: daftar nashr alkitabi. [In Arabic] .
- Rastgo, M. (2004). *Erfan dar ghzel farsi*. Tehran: Sherkat entesharat elmi va fareangi. [In Persian]
- Sobhani, J. (1991). *Alehiat hoda al ktab ve assonh ve al aghl*. Qom: Almarkaz alaalmi ladrasat alaslamiyah. [In Arabic] .
- Tabarsi, F. (1994). *Tafsir Majam al-Bayan*. Beirut: Muasasat al'aelami lilmatbueati. [In Arabic].
- Tabatabaei, M. H. (2015). *Almizan*. Beirut: Muasasat al'aelami lilmatbueati.

تأثیرپذیری اشعار فیض کاشانی از معارف توحیدی نهج البلاغه، محمد سبحانی نیا

10.22052/KASHAN.2024.254047.1099

The Influence of Monotheistic Teachings of Nahj al-Balaghah on Fayz Kashani's Poems

Mohammad Sobhaninia

Assistant Professor, Faculty of Literature, University of Kashan, Kashan, Iran
sobhaninia41@yahoo.com

Received: 17/04/2024

Accepted: 14/08/2024

Introduction

From long ago, the words of the Prophet of Islam and religious leaders and divine saints have found their way into Persian poetry and prose. Poets and writers of the Persian language have tried to strengthen their words by religious ideas due to their love and devotion to the Household of the Prophet. This state has continued up to the present moment and become the source of pride for all Persian speakers. Nahj al-Balaghah is one of the sources of inspiration. One of the themes in Nahj al-Balaghah is theology embodied in sermons like khutba 1, 49, 65, 155, 179. Among Persian-speaking poets inspired by Nahj al-Balaghah is Fayz, whose mystical poetry reflects the monotheistic teachings of Nahj al-Balaghah. Arising from his heart, Fayz's poems allow the understanding of the high and sublime concepts of the precious words of Nahj al-Balaghah.

In line with that, the questions raised in this study are: 1. which themes illustrate the highest level of influence of Nahj al-Balaghah on Fayz's poem? 2. Is the effect of Nahj al-Balaghah on Fayz's poems verbal or conceptual?

Research Method

The research method is descriptive-analytic and the data were collected through library study. In this research, those poems by Fayz concerned with the field of theology are first considered; then, the monotheistic themes of selected poems reflecting Nahj al-Balaghah are discussed.

Discussion and Conclusion

The following results are obtained from the current research:

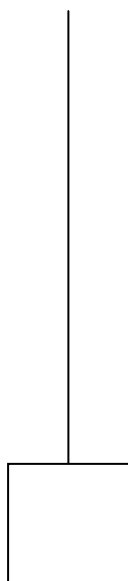
1. The examples mentioned in this study show that Imam Ali's words in Nahj al-Balaghah influenced Fayz Kashani in composing his monotheistic poems. Nahj al-Balaghah is to be one of the most important sources of his intellectual thoughts in mysticism.

2. The bases of Fayz Kashani's epistemology were influenced by Imam Ali's teachings, including the inability of reason to know the essence of truth, the need to know God before worship, the need for inner purity to gain knowledge of God, and the manifestations of the world. The highest effect of Nahj al-Balaghah on Fayz Kashani's poems is related to the monotheistic teachings related to the attributes of God such as those of non-appearance, placelessness, and timelessness.

3. It has Nahj al-Balaghah, rather than the words of the Prophet that affected Fayz.

4. One of the best ways to know God, which is mentioned in Fayz Kashani's poems, is thinking about the phenomena of the world.

Key words: Imam Ali, Nahj al-Balaghah, Fayz Kashani, monotheism, the collection of poems.

ABSTRACTS

- 22 ► Cultural Landscape: Sustainable Urban Development Strategies through Cultural Mapping (A Case Study: Kashan)
- 45 ► An Analysis of the Foundations and Dimensions of the Economy of Kashan in the Qajar Era from Abdul Rasoul Madani's Point of View
- 87 ► Development of Technology Acceptance Model: Investigating the Impact of Consumer Experience, Inertia, and Culture on the Acceptance of Open Banking (Tejarat Bank as a Case Study)
- 127 ► Validation of the Human Resource Agility Model in Medium and Large Companies in Aran and Bidgol Industrial Town
- 161 ► Reading Kashan Zoomorphic Carpets of the Safavid Era through Gestalt Principles
- 188 ► Investigating the Role of the Museum Ecolodges in the Development of Sustainable Tourism (Case Study: Puppet & Toy Museum Guesthouse in Kashan)
- 216 ► The Study of the Impacts of Bibliotherapy on The Enhancement of Neurocism of Children Suffering from Cancer (A Case Study of Kashani Children)
- 247 ► Examining the Challenges of Tourism Recession in the Aviation Sector with an Emphasis on Epidemic Diseases: A Thematic Analysis Approach (A Case Study of Kashan)
- 267 ► The Influence of Monotheistic Teachings of Nahj al-Balaghah on Fayz Kashani's Poems